

تلبیس ابلیس

مؤلف:

علامه ابوالفرج ابن جوزی

ترجمه:

علیرضا ذکاوتی قراگزلو

مرکز نشر دانشگاهی تهران منتشر کرده است

فهرست

آشنایی با ابن الجوزی و کتاب تلبیس ابلیس

باب اول: امر به همراهی سنت و جماعت

باب دوم: در نکوهش بدعت و بدعت سازان

باب سوم: در بر حذر داشتن از فتنه ها و حيله های ابلیس

باب چهارم: در معنای فریفتاری و فریفتگی

باب پنجم: در بیان تلبیس ابلیس در عقاید و کیشها

باب ششم: در بیان تلبیس ابلیس از راه علم بر عالمان

باب هفتم: در تلبیس ابلیس بر حاکمان و شاهان

باب هشتم: در تلبیس ابلیس بر عبادت پیشگان

باب نهم: در تلبیس ابلیس بر زاهدان

باب دهم: در تلبیس ابلیس بر صوفیان

باب یازدهم: در تلبیس ابلیس بر اهل دین از راه کرامات نمایی

باب دوازدهم: در تلبیس ابلیس بر عامیان

باب سیزدهم: در تلبیس ابلیس بر همگان از راه آرزوهای دور و دراز

فهرست آیات و احادیث

فهرست راهنما

بسم الله الرحمن الرحيم

آشنایی با ابن جوزی و کتاب تلبیس ابلیس

ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد ملقب به جمال الدین مشهور به ابن جوزی^۱ عالم حنبلی و نویسنده^۱ پر کار و متفنن به سال ۵۱۱ (یا: ۵۱۲) در بغداد زاده شد. شهرتش به ابن جوزی به سبب انتساب او و یا پدران او به «محلّه الجوز» بصره است.

در سه سالگی پدر را از دست داد و عمه اش او را نزد ابوالفضل بن ناصر الحافظ بغدادی محدث برد تا حدیث بشنود. پس از آن قرآن و حدیث و کلام و ادبیات را نزد استادانی چون ابوبکر دینوری، قاضی ابی علی، ابن الزاغونی و جوالیقی آموخت و در راه کسب معلومات و یادداشت برداری از شنیده ها و خوانده های خود رنج بسیار برد و صرف وقت فراوان کرد.^۲ در ضمن به

---

۱ برای شرح حال و فهرست آثار ابن جوزی به کتب زیر مراجعه شده است: مقدمه کتابهای: تلبیس ابلیس (چاپ خیر الدین علی)؛ ذم الهوی؛ أخبار الحمقى والمغفلین؛ و نیز وفیات الاعیان، ابن خلکان، چاپ محیی الدین عبدالحمید، ج ۲، ص ۲۳۲-۲۳۱؛ تذکرة الحفاظ، شمس الدین محمد الذهبی، مطبوعات دائرة المعارف العثمانیة، ج ۴، ص ۱۳۴۷-۱۳۴۲؛ روضات الجنات، محمد باقر خوانساری، چاپ اسماعیلیان، ج ۵، ص ۳۵؛ دائرة المعارف الاسلامیة (ترجمه از انگلیسی و فرانسه به عربی) انتشارات جهان، ج ۱، ص ۱۲۵؛ دانشنامه ایران و اسلام، ج ۳، ص ۴۸-۴۸۳؛ هدیه الأحاب، حاج شیخ عباس قمی، ص ۶۲. باید توجه داشت که تولد ابن جوزی را به سال ۵۰۸ و مرگش را در ۵۹۶ هـ.ق. نیز ذکر کرده اند.

۲ به عقیده ذهبی، ابن جوزی غالب معلوماتش را از مطالعه کتب به دست آورده بود نه از دهان استادان؛ و چون در تألیف عجله می کرد دچار درهمگویی و ارجاعات نادرست می گردید. رک: تذکرة الحفاظ (پیشگفته) ج ۴، ص ۱۳۴۷. سبط ابن جوزی از جدش نقل می کند که

موعظه گری اشتغال یافت و در سخنوری و زبان آموزی نام برآورد چنانکه در مجلس وعظ او در بغداد ده هزار تن و بیشتر حاضر می شدند و گاه شخص خلیفه و امیران و وزیران و عالمان از جمله مستعمران مواعظ او بودند. مهارتش در مباحثه چنان بود که حدود دویست تن از ذمیان را به اسلام در آورد^۱.

گذشته از استادی در فن بیان و جدل و صناعت وعظ، نویسنده ای خوش ذوق و پرکار و توانا بود و در رشته های متنوع کتابهای ارزنده پدید آورد که بعضی از مهمترین آنها به دست ما رسیده است. نخستین اثر وی کتابی بوده است در نحو که در سن سیزده سالگی نوشته و از آن پس گویند که چون نوشته هایش را بر مدت عمرش تقسیم کردند به هر روز نه جزو رسید که این رقم قابل قبول نیست اما تصویر و تصور اغراق آمیز گذشتگان را از اکثر تألیفات او می رساند. گویند سیصد عنوان نوشته بزرگ و کوچک داشته است که اهم آنچه از آنها چاپ شده، عبارت است از:

(۱) زاد المسیر فی علم التفسیر (دمشق، المکتب اسلامی، در نه جزء).

(۲) الموضوعات من الأحادیث المرفوعات (مدینه، المکتبة السلفية)

(۳) المنتظم فی تاریخ الملوک والامم (حیدرآباد، ۱۳۵۷ ق.)

(۴) صفوة الصفوة در احوال زهاد و متصوفه (حیدرآباد، ۱۳۵۵ ق.)

(۵) ذم الهوی (دار الکتب الحدیثة، مکتبة السعادة، ۱۹۶۲ م.)

(۶) مناقب بغداد (بغداد، ۱۳۴۲ ق.)

دو هزار مجلد کتاب به خط خود کتابت کرده است (همان، ص ۱۳۴۴) و نیز ذهبی گوید: «ما

علمت أحداً من العلماء صنف ما صنف هذا الرجل». (همانجا)

۱ البته هم مذهب ابن حنبلی ابن جوزی بر او ایراد داشتند که نتوانسته از عهده رد شبهات

متکلمان برآید. (مقدمه ذم الهوی، ص ۸).

(۷) مناقب عمر بن عبدالعزیز (قاهره، ۱۳۳۱ ق.).

(۸) الأذکیاء وأخبارهم (بیروت، ۱۹۶۶ م.).

(۹) أخبار الحمقى والمغفلین (بیروت، مکتبه الغزالی)

(۱۰) مناقب أحمد بن حنبل (مصر، ۱۹۴۹ م.).

(۱۱) مناقب عمر بن الخطاب (مصر، ۱۹۲۴ م.).

(۱۲) الحسن البصری، سیرته و آرائه (مصر، ۱۳۵۰ ق.).

(۱۳) روح الأرواح (۱۳۰۹ ق)

(۱۴) کتاب القصاص والمذکّرین (چاپ مارلین سوارتز و قاسم السامرائی).

در احوال ابن الجوزی تناقضاتی هست: نوشته اند متنعم و خوشگذران بود (مقدمه ذم الهوی، ص ۱۲) در عین حال نوشته اند که مدتی به نان خشک سیر می کرد (مقدمه تلبیس ابلیس، چاپ خیرالدین علی، ص ۵). او حنبلی بود و می دانیم میان حنبلیان و شیعیان بغداد همواره برخورد وجود داشت. در عین حال آورده اند که وقتی در مجلسی از او پرسیدند ابوبکر برتر است یا علی؟ بالبداهه پاسخ داد: «من کانت ابنته تحته»، جوابی که هم شیعه را راضی می کند و هم سنی را.

و نیز در عین توجه و اقبالی که حکام زمان و اطرافیان خلیفه به او داشته اند در احوالش می خوانیم که بی اعتنا به حکام بود، و نیز در عین آنکه مخالف صوفیان بود زهاد را که پیشاهنگ صوفیاند قبول داشته و صفوة الصفوة را درباره

حالات و سخنان زاهدان تألیف کرده است، گذشته از چند رساله مفرد که در این موضوع دارد^۱.

ابن الجوزی پس از هشتاد سال زندگی به سال ۵۹۷ ق. در گذشت و نظر به مقبولیت عامی که داشت تشییع جنازه شکوهمندی از او به عمل آمد، و آخر در باب حرب بغداد کنار مقبره احمد بن حنبل به خاک سپرده شد.

بر روی هم ابن الجوزی از نظر عقاید و روش و منش و گفتار، نماینده وضع متوسط محیط و زمان خویش است و از مذهب مختار و گرایش حاکم دفاع می کند و این بویژه در کتاب تلبیس ابلیس که معروفترین (و شاید مهمترین) اثر اوست مشهود است. در این کتاب همه کسانی را که همانند او نمی اندیشیده اند به یک چوب رانده و فریبخوردگان شیطان خوانده است و در رد قول مخالفان و دگر اندیشان از همه شیوه های بحث و جدل سود جسته، به طوری که با وجود شم حدیث شناسی که دارد و مثلاً احادیث بر ساخته متصوفه را نیک حلاجی و تنقید می نماید، به نوبه خود بعضی اوقات از آوردن احادیث مجعول در تأیید حرفهای خودش باکی نداشته و به «اهل بدعت» تاخته و در این طریق برای آنکه آنها را به شمار هفتاد و دو فرقه جهنمی برساند دریغ نورزیده است.

---

۱ ابن الجوزی حتی در قالب مقامه نویسی به صوفیان تاخته است و از قول ابوالتقویم (=عقل) درباره صوفیان می نویسد: «زیبا نمودند و زشت بودند، تنبل خانه را رباط نامیده اند... و تا سینه در جهالت فرو رفته اند... دکان رباط چیده راه مساجد را بسته اند... طهارت جویشان هم وسواس است... کسب فرو هشته چشم به راه فتوح نشسته... در حیلتگری استادند و پوست مار نفاق بر تن پوشیده...». (رک: بدیع الزمان همدانی و مقامات نویسی، نوشته علیرضا ذکاوتی قراگزلو، انتشارات اطلاعات، ۱۳۶۴، ص ۵۹).

با این حال نظر به آنکه در بعضی دیگر از تألیفات آن عصر و نیز کتب تاریخ و ادب (از جمله آثار دیگر خود ابن الجوزی) مؤیدات و شواهدی برای بسیاری از مطالب تلبیس ابلیس هست و نیز در این کتاب فقرات مفصلی از چند اثر مهم کهن^۱ که ظاهراً اکنون در دست نباشد، نقل شده است، ما می توانیم به تلبیس ابلیس ابن الجوزی همچون یک سند مهم تاریخ فکری و اجتماعی دنیای اسلام در قرن ششم بنگریم، پیداست که این نگرش باید توأم با نقادی باشد.

ترجمه حاضر از کتاب تلبیس ابلیس بر اساس چاپ خیرالدین علی (بیروت، دار الوعی العربی) صورت گرفته که مطابق است با چاپ منیر الدمشقی^۲. جز اینکه خیرالدین علی احادیث کتاب را نیز تحقیق و سندیابی کرده و نسبت به قوت و ضعف و صحت و سقم آنها اظهار نظر نموده است. البته هیچ یک از این دو چاپ، علمی و انتقادی نیست و گذشته از اغلاط چاپی فاحش، غلط خوانی از روی نسخه خطی نیز در مواردی از آن برای اهل اطلاع محسوس است.

در ترجمه، اسناد احادیث بکلی حذف گردید چون برای خواننده فارسی زبان سودی نداشت، و نیز در مواردی که مؤلف دو سه حدیث به یک مضمون با تفاوت اندکی در لفظ سلسله سند آورده بود به نقل یکی - که جامعتر بود - اکتفا شد، و همه جا تحقیقات انتقادی خیرالدین علی درباره احادیث مورد نظر و توجه قرار داشت.

---

۱ از آن جمله است کتاب الآراء والدیانات ابو محمد نوبختی، کتاب المقالات ابوالقاسم بلخی، کتاب یحیی بن بشیر بن عمیر نهاوندی [در عقاید و مذاهب]، کتاب سنن التصوف ابو عبدالرحمن سلمی، کتاب صفوة التصوف محمد بن طاهر المقدسی، و المصحح بالاحوال از همو...

۲ چاپ دوم با تصحیحات و تعلیقات عده ای از علمای ازهر، ۱۳۶۸ ق.

از آنجا که ابن الجوزی واعظ و سخنور بوده و تکرار مطالب ملکه او شده بوده - که خطابت نیک است و در کتابت عیب محسوب می شود- و گاه مطالبی را به تأکید و تکرار در چند جا ذکر کرده بود، در مواردی به دلیل تلخیص به عمل آمد، با این قید که هیچ نکته قابل اعتنا و هیچ نقل قول ارزشمندی از قلم نیفتاده است. در یکی دو مورد نیز به رعایت انسجام مطلب حکایتی از متن به حاشیه برده شد یا از موضعی به موضع مناسبتر نقل گردید که در جای خود اشاره شده است و خواننده باریک بین این تغییرات جزئی را موجه خواهد یافت. ضمناً در حد ضرورت و با رعایت نهایت اختصار توضیحات و تعلیقاتی بر بعضی نظریات مؤلف نگاشته شد، و البته اگر بنا بر نکته گیری و مباحثه مذهبی باشد بیش از اینها جای ایراد دارد.

و پس از این همه باید گفت: تلبیس ابلیس شاهکاری است در روانشناسی اعتقاد و کردار و مجموعه تصاویر زنده ای است از بازیهای نفس و هوی، که هر کس با تأمل در آن می تواند بسنجد تا چه اندازه دستخوش فریبهای شیطانی است. ان شاء الله که تألیف اصل کتاب و نیز ترجمه آن از جمله مصداقهای «تلبیس ابلیس» نباشد. در پایان از صاحب نظران آگاه انتظار و استدعا دارد که از ابراز نظرات انتقادی و سازنده و لو در تصحیح کلمه با عبارتی دریغ نفرمایند.

علیرضا ذکاوتی قراگزلو

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي سلم ميزان العدل إلى أكف ذوي الألباب، وأرسل الرسل مبشرين ومنذرين بالثواب والعقاب، وأنزل عليهم الكتب مبينة للخطأ والصواب، وجعل الشرائع كاملة لا نقص فيها ولا عاب، أحمده حمد من يعلم أنه مسبب الأسباب، وأشهد بوحدانيته شهادة مخلص في نيته غير مرتاب. وأشهد أن محمداً عبده ورسوله أرسله، وقد سدل الكفر على وجه الإيمان والحجاب، فنسخ الظلام بنور الهدى وكشف النقاب، وبين للناس ما أنزل إليهم وأوضح مشكلات الكتاب، وتركهم على المحجة البيضاء لا سرب فيها ولا سراب، فصلى الله عليه وعلى جميع الآل وكل الأصحاب، وعلى التابعين لهم بإحسان إلى يوم الحشر والحساب، وسلم تسليمًا كثيرًا.

اما بعد، بزرگترین نعمتها که بر انسان ارزانی داشته شده عقل است زیرا افزار شناخت خدای سبحان است و وسیله رسیدن به تصدیق پیغمبران. اما از آنجا که عقل تمامی خواست انسان را بر نمی آورد و بار آدمی را به منزل نمی رساند پیام آوران آمدند و کتابها آوردند. مثال شرع، آفتاب است و مثال عقل، چشم که چون باز باشد آفتاب را می بیند. همچنین است عقل که به نشانه معجزات روشن و خرق عادات، راستی گفتار انبیا را در می یابد و تسلیم می شود و در آنچه بر او پوشیده است به خبرهای ایشان اعتماد می نماید.

چون خدا بر دنیای انسانی نعمت عقل عرضه داشت، با آدم ابوالبشر در نبوت را نیز گشود و آدمیان بر راه راست بودند تا قایل از سر هوای نفس برادرش را کشت. از آن پس امیال گوناگون مردم را به این سو و آن سو کشانید و در بیابان گمراهی سرگردان ساخت تا آنجا که بت پرستیدند و اختلاف در اعمال و عقاید پیدا کردند و این همه از سر هوی و گرایش به رسم و عادت و پیروی پدران و بزرگان بود، و گمان ابلیس در حق آنان راست در آمد به طوری که جز عده کمی از مؤمنان بقیه مردم پیرو ابلیس شدند.

و بدان که پیغمبران بیان کافی و دوای شافی آوردند و همه بر یک راه روشن بودند، شیطان در آن بیان آشکار رنگ شبیه ریخت و در آن دارو زهر آمیخت و خلق را از راه راست به گمراهی و بیابان نوردی انگیخت و پیوسته خردها را به بازی گرفته و می گیرد تا آنجا که جاهلیان به راه آینه‌های سست و پوچ و بدعت‌های زشت رفتند و در بیت الحرام به عبادت اصنام می پرداختند و از خود حلال و حرام بر ساختند. سائبه و بحیره و وصیله و حامی^۱ را حرام انگاشتند، دختران را زنده به گور کرده یا از میراث محروم داشتند... و از این قبیل بیراهیه‌ها و تباهی‌ها که ابلیس در نظرشان آراسته بود؛ تا آنکه خداوند محمد (صلی الله علیه وسلم) را به نبوت برگزید. آن حضرت زشتیها را بزود و به نیکیها امر فرمود و یارانش در زمان او و پس از او در پرتو نورش روان شدند و از فریب دشمن (یعنی شیطان) در امان بودند. چون روز هستی صحابه رسول الله (صلی الله علیه وسلم) به شام نیستی پیوست، تاریکیها سر بر آورد و بدعت آفرینی امیال آغاز شد و راه فراخ به تنگی گرایید و بیشترین مردم به دسته بندی گراییده فرقه فرقه شدند و شیطان، آن همه را در نظرشان می آراست و می آراید و از این گروه می کاهد و بر آن می افزاید، و ابلیس همانا در شمال جهل است که دزدی کردن می تواند و اگر صبح علم بتابد ابلیس را از رسوایی گریزی نیست.

پس من بر آن شدم که مردم را از حيله های ابلیس بر حذر دارم و کمینگاههایش را نشان دهم زیرا در شناسانیدن شر اعلام خطری است جهت خودداری از غلتیدن در آن. چنانکه از حدیقه نقل است که گفت: «همگان

---

۱ توضیح این کلمات در آینده در متن کتاب خواهد آمد. -م.

دربارهٔ خیر از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) پرسش می کردند اما من دربارهٔ شر می پرسیدم، از بیم آنکه مبادا شر مرا دریابد». و نیز عکرمه از ابن عباس نقل می کند که گفت: «گمان ندارم امروز در روی زمین شیطان هلاک یک تن را به انداء هلاک من بخواهد»، پرسیدند: چرا و چگونه؟ گفت: «شیطان در شرق یا غرب بدعت پدید می سازد و آن بدعت را کسی نزد من می آورد و من به نیروی سنت آن بدعت را ریشه کن می سازم».

و این کتاب را چنان ساختم که بر حذر دارنده از فتنه شیطان است و بیم دهنده از در افتادن به دام آزمایشهای او؛ افشاگر پنهانکاریهای اوست و رسواگر فریفتاری او. و آن را در سیزده باب نوشتم که از مجموع آن تلبیس ابلیس آشکار شود و فهم زیرکان اشتباهکاریهای او را دریابد. اینک عنوان بابها:

باب اول: امر به همراهی سنت و جماعت

باب دوم: در نکوهش بدعت و بدعت سازان

باب سوم: در بر حذر داشتن از فتنه ها و حيله های ابلیس

باب چهارم: در معنای تلبیس و غرور (فریفتاری و فریفتگی)

باب پنجم: در بیان تلبیس ابلیس در عقاید و کیشها

باب ششم: در بیان تلبیس ابلیس از راه علم بر عالمان

باب هفتم: در تلبیس ابلیس بر حاکمان و شاهان

باب هشتم: در تلبیس ابلیس از راه عبادت بر عابدان

باب نهم: در تلبیس ابلیس بر زاهدان

باب دهم: در تلبیس ابلیس بر صوفیان

باب یازدهم: در تلبیس ابلیس بر اهل دین از راه کرامات نمایی

باب دوازدهم: در تلبیس ابلیس بر عامیان

باب سیزدهم: در تلبیس ابلیس بر همگان از راه آرزوهای دور و دراز

باب اول

امر به همراهی سنت و جماعت

از عمر بن خطاب روایت است که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرمود: «هر یک از شما خواهان رسیدن به میان بهشت است می باید همراه جماعت باشد زیرا شیطان به سراغ آدم تنها می رود؛ و شیطان از دو تن با هم بیشتر دور است تا از یک تن». این حدیث را از چند طریق آورده اند.

و نیز عرفجه از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت می کند که فرمود: «دست خدا بر سر جماعت است، و شیطان با کسی است که مخالف جماعت است؛ و هر کسی تکروی کند شیطان او را می رباید همچنانکه گرگ، میش از گله جدا افتاده را می رباید». و نیز روایت است که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) خطی با دست خود کشید و فرمود: «این راه خداست که مستقیم است. آن گاه خطی چند از چپ و راست آن کشید و فرمود: بر سر هر یکی از این راهها شیطانی است که بدان دعوت می نماید. سپس این آیه را تلاوت فرمود: ﴿وَأَنَّ هَذَا صِرَاطِي مُسْتَقِيمًا فَاتَّبِعُوهُ وَلَا تَتَّبِعُوا السُّبُلَ﴾^۱. «و آنکه راه راست من این است، پس از آن پیروی کنید و از راههای [دیگر] پیروی مکنید».

و از معاذ بن جبل روایت است که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرمود: «شیطان، گرگ انسان است و مثل گرگ، میش دور مانده و کنار افتاده از گله را

۱ سوره انعام، آیه ۱۵۳.

می رباید. از جدایی و انشعاب دوری گزینید و با جماعت و عامه و مسجد باشید». و از ابوذر روایت است که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرمود: «دو تن بهتر از یک تن و سه تن بهتر از دو تن و چهار تن بهتر از سه تن است. پس بر شما باد همراهی با جماعت؛ که خدای عزوجل امت مرا جز بر هدایت مجتمع نمی دارد».

و نیز از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که فرمود: «حتماً آنچه بر سر بنی اسرائیل آمد طابق النعل بالنعل بر سر امت من هم خواهد آمد. حتی اگر کسی از بنی اسرائیل آشکارا به سراغ مادر خود رفته در امت من هم هست کسی که چنین کاری کند؛ و بدرستی که بنی اسرائیل به هفتاد و دو گروه تقسیم شدند؛ و امت من به هفتاد و سه گروه تقسیم می شوند که همگی جهنمی اند الا یک طریقه». پرسیدند: آن یکی کدام است؟ «همینکه من و اصحاب من بر آنیم».

در سنن ابی داود، این حدیث از قول معاویه چنین آمده است: پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) در میان ما بر پا ایستاد و فرمود: «بدانید که پیش از شما اهل کتاب به هفتاد و دو گروه شدند و پیروان این دین به هفتاد و سه فرقه تقسیم خواهند شد که هفتاد و دو فرقه در آتش اند و یکی به بهشت می رود و آن طریقه جماعت است. از امت من دسته هایی پدید می آیند که امیال و گرایشها را مثل مرض ساری بهم منتقل می کنند و از هم می گیرند». عبدالله بن مسعود گوید: «اقتصاد و میانه روی در سنت بهتر است از اجتهاد و سختکوشی در بدعت». ابی بن کعب گفته است که «بر شما باد پیروی از سبیل عام و سنت، که هر کس بر این روش باشد و از یاد و ترس خدا چشمانش پر اشک شود آتش به او نمی رسد؛ و اقتصاد در سبیل عام و سنت به از اجتهاد در خلاف آن».

عاصم احوال از قول ابوالعالیه نقل می کند که گفت: «بر شما باد پیروی از امر اول که مسلمانان بر آن بودند پیش از آنکه دسته دسته شوند». عاصم گوید: این حرف را به حسن (بصری) گفتم، گفت: به خدا راست گفته و در حق تو نیکخواهی نموده. اوزاعی گوید: «نفس خویش را بر سنت بشکیبان؛ و آنجا که جماعت توقف کرده اند. توقف کن، و همان بگو که جماعت گفتند، و از آنچه دست باز داشتند، دست بکش؛ راه پیشینیان شایسته (سلف صالح) برو که آنچه ایشان را در خور و بسنده بود تو را نیز در خور و بسنده است». هم از او نقل است که گفت: «رب العزه را در خواب دیدم، خطاب به من فرمود: عبدالرحمن! تویی که امر به معروف و نهی از منکر می کنی؟ عرض کردم: آری، به فضل تو پروردگارا. سپس در خواست نمودم که مرا بر اسلام بمیراند، خطاب آمد: و بر سنت!».

و از قول سفیان [ثوری] نقل کرده اند که گفت: «قول جز به عمل راست نیاید و عمل جز به نیت درست نشود و قول و عمل و نیت باید با سنت سازگار باشد». و نیز آورده اند که سفیان [ثوری] به یوسف بن اسباط گفت: «اگر خبر مردی از شرق به تو برسد که همراه و یار سنت است سلامش بفرست، و اگر خبر مردی دیگر از مغرب به تو برسد که همراه و یار سنت است سلامش بفرست، که اهل سنت و جماعت [راستین] بسیار کم است».

و از قول ایوب سختیانی آورده اند که گفت: از «سعادت مرد جوان و مرد عجمی آن است که خدا موفقش بدارد به عالمی از اهل سنت برسد».

عبدالله بن شوذب گفته است: «از نعمتهای خدا بر جوان زاهد و پارسا این است که با صاحب سنتی برادری کند که او بر راه راست واداردش». یوسف بن اسباط گفته است: «پدر من قدری بود و داییهام رافضی بودند، خدا به واسطه

سفیان (ثوری) مرا نجات بخشید». از معتمر بن سلیمان روایت است که دلشکسته نزد پدر رفتم. پرسید تو را چه شده است؟ گفتم: دوستی از من مرده است. پرسید: بر طریقه سنت بود؟ گفتم: آری. گفت: غم مدار. عبدالله بن مبارک از سفیان ثوری نقل می کند که گفت: «برای اهل سنت توصیه خیر کنید که آنان غریبانند». ابوبکر بن عیاش گفته است: «طریقه سنت میان فرق مسلمانان، گرامتر و کمیابتر است از اسلام میان دیگر ادیان». از قول شافعی آورده اند که گفت: «چون یکی از اصحاب حدیث را بینم گویی یکی از اصحاب پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) را دیده ام».

جعفر خلدی در کتابش از قول جنید آورده است که گفت: «راهها بر خلق بسته است الا بر آن که پا جای پای پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) بگذارد و سنت او را پیروی کند و بر طریقه او باشد؛ راههای خیر پیش چنین کسی گشاده است». نیز از جنید بن محمد نقل است که گفت: «راه خلق به خدا بسته است مگر به پیروان آثار رسول الله (صلی الله علیه وسلم) و تابعان سنت او؛ چنانکه خدا فرماید: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ﴾^۱. «مسلماً برای شما در زندگی رسول خدا سرمشق نیکویی بود».

---

۱ سوره احزاب، آیه ۲۱.

باب دوم

در نکوهش بدعت و بدعت سازان

عایشه از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت می کند که فرمود: «هر کس در امر ما چیزی پدید آرد که در آن نیست، مردود است». این حدیث را از چند طریق آورده اند.

عبدالله بن عمر از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت می کند که فرمود: «هر کس از سنت من منحرف شود از من نیست».

از عرباض^۱ بن ساریه روایت است که روزی پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) پس از نماز صبح روی به ما کرد و موعظه بلیغ فرمود، آنچنانکه چشمها گریان و دلها لرزان گردید. یکی پرسید: یا رسول الله (صلی الله علیه وسلم) این موعظتی یادگاری بود، اکنون عهد و وصیت تو بر ما چیست؟ فرمود: «شما را وصیت می کنم به تقوای الهی، و حرف شنوی و فرمانبری (از حاکم) و لو از بنده ای حبشی باشد؛ و بدرستی که هر کس بعد از من بماند اختلاف فراوان خواهد دید؛ پس بر شما باد پیروی از سنت من و سنت خلفای راشدین هدایت یافته بعد از من. به آن سنت چنگ بزنید و آن را محکم بگیرید. و بر شما باد دوری گزیدن از امور نو درآمد، که هر نو درآمدی بدعت است و هر بدعتی گمراهی است».

---

۱ عرباض از مستضعفان اصحاب بود و از جمله کسانی است که آیه زیر درباره آنان نازل شد: ﴿وَلَا عَلَى الَّذِينَ إِذَا مَا أَتَوْكَ لِتَحْمِلَهُمْ قُلْتَ لَا أَجِدُ مَا أَحْمِلُكُمْ عَلَيْهِ﴾ [سوره توبه، آیه ۹۲]. «و (نیز) ایرادی نیست بر آنها که وقتی نزد تو آمدند که آنان را بر مرکبی (برای جهاد) سوار کنی، گفتی: مرکبی که شما را بر آن سوار کنم، ندارم!» - مؤلف.

عبدالله بن محرز گوید: «از دین، سنت به سنت می کاهند همچنانکه ریسمان را قوت به قوت می گسلند». آورده اند که طاوس (یمانی) با پسرش نشسته بود، یکی از معتزله آمد و شروع به سخن گفتن کرد. طاوس انگشت در گوش نهاد و خطاب به پسرش گفت: تو نیز انگشت در گوش کن که از گفتار او چیزی نشنوی، که این دل ضعیف است. و مجدداً به تأکید گفت: پسرکم، گوش خود را محکم بگیر که نشنوی! و آن قدر حرف خود را تکرار نمود که آن متکلم برخاست و برفت.

عیسی بن علی ضبی گوید: مردی بود که همراه ما نزد ابراهیم (نخعی) رفت و آمد می کرد. به ابراهیم خبر رسید که او داخل عقیده «ارجاء» شده است. بدو گفت: از نزد ما که برخاستی دیگر برنگرد!

به سفیان بن عیینه گفتند که فلان کس در «قدر» سخن می گوید، گفت: به مردم معرفش کنید، و از خدا برای من عافیت بطلبید.

صالح مری گوید: من حاضر بودم که کسی نزد ابن سیرین آمد و در یکی از ابواب «قدر» سخن آغاز نمود. ابن سیرین گفت: تو از میان ما برخیزی یا ما برخیزیم؟

یکی از «اهل اهواء»^۱ به ایوب سختیانی گفت: کلمه ای برایت بگویم؟ ایوب گفت: نصف کلمه هم نمی خواهم بگویی! هم از ایوب نقل است که گفت: صاحب بدعت هر چه در کوشش بیفزاید، از خدا دورتر می شود.

سفیان ثوری گفته است: ابلیس بدعت را بیش از معصیت دوست دارد، زیرا معصیت قابل توبه است، و بدعت نیست. عبدالعزیز بن ابی داود متهم به «ارجاء»

۱ مقصود از «اهل اهواء» در اینجا پیروان گرایشهای کلامی و فرق غیر اهل حدیث است. -م.

بود، آورده اند که سفیان بر جنازه او گذشت و بر او نماز نخواند. هم از قول سفیان ثوری آورده اند که هر کس از بدعت سازی حدیث شنید از آن حدیث (ولو راست باشد) سود نبرد، و هر کس با بدعت سازی مصافحه کرد یک رشته از اسلام را گسلانید.

سلیمان تیمی در مرض موت بشدت می گریست، پرسیدند: چرا می گریی، آیا از ترس مرگ است؟ گفت: از مرگ نمی ترسم، از آن رو می گریم که روزی بر یک «قدری» گذشتم و به او سلام دادم از آن بیم دارم که خدا حساب آن سلام را از من بکشد.

از قول فضیل عیاض آورده اند که گفت: حذر کنید از کسی که با صاحب بدعتی نشست است. هم از قول او آورده اند که: هر کس صاحب بدعتی را دوست بدارد، خداوند عملش را بی ارزش سازد و نور مسلمانی از دلش بیرون ببرد. و نیز همو گفته است: «هر گاه بدعت سازی را در راهی دیدی، راه خویش بگردان». و نیز گفته است: «خدا عمل صاحب بدعت را بالا نمی برد، و هر کس صاحب بدعتی را یاری کند در ویرانی اسلام شرکت کرده است».

مردی نزد فضیل گفت که هر کس دختر خود را به تبهکاری بدهد، قطع رحم کرده فضیل گفت: هر کس دخترش را به صاحب بدعتی بدهد قطع رحم کرده؛ و هر کس با صاحب بدعت نشست، حکمت نصیبش نشده؛ و چون خدا کسی را خصم بدعتگران یابد امید آن دارم که گناهان او را پیامزد.

محمد بن نضر حارثی گوید: «هر کس به گفتار صاحب بدعتی گوش سپارد خداوند عصمت (ایمانی) از او بردارد، و به نفس خود واگذارش کند».

از قول لیث بن سعد آورده اند که گفت: هر گاه صاحب بدعتی را ببینم که بر آب راه می رود باز هم او را قبول ندارم. این سخن به شافعی رسید، گفت:

لیث کوتاه آمده است، من اگر صاحب بدعتی را ببینم که در هوا پرواز می کند هم قبولش ندارم!

از بشر بن حارث نقل است که گفت: «در بازار بودم خبر مرگِ بشر مریسی را شنیدم، و اگر جای مناسب سجده بود، همان جا سجده شکر به جا می آوردم؛ حمد خدای را که جان مریسی را گرفت، شما نیز حمدِ خدا کنید!».

محمد بن سهل بخاری گوید: نزد «قربانی» بودیم، شروع کرد علیه اهل بدعت حرف زدن؛ یکی گفت: اگر حدیث می گفتی بیشتر خوش داشتیم، «قربانی» به خشم پاسخ داد: گفتار علیه اهل بدعت را از عبادت شصت ساله بیشتر دوست دارم.

اگر کسی بگوید که تو سنت را ستودی و بدعت را نکوهیدی، اما سنت چیست و بدعت کدام است؟ مگر نه اینکه هر بدعت سازی خود را پیرو سنت می پندارد؟ گوئیم: سنت در لغت به معنی طریق است و شک نیست که اهل حدیث پیروان آثار رسول الله (صلی الله علیه وسلم) و صحابه اش اهل سنت راستین اند، چون بر طریق هستند که در آن چیز نو در آمدی پیدا نشده، زیرا چیزهای نو در آمد بعد از پیغمبر و صحابه او پیدا شد؛ و بدعت عبارت است از امری که نبود و نو پدید شد و غالب آن است که با شریعت برخورد مخالف دارد و در آن می افزاید یا از آن می کاهد، و عموم پیشینیان، هر چیز نو پدید را ولو آنکه مخالف شریعت نبود یا در آن کم و زیاد نمی نمود خوش نداشتند و برای حفظ اصل اسلام - که پیروی رسول (صلی الله علیه وسلم) است - از هر بدعت سازی بیزار بودند ولو آن بدعت جایز بود. چنانکه زید بن ثابت در جواب ابوبکر و عمر که از او درخواستند به جمع آوری قرآن پردازد، گفت: چگونه به کاری می پردازید که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) نکرد؟

گویند: سعد بن مالک (صحابی) شنید که کسی می گوید: «لبیک ذا المعارج»^۱. گفت: ما در زمان رسول الله (صلی الله علیه وسلم) چنین نمی گفتیم. به ابن مسعود گفته شد که عده ای بعد از نماز مغرب در مسجد می نشینند و یکی از آن میان می گوید: فلان تعداد الله اکبر بگویند و فلان تعداد سبحان الله بگویند و فلان عدد الحمد لله بگویند. و عبد الله بن مسعود مردی بود تندخوی؛ به میان آن جمع رفت و خود را معرفی نمود و گفت: به خدا که بدعت ظالمانه آورده اید که خویش را به اصحاب محمد (صلی الله علیه وسلم) فضیلت نهاده اید، بر طریق مستقیم باشید و چپ و راست نروید که به گمراهی دچار می شوید و از راه پُر دور می افتید.

آورده اند که کسی نزد ابراهیم نخعی آمد و گفت: دعا کن خدا مرا شفا بدهد. راوی گوید: دیدم که ابراهیم را آن سخن خوش نیامد و همه در چهره اش ناخشنودی از آن درخواست را ملاحظه کردند. آن گاه ابراهیم از سنت سخن گفت و حاضران را بدان ترغیب نمود و از آنچه مردم از خودشان تازه در آورده اند ابراز کراهت کرد و علیه آن حرف زد.

محمد بن ریان گوید: اصحاب حدیث نزد ذوالنون آمده درباره «وساوس و خطرات» پرسیدند، گفت: من درباره این چیزها سخن نمی گویم، راجع به نماز و حدیث از من سؤال کنید! و نیز محمد بن ریان گوید: موزه قرمز پوشیده بودم،

---

۱ «معارج» به معنی جایگاههای عروج و صعود است، و «ذو المعارج» خداوند است. (رک:

سوره معارج، آیه ۳). و آن صحابی از این جهت احتیاط می کرده که اسماء الله توقیفی

است. -م.

ذوالنون به من گفت: فرزندان اینها را از پا بیرون کن که «شهرت» است^۱، پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) این گونه نمی پوشید بلکه موزه ساده سیاه رنگ می پوشید.

گفتیم که صحابه رسول الله از هر بدعتی ولو بی اشکال بود حذر می کردند تا امری را که سابقه نداشته است، پدید نیاورده باشند. البته چیزهایی تازه پدید آمد که با شریعت برخوردی نداشت و چیزی را کم و زیاد نمی کرد، در انجام دادن آن اشکالی ندیدند. مثلاً مردم در ماه رمضان نماز (مستحبی) فراوان می خواندند و گاه به کسی اقتدا می نمودند. عمر چنین قرار داد که همه به ابی ابن کعب اقتدا کنند و چون جماعت ایشان را مشاهده کرد، گفت: چه بدعت نیکی است این! (چون اصل نماز جماعت مشروع است).

حسن (بصری) نیز درباره قصص گویی^۲ گفته است: «نعمت البدعة، کم من أخ يستفاد ودعوة مستجابة». یعنی: نیک بدعتی است، اجتماعی است که در آن دعاها مستجاب می شود و برادران دینی یافت می شوند که از ایشان بتوان استفاده کرد. و می دانیم که اصل وعظ کردن مشروع است، و اگر امر نو در آمد بر اصل مشروعی مستند شود نکوهیده نباشد اما اگر بدعت همچون متمم شریعت جلوه نماید در واقع مستلزم اعتقاد به ناقص بودن شریعت خواهد بود و چنانچه ضد شریعت باشد که دیگر بدتر است. از آنچه گفتیم روشن شد که اهل سنت پیروان سابقه اند و اهل بدعت پدید آوردندگان چیزهایی که نبوده و مستندی

۱ «لباس شهرت»، یعنی پوششی که جلب توجه کند و انگشت نما و چشمگیر باشد، نهی شده است. رجوع کنید به باب دهم از همین کتاب. - م.

۲ قصص گویی به معنی موعظه کردن، اخبار و حدیث گفتن، نقل و روایت داستانهای مذهبی، سخنوری و نقالی. قصص گوی را قاص و قصاص. (جمع: قصاص) گویند. - م.

هم ندارد. لذا اهل بدعت روش و مذهب خویش را پنهان می دارند اما همچون متمم شریعت جلوه نماید در واقع مستلزم اعتقاد به ناقص بودن شریعت خواهد بود و چنانچه ضد شریعت باشد که دیگر بدتر است. از آنچه گفتیم روشن شد که اهل سنت پیروان سابقه اند و اهل بدعت پدید آروندگان چیزهایی که نبوده و مستندی هم ندارد. لذا اهل بدعت روش و مذهب خویش را پنهان میدارند اما اهل سنت حرفشان آشکار است و مذهبشان واضح؛ و حسن عاقبت هم از آن ایشان است چنانکه از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است: «لَا يَزَالُ نَاسٌ مِنْ أُمَّتِي ظَاهِرِينَ حَتَّى يَأْتِيَهُمْ أَمْرُ اللَّهِ وَهُمْ ظَاهِرُونَ». [بخاری و مسلم]. یعنی: پیوسته از امت من گروهی ظاهر [آشکاره و غالب] باشند تا امر خدا در رسد و ایشان ظاهر باشند. این عده را به «اهل حدیث» تعبیر کرده اند.

در اقسام اهل بدعت

از ابوهریره روایت است که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرمود: «یهود به هفتاد و یک یا هفتاد و دو فرقه تقسیم شدند و همچنین نصاری؛ امت من نیز به هفتاد و سه فرقه شوند». [ترمذی این حدیث را صحیح گفته است]. مؤلف گوید: دنباله این حدیث چنانکه پیشتر آوردیم چنین است: «همه آنها در آتش اند الا یکی». پرسیدند: یا رسول الله (صلی الله علیه وسلم) آن کدام است؟ فرمود: «طریقه ای که من و اصحاب من بر آنیم». از انس بن مالک روایت است که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرمود: «بنی اسرائیل به هفتاد و یک فرقه تقسیم شدند که همه هلاک شدند بجز یک فرقه. و امت من به هفتاد و فرقه تقسیم خواهد شد که هفتاد و یک فرقه هلاک می شود و یکی خلاص می یابد. پرسیدند: یا رسول الله، آن کدام فرقه است؟ فرمود: «جماعت».

مؤلف گوید: اگر پرسیده شود که آیا این فرقه ها شناخته شده اند؟ در پاسخ گوییم: ما از اصل دسته دسته شدن و نیز دسته بندیهای اصلی اطلاع داریم و خود این دسته های اصلی به گروههای فرعی تقسیم شدند، هر چند ما بر اسامی و عقایدشان احاطه نداشته باشیم. آنچه از اصل فرقه ها به ما رسیده شش تاست^۱: حروریه، قدریه، جهمیه، مرجئه، رافضه و جبریه. بعضی اهل علم گفته اند که اصل فرقه ای ضاله همین شش تا هستند که هر یک به دوازده گروه تقسیم می شوند که جمعاً هفتاد و دو گروه شوند.

اما دوازده گروه حروریه [= خوارج] عبارت است از:

- ۱) ازرقیه: پیروان نافع بن ازرق که گفتند کسی را مؤمن نمی دانیم و غیر از همکیشان خود بقیه اهل قبله را کافر شمردند.
- ۲) اباضیه: پیروان عبدالله بن اباض - که همکیشان خود را مؤمن و جز آنان را منافق دانستند.
- ۳) ثعلبیه: منسوب به ثعلبه بن مشکان - که به قضا و قدر الهی قایل نبودند.
- ۴) حازمیه: یاران حازم بن علی - که گفتند نمی دانیم ایمان چیست، و همه خلق را معذور شمردند.
- ۵) خلفیه: یاران خلف خارجی - که گفتند هر زن یا مردی که ترک جهاد کند کافر است.

---

۱ آنچه ابن الجوزی در تقسیم فرق نوشته با کتب ملل و نحل تفاوتهای کلی و جزئی دارد که به ترجمه آنچه نوشته اکتفا شد و فقط به چند اشاره ضروری بسنده کردیم. -م.

۶) مکرمیه: پیروان مکرم بن عبدالله عجلی - که گفتند جایز نیست کسی دیگری را لمس کند یا با او هم خوراک شود، چون پاک و نجس معلوم نیست مگر آنکه کسی توبه نماید و غسل کند.

۷) کنزیه: گفتند جایز نیست کسی مالش را [ظاهراً زکات مالش را] به احدی بدهد چرا که بسا مستحق نباشد بلکه باید در زمین گنجینه نهد تا صاحب حق پیدا شود^۱.

۸) شمراخیه: گفتند تماس زن بیگانه اشکالی ندارد چون زنان گل و سبزه اند^۲.

۹) اخنسیه: پیروان مردی به نام اخنس - گفتند به مرده بعد از مرگ ضرر و نفعی نمی رسد^۳.

۱۰) محکمیه: گفتند هر کس مخلوق را به داوری بپذیرد، کافر است^۴.

۱۱) معتزله از حروریه: گفتند که امر علی و معاویه بر ما مشتبه شد و از هر دو بیزار و برکناریم^۵.

۱ عده کمی از شیعه امامیه راجع به خُمس چنین عقیده ای داشته اند و می گفتند: باید سهم امام را دفن کرد تا خود حضرت بیاید و بیرون ببارد. - م.

۲ در بعضی منابع متأخر، شمراخیه را از متصوفه دانسته و گفته اند که به فسق و فجور منسوبند. - م.

۳ ظاهراً مراد این است که از لعنت یا رحمت فرستادن زندگان تغییری در وضع مردگان حاصل نمی شود. به نظر می آید که این فرقه از خوارج درباره گذشتگان اظهار رأی نمی کرده اند. - م.

۴ باید دانست که خوارج نسختین را «محکمۀ اولی» نامند. - م.

۵ یعنی با علی یا معاویه جنگیدند (برخلاف آنان که در نهروان گرد آمدند و با علی جنگیدند).

۱۲) میمونیه - پیروان میمون بن خالد - گفتند امام جز به رضایت دوستانِ ما (خوارج) تعیین نشود.

اما دوازده گروه قدریه عبارتند از:

- ۱) احمریه - که معتقد بودند شرط عدل خدا این است که بندگان او مالکِ امور خود باشند و خدا مانع از معصیت بندگان شود.
- ۲) ثنویه - بر این پندار بودند که خیر از خدا و شر از ابلیس است.
- ۳) معتزله - قایل به مخلوق بودن قرآن بودند و منکر امکان رؤیت خدا^۱.
- ۴) کیسانیه^۲ - گفتند: نمی دانیم کارها از خداوند است یا بنده، و نمی دانیم که مردمان پس از مرگ به ثواب رسند یا عقاب.
- ۵) شیطانیه^۳ - گفتند: خدا شیطان را نیافریده است.
- ۶) شریکیه - گفتند: همه گناهان مقدر است الا کفر (که به اختیار است).
- ۷) وهمیه^۴ - گفتند: کردار و گفتار آدمیان، و نیک و بد واقعیت ندارد.

۱ اینان همان متکلمان معتزلی اند، پیروان واصل بن عطا. -م.

۲ مصحح کتاب، «کیسانیه» مزبور را همان پیروان کیسان (مولای علی و شاگرد محمد حنیفه) دانسته که مأخذش معلوم نشد و به نظر درست نمی آید.

۳- و «شیطانیه» فوق را پیروان «شیطان الطاق» مقصودش محمد بن نعمان «مؤمن الطاق» دانسته که باز معلوم نشد مأخذش چیست. در مورد «بتریه» مصحح بدرستی توضیح داده که پیروان حسن بن صالح و کثیر النوی مقلب به ابتر هستند، به گمان مترجم می شود تصور کرد که این دسته از زیدیه «قدریه» مذهب بوده اند. -م.

۴ مترجم شک دارد که یک فرقه مذهبی - کلامی به نام وهمیه بعینه وجود داشته است و گمان دارد که کسانی بی آنکه دارای وابستگی یا همبستگی فرقه ای باشند چنین اندیشه هایی داشته

۸) راوندیه^۱ - گفتند: عمل به هر یک از کتابهای آسمانی حق است اعم از آنکه نسخ شده باشد یا نشده باشد.

۹) بتریه - گفتند هر که معصیت کند و توبه نماید توبه اش مقبول نیست.

۱۰) ناکثیه - بر آن بودند که هر کس بیعت پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) را شکسته گناهی نکرده.

۱۱) قاسطیه - دنیا طلبی را بر زهدورزی برتری نهادند.

۱۲) نظامیه - پیروان ابراهیم بن سیار نظام اند که گفت: هر کس خدا را «شیء» بنامد کافر شده است.

اما دوازده فرقه جهمیه [اتباع جهم بن صفوان] عبارتند از:

۱) معطله - گفتند که هر چه و هم انسان بر آن واقع شود مخلوق است، و هر کس مدعی شود که خدا دیدنی است، کافر است.

۲) مریسیه - پیروان بشر مریسی - گفتند: اکثر صفات خدا مخلوق است.

۳) ملتزقه - گفتند که خدا به ذات خود در هر مکان هست.

۴) واردیه - گفتند: هر کس پروردگارش را شناخت وارد آتش نمی شود، و هر کس وارد آتش شد بیرون شدن ندارد.

۵) زنادقه - گفتند: هیچ کس نمی تواند برای خود پروردگاری اثبات نماید، زیرا اثبات به این است که با حواس ادراک شود، پس اگر به

اند. به هر حال بعضی متأخرین، عقاید «وهمیه» را بتفصیل نوشته اند. (مثلاً رک؛ بستان السیاحه، شیروانی، چاپ ۱۳۱۵ ق. ص ۱۳۲-۱۳۱).-م.

۱) راوندیه - از غلات شیعهء عباسیه اند. البته می شود تصور کرد که پیروان ابن راوندی معروف را هم «راوندیه» نامیده باشند. و خدا داناتر است.-م.

حواس ادراک شود خدا نیست و اگر به حواس ادراک نشود ثابت نیست.

۶) حرقیه - گفتند کافر را آتش یک بار می سوزاند از آن پس به حالت سوخته می ماند بی آنکه گرمای آتش را حس کند.

۷) مخلوقیه - گفتند قرآن مخلوق است.

۸) فانیه - گفتند بهشت و دوزخ فنا شدنی است و بعضی شان گفتند بهشت و دوزخ هنوز آفریده نشده است.

۹) مغیریه - راستگویی پیام آوران را انکار کردند و گفتند آنان فرمانروایان بوده اند.

۱۰) واقفیه - گفتند ما نمی گوئیم که قرآن مخلوق است و نمی گوئیم مخلوق نیست.

۱۱) قبریّه - عذاب قبر و شفاعت را منکرند.

۱۲) لفظیه - گفتند آنچه از قرآن تلفظ کنیم مخلوق است.

اما دوازده گروه مرجئه عبارتند از:

۱) تارکیه - گفتند حقی که از خداوند بر بندگان فرض است ایمان است و بس؛ هر کس خدا را شناخت و ایمان آورد آزاد است که هر کار خواست بکند.

۲) سائبیه - گفتند خداوند خلقتش را رها کرده تا هر کار می خواهد بکند.

۳) راجیه - گفتند مطیع را مطیع و عاصی را عاصی نمی نامیم زیرا نمی دانیم نزد خدا مقام و عمل هر یک چیست؟

۴) شاکیه - گفتند طاعت از ایمان محسوب نمی شود.

- (۵) بیهسیه ۱ - منسوب به بیهس بن الهیصم - گفتند: ایمان یعنی علم؛ هر کس حلال را از حرام و حق را از باطل نشناسد کافر است.
- (۶) منقوصیه - گفتند ایمان کم و زیاد نمی شود.
- (۷) مستثنیه ۲ - استثناء [= ان شاء الله گفتن] را در ایمان نفی کردند.
- (۸) مشبهه - گوید: خدا را دستی است چون دست من و چشمی است چون چشم من.
- (۹) حشویه - همه احادیث را یکی دانند؛ و تارک نافله را چون تارک فریضه شمارند.
- (۱۰) ظاهریه - قیاس را نفی کرده اند.
- (۱۱) بدعیه ۳ - اولین گروهی اند که در این امت بدعت پدید آوردند.

اما دوازده گروه رافضه عبارتند از:

- (۱) علویه - گفتند: جبریل را سوی علی فرستاده بودند، به خطا نزد محمد (صلی الله علیه وسلم) رفت.

۱ بیهسیه از فرق خوارجند منسوب به ابو بیهس بن جابر (رک: مفاتیح العلوم خوارزمی، چاپ فان فلوتن، ص ۲۵).-م.

۲ در بعضی منابع آمده است: «از مرجئه اند و گویند: ما مؤمنیم ان شاء الله».-م.

۳ در تعلیقات دبستان مذاهب گردآوری رحیم رضا زاده ملک (ج ۲، ص ۸۳) چنین آمده است: «بدعیه، از مرجئه اند و گویند هر مشکل نو که در جهان پیدا می شود بی خواست و اراده خدای نیست، و هر پادشاه نو که پیدا می شود فرمانبرداری او باید کرد اگر چه گناه کردن فرماید».-م.

(۲) امریه - گفتند علی شریک محمد (صلی الله علیه وسلم) بود در امر رسالت.

(۳) شیعیه - گفتند علی وصی رسول الله (صلی الله علیه وسلم) و ولیّ امر بعد از اوست، و امت در بیعت کردن با علی کافر شدند.

(۴) اسحاقیه - گفتند رشته نبوت تا قیامت پیوسته است و هر کس علم اهل بیت را بداند «نبی» است.

(۵) ناووسیه - گفتند علی افضل امت است و هر کس دیگری را بر او تفضیل دهد کافر است.

(۶) امامیه - گفتند دنیا هرگز از امامی از نسل حسین خالی نباشد؛ امام را جبریل تعلیم میدهد؛ و پس از مرگ هر امامی یکی مثل او جایش را گرفته است.

(۷) یزدیه - گفتند اولاد حسین بدکار یا نیکوکار باشند امام جماعت اند و هر جا یکی از اولاد حسین باشد، پیشنمازی دیگری جایز نیست.

(۸) عباسیه: گفتند عباس برای خلافت از دیگران اولی بود.

(۹) متناسخه - گفتند ارواح از بدنی به بدن دیگر می روند، هر کس نیکوکار بوده روحش داخل بدنی شده که در آن سعادت مند است و هر کس بدکار بوده، روحش داخل بدنی شده در سختی بکشد.

(۱۰) رجعیه - گفتند علی و اصحابش به دنیا بر می گردند و از دشمنان خود انتقام می گیرند.

(۱۱) لاعنیه - عثمان و طلحه و زبیر و معاویه و ابوموسی اشعری و عایشه را لعنت می کنند.

۱۲) متربصه - در زی پارسایان می زیستند و در هر دوره ای کسی را معین نموده «مهدی» این امت پنداشتند، و چون او مرد دیگری را به جایش نهادند.

اما دوازده گروه جبریه عبارتند از:

- ۱) مضطریه - گفتند آدمی را فعل نیست، همه از خداست.
- ۲) افعالیه - گفتند ما را فعل هست اما اختیاری نیست؛ ما چون چارپایانیم که با افسار کشیده می شوند.
- ۳) مفروغیه - گفتند همه چیز آفریده شده، اکنون چیزی آفریده نمی شود.
- ۴) نجاریه - پیروان حسین بن محمد النجار - پنداشتند که خدا به فعل خویش مردم را عذاب می کند نه به فعل ایشان.
- ۵) متأنیه - گفتند بین در دلت چه خطور می کند، هر آنچه خیر تشخیص میدهی همان کار انجام بده.
- ۶) کسبیه - گفتند بنده را از ثواب یا عقاب کسبی نیست.
- ۷) سابقیه - گفتند: هر که خواهد گو عمل کن و هر که خواهد گو عمل مکن که سعید ازلی را گناه زیان نرساند و شقی را نیکی سودی نرساند.
- ۸) حُبَّیه - گفتند هر کس جام محبت الهی را نوشید، عبادت و تکلیف از وی ساقط شد.
- ۹) خوفیه - گفتند هر کس را که دوستدار خداوند است در ننگجد که از او بهراسد که دوست از دوست نترسد.

۱۰) فکریه - گفتند هر کس را دانش افزوده گردد به همان اندازه از تکلیف عبادت کم شود.

۱۱) خسیه^۱ گفتند دنیا میان آدمیزادگان بی کم و زیاد و برابر باید تقسیم شود که ارث پدرشان آدم است.

۱۲) معیه - گفتند فعل از ماست و استطاعت بهر ماست.

---

۱ این کلمه معلوم نشد چیست. در تعلیقات دبستان مذاهب گردآوری رحیم رضا زاده ملک (ج ۲، ص ۸۹) می خوانیم: «خسیه از جریه اند و گویند قسمت نیست در مالها، یعنی میراث نیست، «حبس» به معنی وقف است. - م.

باب سوم

در بر حذر داشتن از فتنه ها و حيله های ابلیس

بدان که هنگام خلقت در ترکیب انسان شهوت قرار داده شد تا با آن جلب منافع کند و قوه غضب نهاده شد تا دفع زیان نماید؛ و عقلش بخشیدند تا در آنچه جلب یا دفع می کند عدل را به کار گیرد؛ و شیطان را آفریدند که انسان را در جلب نفع و دفع ضرر به افراط می کشاند. پس بر خردمند واجب است تا از این دشمن که از روزگار آدم، عداوتش را با انسان آشکار کرده بر حذر باشد آنچنانکه در قرآن آمده است:

﴿وَلَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُّبِينٌ * إِنَّمَا يَأْمُرُكُمْ بِالسُّوءِ وَالْفَحْشَاءِ وَأَنْ تَقُولُوا عَلَى اللَّهِ مَا لَا تَعْلَمُونَ﴾^۱.

«و از گامهای شیطان پیروی نکنید. حقا که او دشمن آشکار شماست. جز این نیست که شیطان شما را بیدی و فحشاء امر میکند و شما را وادار مینماید: چیزی را در باره خدا بگوئید که نمیدانید.»
و نیز آمده است:

﴿الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُمْ بِالْفَحْشَاءِ﴾^۲.

«شیطان، شما را (به هنگام انفاق)، وعده فقر و تهیدستی می دهد و به فحشا (و زشتیها) امر می کند.»

و نیز:

﴿وَيُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُضِلَّهُمْ ضَلَالًا بَعِيدًا﴾^۳.

۱ سوره بقره، آیات: ۱۶۸ - ۱۶۹.

۲ سوره بقره، آیه ۲۶۸.

۳ سوره نساء، آیه ۶۰.

«و شیطان می خواهد که آنها را به گمراهی ای دور و دراز افکند».
و ﴿إِنَّمَا يُرِيدُ الشَّيْطَانُ أَنْ يُوقِعَ بَيْنَكُمُ الْعَدَاوَةَ وَالْبَغْضَاءَ فِي الْخَمْرِ وَالْمَيْسِرِ
وَيَصُدَّكُمْ عَنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَعَنِ الصَّلَاةِ فَهَلْ أَنْتُمْ مُنْتَهُونَ﴾^۱!

«شیطان می خواهد به وسیله شراب و قمار، در میان شما عداوت و
کینه ایجاد کند، و شما را از یاد خدا و از نماز بازدارد. آیا (با این
همه زیان و فساد، و با این نهی اکید،) خودداری خواهید کرد؟!».
و ﴿إِنَّ الشَّيْطَانَ لَكُمْ عَدُوٌّ فَاتَّخِذُوهُ عَدُوًّا إِنَّمَا يَدْعُو حِزْبَهُ لِيَكُونُوا مِنْ أَصْحَابِ
السَّعِيرِ﴾^۲.

«البته شیطان دشمن شماست، پس او را دشمن بدانید او فقط حزبش
را به این دعوت می کند که اهل آتش سوزان (جهنم) باشند!».
و ﴿وَلَا يَغُرَّتْكُمْ بِاللَّهِ الْغُرُورُ﴾^۳.

«و شیطان فریبکار شما را نسبت به خداوند فریب ندهد».
و ﴿أَلَمْ أَعْهَدْ إِلَيْكُمْ يَا بَنِي آدَمَ أَنْ لَا تَعْبُدُوا الشَّيْطَانَ إِنَّهُ لَكُمْ عَدُوٌّ مُبِينٌ﴾^۴.
«ای فرزندان آدم، آیا به شما حکم نکرده بودم که شیطان را نپرستید.
که او برایتان دشمن آشکار است».

و از این قبیل آیات در قرآن بسیار است.
و شایسته است بدانی که ابلیس کارش تلبیس است: به شبه افتادن و دیگران
را هم در اشتباه انداختن. نخستین بار آنجا که صریحاً امر شد که به آدم سجده

---

۱ سوره مائده، آیه ۹۱.

۲ سوره فاطر، آیه ۶.

۳ سوره لقمان، آیه ۳۳.

۴ سوره یس، آیه ۶۰.

نماید، شروع کرد به ترجیح نهادن اصل خویش بر آدم و گفت: ﴿خَلَقْتَنِي مِنْ نَارٍ وَخَلَقْتَهُ مِنْ طِينٍ﴾^۱ «مرا از آتش آفریده ای و آدم را از گل» و بر خداوند صاحب اختیار دانا اعتراض نمود که ﴿أَرَأَيْتَكَ هَذَا الَّذِي كَرَّمْتَ عَلَيَّ﴾^۲ «از چه رو این را بر من کرامت بخشیده ای». یعنی این امر از روی حکمت نبوده! آن گاه دعوی بزرگی و تکبر کرد که: ﴿أَنَا خَيْرٌ مِنْهُ﴾^۳ «من از او بهترم». و از سجود امتناع ورزید و بدین گونه نفس خویش را که می خواست عزیز و بزرگ بدارد خوار و بی مقدار گردانید و در معرض لعن و نفرین و عذاب قرار داد.

پس هر کس را در نفس، وسوسه امری رخ نماید باید نهایت احتیاط مرعی دارد و خطاب به شیطان که انسان را به بدی فرا می خواند، بگوید: تو که با آراستن شهوات در نظر من خود را نیکخواه من می نمایی چگونه نیکخواه من خواهی بود که بر خود نتوانستی خیر رسانید پس اگر شیطان با تحریک هوی و هوس، نفس را به یاری بخواند باید عقل را به خانه اندیشه احضار کرد و با لشکر عزم سپاه نفس را منهزم ساخت. از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که فرمود:

«يا أيها الناس! إن الله تعالى أمرني أن أعلمكم ما جهلتم مما علمني في يومي هذا، إن كل مال نحلته عبدي فهو له حلال، وإني خلقت عبادي حنفاء كلهم فأتتهم الشياطين فاجتالتهم عن دينهم وأمرتهم أن لا يشركوا بي ما لم أنزل به سلطاناً، وإن الله تعالى نظر إلى أهل الأرض فمقتهم عربهم وعجمهم إلا بقايا من أهل الكتاب».

۱- سورة اعراف، آیه: ۱۲.

۲ سورة اسراء، آیه ۶۲.

۳- سورة اعراف، آیه: ۱۲.

«ای مردم، خدای تعالی مرا امر کرد که به شما پیاموزانم آنچه را نمی دانید از آنچه امروز به من آموخته است: هر مالی که به بنده ام بخشیده ام بر او حلال است، و من همهٔ بندگانم را پاکدین آفریدم اما شیطان بر ایشان تاخته از دین به درشان برد حال آنکه امر کرده بودم چیزی را که برای آن دلیلی فرو نفرستاده ام شریک من قرار ندهند. و خدای تعالی نظر بر مردم روی زمین کرد و از عرب و عجمشان خشنودی نداشت جز عده ای از باز ماندگان اهل کتاب». (صحیح مسلم). این حدیث را از طریق دیگر هم نقل کرده اند.

و نیز از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که: «ابلیس تخت خود را بر آب می نهد، سپس لشکریان خود را به فتنه گری می فرستد و هر کدام فتنه انگیز تر است منزلتش به ابلیس نزدیکتر است. یکیشان می آید و می گوید: چنین و چنان کردم. ابلیس می گوید: کاری نکرده ای! دیگری می آید و می گوید: میان زن و شوهر جدایی انداختن. ابلیس او را به خود نزدیک می سازد- یا در بر می گیرد- و تحسین می نماید». (صحیح مسلم)

و نیز جابر روایت می کند که: ابلیس از اینکه نمازگزاران او را پرستند مأیوس است اما به تحریک خصومت و کینه میان مردمان امید بسته است». (صحیح بخاری).

وازانس بن مالک روایت است که «شیطان پوزه اش را بر قلب بنی آدم گذارده است. هر وقت یاد خدا در آن باشد به آن کاری ندارد و اگر دلی خدا را فراموش کرده باشد شیطان می بلعدش».

از ابن مسعود روایت است که «شیطان میان اهل مجلس ذکر (خدا) برای فتنه گری رفت اما نتوانست میان ایشان جدایی افکند. پس به مجلسی رسید که سخن از دنیویات بود میان آنان به تحریک و تفتین پرداخت به طوری که به

کشتن یکدیگر دست گشادند، تا آنکه اهل ذکر (خدا) برخاسته میان آنان واسطه و حایل شدند تا پراکنده گردیدند».

و از قتاده روایت است که: «ابلیس را گماشته ای است از شیاطین به نام «قبقب»، که چهل سال وی را استراحت می دهد و تقویت می نماید تا نوجوانی وارد اسلام شود، پس ابلیس به قبقب میگوید: به سراغ او برو، و به فتنه بیفکنش، که تو را برای این کار پرودانده ام».

ثابت بنانی روایت کرده که: «یحیی بن زکریا علیهما السلام ابلیس را دید چیزهای گوناگون بر خود آویخته، پرسید اینها چیست؟ ابلیس گفت: اینها شهوات است که آدمیزادگان را بدان وسیله صید می کنم. یحیی (علیه السلام) پرسید: برای صید من چه وسیله ای دارد؟ ابلیس گفت: تو هر گاه سیر شوی سنگین می شوی و از نماز و ذکر باز می مانی. یحیی (علیه السلام) پرسید: دیگر چه؟ ابلیس گفت: به خدا علیه تو دیگر هیچ ندارم. یحیی (علیه السلام) گفت: بین خود و خدای عهد می کنم که دیگر شکم خویش را از خوراک پرنسازم. ابلیس گفت: من هم عهد می کنم که دیگر هیچ خدا پرستی را نصیحت نکنم!»
و حارث بن قیس گفته است: «شیطان هر گاه سراغ تو بیاید و بگوید: نمازت ریایی است، تو آن نماز را درازتر گردان».

و نیز روایت است که «در بنی اسرائیل عابدی بود، شیطان دختری را دچار خناق [و جنون] کرد و در دل خویشاوندان و اولیای دختر چنین القاء نمود که دواى درد دختر نزد آن عابد است، دختر را نزد عابد بردند از پذیرایی وی امتناع نمود آن قدر اصرار کردند تا قبول کرد دختر نزد او بماند. شیطان سپس به اغوای عابد مشغول شد و آن قدر تحریکش نمود تا دختر را آبستن کرد، آن گاه وسوسه اش نمود که خانواده دختر به سراغش می آیند و تو رسوا می شوی

پس دختر را بکش! و اگر پرسیدند دختر چه شده است بگو مُرد. عابد آن دختر را کشت و دفن کرد، آن گاه شیطان نزد خانواده آن دختر رفت و وسوسه شان کرد که عابد دختر را آبتن کرده و کشته و دفن نموده. پس ایشان نزد عابد آمدند و سراغ دختر خود را گرفتند گفت مرده؛ جنازه دختر را (با راهنمایی شیطان) بیرون آورند و عابد را دستگیر کردند. شیطان نزد عابد رفت و گفت: این همه کارها را من کرده ام و تو را در این مهلکه انداخته ام، حال دوبار بر من سجده کن تا نجات یابی. عابد دوبار بر شیطان سجده نمود (و نجات هم نیافت). و این است مصداق آیه قرآنی: ﴿كَمَثَلِ الشَّيْطَانِ إِذْ قَالَ لِلْإِنْسَانِ اكْفُرْ فَلَمَّا كَفَرَ قَالَ إِنِّي بَرِيءٌ مِنْكَ إِنِّي أَخَافُ اللَّهَ رَبَّ الْعَالَمِينَ﴾! «کار آنها همچون شیطان است که به انسان گفت: کافر شو!» اما هنگامی که کافر شد گفت: من از تو بیزارم، من از خداوندی که پروردگار عالمیان است می ترسم!». این داستان را به صورت مفصلتری هم آورده اند.

و نیز از وهب بن منبه نقل است که به روزگار مسیح راهبی در صومعه ای به عبادت مشغول بود، شیطان از هر راه که برای فریب او وارد شد موفق نگردید، تا آنکه خود را به شکل مسیح درآورد و پای دیوار صومعه راهب آمد و او را صدا زد که بیا با تو سخنی دارم. راهب گفت: به دنبال کار خود برو که عمر گذران قابل برگشت نیست. شیطان گفت: بیا که من مسیحم. راهب گفت: اگر هم مسیح باشی مرا با تو کاری نیست که ما را به عبادت امر کرده ای و به قیامت وعده داده ای، اکنون به دنبال کار خود رو. شیطان لعین آن راهب را به حال خود گذاشت و رفت.

نیز روایت است که نوح (علیه السلام) چون سوار کشتی شد پیرمردی ناشناس آنجا دید پرسید: برای چه اینجا آمده ای؟ گفت: آمده ام تا دل اصحاب تو با من باشد و تنهایشان با تو! نوح (علیه السلام) گفت: از کشتی بیرون برو ای دشمن خدا. شیطان گفت: من پنج روش برای به هلاک انداختن مردمان دارم که سه تای آن را برای تو می گویم و دو تایش را نمی گویم. از خدا به نوح (علیه السلام) وحی آمد که آن سه تا به دردت نمی خورد، از او بخواه که این دو تا را بگوید؛ و شیطان گفت: برای به هلاک افکندن مردم دو شیوه من که در خور ندارد عبارت است از حسد و حرص؛ خود من به سبب حسد ملعون و رانده شدم و آدم را به سبب حرص از بهشت بیرون آوردم.

آورده اند که شیطان موسی (علیه السلام) را دید و از او خواست که نزد خدا شفاعت نماید که خدا توبه شیطان را بپذیرد. موسی (علیه السلام) نزد خدا شفاعت کرد و شفاعتش پذیرفته شد، پس به شیطان گفت: برو قبر آدم را سجده کن تا توبه ات مقبول افتد. شیطان را غرور و تکبر فرو گرفت و به خشم گفت: زنده اش را سجده نکردم مرده اش را سجده کنم! آن گاه شیطان به موسی (علیه السلام) گفت: تو حقی به گردن من پیدا کردی، پس نصیحت می کنم که در سه جا مواظب (وسوسه) من باش تا هلاکت نکنم یکی آنجا که خشمگین می شوی، دیگر آنجا که به میدان جنگ می روی (که مبادا تو را به فرار برانگیزم)، سوم آنجا که با زن نامحرمی همنشین می شوی.

فضیل عیاض از یکی از مشایخ نقل می کند که گفت: «موسی (علیه السلام) در حال مناجات بود شیطان به سراغ وی رفت. فرشته از شیطان پرسید: وای بر تو از موسی (علیه السلام) که در حال مناجات است چه توقع و انتظار داری؟ گفت: همان که از پدرش آدم داشتم، وی را فریتم و از بهشت به در آوردم».

از عبدالرحمن بن زیاد نقل است که شیطان با جامه رنگین نزد موسی (علیه السلام) آمد و سلام داد. موسی (علیه السلام) پرسید: تو کیستی؟ گفت: ابلیس! موسی (علیه السلام) پرسید: این جامه رنگارنگ چیست؟ گفت: با این دل آدمیان را می ربایم. موسی (علیه السلام) گفت: کدام عمل انسان است که باعث می شود تو بر او چیره شوی؟ شیطان گفت: وقتی دچار خودپسندی شود و گناهان خویش را فراموش کند و عبادات خود را زیاد پندارد.

سپس شیطان گفت: تو را از سه چیز بر حذر می دارم: با زن نامحرم خلوت مکن، از شکستن عهدهی که با خدا کرده ای پرهیز، صدقه و زکاتی که واجب شده فوراً پرداز و از نگهداشتن آن خودداری کن.

آورده اند که شیطان به زن گفت: تو نصف لشکر منی، و راز دار منی و گماشته ای هستی که دنبال کارهایم می فرستم؛ و آن تیر من هستی که به خطا نمی رود.

شیطان بر راهبی ظاهر شد، راهب پرسید: کدام یک از اخلاق آدمیان است که تو را بر ایشان چیره تر می کند و آدمیان را در مقابل تو ناتوانتر می سازد؟ گفت: تندخویی؛ شخص وقتی تندخوی باشد ما او را زیر و رو می کنیم همچنانکه کودکان به گوی بازی می کنند.

وقتی پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) مبعوث شد، شیطان هر روز شیطانکهایش را به سراغ اصحاب آن حضرت می فرستاد، و آنها دست خالی بر می گشتند و می گفتند: تا به حال آدمهای این چنین (مقاوم در برابر وسوسه) ندیده ایم. شیطان گفت: بگذارید گشایشی دنیوی حاصل کنند آن گاه ما می توانیم مرادمان را از ایشان برآوریم.

از ابوموسی (اشعری) نقل است که شیطان هر روز لشکریانش را راهی می کند و می گوید: هر کدامتان مسلمانی را گمراه کردید تاج بر سرش می نهم! یکیشان می گوید: فلانی را آن قدر وسوسه می کنم که زنش را طلاق دهد. شیطان می گوید: زود است که ازدواج کند، دیگری می گوید: فلانی را آن قدر وسوسه می کنم که عاق شود، شیطان می گوید: زود است که به پدر و مادر خوبی کند و دلخوششان سازد. سومی می گوید: فلانی را آن قدر وسوسه می کنم که شراب بخورد، شیطان می گوید: تو تاج را بردی. پنجمی می گوید: فلانی را آن قدر وسوسه می کنم که آدم بکشد، شیطان دوبار می گوید: تو تاج را بردی.

آورده اند که کسی درختی را دید عده ای می پرستند، به خاطر خدا خشمگین شد و رفت که درخت را برید. شیطان به صورت انسانی مجسم شد و از او پرسید: چه می خواهی کنی؟ گفت: می خواهم این درخت را که معبود واقع شده قطع کنم. شیطان گفت: تو را که درخت نمی پرستی از آن چه زیان؟ گفت: باید ببرمش و حتماً می برم! شیطان گفت: بیا این را نبر و هر روز صبح دو دینار کنار بالشت خواهی یافت. آن مرد گفت: از کجا معلوم؟ شیطان گفت: من ضامن! آن مرد پذیرفت و به خانه رفت، و روز اول دو دینار کنار بالش خود یافت اما روز دوم از دو دینار خبری نبود؛ خشمگین شد و رفت که درخت را برید، شیطان آنجا بود، پرسید: آمده ای چه کار کنی؟ گفت: می خواهم این درخت را ببرم که در مقابل خدا معبود واقع شده! شیطان گفت: دروغ می گویی این کار از تو ساخته نیست. مرد رفت که درخت را برید شیطان او را بر زمین زد و گلویش را گرفت و سخت فشرد، آن گاه گفت: مرا می شناسی، من شیطانم، روز اول که لله آمده بودی مرا بر تو راهی و دستی نبود (و می توانستی

این درخت را ببری) اما با دو دینار فریفتی، اما امروز غضبت برای خدا نیست
برای دو دینار است، لذا من بر تو چیره شدم!

و نیز آورده اند که شیطان پنج فرزند دارد که هر کدام موکل قسمتی از
کارهای اوست: «بثر» مصیبت دیدگان را به گریبان دریدن و وای وای کشیدن
به شیوه جاهلیت و او می دارد، «اعور» مأمور تحریک و تهییج به زناکاری است،
«مسوط» دروغساز است که دروغی را به کسی می گوید و او را وای می دارد که
نقل کند و بگوید: از کسی شنیده ام که اسمش را نمی دانم اما به قیافه می
شناسمش «داسم» شیطانکی است که چون مردی از کوچه به خانه باز می گردد
عیب و ایرادی در کار خانواده بدو می نمایاند و مرد را خشمگین می سازد (و
جنگ و ستیز خانوادگی بر پا می کند)، و بالآخره «زکنبور» شیطان زاده است که
پرچم خود را در بازار کوبیده!

گفته اند: خدا بندگان را به هر کاری فرا خوانده شیطان از جنبه افراط یا
تفریط همان وارد می شود و برایش فرق نمی کند که به وسیله کدام یک آدم را
منحرف سازد: زیاده روی یا قصور و تقصیر.

و آورده اند که چون روح مؤمنی به آسمان فرا برده شود، ملائکه از اینکه
وی از شر شیطان به سلامت جسته است در عجب مانند.

یادآوری اینکه هر انسانی را شیطانی هست

روایت است که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) شبی از نزد عایشه بیرون رفت.
عایشه گوید: از رشک برخاستم که بینم کجا می رود و چه می کند. حضرت

باز آمد و مرا دید. فرمود: آیا غیرت می ورزی [به تعبیر رایج ما: آیا حسودت می شود؟] گفتم: آری، چگونه مانند من بر مانند شما غیرت نکند! حضرت فرمود: آیا شیطان به سراغت آمده؟ عایشه گوید: پرسیدم: یا رسول الله، مگر من شیطان دارم؟ فرمود: بلی، پرسیدم: آیا با هر کس دیگر هم شیطانی هست؟ فرمود: بلی، پرسیدم: آیا با تو هم شیطانی هست یا رسول الله؟ فرمود: «بلی، لکن پروردگام مرا یاری کرده و آن شیطان تسلیم شده است». (یا طبق عبارت دیگر: من از شرش به سلامت هستم).

روایت دیگر از ابن مسعود داریم که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرمود: «هیچ کدام از شما نیست مگر اینکه قرینی از جن و قرینی از ملائکه بر او موکل است». پرسیدند: یا رسول الله بر تو نیز؟ فرمود: «بلی بر من نیز، اما خدای عزوجل مرا کمک کرده و آن قرین مرا جز حق (یا: نیکی) نمی فرماید». هر دو روایت را تنها مسلم آورده است.

در بیان اینکه شیطان همچون خون در رگهای آدمی می گردد

از صفیه بنت حئیّ همسر پیامبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) در حال اعتکاف بود من شبی به دیدنش رفتم و به سخن گفتن نشستیم. چون برخاستم، حضرت با من آمد که مرا به منزل (در خانهٔ أسامه بن زید) برساند. در آن میان دو مرد انصاری عبور می کردند چون پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) را (بازنی) دیدند قدم تند کردند. حضرت فرمود: بایستید! ایستادند، فرمود: این صفیه است دختر حئیّ (همسر من) گفتند: سبحان الله! (مگر ما گمان دیگری داشتیم) فرمود: همانا شیطان در رگهای آدمی همچون

خون می گردد و من از آن ترسیدم که در دل شما شری القاء کند یا چیزی نجوا نماید (این حدیث را مسلم و بخاری هر دو آورده اند).

خطابی گوید: طبق مدلول این حدیث مستحب است انسان کاری نکند که اندک گمان بدی در ذهن کسی پیدا شود؛ خوب است با ابراز پاکی خویش را از زبان مردم در امان نگه دارد.

شافعی گوید: پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) از شفقتی که بر آن دو تن داشت که مبادا با سوء ظن در حق حضرت گنهکار شوند، آن سخن را گفت نه به خاطر خودش.

پناه جستن به خدا از شر شیطان

مؤلف گوید: خداوند پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) را هنگام قرائت قرآن بر پناه جستن به خدا از شر شیطان امر فرموده: ﴿فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾^۱. «پس هر گاه قرآن بخوانی، از شیطان رانده شده به خداوند پناه جوی». و همچنین از شر «دمندگان در گریها» یعنی جادوگران (سوره فلق). پیداست که در دیگر موارد هم باید از شر شیطان به خدا پناه جست.

روایت از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) داریم که شیطان نزد یکی از شما می آید و می پرسد: کی تو را آفرید؟ می گوید: خدا، می پرسد: خدا را کی آفریده! آن شخص در اینجا باید بگوید: «أمنتُ بالله ورسوله» تا آن وسوسه زایل شود. (این حدیث را مسلم و بخاری هر دو آورده اند).

ابن مسعود از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت می کند که فرمود: شیطان را در دل آدمی وسوسه ای است و فرشته را الهامی؛ اما وسوسه شیطان آن است که وعده شرّ می دهد و حق را تکذیب می نماید و الهام فرشته آن است

که وعده خیر می دهد و حق را تصدیق می نماید. هر کس چنین حالتی در دل خود یافت بداند که از خداست، و باید خدا را بستاید و هر کس حالت اول را در دل یافت بداند که از شیطان است و باید از شیطان به خدا پناه جوید زیرا ﴿الشَّيْطَانُ يَعِدُكُمُ الْفَقْرَ وَيَأْمُرُكُم بِالْفَحْشَاءِ﴾ این شیطان است که بشما وعده فقر می دهد و امر به کار زشت می نماید!

روایت است که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) برای حسن و حسین (رضی الله عنهما) این دعا را می خواند: «أُعِذُكُمْ بِكَلِمَاتِ اللَّهِ التَّامَّةِ مِنْ كُلِّ شَيْطَانٍ وَهَامَّةٍ، وَمِنْ كُلِّ عَيْنٍ لَامَّةٍ» و می فرمود: پدرم ابراهیم برای اسماعیل و اسحاق چنین تعویذ می خواند. (این روایت را مسلم و بخاری هر دو آورده اند).
ابن الانباری گوید: «هَامَّةٍ» (واحدِ هوام) یعنی هر موجودی که اهتمام به شرّ کند، و «لَامَّةٍ» به معنی «مُلمَّه» (بد و گنهکار) است، و «لَامَّةٍ» گفته تا همراه «هَامَّةٍ و تَامَّةٍ» سبکتر بر زبان جاری شود.

از طرف نقل است که گفت: آدمیزاده را دیدم در فاصله خدا و شیطان افتاده، هر گاه خدا نگهش داشت نگه داشته، و الا شیطان آدمیزاده را می برد.
یکی از گذشتگان به شاگردش گفت: هر گاه شیطان گناهان را در نظرت بیاراید چه می کنی؟ گفت: با او جهاد می کنم. پرسید: اگر دوباره و سه باره آمد چه می کنی؟ گفت: جهاد می کنم. استاد گفت: این طول می کشد، از شر سگ به صاحبش پناه ببر!

مؤلف گوید: مثل شیطان با آدم پرهیزگار چنان است که کسی به سگش یک بار نهیب بزند و آن سگ با همان یک نهیب بگذارد و برود، و مثل شیطان با

آدمی که آلودگی دارد چنان است که هر قدر بر سگی نهیب بزند آن سگ همچنان بر جا بماند. زیرا آدم متقی به یاد خداست و همان در راندن شیطان اثر دارد.

باب چهارم

در معنای فریفتاری و فریفتگی

تلبیس و فریفتاری یعنی نمایاندن باطل به صورت حق، و غرور و فریفتگی و نوعی نادانی است که باعث می شود نادرست را درست بپنداریم و زشت را زیبا بینگاریم و آن به سبب شبهه ای خواهد بود. شیطان به قدر توان و امکان خود به انسان نزدیک می گردد و تسلط او به نسبت بیداری و آگاهی یا غفلت و نادانی انسان کم و زیاد می شود.

بدان که قلب چون دژی است که دیواری دارد و آن دیوار چند در و چند شکاف دارد. عقل ساکن این دژ است و ملائکه آنجا رفت و آمد دارند. در حومه این دژ شیطان و هوسها ساکن اند و جنگ میان دژنشینان و حومه نشینان بر پاست. شیاطین پیوسته دور دژ می گردند تا از غفلت نگهبان استفاده کرده از شکافی وارد شوند. پس بر نگهبان واجب است که از همه درها و شکافها دیوار دژ مطلع باشد و لحظه ای در مأموریت و حراست خود سستی نکند که دشمن سست و غافل نیست (چنانکه کسی از حسن بصری پرسید: آیا ابلیس می خوابد؟ گفت: اگر می خوابید که راحت بودیم!) باری نور این دژ از ذکر و ایمان است و در آن آینه ای روشن هست که تصویر هر چه از پیرامون بگذرد در آن هویدا است. اول کاری که شیطان در حومه می کند این است که دود فراوان ایجاد کند و دیوارها را سیاه و آینه را تیره نماید. با فکر و ذکر می توان آن دود را برطرف کرد و آن زنگ را زدود. دشمن را حملاتی است، گاه داخل

دژ می شود اما نگهبان بر او می تازد و بیرونش می کند. گاه هم دشمن موفق به ورود و خرابکاری درون دژ می شود، و بسا به سبب غفلت نگهبان، مقیم دژ می شود. گاه نسیم که باید دود را برطرف کند نمی وزد و دیوارها سیاه و آینه تیره می ماند و شیطان بی آنکه متوجه شوند داخل می گردد. چه بسا نگهبان، به سبب غفلت، مجروح و اسیر گردد و از سوی دشمن به کار گرفته شود و بر سر کاری که بوده می ماند و با موافقت و مساعدت هوی و هوس حيله ها می اندیشد و کارشناس دانا می شود البته در طریق شر. (چنانکه آورده اند شیطان گفته است: بیشتر به ملاقات کسانی می رفتم تا شیطنت یادشان دهم حالا به سراغ همانها میروم تا چیزی ازیشان بیاموزم).

بسا شیطان به شخص هوشیار زیرک یورش می برد و عروس هوی و هوس را همراه دارد. آن هوشیار زیرک سرگرم نظر به آن عروس می شود و اسیر می گردد. محکمترین طنابی که شیطان اسیرانش را بدان می بندد جهل است، سپس هوی و هوس، آن گاه غفلت؛ که این قید از همه سست تر است (یعنی درد غفلت، چاره پذیرتر است از درد هوس و هوس و جهل). مادام که زره ایمان بر تن مؤمن است ضربت دشمن کشنده نخواهد بود.

گفته اند که شیطان در پیش روی انسان نودونه در خیر می گشاید تا یک بار در شر بر روی او بگشاید! و نیز از قول کسی که با اجانین راه داشته، نقل می کنند که اجانین گفته اند: تعرض و تسلط ما بر پیروان سنت از همه دشوارتر است اما با پیروان گرایشهای گوناگون (فرقه های منحرف) در حقیقت بازی می کنیم.

باب پنجم

در بیان تلبیس ابلیس در عقاید و کیشها

در فریفتن ابلیس سوفسطاییان را

این گروه منسوبند به مردی که سوفسطا نامیده می شد. عقیده سوفسطاییان بر این است که اشیاء را حقیقتی نیست زیرا آنچه مشاهده می کنیم می شود که مطابق واقع باشد و می شود که نباشد. و علما بر این استدلال چنین ایراد کرده اند که می پرسند: آیا این حرف شما را حقیقتی هست یا نه؟ اگر بگویند: حقیقت ندارد، گوئیم: چگونه به عقیده ای دعوت می کنید که حقیقت ندارد و باطل است؟ گویی خود اعتراف دارید که قولتان قابل قبول نیست. و اگر گفتند که حرف ما حقیقت دارد، پس عقیده خود را ترک کرده و به حقیقتی قایل شده اند.

ابومحمد حسن بن موسی نوبختی در کتاب الآراء والدیانات گوید: بسیار از متکلمان دیدم که در امر سوفسطاییان دچار غلط آشکاری شده اند، زیرا با آنان مجادله و مناظره می کنند بدین منظور که حرف آنان را رد کنند در حالی که آنان به حقیقت ثابت و حتی به حس و مشاهده قایل نیستند، چگونه می توان با کسی بحث کرد که می گوید: نمی دانم تو با من سخن می گوی یا نه؟! و مدعی است که نمی داند خوش هست یا نیست؟! چگونه می توان کسی را طرف خطاب قرار داد که کلام را به منزله سکوت و صحیح را به منزله سقیم می داند؟ با کسی می توان مناظره کرد که به ضرورتی قایل باشد یا به مطلب درستی معترف شود که آن را بتوان وسیله تصحیح آنچه انکار می کند قرار داد، کسی که به این مقدار اقرار نیاورد مجادله با او دور افکندنی است. چرا که غایت جهد مباحثه گر این است که از محسوس به معقول یا از غایب به شاهد

استدلال کند و اینها حتی به محسوسات قایل نیستند، پس بر چه اساس می توان با ایشان گفتگو کرد؟

اما ابو الوفاء بن عقیل این سخن را رد می کند و می گوید: این کلامی است ناشی از تنگ حوصلگی. نباید از معالجه سوفسطاییان مأیوس شد که آنچه عارض اینان شده و سواس است که ناشی از انحراف مزاج است. و مثل ما و ایشان مثل آن مردی است که صاحب پسری احوال شد که ماه را دو تا می دید و شک نداشت که ماه در آسمان دو تاست. پدر به او گفت: ماه یکی است و عیب از چشم توست؛ آن چشم معیوب را ببند و نگاه کن. پسر، همین کار را کرد و تنها یک ماه در آسمان دید اما گفت چون یک چشم را بسته ام یکی از دو ماه را می بینم بدین گونه دچار شبهه ای دیگر شد. پدر گفت حال که چنین است این چشم سالم را ببند و آن یکی را بگشا. پسر چون چنین کرد باز دو ماه در آسمان دید، و دانست که پدرش راست می گوید.

آورده اند که پسر صالح بن عبدالقدوس مُرد. ابوالهذیل (علاف) و به همراهش نظام که در آن موقع پسر جوانی بود برای تسلیت نزد صالح رفتند و او را متغیر یافتند. ابوالهذیل به صالح گفت: دلیل برای ناراحتی تو نمی بینم، مگر نه اینکه تو آدمیان را همچون کِشت می دانی (که می رویند و درویده می شوند)؟ صالح گفت: اندوهم از آن است که او کتاب الشکوک مرا نخوانده مُرد. ابوالهذیل پرسید: کتاب الشکوک چیست؟ صالح گفت: آن کتابی است که هر کس بخواند در اندیشه می شود که آنچه بوده است نبوده است؛ و آنچه را که نبوده است می پندارد که بوده است! در اینجا بود که نظام نوجوان به سخن درآمد و گفت: اکنون تو در مرگ فرزندت شک کن و چنین بینگار که او نمرده است و یا چنین بینگار که آن کتاب را خوانده است!

ابوالقاسم بلخی حکایت کرده که مردی سوفسطایی نزد یکی از متکلمان رفت و آمد داشت، روزی برای مناظره نزد متکلم آمد. متکلم دستور داد که بیخبر از او مرکوبش را پنهان نمایند. چون سوفسطایی خواست برود مرکوب خود را نیافت، بازگشت و به متکلم گفت: سواره آمده بودم. گفت: درست فکر کن! گفت: یقین دارم که سواره آمده بودم؛ متکلم گفت: به یاد بیار، سوفسطایی جواب داد: وای بر او این جای به یاد آوردن نیست، شک ندارم که سواره آمده بودم. متکلم گفت: پس چگونه مدعی هستی که هیچ چیز حقیقت ندارد و حال آدم بیدار مثل آدم خفته است. سوفسطایی درماند که چه بگوید و از سفسطه گری خود بازگشت.

نوبختی گوید: مغلطه گران مدعی اند که اشیاء را فی نفسه حقیقت واحدی نیست، بلکه نزد هر گروه بر حسب عقیده آن گروه تفاوت می کند: کسی که صرفاً دارد عسل را در دهان خود تلخ می یابد و آدم سالم عسل را شیرین می یابد؛ عالم نزد عده ای قدیم است و نزد عده ای حادث، برخی رنگ را جسم می دانند و بعضی عرض... حال می شود فرض کنیم کسی نباشد حقیقت اشیاء را به نحوی اعتقاد کند، پس حقیقت اشیاء موقوف بر وجود کسی یا کسانی می شود که به نحوی حقایق اشیاء را تصور و اعتقاد کنند.^۱ مدعیان این طرز فکر سوفسطایی اند و در جواب ایشان گفته می شود: آیا این اعتقاد شما صحیح است؟ خواهند گفت: نزد ما صحیح است و نزد مخالف باطل است. گوییم: به همین دلیل دعوی شما مردود است زیرا خود اقرار دارید که مخالف شما خلاف آن را اعتقاد دارد! و نیز می شود پرسید: آیا مشاهده و حس را حقیقت می

۱ آورده اند که کسی از عارفی پرسید: حقیقت عالم چیست؟ عارف جواب داد: چشمت را ببند و

دانید؟ اگر بگویند: آری، از سوفسطاییگری برگشته اند و اگر بگویند حقیقت مشاهده بستگی به مشاهده کننده دارد، به بحث قبلی بر می گردیم.

نوبختی گوید: عده ای از سوفسطاییان هستند که قایل شدند بر اینکه عالم در ذوب و سیلان است و به یک چیز دوبار نمی توان اندیشید چون همه چیز پیوسته در حال تغییر است. به اینها گفته می شود: چگونه همین مطلب دانسته شده؟ حال آنکه ثبات موضوع علم را (یعنی اشیاء را) منکر شده اید! و انگهی بسا جواب دهنده اشکال طبق عقیده شما تغییر کرده و غیر از آن باشد که نخست بود.

فریفتن ابلیس دهریان را

ابلیس عده بسیاری را به این پندار افکند که خدا و صانع در کار نیست و این اشیاء بی پدیدارنده هست شده اند. اینان چون صانع را به حس در نیافتند و برای شناختش عقل را به کار نگرفتند منکر او شدند. اما آیا خردمندی در وجود صانع شک می کند؟ اگر انسان به زمین گذر کند و در آن ساختمانی نبیند و در بازگشت، آنجا دیواری بیابد می فهمد که کسی آن را بنا کرده است. پس آیا این زمین گسترده و سقف برآورده و بنیانهای شگفت آور و قوانین طبیعی حکیمانه بر وجود صانع دلالت نمی کند؟ و چه خوش گفت آن عرب که از پشگل شتر به وجود شتر پی توان برد، آیا آسمانی بدین لطافت و زمین به این فشردگی دلیل بر وجود خدای لطیف خبیر نیست؟

حتی اگر انسان در نفس خود بیندیشد دلیل کافی می یابد و قانع می شود، زیرا در بدن انسان آن قدر حکمت هست که در یک کتاب ننگجد: دندانهای پیشین برای بریدن تیز است و دندانها آسیا برای ساییدن سخت؛ زبان لقمه

جویده را در دهان می چرخاند؛ جگر آن را می پزند؛ و به هر عضوی غذای مورد نیازش می رسد. این انگشتان را بنگرید که چگونه بند بند است تا باز و بسته شود و بتوان با آن کار کرد؛ و چون زیاد به کار می رود تو خالی نیست تا محکم باشد و از هم بگسلد؛ و کوتاه و بلند است اما وقتی جمعش کنی برابر می ایستد و مُشت می شود و نیز چیزی در بدن نهفته شده که قوام بدن بدان است و آن نفس انسانی است که چون نباشد عقلی که به مصلحت رهبری مینماید از بین می رود. همه اینها به صدای بلند می گوید: ﴿أَفِي اللَّهِ شَكٌّ﴾^۱. «آیا در خدا شک است؟!». منکر از آنجا به خبط و خطا افتاده که از راه حس خدا را می طلبد؛ و بعضی از آن رو منکر خدا گردیدند که نخست اجمالا وجودش را پذیرفته اند، اما چون تفصیل اثبات آن را درک نمی کنند ثبوت اصل وجود آن را به همان صورت اجمالی هم منکر می شوند. اما همین کسان اگر فکر خود را به کار برند می بینند بسا چیزها هست که فقط به صورت اجمالی قابل درک است مثل نفس و عقل؛ و کسی منکر وجود آنها نیست. غایت این است که اصل آفرینش به طور اجمال اثبات شود، اینکه خدا چیست و چگونه است قابل گفتگو نیست که او از چونی و چنانی برتر است.

از ادله قطعی وجود خدا این است که عالم حادث است زیرا از حادثها خالی نیست و این هم مسببی می خواهد و آن خالق سبحان است. و اگر ملحد اعتراض نماید که این صانع مورد ادعای شما پدید آرنده صور است و ماده باید موجود و قدیم باشد، در جواب گوئیم: برای اثبات صانع احتیاج به ماده نیست، خود ایجاد صورتهای بی سابقه که نو پدید می آید - همچنانکه در تصویر

---

۱ سوره ابراهیم، آیه ۱۰.

دولاب مشاهد می کنیم - مصور لازم دارد و همان صانع است که اشیاء را «اختراع»^۱ کرده است.

فریفتن ابلیس طبایعیان را

ابلیس چون دید که موافقان انکار صانع کم اند، چرا که عقل بر وجود صانع گواهی می دهد، عقیده دیگری را در نظر بعضیها آراست که این همه کار طبیعت است و هیچ چیز پدید نمی آید الا از گرد آمدن طبایع چهارگانه (سردی و گرمی و تری و خشکی یا خاک و آتش و آب و باد) پس فاعل طبیعت است. در جواب اینها گوییم: گرد آمدن طبایع دلیل بر این نیست که عمل کنند، وانگهی جز هنگامی که گرد آیند و پیامیزند عمل نمی کنند و می دانیم که چهار طبع سرکش با هم مخالف اند و همین گرد آمدن دلیل است بر مقهور و مجبور بودن آنها، یعنی اراده ای و رای آنها، آنها را گرد آورده و در آمیخته است. بعلاوه خود طبایعیان نیز قبول دارند که طبیعت، عالم و قادر وزنده نیست، اما این کُنش پیوسته و منظم جز از عالم حکمی پیدا نیاید.

و اگر گویند که چنانچه غافل حکیم بود در کارش خلل پدید نمی آمد و این همه جانور زیانکار پیدا نمی شد و از اینجا دانسته می شود که طبیعت است که مؤثر است (نه خدای حکیم)، گوییم: این دلیل بر ضد شما بر می گردد چرا که به طور ضمنی اقرار دارید که وجود نظم و استوار در امور معلول طبیعت نتواند بود. اما آن خللها که اشاره کردید، می شود که برای امتحان یا عقوبت

---

۱ اختراع یعنی پدید آوردن شیء غیر مسبوق به مدت؛ و اگر «اختراع» را معادل «ابداع»

بگیریم یعنی پدید آوردن شیء غیر مسبوق به ماده و مدت. (رک: فرهنگ معارف

اسلامی، سید جعفر سجادی، ج ۱، ص ۵-۱۰۴). م.

باشد و می شود که خود متضمن منافی باشد که ما نمی دانیم. وانگهی طبیعت چگونه می تواند در عین حال کارها کند که خلاف یکدیگر است؟ مثلاً آفتاب نیشان غوره و چوب خلال را رطوبت افزایش دهد، در همان حال تری دانه گندم را بگیرد و آن را پیزاند و بخشکاند، اگر بر حسب طبیعت بود می باید همه را مرطوب سازد یا همه را خشک کند. پس فاعل مختاری هست که طبق اراده عمل می کند. و عجیب این است که آنکه کم کم می خشکد داخل غلاف است (خوشه گندم) و آنکه بر آبش افزوده می شود مستقیماً در معرض تابش آفتاب می باشد (حبه انگور)، این برای رشد و عمل آوردن و آن به منظور ذخیره کردن. از یک آب که به بستان می رود گل خشخاش، سفید و گل شقایق، سرخ می شود، انگور شیرین و انار ترش می گردد. و اشاره به همین معناست آیه:

﴿وَتُفَضَّلُ بَعْضَهَا عَلَى بَعْضٍ فِي الْأَكْلِ﴾^۱.

«همه آنها از یک آب سیراب می شوند! و با این حال، بعضی از آنها را از جهت میوه بر دیگری برتری می دهیم».

فریفتن ابلیس ثنویان را

ثنویان گویند: جهان را دو صانع است، یکی نور که آفریننده خیر است دیگر ظلمت که آفریننده شر است، و این دو ازلی و ابدی و حساس و سمیع و بصیرند، در نفس و صورت مختلف و در فعل و تدبیر متضادند. جوهر نور، برین زیبا و روشن و صافی و پاکیزه و خوشبوی و نیکو منظر است و نفس نور، نیکخواه و بزرگ منش و دانا و سودرسان است، و از آن خوبی و لذت و شادمانی و دوستی برآید و زیان و تباهی نرزد؛ و بر عکس آن جوهر ظلمت،

۱ سوره رعد، آیه ۴.

بدکار و بخیل و نادان و گندناک و زیبانبار است و از آن شر و فساد برآید. و نوبختی گوید: بعضی از ثنویان گفته اند که نور همیشه بر بالای ظلمت است و بعضی گفته اند که ایندو در کنار هم اند و اکثراً بر آن بودند که نور همواره از سمت شمال بالا می رود و ظلمت در جانب جنوب فرو می نشیند و این دو پیوسته از یکدیگر کناره می جویند و جایی می گیرند.

و نیز گوید: هر یک از این دو شامل پنج جنس است: چهار بدن و یک روح. اما چهار بدن نور عبارت است از آتش و باد و خاک و آب، و روح او شبح است که رد این چهار عنصر می گردد؛ و چهار بدن ظلمت عبارت است از حریق و تاریکی و سموم و مه، و روح آن دود است؛ ابدان نور را ملائکه نامیده اند و ابدان ظلمت را شیطان و عفريت.

و از جمله ثنویان بعضی گویند که ظلمت شیاطین می زاید و نور ملائکه می زاید. نور بدی نمی تواند و از آن روا نیست و ظلمت نیکی نمی تواند و از آن روا نیست.

نوبختی عقاید مختلف راجع به نور و ظلمت از ثنویان نقل می کند و آیینهای پوچی از قبیل آنکه: واجب است پیش از قوت یكروزه ذخیره نداشته باشد، و بعضی گویند: انسان يك هفتم عمرش را باید روزه باشد و نیز از دروغ و بخل و جادوگری و بت پرستی و زنا و دزدی کناره جوید و جاننداری را نیازارد.

یحیی بن بشیر نهاوندی گروهی از ثنویان را یاد کرده است به نام دیصانیه، که می گفتند: طینت عالم خشن بود و جسم باری را که زمانی نور بود منعکس می نمود. باری (= آفریننده) از این جهت آزرده شد و برای آنکه از خود دورش کند (و زایلش سازد) از آن گلی بسرشت و در آن بیامیخت و این عالم را که

نورانی - ظلمانی است از آن بساخت. پس هر چه درعالم صلاح است از ناحیه نور است و هر چه فساد از ناحیه ظلمت. اینان مردمان را پنهانی می کشتند و خفه می کردند^۱ با این پندار که نور شخص مقتول را از ظلمت رهانیده اند! آنچه ثنویان را به این گونه عقاید کشانیده آن است که درعالم شر و اختلاف دیدند و گفتند: نمی شود که از اصل واحد دو رشته چیزهای مختلف پیدا شده باشد همچنانکه از آتش، سرد کردن و گرم کردن با هم نیاید.

علما در رد عقیده ثنویان گفته اند که: دو صانع یا هر دو قادرند یا هر دو عاجز یا یکی عاجز است و دیگری قادر، که از سه حالت دو حال اخیر خلاف فرض است زیرا آنکه عاجز است خدا نیست. پس می ماند این حالت که هر دو قادر باشند. حالا چنین تصور کنید که یکیشان می خواهد جسمی را تکان دهد و آن دیگری می خواهد ساکن نگهش دارد. اگر همزور باشند که کارهای عالم را کد می ماند و اگر یکیشان پیش برد آن دیگری که عاجز شد خدا نیست!

و آن دعوی ثنویان را که کارهای خیر از نور است و شر از ظلمت، علما چنین رد کرده اند که هرگاه مظلومی از ظالم بگریزد و در ظلمت پنهان شود نجات این مظلوم خیری است که از شر صادر شده است! به هر حال صرف نفس در گفتگو از اینان شایسته نیست که عقایدشان همه خرافات است.

فریفتن ابلیس فلسفیان را

---

۱ در صورت صحت انتساب این عمل به دیصانیه از لحاظ بررسی تأثیر محتمل دیصانیه بر غلات، باید یادآوری کرد که میان غلات شیعه در اواخر قرن اول و اوایل قرن دوم گروهی بوده اند به نام «خناقون» که دشمنان خود را خفه می کردند. -م.

تسلط ابلیس بر فیلسوفان از این راه است که ایشان با عقل و فکر خود تکروی می کنند و بی اعتنا به آنچه انبیا آورده اند، طبق پندره‌های خویش سخنها می گویند. بعضیشان مثل دهریه برای عالم صانعی قایل نیستند چنانکه نوبختی و غیر او از بعضیشان حکایت کرده اند.

یحیی بن بشیر نهاوندی آورده است که ارسطو و پیروانش پنداشته اند زمین ستاره ای است میان این فلک، و هر کوکب جهانی است و «جداگانه زمین و آسمانی است» و دارای آب و گیاه و درختانی؛ اینان صانع را منکرند. بیشتر فیلسوفان، علتی قدیم برای عالم قایلند درعین حال عالم را قدیم شمرده اند که معلول خداست اما همزمان با او؛ مثل آفتاب و نورش که علت و معلول همزمانند. تأخیر عالم از خدا و معلول از علت تأخیر به رتبه است نه تأخر زمانی. در پاسخ اینان می شود گفت: به چه سبب منکر می شوید که عالم حادث زمانی است و طبق اراده قدیم (خدا) در زمانی وجود یافته؟ اگر اشکالتان این است که بین وجود باری قدیم و وجود عالم حادث یک «زمان خالی» باقی می ماند، این اشکافی نیست زیرا زمان مخلوق است و پیش از «زمان»، زمان نبوده است. و نیز می توان از اینان پرسید که آیا خداوند می توانست ارتفاع فکر را یک ذراع بلند یا کوتاهتر بگیرد یا نه؟ اگر بگویند: نمی توانست، خدا را عاجز شمرده اند؛ و آن چیزی که نشود یک ذراع کوتاهتر یا بلندتر باشد خود واجب است و مستغنی (مستقل) از علت، و ممکن الوجود نیست. پس در واقع فلسفی، آنجا که می گوید برای عالم صانعی هست، از روی مجاز سخن می گوید نه حقیقت؛ زیرا صانع آن است که فعلِ بالاراده کند حال آنکه فیلسوفان عالم را ضروری می دانند.

و نیز از عقاید فیلسوفان است که جهان پایان ندارد همچنانکه آغاز ندارد، زیرا معلول علتی قدیم است و معلول همیشه با علت است؛ و از قول جالینوس آورده اند که مثلاً اگر آفتاب از بین رفتنی بود در این مدت طولانی بایستی علایم پژمردگی و ضعف از خود نشان میداد. در جواب می شود گفت: اولاً- گاه چیزی ناگهانی تباه و خراب می شود و لزومی ندارد که همه چیز بتدریج پژمرده و پوسیده گردد. ثانیاً- از کجا که خورشید الآن در حال پژمرده شدن و پلاسیدن نباشد؟ با توجه به اینکه در نظر فلسفیان خورشید تقریباً یکصد و هفتاد برابر زمین است اگر هم فی المثل به اندازه کوهی از آن کم شده باشد به حس نمی آید. مگر نه اینکه یاقوت و طلا نیز ظاهراً فساد ناپذیرند اما در مدت طولانی فساد می پذیرند و آن فساد طی سالیان محسوس نیست. حقیقت آن است که هست کردن و نیست کردن به اراده‌ی خدای قادر است، و قادر در ذات خود تغییر نمی پذیرد و صفتی در او پدید نمی آید بلکه تغییر در فعل اوست طبق اراده‌ی قدیم.

نوبختی در کتاب الآراء و الدیانات آورده است که سقراط، اصول اشیاء را سه چیز می دانست: علت فاعله، عنصر، صورت. خدای تعالی فعال است (در نسخه ای: علل است)، و عنصر موضوع اول برای کون و فساد است، و صورت یعنی جوهر جسم. فیلسوف دیگر گفته است: خدا علت فاعله است و عنصر منفعل می باشد. دیگری گفته است که عقل، اشیاء را به این ترتیب درآورده؛ دیگری گفته: طبیعت این کار را کرده است.

یحیی بن بشیر بن عمیر نهاوندی از قول بعضی فلاسفه نقل کرده است که چون عالم را مجتمع و متفرق و متحرک و ساکن یافتیم، دانستیم که چیزی است پدید آمده، و ناگزیر است که پدید آرنده ای دارد، آن گاه مشاهده کردیم آدمی

که شناگری نمی داند در آب می افتد و به این صانع استغاثه می کند. و او به دادش نمی رسد، یا در آتش می افتند و او نجاتش نمی دهد. پس دریافتیم که چنان صانعی موجود نیست. و خود اینان که می گویند صانع مدبری وجود ندارد، سه گروهند: عده ای گفتند: خدا چون عالم را آفرید خوشش آمد و ترسید که در آن کم و زیاد نماید و خرابش کند، لذا خود را هلاک کرد و عالم از خدا خالی ماند اما احکام او [قوانین خلقت] همچنانکه بود در جانواران و آفریدگان روان است. گروه دوم گفتند: خداوند غده و زگیل برآورد که همه قوت و زورش جذب آن شد و عالم عبارت از همان غده و زگیل است و نور خدا کاسته شد اما بتدریج نور عالم را جذب خواهد کرد و همچنان خواهد شد که بود، و اکنون به سبب ضعف خداست که کار مخلوقات به اهمال می گذرد و ظلم همه جا را فرا گرفته. گروه سوم گفتند که چون آفریدگار جهان را استوار بساخت، اجزای او در عالم پراکنده گردید که همان قوت خداست و از جوهر لاهوتی است.

مؤلف گوید: اینها را از کتاب نهادندی نقل کردم که نسخه اش در نظامیه است و تاریخ کتابش دویست و بیست سال پیش از تاریخ تحریر کتاب من است، و اگر نه آن است که چنین مطالبی گفته شده و نقل شده، و یادآور فریب ابلیس است بر آدمیان، صرف نظر کردن از ذکر آن اولی بود، تا نام خدای عزوجل به این صورت نیاید اما نظر به فایده ای که در نقل آن بود ذکر کردیم. بیشتر فلاسفه بر آن رفته اند که خدا علم به چیزی ندارد و فقط علم به خودش دارد و مسلم است که مخلوق هم علم به خودش دارد، و هم علم به خالق خود دارد، بدن گونه مرتبه اش از خالق افزونتر می شود!

مؤلف گوید: این سخن رسواتر از آن است که قابل بحث باشد. بین چگونه ابلیس آن مدعیان عقل را فریفته است. بوعلی سینا با فیلسوفان در این مسأله مخالفت نموده و گفته است: خدا علم به خودش دارد و علم به کلیات هم دارد، لیکن عالم به جزئیات نیست. معتزله هم این مذهب را از فلسفه گرفته اند. ستایش خدا را که ما را از کسانی قرار داد که جهل و نقص را از خدا نفی می کنیم و به این آیات ایمان داریم: ﴿أَلَا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ﴾^۱. «آیا آن کسی که موجودات را آفریده از حال آنها آگاه نیست؟!». ﴿وَيَعْلَمُ مَا فِي الْبُرِّ وَالْبَحْرِ وَمَا تَسْقُطُ مِنَ وَرَقَةٍ إِلَّا يَعْلَمُهَا﴾^۲، «او آنچه را در خشکی و دریاست می داند. هیچ برگی (از درختی) نمی افتد، مگر اینکه از آن آگاه است». که این آیات بر علم خدا به جزئیات تأکید دارد.

و نیز فلاسفه منکر رستاخیز جسمانی و بازگشت ارواح به ابدان و منکر بهشت و دوزخ مادی اند و می گویند: اینها مثلهایی است که برای مردم زده شده تا ثواب و عقاب روحانی را بفهمد. به نظر فلاسفه نفس بعد از جسم جاودانی است: نفوس کامله غرق در لذتی وصف ناپذیر و نفوس آلوده گرفتار دردی وصف ناپذیر می شوند. و این درد به نسبت آلودگی متفاوت است و در مواردی ممکن است محو و زایل گردد. در جواب اینان گفته می شود که ما منکر بقای نفس بعد از مرگ نیستیم لذا «عود» نفس به بدن «اعاده» نامیده شده است. [یعنی نفس به طور جداگانه و مستقل باقی است که «باز گردانده» می شود] و همچنین منکر نعمت یا نعمت برای نفس نیستیم، اما علاوه بر آن، حشر اجسام چه مانعی دارد و چرا منکر لذات و آلام جسمانی در بهشت و دوزخ

۱ سوره ملک، آیه ۱۴.

۲ سوره انعام، آیه ۵۹.

باشیم؟ ما همچنانکه شرع گفته به سعادت و شقاوت جسمانی و روحانی توأم بعد از مرگ معتقدیم، و اینکه شما حقایق را تمثیلات و «دستان زدن» تلقی می کنید بی دلیل است. و اگر بگویند که اجسام از هم می ریزد و خرده خرده نابود می شود. می گوئیم: در مقابل قدرت خدا محال نیست که شخص را همین طور که هست دوباره بسازد؛ مضاف بر اینکه اگر از خاک دیگری هم او را بسازد، باز همان انسان است و از حقیقت خود خارج نشده، همچنانکه در طول عمر از کوچکی بزرگ می شود و فربه و لاغر می گردد (و همان آدم است که بود). و اگر بگویند بدن وقتی موجود می شود که بتدریج رشد کند و گوشت و رگ و پی عمل بیاید؛ گوئیم: قدرت خدا متوقف بر مفهوم معهود و محسوس که شما مشاهده کرده اید نیست؛ وانگهی پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) ما خبر داد که بدنها پیش از رستاخیز در قبر می رویند. و نیز از ابوهریره (رضی الله عنه) روایت است: رسول الله (صلی الله علیه وسلم) فرمود: «بین دو نفخه (صور) چهل مرحله فاصله است (ابوهریره نگفت که چهل روز، چهل ماه یا چهل سال)، آن گاه باران فرو می ریزد و مثل سبزه مردمان می رویند؛ و نیز گفت: همه بدن انسان در خاک می پوسد الا یک استخوان که در نوک دنبالچه است و روز قیامت از آن استخوان آدم را باز می آفرینند».

ابلیس عده از زیرکان و هوشمندان همدین^۱ ما را به شبهه افکنده و از این راه فریفته که گویا صواب در پیروی فیلسوفان است زیرا در کردار و گفتار نهایت زیرک بوده اند؛ آن چنانکه از امثال سقراط و بقراط و افلاطون و ارسطو و

---

۱ مقایسه شود با آنچه نجم رازی در مرصاد العباد (تألیف بعد از ۶۱۸ ق.) راجع به فلاسفه آورده است (مرصاد العباد، به اهتمام دکتر محمد امین ریاحی، انتشارات علمی و فرهنگی،

جالینوس مآثور است. اینان اند که علوم هندسی و منطقی و طبیعیان را بنیاد نهادند و بسیاری از رازهای نهان را دریافتند، الا آنکه چون به الهیات رسیدند سخنان درهم و برهم گفتند، و بر خلاف آنکه در هندسه و علوم حسّی هم‌رأی اند در الهیات متفق القول نیستند و برخی پریشانگوییشان را در این مقولات ذکر کردیم. علت این است که نوع بشر این گونه مسائل را جز به اجمال در نیابد و تفصیلش راجع به شرع است.

این متأخران از امت ما که شنیدند حکمای قدیم منکر صانع بوده شرایع را رد کرده اند و آن را از مقوله قانون سازی یا حیلت بازی شمرده اند، آنچه از حکما نقل می شد تصدیق نموده شعار دین را کنار نهادند و نماز را ترک گفته مرتکب حرام شدند و حدود شرع را خوار داشتند و ریسمان اسلام را از گردن برداشتند. یهودیان و مسیحیان نزد خدا از اینان عذرشان مقبولتر است زیرا به هر حال تابع شرایعی هستند که در موقع خود با معجزه مدلل بوده همچنین پیروان بدعت در مذاهب نزد خدا عذرشان از فلسفیان مقبولتر است که دعوی نظر در ادله را دارند (و به هر حال دلایل شرعی را قبول دارند). اما فلسفیان برای کفر خود مستندی ندارند جز آنکه پیشینیانشان حکیم بوده اند، اما مگر نه اینکه پیغمبران هم حکیم بوده اند و چیزی بیش از حکیم (یعنی صاحب وحی بوده اند)؟

و اینکه گفته اند: حکیمان قدیم منکر صانع بوده اند حرفی است دروغ و نشدنی، چرا که غالب حکیمان قدیم خدا را قبول داشتند و پیغمبران را هم انکار نمی کردند، البته امعان نظر در شرایع نکرده از آن به اهمال گذشته اند. و عده بسیار کمی از آنان که فهمشان فاسد شده بود. به دهریان گرویدند و منکر صانع شدند. اما از فلسفیان این امت گروهی را دیده ایم که از فلسفیدن جز حیرت

حاصل نکرده اند. نه به مقتضای حکمت عمل می کنند و نه طبق اسلام. کسانی از ایشان هستند که نماز می گزارند و روزه می گیرند اما به خدا و پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) اعتراض می نمایند و در انکار معاد جسمانی سخن می گویند و هر کدامشان که دچار فقر شود - و لو آن فقر در زمانه عمومیت داشته باشد - به تقدیر پرخاش می کند و به خالق زبان درازی می نماید. چنانکه از یکیشان شنیدم گفت: من جز با آن که بر فراز آسمانهاست خلاف و نزاع ندارم؛ و اشعار بسیار در این معنا سروده بود از آن جمله شعری با این پرسش شک انگیز که: «آیا این هستی صنعتی است بدون صانع و تیری بدون تیر انداز و بی هدف؟»

و در شعر دیگری می گوید: «هستی ما بدون سابقه اختیار و اطلاع ما بوده و گویی در تاریکی و کوری مانده ایم که از آن با تیزهوشی یا تندخویی رهایی نداریم؛ ظلمتی که از نور خورشید و ماه و چراغ خالی است؛ سرگردان و گیج در حالی که جهل متراکم و عبوسی ما را دربر گرفته ناچار از کار و عملی هستیم که عمل محسوب نمی شود، و گفتاری که تمامی هوس است و جنون».

نظر به اینکه دوره رهبانیت نیز مانند فلسفه گری نزدیک به زمان شریعت ما بوده بعضی از همکیشان ما به فلسفه دست یازیدند و بعضی به رهبانیت چنگ زدند به طوری که ملاحظه می شود که بسیار از احمقان در اعتقاد به راه فلسفه رفته و در زهد ورزیدن به رهبانیت گراییده اند. از خداوند می خواهیم ما را در دین ثابت بدارد و از شر دشمنان (شیطان) محفوظ فرماید.

فرب ابلیس اصحاب هیاکل را

اصحاب هیاکل کسانی اند که می گویند: هر یک از روحانیون علوی را هیکلی است از اجرام سماوی (ثوابت و سیارات) و با آن جرم آسمانی همان

نسبت و رابطه ای را دارد که روح ما با جسم ما؛ یعنی در آن تدبیر و تصرف می کند. و چون راهی به روحانیون علمی نیست برای تقرب به آنان باید هیکل سماویشان را عبادت کنیم^۱ و برای آن قربانی بگذرانیم. بعضی اصحاب هیاکل بر آن رفته اند که هر هیکل سماوی را صورتی در زیر است هم جوهر او؛ و برای این صورتها (= بُتها) بتخانه ها ساخته اند.

به نقل یحیی بن بشیر نهاوندی عده ای معتقد بودند که هفت کوکب یعنی زحل و مشتری و مریخ و شمس و زهره و عطارد و قمر مدبران عالم اند و خود مأمور و مصدر امر عالم بالا؛ و بتهایی به صورت هفت کوکب ساخته برای هر یک حیوانی مناسب آن قربانی می نمودند. چنانکه صورت زحل، پیکر کور بزرگی است از سُرَب و قربانی او گاوی است نیکو، بر در عبادتخانه زحل چاله ای می کنند و روی آن شبکه ای آهنی نصب کرده گاو را به سوی آن شبکه می راندند. گاو پیش رفته دست و پایش در شبکه فرو می رفت و تنش بر روی آن شبکه می افتاد، آتش در زیرش می افروختند و گاو سوخته می شد و قربانی کنندگان چنین می گفتند: «تو مقدسی ای خدای کور بد نهاد که از تو خیری بر نمی آید، ما برای تقرب به تو قربانی گذرانیدیم که مانند توست، پس از ما قبول کن و شر خودت و ارواح خبیثه ات را از ما کفایت کن».

و برای مشتری یک بچه قربانی می کردند، به این ترتیب که کنیزی را برای معبد هفت سیاره می خریدند و خادمان معبد با وی نزدیکی می کردند تا آبستن می شد و می ماند تا بار می نهاد و روز هشتم کنیز را که بچه در بغلش بود می

---

۱ این خرافه بین اهل ریاضت متأخر از شیعیان هم نفوذ کرده چنانکه در رساله سیر و سلوک

منسوب به بحر العلوم - که از آن مرحوم نیست و از متصوفه قرن سیزدهم می باشد - آداب

نیایش به عطارد ذکر شده است. - م.

آوردند و بچه را در حالی که روی دست مادرش می گریست با جوالدوز و سوزن می کشتند و خطاب به مشتری می گفتند: «ای پروردگار نیکی که بدی نمی دانی ما قربایی برای تو آوردیم که شرّ نمی شناسد و با تو همطبیعت است، قربانی ما را بپذیر و بهترین ارواح نیکت را نصیب ما کن».

و برای مریخ یک مرد زرد چهره کک مکی را قربانی می کردند، به این ترتیب که وی را آورده بر کف حوضی بر پا می داشتند و با طناب به میخهایی که بر کف حوض کوبیده شده بود استوار می بستند و حوض را تا زیر حلق مرد از روغن پر می ساختند و با روغن داروهایی می آمیختند که پوست و گوشت را می پوسانید و از بین می بُرد اما اعصاب را تقویت می نمود و آن مرد یک سال در آن حال می ماند و در این یک سال غذاهایی که پوست و گوشت را از بین ببرد بدو می خوراندند پس از یک سال از سر او گرفته بالا می کشیدند (که مانند یک کلاف از اعصاب شده بود) و همه اعصابش را زیر کله جمع کرده، آن را نزد بتشان که بر صورت مریخ بود می آوردند و می گفتند: «ای خدای شریر پر فتنه، ما کسی که شبیه توست برایت قربانی کردیم آن را بپذیر و شر خودت و ارواح خبیثه ات را از ما کفایت کن». و می پنداشتند که این سر هفت روز زنده می ماند و آنچه را در سال آینده از نیک و بد رخ خواهد داد برایشان پیشگویی می کند.

و آن زن را که گفتیم بچه اش را برای مشتری قربانی کردند، خودش را گرد پیکره آفتاب گردانیده با تسبیح و تهلیل می گفتند: «ای الهه نورانی، ما کسی را که شبیه توست برای تو قربانی می کنیم، پس قربانی ما را بپذیر و از خیرت به ما روزی کن و از شرّت در پناه مدار».

و برای زهره یک کامله زن دو موی شوخ قربانی می کردند، به این ترتیب که آن زن را نزد معبد زهره آورده گرداگردش هیزم می چیدند و آتش می زدند تا می سوخت و خاکسترش را به روی بت زهره می پاشیدند و می گفتند: «ای الهه رو سپید و شوخ! ما قربانی برایت آوردیم که مثل خودت است، پس آن را بپذیر».

و برای قربانی عطارد جوانی گندمگون و اهل حساب و کتاب و ادب پیدا کرده با حيله و خوراندن داروهایی که عقل را ببرد و زبان را ببندد، وی را نزد پیکره عطارد می آورند و می گفتند: «ای پروردگار با ظرافت، شخص با ظرافتی را با الهام از تو برای قربانی آوردیم از ما بپذیر». آن گاه آن جوان را چهار پاره کرده بر چهار کنده چوب در چهار طرف بت قرار می دادند و آتش می زدند تا آن چهار پاره جسد می سوخت و خاکسترش به روی بت نثار می کردند. و برای قمر یک شخص سیه چهره بزرگ صورت را قربانی می کردند و خطاب به ماه می گفتند: «ای پیک خدایان و ای سبکبارترین ستارگان».

فرب ابلیس بت پرستان را

هر شبهه ای که ابلیس مردمان را بدان می آزماید و گرفتار می سازد، سببش عبارت است گرایش به حسّ و دوری جستن از مقتضای عقل. و چون حس با همانند جویی مأنوس است، ابلیس ملعون خلق بسیاری را به بت پرستی خوانده و بکلی عقلشان را از کار انداخته است. چنانکه بعضی بت پرستان همان بتها را عیناً خدا می دانند و بعضی که اندک فهمی دارند و نمی توانند چنان چیزی را بپذیرند شیطان رد نظرشان چنین می آراید که پرستش بتان وسیله نزدیکی به

پروردگار است: ﴿مَا نَعْبُدُهُمْ إِلَّا لِيُقَرِّبُونَا إِلَى اللَّهِ زُلْفَى﴾^۱. «اینها را نمی‌پرستیم مگر بخاطر اینکه ما را به خداوند نزدیک کنند».

آغاز فریب شیطان بت پرستان را

از کلبی نقل است که چون آدم علیه السلام درگذشت فرزندان شیث بن آدم جسدش را در مغاره ای از کوهستان هند، آنجا که آدم از بهشت فرود آمد، نهادند و آن کوه را که بارورترین نقطه روی زمین است «بوذ» گویند!! و فرزندان شیث برای بزرگداشت آدم به آن مغاره آمده برای او طلب رحمت می کردند تا آنکه یکی از فرزندان قابیل گفت: بنی شیث بتی دارند که دورش می گردند ما چرا نداریم؟ پس بتی برای فرزندان قابیل تراشید و آن نخستین کس بود که چنین کاری کرد.

و و نیز از کلبی نقل است که «وَدّ، سواع، یغووث، یعوق و نسر» آدمهای خوبی است که همگی در یک ماه درگذشتند و باعث اندوه شدید نزدیکانشان شدند. یکی از اولاد قابیل به ایشان گفت: اگر می خواهید پنج پیکره نظیر آنها برایتان بسازم؛ اما نمی توانم در آنها روح بدمم. گفتند: این کار را بکن. پس پنج بت به شکل آن مرده ها بساخت و هر کدام از آن طایفه می آمدند و آن بتها را که به یادگار نزدیکان و خویشاوندانشان ساخته بود بزرگداشت و طواف می کردند. بدین گونه یک نسل گذشت و در نسل دوم آن بزرگداشت بیشتر شد تا در نسل سوم گفتند: همانا اینان که مورد احترام و تعظیم پیشینان بودند از آن جهت است که می توانند نزد خدا شفاعت کنند، پس شروع به پرستش آن مجسمه ها کردند تا آنکه ادريس علیه السلام آنان را از کفر منع فرموده و به

۱ سوره زمر، آیه ۳.

خدا پرستی فرا خواند، تکذیبش کردند، و خداوند ادریس را به جایگاه بلند بُرد! و بت پرستی همچنان شدت می یافت تا دوران نوح (علیه السلام) رسید و او در سن چهار صد و هشتاد سالگی به نبوت مبعوث شد و مدت صد و بیست سال آن قوم را به خدا پرستی خواند. سرکشی نمودند. تا خداوند امر کرد که نوح (علیه السلام) کشتی بسازد و در ششصد سالگی آن کشتی را تمام کرد و سوار شد و طوفان رخ داد، عده ای غرق شدند و پس از آن نوح (علیه السلام) سیصد و پنجاه سال میان قوم خویش بزیست (و میان آدم و نوح دو هزار و دو بیست ساله فاصله بود). آن بتها را آب جا به جا کرد تا در سر زمین جدّه افتادند و چون آب فرو نشست آن بتها در ساحل بماندند و باد رویشان را پوشانید.

کلبی داستان را چنین ادامه می دهد که عمرو بن لحي کاهن مکنی به ابو ثمامه یک بار جنی داشت بدو گفت: «به سعادت و سلام زود برو و چند بت در جدّه هست به تهامه بیار و عرب را به عبادت آنها بخوان». عمرو به جدّه رفت و آن بتها را از کف رودخانه پیدا کرد و در مراسم حج حضور یافته عرب را به عبادت آن بتها فرا خواند. عوف بن عذرة بن زید اللات دعوت عمرو را اجابت کرد و او برایش «ود» را تحویل داد و او آن را با خود برد و در وادی قری در منطقه دومة الجندل قرار داد و پسر خود را «عبد ود» نامگذاری کرد و او اولین شخصی بود به این اسم نامیده می شد و سپس عمرو پسرش (عوف) را نگهبان آن تعیین کرد و اولادهايش نسل به نسل به آن گرویده بودند تا آنکه اسلام آمد و نابودش کرد.

مالک بن حارثه می گوید: من «وَدّ» را دیدم، پدرم مرا با ظرف شیر نزد آن می فرستاد و می گفت: برو خدایت را شیر بنوشان! و خالد بن ولید را دیدم که آن را شکست و خرد کرد. پیامبر (صلی الله علیه وسلم) بعد از جنگ تبوک خالد را مأمور کرد که برود «وَدّ» را بشکند، اولاد عامر و عبدود مانع بودند. خالد با آنها جنگید و بتها را از بین برد و یکی از اولاد «عبدود» که قطن بن سربح نام داشت آن روز کشته شد و مادرش نیز خود را روی جسد او انداخت و مرد.

کلبی گوید: از مالک بن حارثه پرسیدم «وَدّ» چه جور بود؟ گفت: پیکره مردی بود خیلی درشت اندام، نقش و انگار کرده، با دو حُلّه که یکی را ازار کرده بود و یکی را ردا؛ شمشیری به کمر بسته و کمانی به دوش افکنده، پیش رویش پرچم و جعبه تیری.

و نیز طایفه مضر بن نزار دعوت عمرو بن لحي را اجابت کردند و او بت «سواع» رابه حارث بن تمیم از آن طایفه داد و آن بت در زمینی بود به نام «رهاط»؛ از مضریان کسانی که نزدیک بودند عبادتش می کردند.

و نیز طایفه مذحج دعوت عمرو را پذیرفتند و او «یغوث» را تحویل انعم بن عمرو مرادی داد که به یمن برده در بلندی قرارش دادند، مذحج و وابستگان آن یغوث را می پرستیدند.

از طایفه همدان، مرثدبن چشم «یعوق» را تحویل گرفت و در یک آبادی به نام «جوان»^۱ جای داد و قبیله همدان و وابستگان آن یعوق را می پرستیدند. بت «نسر» را مردی از «ذی رُعین» به نام معدی کرب گرفت و در نقطه ای از

۱ در کتاب الاصنام ابن کلبی، ترجمهء یوسف فضائی (عطائی، ۱۳۴۸) نام این محل به صورت

«خیوان» آمده است (ص ۹۳).-م.

سرزمین سبا به نام بلخ قرار داد. حمیریان آن را عبادت می کردند تا ذونواس یهودی ایشان را یهودی کرد. مع ذلک باز هم بت پرستی ادامه داشت تا خداوند محمد (صلی الله علیه وسلم) را مبعوث کرد و مأمور نابود ساختن بتان فرمود.

کلبی گوید: از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که فرمود: جهنم را نزد من بالا آورند، مردی قد کوتاه و سرخ چهره و کبود چشم را دیدم که در آتش کشیده می شد، پرسیدم این کیست؟ گفتند: عمرو بن لحي است که «بحیره و وصیلة و سائبة و حام» را او اول بار مقرر نمود و دین [توحیدی] اسماعیل را تغییر داد و اعراب را به بت پرستی خواند.

و نیز از کلبی نقل است که چون اولاد اسماعیل در مکه زیاد شدند به طوری که مکه را پُر کردند و عمالیق را از آنجا راندند، مکه برایشان تنگ شد و جنگ و خصومت بین خودشان رخ داد و بعضی، بعضی دیگر را بیرون کردند. پس در جستجوی معاش به سرزمینها پراکنده شدند و هر کدام از آنها که از مکه بیرون می رفت تکه ای از سنگهای حرم به همراه می بُرد تا حرمت مکه را حفظ کرده باشد و هر جا ساکن می شد آن سنگ را نصب می کرد و به یاد کعبه دور آن طواف می نمود، و نیز همه ساله مکه و کعبه را زیارت می کردند. تا آنکه دین اصلی فراموش شد و بت پرست گردیدند، با این حال بقایایی از آیین ابراهیم و اسماعیل از قبیل بزرگداشتِ خانه کعبه و طواف آن و حج، عمره و توقف در عرفه و مزدلفه و اهدای قربانی و لبیک بر کشیدن در حج و بلند گفتن نام خدا هنگام ذبح قربانی در آیین جاهلیان باقی مانده بود، جاهلیان چنین لبیک می گفتند: «لبیک اللهم لبیک، لبیک لا شریک لک إلا شریکا هو لک تملک و ما ملک».

اول کسی از عربها که دین اسماعیل را تغییر داد و به نصب او ثان (= سنگهای مقدس جاهلیت) و تعیین «سائبه و وصیله» پرداخت عمر و بن لحي بن حارثه بود که پدر قبیله خزاعه است. مادر عمرو بن لحي زنی بوده است به نام فهیره دختر عامر بن حارث، و این حارث متولی امور کعبه بود عمرو بن لحي چون بالغ گردید با حارث بر سر ولایت کعبه به کشمکش پرداخت و با قبیله جرهم [از اولاد اسماعیل] جنگید و غلبه کرد و آنان را از کعبه و نواحی مکه بیرون راند و متولی امر پرده داری کعبه شد.

بعد از آن عمر و بن لحي بشدت بیمار شد. به او گفتند که در «بلقاء» شام چشمه آب گرمی هست اگر آنجا بروی بهبود می یابی. به آنجا رفت و استحمام کرد و بیماریش رفع شد و اهالی آنجا را بت پرست یافت. پرسید: اینها چیست؟ گفتند: با اینها طلب باران و طلب پیروزی بر دشمن می کنیم. گفت: چند تا از اینها به من بدهید؛ و دادند. پس آن بتها را آورد و در اطراف کعبه نصب کرد و اعراب به پرستش بتان مشغول شدند.

از قدیمی ترین بتهای عرب «مناة» است که بر ساحل دریا در قدید میان مکه و مدینه نصب شده بود و مورد احترام همه اعراب و اوس و خزرج و ساکنان مدینه و مکه و اطراف آن بود و برای آن ذبیحه و قربانی می گذراندند. و آورده اند که اوس و خزرج و پیروان آنها از مردم یثرب و غیره پس از انجام حج همراه دیگر حاجیان در مواقف توقف می نمودند اما سرشان را نمی تراشیدند و چون حرکت می کردند نزد «مناة» آمده آنجا سر می تراشیدند و توقف می نمودند و حج خود را جز بدین گونه کامل و تمام می انگاشتند. بت «مناة» متعلق به هذیل و خزاعه بود و پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) در سال فتح مکه علی (رضی الله عنه) را فرستاد که آن را منهدم کرد.

بعد از «مناة» و تازه تر از آن بت «لات» بود در طائف، و آن صخره بلندی (یا: چهار گوشه) بوده است و متولیان آن از ثقیف بودند و بنایی بالای آن ساخته بودند. و قریش و دیگر عربها آن بت را بزرگ می داشتند، چنانکه میان اعراب جاهلی به اسامی «زید اللات» و «تیم اللات» بر می خوریم. و محل آن معبد در جای مناره چپ فعلی مسجد طائف [در زمان ابن الکلبی] بوده است. پس از اسلام، پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) مغیره بن شعبه (رضی الله عنه) را فرستاد بت را شکست و بتخانه را آتش زد.

سپس پرستش «عزّی» (که تازه تر از لات بود) باب شد و نخستین کسی که آن را پرستید ظالم بن اسعد بود. بتخانه عزّی در وادی «نخلة الشامیه» قرار داشت و عربان از میان آن صدا می شنیدند.

از ابن عباس (رضی الله عنهما) روایت است که «عزّی» شیطان مادینه ای بوده که نزد سه درخت در وادی «نخلة» ظاهر می شد. پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) بعد از فتح مکه خالد بن ولید (رضی الله عنه) را به نخله فرستاد و فرمود: در آنجا سه درخت می بینی، اولی را قطع کن. او رفت و درخت اول را قطع کرد و آمد پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرمود: آیا چیزی دیدی؟ گفت: نه. حضرت فرمود: برو و درخت دوم را قطع کن، رفت و قطع کرد و باز آمد فرمود: آیا چیزی دیدی؟ گفت: نه. فرمود: پس برو سومی را قطع کن خالد به نخله رفت و خواست درخت سوم را قطع کند که در آنجا ماده جنّی را دید؛ با موی پریشان دست بر شانه گذاشته دندان بر هم می سایید و پشت سر آن ماده جن، دیبه سلمی که متولی آن بت بود ایستاده، خالد (رضی الله عنه) چنین خواند:

ای عزّی تو را تقدیس نمی کنم بلکه بر تو کفر می ورزم،

که می بینم الله تو را خوار کرده است.

پس سر آن ماده جن را با شمشیر شکافت، که تبدیل به خاکستر شد، سپس درخت سوم را قطع کرد و دیبه سلمی را هم کشت و نزد پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) بازگشت. ماجرا را گزارش داد حضرت فرمود: «این بود عزی، و عرب بعد از این عزی نخواهد داشت و نخواهد پرستید»^۱.

و نیز هشام (بن محمد کلبی) گوید: قریش در بیرون و درون کعبه بتی بزرگتر از «هبل» نداشت، و آن تندیس آدمی بود از عقیق سرخ با دست شکسته که قریش آن را با طلا ترمیم کرده بودند (و نخستین مردی که آن را درون کعبه نصب نمود خزیمه بن مدرکه بن الیاس بن مضر بود). و پیش روی آن هفت چوبه تیر قرار داشت که بر یکی نگاشته بودند: «صریح» و بر دیگری «ملصق»، و هرگاه در حلالزادگی نوزادی شک داشتند هدیه ای به هبل تقدیم کرده از آن چوبه های تیر قرعه می کشیدند، اگر «صریح» می آمد بچه از پدرش بود و اگر «ملصق» می آمد حرامزاده محسوب می شد. با چوبه های دیگر برای مسافرت و امور دیگر، و نیز حل اختلاف، فال می گرفتند و بدان عمل می نمودند. و این بت همان است که ابوسفیان در جنگ احد به نفع آن شعار می داد: **أعل هبل!** (یعنی سر بلند باشی ای هبل!، دین هبل بلند مرتبه باد!) و پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) به یاران فرمود: چرا جوابش را نمی گوید؟ عرض کردند: چه بگوییم؟ فرمود: **بگوئید: «الله أعلى وأجل!»**

۱ عزی مظهر ستاره «زهر» و لات مظهر «شمس» و مناة خدای «مرگ و قضا و قدر»... بوده است. برای آشنایی با تحلیل و تبیین موجز و درعین حال جامعی از عقاید دینی اعراب جاهلی رک: تاریخ ادبی عرب (العصر الجاهلی)، شوقی ضیف، ترجمهء علیرضا ذکاوتی قراگزلو، امیر

دیگر از بتهای عرب «اساف» و «نائله» است که می گفتند اساف مردی بوده است از قبیله جرهم و نائله هم زنی از همان قبیله که همدیگر را دوست می داشتند و برای حج از یمن به مکه آمدند و در آنجا فرصت و خلوتی یافته زنا کردند، در نتیجه مسخ شده تبدیل به سنگ گردیدند. پس مردم آن دو پیکره را بیرون آورده یکی را چسبیده به کعبه و دیگری را در محل فعلی چاه زمزم قرار دادند تا عبرت دیگران شوند. و پس از مدتی که بت پرستی باب شد آن دو پیکره نیز مورد پرستش واقع شدند، و قریش آن پیکره را که چسبیده به کعبه بود نزد آن دیگری بردند و برای آن دو شتر و گوسفند قربانی می کردند.

دیگر بت «ذوالخلصه» است از آن قبیله خثعم و بجیله، که از سنگ چخماق سفید بود منقوش به شکلی تاجگونه و در محل «تباله» قرار داشته، به فاصله هفت شب از مکه؛ و آورده اند که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) به جریر (رضی الله عنه) فرمود: «آن را نابود سازد». و او پس از جنگ با دو قبیله مذکور بت را سرنگون ساخت و بنیادش را آتش زد، و اکنون [یعنی در زمان ابن الکلبی] آن بت سنگ آستانه مسجد تباله است.

قبیله دوس بت «ذوالکفین» را داشتند که چون مسلمان شدند، پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) طفیل بن عمرو را فرستاد آن بت را بسوزاند. و قبیله بنی حارث بن یشکر بت «ذوالشری» را داشتند؛ و قبایل قضاة و لخم و جذام و عامله و غطفان در بلندیهای مشرف بر شام، بت «اقیصر» را داشتند، و قبیله مزینه را بتی بود به نام «فهم» که در انتساب به آن می گفتند: «عبد فهم»؛ و قبیله غزه را بتی بود «سعیر» نام و قبیله طی را بتی بود «فلس» نام.

اهالی هر وادی از مکه بتی در خانه داشتند که می پرستید و هر کدام که می خواست به سفر برود آخرین کاری که می کرد مسح آن بت بود و اولین کاری

که در بازگشت از سفر می کرد همچنان مسح آن بت بود. و بعضی که بت نداشتند، اتاقی را به عنوان معبد بر می گزیدند و اگر کسی نه بت داشت و نه معبد سنگی را که می پسندید جایی نصب می کرد و بر آن طواف می نمود (این سنگها را «انصاب» می نامیدند).

و هر گاه عربی به مسافرت می رفت و به منزلی می رسید آنجا چهار پاره سنگ بر می داشت، بهترینش را بت و معبود می کرد و سه تای دیگر را پایه دیگ قرار میداد و چون راه می افتاد آنجا را جا می گذاشت و در منزل بعدی همین عمل را تکرار می نمود.

پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) پس از فتح مکه داخل مسجد الحرام شد و هنوز بتها در پیرامون کعبه منصوب بودند. حضرت با گوشه کمان به صورت و چشم بتان می زد و می فرمود: ﴿جَاءَ الْحَقُّ وَزَهَقَ الْبَاطِلُ إِنَّ الْبَاطِلَ كَانَ زَهُوقًا﴾^۱. «حق آمد، و باطل نابود شد یقیناً باطل نابود شدنی است!». سپس دستور داد آن بتها را به روی در افکندند و از مسجد الحرام بیرون آورده آتش زدند^۲.

از ابورجاء عطاردی نقل است که گفت... ما در جاهلیت سنگ می پرستیدیم و هرگاه سنگ بهتری می یافتیم اولی را انداخته این را برداشتیم، واگر سنگ نمی یافتیم خاک را توده کرده روی آن شیر می دوشانیدیم و برگرد آن طواف می نمودیم. هم از او روایت است که ریگ جمع کرده روی آن شیر می دوشانیدیم و برگرد آن طواف می کردیم. و نیز مدتی سنگ سفیدی را پرستیده، پس آن را دور می افکندیم.

۱ سوره اسراء. آیه ۸۱.

۲ به دنبال این، مؤلف افزوده است: و عن ابن عباس (رضی الله عنهما)، أنه قال: «فی زمان

یزدجرد عبت الأصنام ورجع من رجوع عن الإسلام» [!؟]. - م.

از ابو عثمان نهدی نقل است که گفت: در جاهلیت سنگ می پرستیدیم، یک وقت منادی ندا می کرد که: «ای اهل کاروان پروردگارتان نیست شده، پروردگار دیگری بجوید». پس ما اهل کاروان در پست و بلندیها پراکنده می شدیم تا جستجو کنیم، در آن میان منادی ندا می کرد که: «پروردگارتان پیدا شد»، یا: «همتای پروردگارتان پیدا شد»، باز می گشتیم و بر سنگی که یافته بودند شتر قربانی می نمودیم.

از عمر و بن عنبسه نقل است که من از زمره سنگ پرستان بودم. گاه یک طایفه در منزل فرود می آمد و «خدا» همراه نداشت، پس همگی به جستجو بیرون شده چهار سنگ پیدا می کردند، سه تا را برای پایه دیگ نصب می کردند و بهترینش را معبود قرار می دادند. همین طایفه اگر سنگ بهتری می یافت، حتی پیش از کوچ کردن، «خدای» قبلی را دور می انداخت و این را بر می داشت.

از سفیان بن عیینه پرسیده شد که عرب چگونه سنگ و بت پرستید؟ گفت: از آنجا که خانه کعبه از سنگ است، پس گفتند: ما هر جا سنگی نصب کنیم به منزله کعبه خواهد بود. از ابومعشر نقل است که گفت: اکثر هندیان به خدا و ملائکه باور دارند، اما خدا را با زیباترین صورت تصور می نمایند و ملائکه را درارای اجسام نیکو؛ و می گویند چون خدا و ملائکه در آسمان نهفته اند پس ما پیکره خدا و ملائکه را بر زمین می سازیم و بر اینها قربانی می گذرانیم. و از قول بعضی هندیان نقل است که ملائکه و ستارگان و افلاک [مشابه ترین و] نزدیکترین اجسام هستند به خدا، پس از این رو مورد تعظیم و پرستش قرار گرفتند، سپس بت ساخته شد.

بعضی از پیشینیان بتخانه ها ساخته بودند، مثلا بتخانه ای بالای کوهی در اصفهان، که چون گستاخ مجوسی شد آن بتخانه را «آتشگاه» کرد. از آن گونه

دو بتخانه دیگر بوده است در هند. و چهارمی را در بلخ، منوچهر ساخته بود که اهالی بلخ پس از اسلام آوردن خراب کردند. بتخانه پنجم از آن دسته در صنعاء بود که ضحاک ساخته بوده است بر نام زهره که عثمان (رضی الله عنه) آن را ویران ساخت. و ششمی را قابوس شاه بر نام خورشید در فرغانه ساخته بود که معتصم ویرانش ساخت.

یحیی بن بشیر بن عمیر نهاوندی گوید: شریعت هندیان را مردی برهمی بنیاد نهاد و برای ایشان بتها قرار داد، و بزرگترین بتکده را در مُلتان ساخت که از شهرهای سند است و در آن بتکده بت بزرگشان را قرار داد که به صرت هیولای اکبر^۱ است. شهر مُلتان به روزگار حجاج فتح شد و لشکر حجاج چون خواستند آن بت را سرنگون سازند هندیان گفتند: اگر از این کار چشم پوشی کنی ثلث مالی را که برای این بت گرد می آید به شما می دهیم؛ و عبدالملک بن مروان اجازه داد آن بت بر جا بماند؛ و هندیان از دو هزار فرسنگ راه به زیارت (حج) آن بت می آمدند و بر هر زایر واجب بود که بین صد درهم تا ده هزار درهم (نه کمتر و نه بیشتر) همراه بیاورد و در صندوق بتخانه بیندازد و طواف کند تا زیارتش مقبول شود. پس از آنکه هندیان زیارت کرده باز می گشتند آن مال به سه قسمت مساوی تقسیم می شد: قسمتی برای خادمان و مولیان بتخانه و هزینه های ضروری آن، قسمتی برای آبادی شهر و قلعه مربوطه، و قسمتی به مسلمانان [مراد، مأموران حجاج و عبدالملک است] می رسید.

مؤلف گوید: ببینید شیطان چگونه بت پرستان را به بازی گرفته و عقلشان را ربوده که آنچه به دست خود می تراشیدند می پرستیدند، و قرآن چه نیکو بر

۱ هیولای اکبر، هیولای «مرسله» یا آزاد و رهاست در مقابل هیولای مرگبه. - م.

بتان عیب گرفته آنجا که می گوید: ﴿اللَّهُمَّ ارْجُلُ يَمْشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَيْدٍ يَبْطِشُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا أَمْ لَهُمْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا﴾ «آیا پای دارند که با آن راه بپویند، یا دستی که با آن محکم بگیرند یا چشمی که با آن ببینند یا گوش‌های که با آن بشنوند؟»^۱. اشاره به آدمیان است که همه اینها را دارند و موجوداتی را که فاقد این مواهب و مزایا هستند می پرستند، چگونه موجود کاملی موجود ناقصی را عبادت می کند؟ و اگر نیک می اندیشیدند در می یافتند که آفریننده ایشان سازنده نه ساخته شده، گردآورنده است نه گردآوری شده، قائم به خود است نه به دیگری؛ و انسان باید صانع خود را پرستد نه مصنوع خود را. و اینکه بت شفیع انسان نزد خدا شود نیز تصویری است خیالی، و شبهه ای نیست که بدان چنگ بزنند.

تلبیس ابلیس بر آتش پرستان و ماه و خورشیدپرستان

مؤلف گوید: ابلیس جماعت دیگری را هم به شبهه انداخت و آتش پرستی را در نظرشان آراسته است و گفته اند: آتش جوهری است که عالم از آن بی نیاز نیست؛ و با شبیه همین شبهه آفتاب پرستی را نیز در نظر عده دیگری آراسته است.

طبری گوید: وقتی قابیل هابیل را کشت و از پیش پدر به یمن گریخت در آنجا ابلیس به سراغ قابیل آمد و گفت: قربانی هابیل از آن رو قبول شد و آتش به آن در گرفت^۲ که هابیل آتش را می پرستید و به آن خدمت می نمود. پس تو

۱ سوره اعراف، آیه ۱۹۵.

۲ قربانی را در بلندی می گذاشته اند و آتشی از آسمان می آمد و در آن در می گرفت، و این را که آتش قربانی را «بخورد»، علامت قبول شدن قربانی تلقی می کرده اند. - م.

نیز آتشی برافروز و برای عبادت خودت و بازماندگانت باقی بگذر؛ و قابیل آتسخانه ای بر پا کرد، و او نخستین آتش پرست است.

جاحظ گوید: اصل زردتشت از بلخ است و او صاحب آیین مجوس است. مدعی شد که در کوه سبلان^۱ بر او وحی نازل می شود و اهالی آن منطقه سردسیر را به دیانت خود خواند و از سرمای بسیار شدید بیمشان داد و خود معترف است که فقط بر مناطق جبال مبعوث شده است. پس بر پیروان خویش وضو گرفتن با بول (گاو) و همبستری با مادران و آتش پرستی و دیگر کارهای زشت را تشریح نمود و نیز از قول زردشت آورده است که خدا تنها بود و چون تنهائیش طول کشید به اندیشه فرو رفت و از اندیشه اش ابلیس زاده شد و چون پیش رویش حاضر گردید خواست وی را بکشد اما وی مانع گردید، چون خدا امتناع وی را دید تا مدتی مهلتش داد.

مؤلف گوید: آتش پرستان آتشکده های بسیار بر پا کردند و نخستین کسی که آتشکده ساخت فریدون بود که یکی در طرسوس و یکی در بخارا ساخت، و سپس بهمن آتشکده ای در سیستان ساخت و پدر قباد آتشکده ای (دیگر) در بخارا بساخت، و پس از آن آتشکده های بسیار ساختند و زرتشت آتشی بر پا نمود که قربانیان را می سوزانید و گفت: این آتش از آسمان است؛ به این شکل که خانه ای ساخت و در وسط آن آینه ای قرار داد دور قربانی هیزم می چید و روی آن گوگرد می پاشید، وقتی خورشید به وسط آسمان می رسید و با روزنه بالای خانه مقابل می شد پرتو آن بر آینه منعکس می شد. هیزم را شعله ور می کرد. و زرتشت دستور داد که این آتش را خاموش نکنید.

---

۱ در هر دو چاپ به صورت «سیلان» است، اصلاح از مترجم. - م.

مؤلف گوید: ابلیس ملعون در نظر عده ای ماه پرستی و در نظر عده ای دیگر ستاره پرستی را آراسته است.

ابن قتیبه آورده است: در جاهلیت جمعی شعرای «عبور» را می پرستیدند و شیفته آن بودند و «ابو کبشه» که بعدها مشرکان پیامبر (صلی الله علیه وسلم) را بدو منسوب داشتند، نخستین کسی است که شعری را پرستید و گفت: این تنها ستاره ای است که پهنای آسمان را قطع می کند و هیچ ستاره دیگری چنین نیست؛ و برخلاف نظر قریش (که بت پرست بودند) ستاره پرست شد. چون رسول الله (صلی الله علیه وسلم) مبعوث شد و به عبادت خدا و ترک بت پرستی دعوت فرمود، قریش گفتند: «هذا ابن ابي كبشة»، مرادشان این بود که حضرت هم مثل «ابو کبشه» به راه خلاف قریش می رود. و شعری دو تاست یکی شعرای «عبور» دیگر شعرای «غمیضاء» که که مقابل آن است و کهکشان در فاصله آن دو تاست بر «ذراع مبسوط» در «جبهه اسد»^۱.

ابلیس ملعون در نظر عده ای دیگر پرستش فرشتگان را بیاراست و گفتند: اینها دختران خدا هستند! و عده ای دیگر را به پرستش گاو و اسب واداشت چنانکه سامری از گاوپرستان بود که آن گوساله را ساخت، و آورده اند که فرعون بز نری را می پرستید.

متأسفانه در میان آنها کسی پیدا نشد که عقل خود را به کار بیاندازد و فکر کند که چه دارند می کنند!

۱ رک: ترجمهء صور الكواكب عبدالرحمن صوفی، بنیاد فرهنگ، صص ۱۵۴ و ۱۵۵ و ۲۶۴ -

فریفتن ابلیس جاهلیان را

پیشتر دیدیم که چگونه ابلیس جاهلیان عرب را به بت پرستی افکند؛ از فریبه‌ها و شبهات ناپسند ابلیس بر ایشان آن بود که تقلید بی دلیل پدران را در نظرشان آراست، چنانکه در قرآن آمده است:

﴿وَإِذَا قِيلَ لَهُمُ اتَّبِعُوا مَا أَنْزَلَ اللَّهُ قَالُوا بَلْ نَتَّبِعُ مَا أَلْفَيْنَا عَلَيْهِ آبَاءَنَا أَوَلَوْ كَانَ آبَاؤُهُمْ لَا يَعْقِلُونَ شَيْئًا وَلَا يَهْتَدُونَ﴾^۱.

یعنی: «چون به ایشان گفته شد که پیروی کنید از آنچه خدا نازل کرده، گفتند: پیروی می‌کنیم از آنچه پدرانمان را بر آن یافته ایم؛ اگر چه پدرانشان چیزی نمی‌فهمیده و راه یافته نمی‌بوده اند (آیا باز هم باید پیرویشان کنند)؟».

ابلیس بعضی دیگر را به مذهب دهریه فریفت و خدا و معاد را منکر شدند. چنانکه قرآن از قول ایشان حکایت می‌نماید: ﴿وَقَالُوا مَا هِيَ إِلَّا حَيَاتُنَا الدُّنْيَا نَمُوتُ وَنَحْيَا وَمَا يُهْلِكُنَا إِلَّا الدَّهْرُ﴾^۲. «به غیر از زندگانی این دنیا چیز دیگری نیست و این دهر است که ما را میمیراند». و بعضی دیگر را بدین گونه فریفت که خالق را منکر نشدند اما نبوت و معاد را انکار کردند، بعضی دیگر را شیطان به این پندار کشانید که فرشتگان دختران خدا هستند، بعضی دیگر را به کیش یهود گروانید و بعضی را به مجوسیت فریفت چنانکه از بنی تمیم زرارة بن جدیس و پسرش حاجب مجوسی بودند.

از جمله کسانی که در دوران جاهلیت به خدا و خلقت و معاد و ثواب و عقاب معتقد بودند عبدالمطلب بن هاشم و زید بن عمرو بن نفیل و قس بن

۱ سوره بقره، آیه ۱۷۰.

۲ سوره جاثیه، آیه ۲۴.

ساعده و عامر بن ظرب هستند. عبدالمطلب وقتی ظالمی را می دید که به سزایش نرسیده می گفت: به خدا غیر از این دنیا سرای دیگری هست که در آن نیکوکار و بدکار پاداش می یابند. و نیز از این زمره است زهیر بن ابی سلمی که می گفت: باقی می ماند و یا همین جا به شتاب انتقام می گیرند. آورده اند که زهیر آخر مسلمان شد.^۱ و از این زمره است زید الفوراس، و قلمس بن امیه کنانی. او در آستانه کعبه خطبه می خواند و اعراب پس از شنیدن وعظ و خطابه او از حج باز می گشتند، روزی ضمن موعظه گفت: «خدا از چندگانه پرستی شما عربان راضی نیست و پروردگار این بتان شما همانا خدای واحد است که دوست دارد بتنهایی پرستیده شود». عربان با این سخن از گرد او پراکنده شدند و دیگر به خطبه اش گوش ندادند.

بعضی از اعراب اعتقاد داشتند که اسب هر مرده ای را بالای قبرش ببندند و آنجا بماند تا تلف شود، آن مرده سوار بر آن اسب محشور خواهد شد اما دیگر مردگان پیاده محشور می شوند. از جمله کسانی که این عقیده را داشت عمرو بن زید کلبی است.

به هر حال بیشتر اعراب بت پرست بودند و کم کسی (همچون قس بن ساعده و زید بن عمرو بن نفیل) بتان را رد کرده به توحید گراییدند.

---

۱ آن که مسلمان شد کعب پسر زهیر است که قصیده معروف «بانتُ سعاد...» را در مدح رسول الله (صلی الله علیه وسلم) سرود نه خود زهیر بن ابی سلمی؛ در این مورد و کلا در مورد «حنفاء» که در آستانه ظهور اسلام و پیش از بعثت پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) بین شرک و بت پرستی را مورد انتقاد و نفی قرار داده بودند، رجوع کنید به تاریخ ادبی عرب (العصر الجاهلی)، شوقی شیف، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، امیرکبیر، ۱۳۶۴، ص ۳۲۸ و ۳۲۹ و نیز رک: صص ۱۰۶-۵ و ۱۱۱-م.

و جاهلیان همچنان به بدعت سازی ادامه می دادند که از آن جمله است « نسیء» یعنی به تأخیر انداختن ماه حرام و در واقع یعنی حرام داشتن ماه حلال و حلال داشتن ماه حرام. توضیح اینکه اعراب از دین ابراهیم چهار ماه حرام را اتخاذ کرده بودند اما موضوعی که نیاز پیدا می کردند ماه محرم را حلال کرده تحریمش را به صفر می انداختند و از صفر به ماه دیگر... و به همین ترتیب، تا سال می گذشت.

و نیز مراسم تلبیه را به شرک می آمیختند و چنین می گفتند: «لییک، لا شریک لک إلا شریکا هو لک، تملکه و ما ملک».

دیگر از بدعت سازیهای عرب ارث دادن بود به ذکور فقط؛ و به اناث ارث نمی دادند. دیگر به ارث رسیدن زن شخص متوفی بود به نزدیکترین خویشاوندش.

دیگر آیین ایشان است درباره «بحیره و سائبة و وصیلة و حام» که در قرآن مورد تعرض قرار گرفته^۱.

- «بحیره» یعنی شتر یا گوسفندی که پنج بار زاییده بود یا خود همان پنجمی، که استفاده از شیرش را حرام می دانستند.

- «سائبة» شتر یا گوسفندی بود نذری خدایان که در هر آبشخور و چراگاهی آزاد بود.

---

۱ ﴿مَا جَعَلَ اللَّهُ مِنْ بَحِيرَةٍ وَلَا سَائِبَةٍ وَلَا وَصِيلَةٍ وَلَا حَامٍ وَلَكِنَّ الَّذِينَ كَفَرُوا يَفْتَرُونَ عَلَى اللَّهِ

الْكَذِبَ﴾. (سوره انعام آیه ۱۰۳). «خداوند نه بحیره و نه سائبه و نه وصیله و نه حامی را

قرار نداده است. ولی کافران بر خداوند دروغ می بندند».

- «وصیلة» گوسفند یا شتری بود که هفت شکم زاییده بود اگر هفتمیش نرینه بود ذبحش می کردند و زن و مرد از آن می خوردند و اگر مادینه بود زنده می ماند و اگر دو قلو زاییده بود، یکی نر و یکی ماده، ذبح آن نر را حرام می شمردند و می گفتند: «وصلت أخواها».

- «حام» یعنی نره شتری که ده بار از آن تخم کشی کرده بودند و می گفتند: سواری و بار نهادن بر پشت آن حرام است (قد حمی ظهره) و در هر آبشخور و چراگاهی آزاد بود.

غیر از اینها نیز حلال و حرامهایی بر ساخته بودند که در آیات ۱۳۹ و ۱۴۳ سورة انعام اشاره شده است.

دیگر رسم زنده به گور کردن دختران، یا کشتن دختر و به سگ خوراندن گوشت وی.

و نیز از فریبه‌های ابلیس بر جاهلیان این بود که می گفتند: اگر خدا می خواست ما مشرک نباشیم، شرک نمی ورزیدیم، بدین گونه به «مشیت» خدا چسبیده «امر» او را رها می کردند... و از این قبیل عقاید و روشهای سست و یاوه بسیار داشتند که ذکر همه آنها موجب تضييع وقت است و لزومی به زحمت کشیدن برای رد آنها نیست.

تلبیس ابلیس بر منکران نبوت

ابلیس، براهمه و هندوان و غیر آنان را بدین گونه فریفت که منکر نبوت شدند. هندیان در عقاید مختلف اند از آن جمله اند دهریان و ثنویان و براهمه؛ که از این گروه برخی نبوت آدم و ابراهیم را قبول دارند. ابومحمد نوبختی در کتاب الآراء و الدیانات آورده است که عده از براهمه هند خالق و پیامبران و

بهشت و دوزخ را قبول دارند و مدعی هستند که ملکی در صورت بشر از جانب خدا برای ایشان پیامبر رسانده بی آنکه کتابی آورده باشد و آن ملک چهار دست و دوازده سر (از جمله سر انسان و شیر و اسب و فیل و خوک...) دارد و آن ملک مردمان را به بزرگداشت آتش امر نموده است و از قتل و ذبح حیوانات جز آنچه برای آتش ذبح می شود نهی نموده است و همچنین ایشان را از دروغگویی و شرابخواری باز داشته است اما زناکاری را تجویز کرده و گاوپرستی را مقرر داشته است. و هر یک از براهمه که مرتد گردیده باشد و سپس به آیین خود باز گردد موی سر و ریش و ابرو و مژگان وی را می تراشند و باید برود گاو را سجده کند.

ابلیس در انکار نبوت شش شبهه بر براهمه القاء نمود:

شبهه اول - اینکه مُستبعد بدانند که بر بشری چیزی آشکار شود که بر دیگران مخفی است (یعنی وحی)، چنانکه در قرآن از قول مشرکان در باب پیام آوران نقل شده است که می گفتند: ﴿مَا هَذَا إِلَّا بَشْرٌ مِثْلُكُمْ﴾^۱. «او جز بشری مانند شما نیست» و جوابش این است که عقل برتری کسی را بر افراد همجنس خود در بعضی خصوصیات جایز می داند چه اشکال دارد که با آن خصوصیات بتواند دریافت وحی کند؛ با توجه به اینکه همه کس شایسته وحی گرفتن نیست. می دانیم که خدا در بعضی دواها خاصیتی قرار داده که در مقابل تباه شدن مقاومت می کنند و به بدن نیز مقاومت می بخشند. حال چه استبعادی دارد که انسانی را با حکمت بالغه خویش برای اصلاح اخلاق و افعال بشر معین سازد. منکر نبوت نمی تواند منکر این شود که بعضی انسانها با موعظه گری برای آرام

۱ سوره مؤنون، آیه ۲۴.

کردن طبایع شریر پرداخته اند، چگونه منکر می توان شد که خدا بعضی انسانها را در این جهت امداد فرموده باشد تا با رسالت الهی به اصلاح عالم و پاک سازی اخلاق آدمیان و سر رشته داری زندگانی عالمیان پردازند؟ ﴿أَكَانَ لِلنَّاسِ عَجَبًا أَنْ أَوْحَيْنَا إِلَى رَجُلٍ مِنْهُمْ أَنْ أَنْذِرِ النَّاسَ﴾^۱. «آیا برای مردم [جای] شگفتی است که به مردی از آنان وحی کرده ایم که مردم را (از عواقب کفر و گناه) بترسان». شبهه دوم - خدا چرا فرشته ای نفرستاد؛ بویژه که ملائکه به خدا نزدیکترند و از تصور اینکه برای ریاست طلبی بدروغ دعوی نبوت می نمایند دورتر. و این سه جواب دارد: یکی آنکه هرگاه فرشته به پیام آوری مبعوث می شد، هر معجزه ای می نمود تأثیر را در نفوس نداشت زیرا معلوم است که ملائکه بسیار نیرومندند و هر کار که از بشر خارق عادت تلقی گردد از ملک خارق عادت تلقی نمی شود. معجزه باید بر دست بشر ناتوان جاری گردد تا بدانند از جانب خداست و دلیل بر راستگویی شخص مدعی پیغمبری. دوم: آنکه هر جنسی همجنس خویش را جذب می کند پس بایست پیام آور بشر باشد تا از او نترسند و بدو بگردند. سوم: اینکه اگر هم فرشته ای می فرستاد باز هم باید به صورت بشر می فرستاد زیرا آدمیان فرشته را در شکل اصلیش نمی توانند ببینند.^۲

شبهه سوم - آنچه پیامبران به عنوان علم غیب و معجزه و الهام گرفتن مدعی هستند همانند آن از کاهنان و ساحران نیز ظاهر می شود و دلیلی وجود ندارد که بفهمیم راست و دروغ کدام است. جواب این است که خداوند تا حجت را روشن نساخته عقول را به فرق گذاردن میان حق و باطل مکلف نکرده است: ساحر نمی تواند مرده زنده سازد یا از عصا اژدها پدید آرد (و پیغمبران این

۱ سوره یونس، آیه ۲.

۲ سوره انعام، آیه ۹.

کارها را کرده اند)، و نیز پیشگویی کاهن گاه راست در می آید و گاه دروغ حال آنکه پیغمبر به هیچ وجه خطا نمی کند.

شبهه چهارم - انبیاء آنچه آورده اند یا موافق عقل است یا مخالف آن؛ اگر مخالف عقل است که قابل قبول نیست و اگر موافق عقل است که خود عقل کفایت می کند، جواب این است که ملاحظه می کنیم مردم در امور دنیوی محتاج حکیمان و حاکمان هستند تا چه رسد به امور اخروی [که در این مورد به طریق اولی احتیاج به راهنما دارند].

شبهه پنجم - در شرایع چیزهایی آمده که عقل از آنها می رمد مثلاً روا داشتن آزار حیوانات. جواب این است که عقل ممکن است آزرده حیوانی دیگر را بد انگارد و منکر شمارد اما اگر خالق امر به این کار کرده باشد جای اعتراض نیست، زیرا که عقل به طور کلی حکمت الهی را - بر ما مجهول باشد - قبول دارد. وانگهی همچنانکه حیوان برتر از جماد است، انسان نیز برتر از حیوان است و هیچ چیز برای تقویت آدمی و ترمیم قوا جای گوشت را نمی گیرد و قانون آکل و مأكول در طبیعت عجیب نیست. حال چه اشکال دارد که حیوان کم فایده ای فدای انسان که موجود ارجمندی است بشود، همچنانکه گاه از بی غذایی در طبیعت مردار می گردد. اما اینکه حیوانات موقع ذبح متحمل رنج میشوند...، شرع با دستور دادن به قطع سریع «اوداج اربعه» هنگام ذبح درد کشیدن حیوان را به حداقل رسانیده، چنانکه پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرموده است: «إذا ذبح أحدکم فلیحد شفرته ولیرح ذبیحته». «هر کدام از شما که ذبح می کند کاردش را تیز کند و حیوان را زودتر راحت کند».

شبهه ششم - گفته اند که چه بسا دین آوران به خاصیت بعضی سنگها و چوبها پی برده اند [و از آنها برای اظهار معجزه استفاده می کنند]. در جواب

گوییم: این سخن شرم آوری است زیرا هیچ گیاه و سنگی نمانده مگر آنکه خاصیت آن معلوم شده و اگر کسی با سود جستن از خاصیت سنگ یا چوبی دعوی معجزه نماید دانایان منکر وی شوند و گویند خاصیت در این شیء بوده و مربوط به تو نیست. وانگهی معجزه ها متنوع بوده مانند صخره ای که ناقه صالح از آن بیرون آمد، و عصای موسی که تبدیل به اژدها گردید، و سنگی که از آن چشمه گشوده شد، و بالاخره این قرآن که ششصد سال است نازل شده [در زمان مؤلف] و گوشها آن را می شنود و اندیشه ها در آن تدبر می کند، و قرآن تحدی نموده و مبارز طلبیده و کسی تا کنون نتوانسته شبیه و یا حتی نزدیک به آن را بسازد، این کجا و سحر و جادو کجا؟

ابوالوفاء علی بن عقیل گوید: ملحدانی همچون ابن راوندی و ابوالعلاء از اینکه کلمه حق منتشر است و شرایع میان مردم بر پا، و فرمانهای دینی مورد پیروی است، و از طرف دیگر گفتار ایشان تأخیر و شهرت قابل ملاحظه ای نیافته است، ناراحت بودند. لذا بعضی از آنان داخل اهل حدیث شده روایات جعلی بر ساختند و بعضی دیگر حکایات معجزه آمیز از خواص سنگها و چیزهای خارق العاده و اخبار عجیب و غیب از شهرهای دور و داستانهایی از غیبگویی منجمان و کاهنان و معزّمان بر سر زبانها انداختند... تا با این گونه افسانه ها چنین وانمود کنند که قصه پیامبران نیز چنین چیزهایی بوده است: عیسی (علیه السلام) می گوید: ﴿وَأُنَبِّئُكُمْ بِمَا تَأْكُلُونَ وَمَا تَدَّخِرُونَ فِي بُيُوتِكُمْ﴾. «شما را خبر می دهم از آنچه می خورید و در خانه هایتان ذخیره ساخته اید». و کاهن از دانه گندمی که در احلیل کره خری نهفته اند خبر می دهد، بدین گونه

در دل شنونده وقعی از عیبگوییها و نیارستنیهای پیامبران باقی نمی ماند. همچنین است احکام نجوم که اختر گزاران با اعلام ساعت نحس و بد مانع از کاری می شوند مثلاً می گویند: «سواری در این ساعت یا این روز نیک نیست»، آیا نه این است که بدین گونه رقابت در امر و نهی با پیام آوران می کنند؟ و قصد ملحدان از این همه اشارات و تلمیحات روشن است، به زبان بی زبانی می خواهند بگویند: بیایید که آنچه انبیا آورده اند خرق عادت نبوده است. عده ای از ملاحظه نیز خود را میان صوفیان جا زده گفتند: فلان صوفی با ظرف خود از دجله آب برداشت و آن ظرف پر از طلا شد، بدین گونه معجزه پیغمبران را با کرامت نمایی صوفیان و پیشگویی منجمان یا با خواص اشیاء از دیدگاه طبایعیان و یا از راه کفایت برای جن گیران و طالع بینان توجیه نمایند و بدین گونه معجزه و خارق عاده را از جنبه غیر عادی بودن عاری سازند. چون وقتی یک رشته کارها تکرار گردد و زیاد باشد دیگر غیر عادی نیست بلکه عادی است.

و چون عاقلی فساد این گونه دعاوی را باز نماید صوفی در وسط می جهد که آیا منکر کرامات اولیاء الله هستی؟ و طبایعی در وسط می جهد که آیا منکر خواص اشیاء هستی؟ مگر نه اینکه شتر مرغ نیز آتش می خورد؟ و باطنیان و منجمان هم هر یک از سویی این دعاوی را تقویت می کنند، با این حال پاک و منزّه است خدایی که دین را در کمال قوت نگه داشته بلکه دیگر گردنها را مقهور آن نموده است.

و نیز از براهمه کسانی هستند که ابلیس، خودسوزی را در نظرشان آراسته با این پندار که موجب نزدیک به خدا می شود. چاله ای می کنند و پر آتش می کنند. مردم به تماشا گرد می آیند و شخصی را که قرار است سوزانیده شود سراپا معطر ساخته، با دف و ساز می آورند و می گویند: خوشا به حال این

شخص که معلق به بهشت است، و خودش می گوید: کاش این قربانی مقبول گردد و ثواب من بهشت باشد؛ و خودش را در آن چالهٔ پر آتش می افکند و می سوزاند، و اگر از آتش بگریزد او را طرد و تبعید می کنند و از او ابراز بیزاری می نمایند تا بازگشت نماید. بعضی دیگر خود را پیوسته به سنگهای داغ می چسبانند تا از شدت گرما بمیرند. بعضی را آن قدر نزدیک آتش نگه می دارند که تمام چربی بدنش ذوب شده بیهوش می افتد.

بعضیشان از گوشت ساق و ران خود تکه تکه می بُرد و در آتش می اندازد، تا میرد، و مردم تعریف و تمجیدش می کنند و آرزو می نمایند که کاش مقام او را داشتیم. بعضیشان روی تودهٔ سرگین خشک شدهٔ گاو می ایستد و آتشش می زنند تا بسوزد.

عده ای از براهمه آب پرستند و می گویند آب مایهٔ حیات همه چیز است و بر آن سجده می بَرند. بعضیشان تنوری نزدیک آب می کَند و خود را آنجا آتش می زند وقتی شعله ور شد بر میخیزد و در آب فرو می رود، سپس به تنور باز می گردد و میان آتش می نشیند تا بمیرد. و هر گاه در فاصلهٔ آب و آتش بمیرد خانواده اش غمگین می شوند که از بهشت محروم شد و اگر در آب یا آتش بمیرد گواهی می دهند که به بهشت وارد شد.

و کسانی هستند که خود را با تشنگی و گرسنگی می کشند، از شدت ضعف نخست از راه رفتن عاجز می شوند سپس از نشستن، سپس از حرف زدن، آن گاه حواس از کار می افتد، سپس شخص مطلقاً بی حرکت شده می میرد. بعضیشان سر به صحرا می گذارد و آن قدر بی هدف پیش می رود تا بمیرد. بعضیشان خود را در رودخانه غرق می کند. بعضی خویشان را عمری از

معاشرت زنان محروم می دارند. بعضی عریانند و جز عورت خود را نمی پوشانند.

در هند یک کوه بلند هست و در پای آن درختی و زیر آن درخت مردی نشسته و کتابی می خواند که در آن نوشته است: خوشا به حال کسی که از این کوه بالا برود و شکم خود را پاره کند و به دست خود روده های خود را بیرون بکشد. بعضیشان پاره سنگها برداشته با آن تن خویش را می خراشد و می کوبد تا بمیرد و حاضران می گویند: خوشا به حال تو! و نیز دو نهر دارند که عده ای از عبادت کنندگان روز عید آنجا می روند و در آنجا کسانی هستند که جامه عبادت کنندگان را برگرفته ایشان را بر روی می افکنند و دو نیمه کرده هر نیمه را به یکی از دو نهر می اندازند و می گویند هر دو نیمه به بهشت میرود.

و از جمله ایشان کس باشد که راهی بیابان شود و جمعی بدرقه اش کنند چون تنها شود و به ستوه آید یک جای نشیند. پرنندگان شکاری و لاشخورها دورش جمع می شوند، و خود او شروع می کند به کندن لباسهایش، لخت می شود و دراز می کشد و پرنندگان به خوردن گوشت او می پردازند و در تمام این مدت جماعت از دور ناظر او هستند. وقتی کار لاشخورها تمام شد و پراکنده شدند جماعت می آیند و استخوانهای آن شخص را می برند و می سوزانند و به آن تبرک می جویند. و از این قبیل کارها ایشان را بسیار است که ابومحمد نوبختی در کتاب خود ذکر کرده است.

و عجیب اینکه هندیان مردمی هستند که حکمت از ایشان فراگرفته و دقایق علمی و عملی از ایشان اخذ گردیده؛ اما شیطان ایشان را به این مسیر کشانیده است. بعضی هندیان معتقدند که بهشت سی و دو درجه است و اهل بهشت در پایین ترین درجه چهار صد و سی و سه هزار و ششصد و بیست سال می مانند،

و در درجه بعدی دو برابر و همچنین تا آخر... و نیز جهنم سی دو دو درجه است که شانزده قسمتش زمهریر است با انواع عذاب آن و شانزده قسمتش آتش است با انواع عذاب آن.

تلبیس ابلیس بر یهود

ابلیس یهودیان را در خیلی چیزها فریفته است که بعضی را به عنوان نمونه ذکر می کنیم. از آن جمله است تشبیه خالق به خلق. ابو عبدالله بن حامد نقل می کند که یهود می پندارند، خداوند مردی است که از نور که بر کرسی نور نشسته و بر سرش تاجی از نور است و همه اعضایش مثل آدمی است. دیگر از فریبهای ابلیس بر یهود این است که گفته اند: عَزِیر فرزند خداست، و اگر می دانستند که حقیقت فرزندى چیست و فرزند در واقع جزئی از پدر و مادر است و لازم می آید که خداوند دارای اجزاء متعدد بوده است عَزِیر با طعام زنده بوده است در حالی که خدا چنین نیست و همه چیز قائم به وجود خداست. و در مورد عَزِیر از آن رو دچار اشتباه شدند که او بعد از مرگ زنده شد و تورات را از حفظ خواند.^۱ دیگر از فریبهای ابلیس بر یهودیان اینکه پس از نجاتشان از چنگ فرعون و دیدن آن همه معجزات از موسی (علیه السلام) باز هم با مشاهده اقوامی که بت می پرستیدند از موسی (علیه السلام) تقاضا نمودند که برای ما هم خدایانی مثل اینان قرار بده^۲، و چون موسی (علیه السلام) منعشان کرد آن

۱ برای نمونه رک: تحقیق در تفسیر ابوالفتوح رازی، دانشگاه تهران، ص ۳۵۶- م.

۲ ﴿وَجَاوَزْنَا بِبَنِي إِسْرَائِيلَ الْبَحْرَ فَأَتَوْا عَلَى قَوْمٍ يَعْكُفُونَ عَلَى أَصْنَامٍ لَهُمْ قَالُوا يَا مُوسَى اجْعَلْ لَنَا إِلَهًا كَمَا لَهُمْ آلِهَةٌ قَالَ إِنَّكُمْ قَوْمٌ تَجْهَلُونَ﴾. (سوره اعراف، آیه ۱۳۸). «و بنی اسرائیل را (سالم) از دریا عبور دادیم (ناگاه) در راه خود به گروهی رسیدند که اطراف بتهایشان، با تواضع و

هوس در دلشان باقی بود تا به صورت پرستش گوساله زرین جلوه نمود. و این همه دو انگیزه داشت: یکی جهل ایشان نسبت به عظمت خالق^۱، دیگر غالب بودن «حس» بر ایشان و دور بودن از عقل.

دیگر از فریبه‌های ابلیس بر یهود آن است که معتقدند شرایع نسخ نمی شود، با آنکه خودشان می گویند در شریعت آدم ازدواج با خواهر مجاز بوده همچنانکه کار کردن در روز شنبه جایز بوده و هر دو در شریعت موسی (علیه السلام) ممنوع است.

دیگر آنکه مدعی شده اند که جهنم جز چند روزی ما را نمی سوزاند^۲، و آن به تعداد روزهایی است که گوساله پرستیدند! دیگر انکار ایشان است از نشانیها، همچنانکه با موسی (علیه السلام) نیز مخالفت می ورزیدند و داود (علیه السلام) را متهم به عشق‌بازی با زن «اوریا» کردند^۳. روایت است که پیغمبر ما - ص - یک یهودی جوان دانشمند به نام عبدالله بن صوری را سوگند داد که آیا به راستی دعوت من آگاهی دارید، گفت: آری، اما حسد نمی گذارد اقرار نمایند و داستانهای مشابهی در این مضمون هست که تسلط شیطان را بر یهود در انکار

خضوع، گرد آمده بودند. (در این هنگام، بنی اسرائیل) به موسی گفتند: تو هم برای ما معبودی قرار ده، همان‌گونه که آنها معبودان (و خدایانی) دارند! گفت: شما جمعیتی جاهل و نادان هستید!».

۱ ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ يَدُ اللَّهِ مَغْلُولَةٌ﴾. (سوره مائده، آیه ۶۵). «یهود می گفتند: دست خدا بسته است». ﴿قَالُوا إِنَّ اللَّهَ فَقِيرٌ وَنَحْنُ أَغْنِيَاءُ﴾. (سوره آل عمران، آیه ۱۸۱). «و می گفتند: خدا فقیر است و ما اغنیاء هستیم». - م.

۲ ﴿وَقَالُوا لَنْ نَمَسَّنَا النَّارُ إِلَّا أَيَّامًا مَعْدُودَةً﴾. [سوره بقره، آیه: ۸۰].

۳ برای نمونه رک: تحقیق ابوالفتوح رازی، ص ۲۹۳. - م.

حقانیت پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) می رساند که با وجود بشارت بر آن حضرت پیش از بعثت، پس از بعثت می گفتند: این او نیست!

تلبیس ابلیس بر نصاری

فریبهای ابلیس بر مسیحیان فراوان است از آن جمله این پندار که خداوند را جوهر انگارد، چنانکه یعقوبیه و ملکیه و نسطوریه گفته اند: خدا جوهر واحدی است در سه اقنوم یعنی اب و ابن و روح القدس؛ بعضی گفته اند اقانیم خواص است و بعضی گفته اند صفات است و بعضی گفته اند اشخاص است. غافل از اینکه اگر خدا جوهر باشد باید آنهایکه بر جوهر جایز است از قبیل جای گرفتن در مکان و زمان و جنبش و آرامش بر خدا روا باشد؛ گذشته از آنکه بعضی مسیحیان خدا را همان مسیح و مسیح را همان خدا پنداشته اند.

ابومحمد نوبختی گوید: ملکیه و یعقوبیه پندارند که فرزند مریم، خداست. و بعضی دیگر را شیطان بدین گونه فریفته که وی پسر خداست و بعضی گفته اند مسیح دو جوهر است یکی قدیم و دیگری مُخَدَّث، و با این حال اقرار دارند که مسیح محتاج به طعام بوده و نیز وی را به صلیب کشیده اند و نتوانسته از خود رفع آزار نماید، و گویند اینها مربوط به جنبه ناسوتی مسیح است. می توان پرسید که چرا جنبه لاهوتیش از جنبه ناسوتیش دفاع نکرده؟

دیگر از فریبهای شیطان بر مسیحیان، انکار ایشان است حقانیت پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) ما را با آنکه در انجیل بشارت به آن حضرت آمده بوده است.

باید دانست که بعضی اهل کتاب (یهود و نصاری) حقانیت پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) ما را قبول دارند الا اینکه می گویند او مبعوث بر عرب بوده است و

این فریب دیگری است از شیطان؛ زیرا اگر حضرت را به پیغمبری قبول دارند پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) خود فرموده است: «بعثت إلی الناس كافة» و نیز بر قیصر و کسری و دیگر فرمانروایان عرب نامه نوشته و به اسلام دعوتشان کرده است.

دیگر از فریبهای ابلیس بر یهود و نصاری آنکه خود را فرزندان و دوستان خدا می خوانند^۱ و می گویند: به همین سبب خداوند ما را عذاب نمی فرماید. پاسخ این است که محبت خدا از سنخ محبت بشری نیست، حال آنکه اگر از این قبیل هم بود پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) خطاب به فاطمه (رضی الله عنها) فرمود: «لا أغنی عنک من الله شیئاً».

تلبیس ابلیس بر صابنان

مؤلف گوید: اصل کلمه «صائبة» از «صَبَأٌ» است به معنی «خَرَجَ» و اگر در مورد ستاره به کار رود معنی «ظهور و پدیدار شدن» را می دهد و «صابئون و صابئة» یعنی بیرون رفتگان از دین [به اصطلاح: محرفان]. و علما را در مورد آیین صابئه ده قول است:

اول - صابئه قومی بوده اند بین نصاری و مجوس.

دوم - صابئه قومی بوده اند بین یهود و مجوس.

سوم - صابئه قومی بوده اند بین یهود و نصاری. این سه قول از مجاهد نقل شده است.

۱ ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ﴾. [سوره مائده، آیه: ۱۸]. «یهود و نصاری

گفتند: ما، فرزندان خدا و دوستان (خاص) او هستیم».

چهارم - صابئه قومی بوده اند از نصاری با عقایدی ملایمتر. این قول را از ابن عباس (رضی الله عنهما) نقل کرده اند.

پنجم - صابئه قومی بوده اند از مشرکان که کتاب آسمانی نداشته اند. این قول از مجاهد نقل شده است.

ششم - صابئه همچون مجوس اند. این قول از حسن (بصری) است.

هفتم - صابئه فرقه ای از اهل کتابند که کتابشان زبور است، این قول از ابوالعالیه است.

هشتم - صابئه فرشتگان را می پرستیده اند و رو به قبله نماز می گذارنده اند و زبور می خوانده اند. این قول قتاده و مقاتل است.

نهم - صابئه طایفه ای از اهل کتابند. این قول از سدی است.

دهم - صابئه گویند: لا اله الا الله، اما پیام آور و کتاب و اعمال خاصی ندارند. این قول ابن زید است.

این گفتار مفسران بود. اما متکلمان را در مورد صابئه گفته های گوناگون است از جمله آنکه اعتقاد دارند: هیولایی هست و عالم پیوسته و همواره از آن ساخته می شود؛ و اکثر صابئه [به نقل متکلمان] گفته اند که عالم محدث نیست، و ستارگان را ملائکه نامیده اند و بعضی عنوان خدایی داده و عبادتگاههای برای کواکب بر پاداشته اند، و گفته می شود خانه کعبه یکی از همانهاست که عبادتگاه زحل بوده است. بعضی از صابئه [به نقل متکلمان] گفته اند خدا جز به نفی وصف نشود چنانکه گوئیم: خدا محدث و میرا و نادان و ناتوان نیست، تا در ورطه «تشبیه» نیفتیم.

و صابئه را عبادتهایی بوده است از جمله سه نماز: اولی هشت رکعت با سه سجده در هر رکعت که پیش از طلوع آفتاب خوانده می شد، دومی و سومی هر

کدام پنج رکعت. و نیز یک ماه روزه می گرفتند که از هشتم ماه آذار شروع می شد، و هفت روز که از نه روز مانده به آخر کانون اول شروع می شد و هفت روز دیگر که از هشتم ماه شباط شروع می شد. خاتمه روزه را با صدقه و قربانی برگزار می نمودند و مابقی خرافاتی که ارزش ذکر کردن ندارد، گوشت قربانی را حرام می دانستند و نیز بر این پندار بودند که ارواح نیکوکار به سوی ستارگان ثابت و نور صعود می نماید و ارواح بدکار به سوی تاریکی و زیر زمین نزول می نماید. بعضی دیگر عالم را جاودانه و ثواب و عقاب را به صورت تناسخ جلوه گر می دانستند؛ که احتیاج به ردّ این تصورات نیست. و نیز ابلیس بر گروهی از صابئه امر را مشتبه نموده به طوری که کمال آدمی را در برقرار رابطه و تناسب میان او با روانهای آسمانی و موجودات روحانی از طریق پاکیزگی و نیایش و کاربرد دستوره‌های خاص پنداشته اند، و به تنجیم (= اخترگزاری) و تسخیر ستارگان پرداخته اند برای این استدلال که باید واسطه ای میان خدا و خلق باشد و باید آن واسطه روحانی باشد نه جسمانی، این است که بیک تناسب قدسی میان خود با آن میانجی آسمانی ایجاد می کنیم تا وسیله نزدیکی به خدا باشد! اینان ضمناً رستاخیز جسمانی را هم منکر نیستند.

تلبیس ابلیس بر مجوس

یحیی بن بشیر نهاوندی گوید: نخستین پادشاه مجوس کومرث [مشهور: کیومرث] است که دین آورشان نیز بوده و مدعیان پیام آوری پی در پی آمدند تا از آن میان زردتشت شهرت یافت. مجوس می گفتند: خداوند شخصی [ذاتی] روحانی است که ظهور کرده و با او اشیاء کاملاً روحانی پدیدار شده اند پس خدا با خود گفت: دیگری را نرسد که چنین چیزها که من ابداع کردم ابداع

کند. و از این اندیشه که متضمن انکار قدرت غیر بود ظلمت زاده شد و ظلمت با خدا به معارضه برخاست. از جمله سنتها که زردتشت نهاد آتش پرستی و نماز بردن بر خورشید است؛ با این تأویل که خورشید ملکه عالم [جهان بانو] است، شب را می برد و روز می آرد و گیاه و جانور بدان زنده و گرم می شوند. زردتشیان به احترام خاک، مرده را در آن دفن نمی کردند و می گفتند: منشأ جانداران است نباید آلوده اش کرد، همچنین به پاس حرمت آب با آن مرده را نمی شستند و می گفتند: این مایه زندگانی است و پیش از شستشو با آب می باید برای تبرک با پیشاب گاو شستشو می نمودند، و هر چه کهنه تر بود با برکت تر بود.

و همچنین آب دهان در آب نمی افکندند و ازدواج با مادران را جایز می شمردند، و چون شوهر می مرد پسرش در ازدواج او تقدم داشت و اگر پسر نداشت از مال مرده مردی را اجیر می نمود (تا وظیفه شوهری به جای آرد) و جایز می دانستند که یک مرد تا یک هزار و یکصد زن بگیرد. و پاک شدن زن از حیض چنین بود که به آشکده می رفت و دیناری به موبذ می داد و او زن را روی چهار دست و پا می ایستاند و به انگشت فرجش را پاک می کرد.

و اباحت در امر زنان را مزدک به روزگار قباد اظهار کرد و هر زنی برای هر کس که بخواهدش روا شمرد^۱ و خود با زنان قباد نکاح کرد تا عامه در مورد

---

۱ صرف نظر از اینکه پس از قیام مزدکیان ممکن است افراط کاریها و تجاوزهایی رخ داده باشد، تا آنجا که از تواریخ موجود بر می آید مزدک شخصاً مرد پارسایی بوده و ظاهراً آنچه دشمنان طبقاتی مزدک به عنوان اباحت و اشتراک زنان بدو بسته اند گشودن در حرمسراهای شاهان و اشراف و آزاد کردن زنان و کنیزان احتکار شده برای ازدواج با هر که خواهند بوده

دیگر زنان بدو اقتدا کنند. و چون نوبت مادر انوشیروان رسید مزدک به قباد گفت: او را هم بیرون بیار که اگر مانع شوی معلوم می شود ایمانت کامل نشده است، و قباد خواست آن زن را بیرون آورد و تسلیم مزدک کند انوشیروان گریه کنان پیش چشم پدرش بر پای مزدک افتاد که از مادرش در گذرد. قباد به مزدک گفت که مگر نگفتی «مؤمن» را نباید از آنچه دلش می خواهد منع نمود؟ مزدک گفت: آری، قباد گفت: پس مادر انوشیروان را به خود او واگذار. مزدک گفت: مادر انوشیروان را به او بخشیدم. و انوشیروان چون به حکومت رسید مزدکیان را نابود کرد. مزدک مردار خواری را هم تجویز کرده بود.

دیگر از عقاید مجوس این است که زمین از سمت پایین نهایت ندارد و آسمان راز پوست شیاطین است، و رعد ناله عفریتان مجوس در آسمانهاست. این عفریتان که کوهها استخوان و دریاها خون و پیشابشان است در جنگ اسیر شدند.

به روزگار انتقال دولت اموی به عباس، از مجوسیان یکی سر بر آورد و خلقی را بفریفت بر او ماجراها گذشت که ذکرش طول دارد و او آخرین کس است که از مجوسان برخاسته!

بعضی علما مجوس را اهل کتاب (آسمانی) دانند و گویند چون در دین بدعت ورزیده از خود آیینی بر ساختند کتابشان به آسمان بازگردانده شد.

است؛ حرمسراهایی که گاه یکهزار و یکصد زن و کنیز را شامل می شده است! سرکوبی و کشتار مزدکیان در زمان انوشیروان را هم به تصفیه خرده حساب شخصی نسبت دادن، ۱ از کسانی که در حدود زمانی مورد اشاره مؤلف به عنوان احیاء و اصلاح آیینهای گذشته برخاسته اند، بیافرید و خدّاش و سنباد و استاذسیس و اسحاق ترک و مقنع... را می توان نام برد. -م.

از طرفه ترین تلبیسه‌های ابلیس بر آنان این است که چون در کارها خیر و شر دیدند، شیطان در نظرشان چنین جلوه داد که آفریننده خیر نمی تواند همان آفریننده شر باشد. لذا دو خدا قایل شدند. یکی نور که حکیم است و جز نیکی از او سر نزند و دیگر شیطان (اهریمن که ظلمت است و جز شر از او سر نزنده) رجوع شود به آنچه از ثنویه گفتیم و جواب دادیم).

بعضی از ایشان گفتند: از آفریدگار قدیم جز خیر پدید نیاید و شیطان (اهریمن) که هر چه می کند شر است، مُخَدَث است. در پاسخ اینان گوییم: اگر شیطان را مخلوق نور قدیم می دانید، چگونه آفریدگار نیکوکار سر همه بدیها را آفریده است؟ بعضی گفته اند که آفریدگار، نور است و او با خود اندیشید که بیم دارم کسی در ملک من پدید آید که با من ضدیت کند؛ از همین اندیشه بد اهریمن پدید آمد. مؤلف گوید: شیطان راضی است که او را شریک خدا بخوانند ولو صفت بد بدو دهند!

نوبختی از قول بعضی مجوسان می آورد که خالق در چیزی شک کرد و شیطان از آن شک «بود» شد. بعضی دیگر پنداشته اند که یزدان و اهریمن دو جسم قدیمند که در فاصله شان فضایی بود و جهان از آفات پاک و اهریمن از آن دور بود. تا اهریمن چاره کرد و با لشکریان خود آسمان را شکافت و یزدان از ایشان بگریخت و اهریمن و لشکریانش یزدان را دنبال کردند تا او را محاصره نمودند و سه هزار سال جنگیدند نه اهریمن بر یزدان دست یافت و نه یزدان توانست بر اهریمن چیره شود. تا به این قرار مصالحه کردند که هفت هزار سال جهان به اهریمن و لشکریانش واگذار شود و یزدان مصلحت در تحمل آزار اهریمن دید. تا آن شرط به سر آید و تا به سر آمدن آن قرار مردم گرفتار بدیهایند و پس از آن به بهشت اولیه بر می گردند و شرط اهریمن این بود

که به هرگونه بدی دستش گشاده باشد. و از آن پس یزدان و اهریمن شمشیرهای خود را هر دو به دو معتمد طرفین سپرده گفتند: هر کس نقض عهد نمود بکشیدش! پیش از این موجب تضحیح وقت است. اکنون به کشف بعضی تلبیسه‌های ابلیس در این پریشانگوییها می پردازیم:

شگفت آنکه آفریدگار را «خیر» نامند آن گاه گویند از او اندیشه زشتی سر زد، بدین گونه روا باشد که از اندیشه اهریمن نیز فرشته ای پدید آید! گذشته از این، می پرسیم آیا می شود تصور کرد که اهریمن به وعده خود وفا نکند؟ هر گاه بگویند: آری، گوییم: چگونه وفای به عهد که امری است ستوه، از اهریمن که جز شر نکند، به وجود آمد؟ و اگر گویند که به وعده خود وفا نکند، گوییم: پس باقی گذاشتن اهریمن و سپردن جهان بدو خلاف حکمت بوده است؛ وانگهی چگونه اهریمن که طاعت یزدان نمی کند از آن دو معتمد فرمان برد؟ و چگونه کشته شدن خدا قابل تصور است؟ و اگر نه این بوده که می خواستیم خواننده را سیر و تماشا دهیم که چگونه شیطان با عقول آدمیان بازی کرده، ذکر اینها بی معنی و بی فایده بود.

تلبیس ابلیس بر منجمان و فلکیان

ابومحمد نوبختی گوید: جمعی بر آن رفته اند که فلک قدیم است و آفریدگار ندارد، و جالینوس از عده ای نقل می کند که تنها رُحل را قدیم می دانستند. گروهی بر آنند که فلک طبیعت محض است یعنی حرارت و برودت و تری و خشکی در آن راه ندارد همچنین سبک یا سنگین نیست [بی وزن است]. بعضی بر آنند که فلک جوهری آتشین است که به نیروی دوران از زمین برکنده شده است. بعضی بر آنند که ستارگان از جسمی سنگ مانند هستند و بعضی

گویند ستارگان جسم ابرمانندی هستند که شبها برافروخته و مثل زغال مشتعل می‌شود و روز خاموش می‌گردد. بعضی گفته‌اند که جسم ماه از آتش و هوا تشکیل شد. بعضی دیگر گفته‌اند که فلک کره‌ای است ساخته شده از آب و هوا و آتش و دو حرکت دارد: از مشرق به مغرب و از مغرب به مشرق. و گفته‌اند که زحل در سی سال و مشتری در حدود دوازده سال و مریخ در دو سال و خورشید و زهره و عطارد در یک سال و ماه در سی روز فلک را دور می‌زند.

بعضی دیگر افلاک را مربوط به هفت سیاره دانسته گفته‌اند آن فلکی که در سمت ماست و به ما نزدیکتر است فلک قمر است، سپس فلک عطارد، سپس فلک زهر، سپس فلک خورشید، سپس فلک مریخ، سپس فلک مشتری، سپس فلک زحل، آن گاه فلک ستارگان ثابت. در اندازه جرم کوکب نیز اختلاف نظر هست اکثر فلاسفه گفته‌اند که جرم خورشید از همه ستارگان بزرگتر است و تقریباً یکصد و شصت و شش برابر زمین می‌باشد و هر یک از ستارگان ثابت حدود چهل و نه برابر زمین است، مشتری حدود هشتاد و دو برابر زمین و مریخ یک و نیم برابر زمین است. و نیز گفته‌اند از هر نقطه بالای فلک شروع کنیم و دور بزنیم تا دوباره به آن برسیم یکصد و یک هزار و شصت و چهار فرسنگ است. بعضی گفته‌اند که فلک زنده است و آسمان جاندار است و هر ستاره‌ای نفسِ خاص خود را دارد.

فیلسوفان پیشین خیر و شر را به ستارگان نسبت داده و بر حسب نحس یا سعد بودن ستاره ای منع یا عطا را از ناحیه آنها می دانستند و می گفتند زنده و فعال هستند و در نفوس تأثیر می گذارند.^۱

تلیس ابلیس بر منکران رستاخیز

ابلیس بسیاری را فریفته که منکر رستاخیز شده اند و از اینکه بعد از پوسیده شدن بازگردانده شویم اظهار دهشت نموده اند. و شیطان برای ایشان دو شبهه اقامه نموده یکی ناتوان بودن و ضعف ماده از اینکه قابل برگشت باشد، دیگر اختلاط اجزاء مختلف بدن در اعماق زمین. قرآن از شبهه اول چنین یاد کرده: ﴿يَعِدُّكُمْ أَنْكُمْ إِذَا مِتُّمْ وَكُنْتُمْ تُرَابًا وَعِظَامًا أَنْكُمْ مُخْرَجُونَ * هِيَآتَ هِيَآتَ لِمَا تُوْعَدُونَ﴾^۲. «آیا پیغمبر شما را وعده می دهد که پس از مردن و خاک شدن و جدا شدن استخوانها باز (از گورتان) بیرون آورده می شوید؟ هیات از آنچه به شما وعده می دهند». و به شبهه دوم از قول منکران چنین اشاره نموده: ﴿وَقَالُوا أَنْدَا ضَلَلْنَا فِي الْأَرْضِ أَنْنَا لَفِي خَلْقٍ جَدِيدٍ بَلْ هُمْ بِلِقَاءِ رَبِّهِمْ كَافِرُونَ﴾^۳. «آیا هنگامی که در زمین گم شدیم (و اجزاء ما پراکنده و بی نشان شد) ا به صورتی دیگر باز آفریده می شویم؟». و مذهب اکثر جاهلیان در موضوع رستاخیز همین بوده است، چنانکه شاعر گفته است:

«پیغمبر ما را خبر می دهد که بزودی زنده خواهیم شد.

۱ بعضی اندیشمندان در قرن پنجم و ششم این اعتقاد خرافی را منکر گردیدند به طوری که در رباعیات منسوب به خیام و حتی در مقامات حمیدی (مقامة بین الطیب والمنجم) به «مدبّر بودن نجوم و کواکب» مورد تعریض و تمسخر واقع شده است. - م.

۲ سوره مؤمنون، آیات ۳۶-۳۵.

۳ سوره سجده، آیه ۱۰.

اما حیات مردگان و جمجمه ها چگونه خواهد بود؟»

و دیگری [ابن الزبیری] سروده است:

حياة ثم موت ثم بعث حديث خرافة يا ام عمرو

اما در پاسخ اشکال اول باید گفت که مگر نه خلقت اولیه بشر از نطفه است، و اصل آدمیان خاک است؟ و این قدرت خداست که از چیزهای بی ارزش و مبتذل موجودات زیبا و عالی میسازد، پس باید توانایی خالق را در نظر گرفت نه ضعف ماده را. و به همین روش شبهه دوم را هم می توان دفع کرد و جواب داد: نمی بینید که چگونه برداء طلا را از میان خاک با جیوه جمع می کنند، چگونه خدایی که از ناچیز چیز آفریده نتواند اجزاء پراکنده آدمی را فراهم آرد؟ مضاف بر اینکه شخصیت و خصوصیت انسان به نفس است نه بدن، چنانکه چاق و لاغر می شود و از سن کم به پیری می گراید اما هویتش ثابت است.^۱ دیگر از دلایل شگفت انگیز قدرت خداوند بر بعث مردمان معجزاتی است بالاتر از بعث اجساد که بر دست پیام آورانش جاری کرد، مثل بیرون آمدن اژدها از چوب به دست موسی (علیه السلام) و بیرون آمدن شتر از سنگ به دست صالح (علیه السلام) و جاندار کردن مرغ گلین به دست عیسی (علیه السلام) که این آخری اظهار حقیقت رستاخیز است.

شیطان پس از ایجاد تردید در رستاخیز به شرحی که گذشت شبهه دیگری در اذهان برانگیخت که به فرض هم زنده شویم عاقبت خوشی خواهیم داشت، چنانکه در قرآن از قول عاص بن وائل آمده است: ﴿لَأُوتِينَ مَالًا وَوَلَدًا﴾^۲. «قطعا به

۱ یعنی لازم نیست اعاده آدم با همین اجزاء بدن فعلیش باشد تا صادق آید که این هموست. —

من مال و فرزند داده خواهد شد». و از آن صریحتر از قول کسی که در معاد شک دارد آمده است: ﴿وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَئِن رُّدِّدْتُ إِلَىٰ رَبِّي لَأَجِدَنَّ خَيْرًا مِنْهَا مُنْقَلَبًا﴾^۱. یعنی: «گمان نمی‌کنم که قیامت بر پا شود، و اگر هم نزد پروردگارم بازگردانده شوم حتماً سرنوشتی بهتر از این خواهم یافت». و استدلالشان این بود که خدا چون در این دنیا به ما نعمت داده از آخرت هم محروم مان نخواهد ساخت.

مؤلف گوید: این تصور غلطی است زیرا چه بسا نعمتهایی که در این دنیا داده از باب مهلت دادن و مکر است و دلیل حسن نظر خدا با شخص نمی‌شود و چنانکه آدم فرزند خود را پرهیز می‌دهد اما برده اش را در دلخواه وی آزاد بگذارد.

تلبیس ابلیس بر تناسخیان

تناسخیان را ابلیس بدین شبهه افکنده که ارواح اهل خیر پس از خروج از بدن وارد بدنهای خوبی می‌شود و آرامش و آسایش می‌یابد و ارواح اهل شر پس از خروج از بدن وارد بدنهای بدی می‌شود و به زجر و زحمت می‌افتد، و این عقیده در زمان فرعون پدید آمد. ابوالقاسم بلخی گوید: اهل تناسخ وقتی دیدند اطفال و حیوانات دچار درد و رنج می‌شود با خود گفتند این هیچ دلیلی نمی‌تواند داشته باشد جز آنکه اینان در مرحله قبلی زندگانشان مرتکب گناهی شده‌اند و اکنون مجازات می‌شوند. غافل از اینکه ممکن است آن برای آزمایش دیگران باشد و به خود اینان عوض خیر در آخرت داده خواهد شد، وانگهی همگی ملک خدایند و هر تصرفی بخواهد می‌کند.

۱ سوره کهف آیه ۳۶.

یحیی بن بشیر بن عمیر نهاوندی از قول هندیان می آورد که نفس وقتی از بدن خارج می شود هر که نیکوکار است و کامل عیار در عالم بسیط می ماند و از دور رهایی می یابد، و اگر نیکوکار ناتمام است با شعاع آفتاب وارد یک نوع سبزی خوردنی میشود که انسان بخوردش، و نفس نیکوکار ناتمام دوباره در بدنی انسانی متولد می شود تا کمال یابد. اما هرگاه نفس بدکار است وارد گیاهان چریدنی می شود و حیوانات می خورندش و در بدن حیوانی متولد می شود و با مردن آن به دیگری منتقل می گردد تا در رأس هزار سال باز انسان گردد اگر نیکوکار باشد نجات یابد.

مؤلف گوید: بنگرید شیطان چگونه این القاءات بی دلیل را در نظرشان آراسته است. و نیز از ابوبکر بن فلاس (شیخ امامیه بغداد) نقل است که یکی از امامیه تناسخی شده بود، روزی نزد او رفتم دیدم ماده گربه سیاهی نزد اوست و او دست بر آن گربه می کشید و پیشانی آن را می خارانید و آن گربه همچنانکه گربه ها عادتاً عکس العمل نشان میدهند چشمانش پر اشک شده بود و آن تناسخی نیز بشدت می گریست. پرسیدم: چرا می گریی؟ گفت: وای بر تو نمی بینی که این گربه وقتی به سرش دست می کشم می گرید؟ این مادر من است، این است که به من می نگرد و می گرید. و شروع کرد با آن ماده گربه صحبت کردن به نحوی که گویی آن میفهمد که این چه می گوید و آن گربه هم آهسته صدا می کرد. راوی گوید: از آن شخص تناسخی پرسیدم: آیا این گربه می فهمد که تو چه می گویی؟ گفت: آری. پرسیدم: تو می فهمی که او چه خُر خُر می کند؟ گفت: نه. گفتم: در این صورت او انسان است و تو مسخ شده ای!

تلبیس ابلیس بر امت ما در عقاید و آیینها

ابلیس در عقاید این امت از دو راه دخل و تصرف می کند. یکی واداشتن شان به تقلید گذشتگان دیگر تعمق و فرورفتن در چیزی که قابل درک نیست و منجر به پریشانگوییها شده است.

اما گروه اول را ابلیس چنین می فرید که دلایل شبهه ناک اند و حقیقت معلوم نیست و تقلید سالمتر است؛ پیداست که بیشتر عامیان از این راه هلاک می شوند. یهود و نصاری از پدرانشان و عالمانشان تقلید نمودند (واز ایمان آوردن به اسلام بازماندند) همچنین جاهلیان؛ و خداوند مذمتشان کرده است که هرگاه آنچه پیغمبر آورده بهتر از آن باشد که پدرانتان را بر آن یافته اید، باز از پدرانتان پیروی می نمایید؟^۱ جای دیگر فرموده است: ﴿إِنَّهُمْ أَلَفُوا آبَاءَهُمْ ضَالِّينَ * فَهُمْ عَلَى آثَارِهِمْ يُهْرَعُونَ﴾^۲. «آنان پدرانشان را در گمراهی یافته اند و بر جای پاهای ایشان به سرعت روانند».

---

۱ ﴿بَلْ قَالُوا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّهْتَدُونَ * وَكَذَلِكَ مَا أَرْسَلْنَا مِن قَبْلِكَ فِي قَرْيَةٍ مِّن نَّذِيرٍ إِلَّا قَالَ مُتْرَفُوهَا إِنَّا وَجَدْنَا آبَاءَنَا عَلَىٰ أُمَّةٍ وَإِنَّا عَلَىٰ آثَارِهِم مُّقْتَدُونَ * قَالَ أُولُو جُنُكُم بِأَهْدَىٰ مِمَّا وَجَدْتُمْ عَلَيْهِ آبَاءَكُمْ قَالُوا إِنَّا بِمَا أُرْسِلْتُمْ بِهِ كَافِرُونَ﴾. (سوره زخرف، آیات ۲۲-۲۴). «بلکه آنها می گویند: ما نیاکان خود را بر آئینی یافتیم، و ما نیز به پیروی آنان هدایت یافته ایم. و این گونه در هیچ شهر و دیاری پیش از تو پیامبر اندازکننده ای نفرستادیم مگر اینکه ثروتمندان مست و مغرور آن گفتند: ما پدران خود را بر آئینی یافتیم و به آثار آنان اقتدا می کنیم. (پیامبرشان) گفت: آیا اگر من آئینی هدایت بخش تر از آنچه پدرانتان را بر آن یافتید آورده باشم (باز هم انکار می کنید)؟!» گفتند: (آری)، ما به آنچه شما به آن فرستاده شده اید کافریم!».

۲ سوره صافات، آیات ۷۰-۶۹.

بدان که در تقلید گری، ابطال منفعتِ عقل است و تقلید اطمینان بخش نیست. در عموم مذاهب این هست که شخصی را بزرگ می دارند و از گفته های او بی تأمل پیروی می کنند و این عین گمراهی است. چنانکه علی (رضی الله عنه) در جواب کسی که با شگفتی می پرسید: آیا می شود که طلحه و زبیر بر باطل باشند؟ فرمود: «تو در شبهه افتاده ای، بدان که حق را با اشخاص نمی شناسند. خودِ حق را بشناس تا اهل حق را بشناسی». و از امام احمد بن حنبل نقل است که گفت: «در محدودیت دانش مرد همین بس که در اعتقادات از دیگران تقلید کند». و او در مسأله ای قول زید (رضی الله عنه) را گرفت و قول ابوبکر صدیق (رضی الله عنه) را کنار نهاد.

و اگر کسی اعتراض کند که عوام اهل شناختن دلیل نیستند چگونه تقلید نکنند؟ در پاسخ گوئیم: دلایل اعتقاد واضح است و بر هیچ عاقلی پوشیده نیست (آنچنانکه در رد دهریه گفتیم)، اما در فروع پیدا که عامی نمی تواند به شناخت آن برسد و باید تقلید نماید الا اینکه مقلد در انتخاب مرجع تقلید باید اجتهاد کند (عینی خود تقلید هم باید تحقیق باشد).

ابلیس پس از آنکه گروهی از گولان و نادانان را در ورطهٔ تقلید افکند و همچون گلهٔ حیوانات بدان سو که خواست راند، برخی را هم هوشمند و زیرک یافت و از این راه وارد شد که باقی ماندن بر تقلید زشت است و هر یک را به گونه ای گمراه ساخت. بعضی را بدان گونه که نباید در ظاهر شرع توقف و درنگ نمایند؛ و اینان را به طریق فلاسفه کشانید تا آنجا که از اصل اسلام خارج شدند، که پیشتر قول آنان را رد کردیم. در نظر عدهٔ دیگری این سخن را جلوه داد که جز بدانچه حس دریابند اعتقاد نکنند. خطاب به اینان باید گفت: آیا صحت همین قول را به حس دریافته اید؟ اگر بگویند: آری، مکابره است؛ زیرا

حواس ما چنین امری را ادراک نکرده و در ادراک حس اختلاف نیست. و اگر بگویند: صحت این قول را با وسیله ای غیر حواس دریافته ایم، خلاف قول خود را گفته اند.

بعضی را هم ابلیس با فرو رفتن در مباحث کلام و مطالعه آنچه فلاسفه نهاده اند فریفته که بدین گونه عیب تقلید از تو بر می خیزد و از رده عوام خارج می شوی. احوال متکلمان گونه گون هاست، کار اثرشان به شکاک و بعضیشان به الحاد کشیده است. اینکه فقیهان و عالمان نخستین وارد مباحث کلام نمی شده اند نه از ناتوانی بوده، بلکه می دیدند رفع تشنگی نمی کند بلکه بر عکس تندرست را به ناخوشی گرفتار می سازد این است که خودداری کردند. بلکه دیگران را هم منع نمودند. امام شافعی گذشته از شرک، کلام را از همه بلاها بدتر میدانست و می گفت: «هر گاه بشنوم کسی می گوید: اسم عین مسمی است یا غیر آن؟ گواهی می دهم که از اهل کلام است و بی دین!». و می گفت: «فتوای من در مورد اهل کلام این است که چوب زده شوند و آنان را میان مردمان بگردانند و بگویند: این است جزای آنکه کتاب و سنت را ترک کرده». امام احمد بن حنبل گوید: «علمای کلام زندیق اند، و متکلم رستگار نشود».

مؤلف گوید: چگونه کلام مذموم نباشد در حالی که معتزله را به آنجا کشانیده که بگویند: خدا کلیات را می داند و جزئیات را نمی داند. جهم بن صفوان گوید: علم و قدرت و حیات خدا مُخَدَث است. و ابومحمد نوبختی از جهم نقل می کند که خدای تعالی «شیء» نیست. ابوعلی جبائی و ابوهاشم

(جبائی) و پیروان بصری ایشان گفته اند: معدوم شیء است خداوند ذات را ذات نکرده و عرض را عرض و جوهر را جوهر نکرده.^۱

قاضی ابویعلی در کتاب المقتبس از قول علاف معتزلی آورده است که نعیم اهل بهشت و عذاب اهل دوزخ چیزی نیست که خدا بتواند آن را بردارد (زیرا در آن صورت نه بهشت مایهٔ امید بود و نه دوزخ بیم انگیز)، هر چیز نهایی دارد که باید به آن نهایت برسد و بعد از آن چیزی نیست!

ابوالقاسم بلخی در کتاب المقالات نیز از قول ابوالهذیل علاف بصری (مولای قبیلهٔ عبدالقیس) این قول منحصر به فرد را آورده است که: اهل بهشت حرکاتشان به نهایت می رسد و به سکون و سکوت دائم می رسند و خدای هم کاری برای آنها نمی تواند بکند. همو گوید: علم و قدرت خدا عین ذات اوست. ابوهاشم گفته است: «هر کس از همهٔ گناهان توبه کرده باشد و فقط یک جرعه شراب بنوشد همچون کفار دچار عذاب ابدی خواهد شد». نظام گوید: «خدا قادر بر هیچ شری نیست اما شیطان قادر بر خیر و شر هر دو هست». هشام فوطی گوید: «علم خدا قدیم نیست». بعضی معتزله گفته اند: کذب بر خدا جایز است هر چند هرگز نگفته است. مجبّره گویند: انسان مثل جماد بی اختیار است. مرجئه گفته اند که هر کس شهادتین گوید، و او همهٔ گناهان را مرتکب شده باشد وارد آتش نمی شود؛ و این خلاف احادیث صحیح است. ابن عقیل گوید: «بنیانگذار عقیدهٔ «ارجاء» به نظر می آید زندیق بوده است زیرا نظام اجتماع و مصلحت عالم در عقیدهٔ به سزا و جزاست و مرجئه چون نتوانستند بر خلاف فطرت و عقل خدا را انکار کنند، فایدهٔ اثبات خدا را از بین بردند یعنی خدا

۱ ما جعل الله المشمشة بل أوجدها. - م.

ترسی را نفی کردند و سیاست شرع را فرو ریختند؛ و آنان بدترین طایفه اند علیه اسلام».

اما محمد بن کرام از هر مذهبی بدترین عقایدش را همراه ضعیفترین احادیث برگزید و مذهب کرامیه را بساخت که متمایل به تشبیه است و حلول حوادث را در ذات باری روا شمرد و گفت: «خدا نمی تواند اجسام و جوهرها را برگرداند لیکن می تواند ابتدائاً به وجود آرد».

سالمینه گفته اند: خداوند روز قیامت بر هر چیز همان گونه ظاهر شود: بر آدمیان به صورت آدمی و بر جنیان به حالت جنی. و نیز گفته اند: خدای را سرّی است که اگر آشکار شود تدبیر باطل گردد.

مؤلف گوید: به خدا پناه می بریم از تفکر و دانشی که موجب این اقوال زشت گردد. ضمناً اهل کلام مدعی شده اند که ایمان جز با شناخت مطالبی که آنان تنظیم کرده اند کامل نگردد، حال آنکه پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) امر به ایمان فرمود و اشاره به بحث کلامی نمود همچنانکه صحابه با آن درجه ایمان که به گواهی پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) بهترینان این امت بوده اند علم کلام نمی شناختند. گذشته از آنکه از خود متکلمان منقولاتی علیه کلام داریم. مثلاً از احمد بن سنان نقل است که گفت: ولید بن ابان کرایسی متکلم دایی من بود، موقع مگر به فرزندانش گفت: آیا کسی را می شناسید که دانایتر از من به فن کلام باشد؟ گفتند: نه. گفت: آیا مرا امین می دانید؟ گفتند: آری. گفت: اگر وصیتی کنم قبول می کنید؟ گفتند: بلی. گفت: بر شما باد آنچه اصحاب حدیث می گویند که به نظر من حق با آنهاست. و از ابوالمعالی جوینی نقل است که گفت: در مذاهب اهل اسلام جولای کردم و وارد دریای بزرگ دانش شدم و در گرداب عقاید ممنوعه سر فرو بردم؛ و این همه در جستجوی حقیقت و گریز از

تقلید و تبعیت دست و پا زدم اکنون به این رسیده ام که کلمه «علیکم بدین العجائز». حق است و اگر خدا به لطف خود مرا بر دین حق نمیراند وای بر حال من است. همو به ییاراتش می گفت: مشغول علم کلام مباحثید که اگر می دانستم مرا به اینجا که رسیده ام می رساند، بدان نمی پرداختم.

ابو الوفاء بن عقیل به یکی از شاگردانش گفت: من یقین دارم که صحابه مردند در حالی که «جوهر و عرض» نمی دانستند چیست، اگر می خواهی مثل آنها باش و اگر می پنداری که طریقه متکلمان از طریقه شیخین بهتر است، این نظر ناپسندی است، زیرا کلام، متکلمان را به آنجا کشانده که گاه کفریات از زبانشان جسته است و علتش این است که بدانچه شرع قانع است قناعت نکردند و دنبال حقایقی گشتند که درک آن در توان عقل نیست چه بعضی حکمتها خاص خداست و به بندگان عطا نکرده است. و افزود: من در آغاز عمر بسیار مبالغه در علم کلام داشتم تا از آن برگشتم و به «مذهب کتب» [یعنی عقاید اصحاب حدیث] پای بند شدم که دین عجائز سالمتر است و از غور و بررسی در نظر تعلیلهای عقلی و تأویلهای عقل ناپذیر بر کنارند، مراسم شرع را تعبداً پذیرفته اند با این توجیه که عقل اقرار دارد که حکمت خداوندی برتر از آن است، که هر جا تعلیل ممکن نباشد تسلیم اولی است.

عده ای نیز در ظواهر (قرآن و حدیث) توقف کرده آن را بر مقتضای حس حمل نمودند لذا بعضی گفتند: خدا جسم است و این مذهب هشام بن حکم و علی بن منصور و محمد بن خلیل و یونس بن عبدالرحمن است^۱. بعضی گفته اند: خدا نور است و بعضی گفته اند: مثل شمش نقره است (و این قول هشام

۱ هر چهار تن از مشاهیر و معاریف علما و متکلمان شیعه امامیه اند در قرن دوم هجری.

است). همو می گفت: خداوند هفت وجب است به وجب خودش؛ و زیر زمین را بر پرتوی که از او تا جسم می رسد می بیند. جاحظ از نظام نقل می کند که هشام در یکسال راجع به خدا پنج بار تغیر عقیده داد تا آخر گفت: هفت وجب است به وجب خودش. بعضی گفته اند: به شکل گویی بلورین است که از هر سو بدان بنگری او را یکسان بینی. حشام گفته است که خدا ذاتش متناهی است و مثلاً یک کوه از خدا بزرگتر است، اما ماهیت خدا را فقط خودش می داند. مؤلف گوید: «ماهیت» آن است که شیء را از اشیاء همجنس آن مشخص نماید و خدا همجنس و نظیر ندارد که بتوان برای او «ماهیت» تصور کرد. و نمی شود گفت خدا متناهی است نه به این معنا که ذاتش از هر طرف ادامه دارد و نامتناهی است بلکه بدین معنا که خدا جسم و جوهر نیست که متناهی باشد. نوبختی گوید: بیشتر متکلمان نقل کرده اند که مقاتل بن سلیمان و نعیم بن حماد و داود الحواری خداوند را عبارت از صورت و اعضاء میدانسته اند.

مؤلف گوید: حال که خدا را به آدمیان تشبیه کرده اند چرا مرض و مرگ را برای او روا ندارند و چرا بر خلاف آدمیان قدیمش انکارند؟

و نیز خطاب به معتقدان تجسیم می توان گفت: به هر دلیل که اجسام عالم را مُخَدَث می دانید خدایی را که شما می گوید جسم است باید مُخَدَث دانست. بعضی مجسّمه (معتقدان به تجسیم) گفته اند: خدا را نمی توان حس و لمس نمود. می شود گفت: «... و بغل کرد!».

بیان بن سمعان می گفت: خدا همان فضا است که همه اعضایش از بین می رود الا وجهش. و خالد بن عبدالله [قسری] او را کشت. مغیره بن سعید عجلی می پنداشت که خدا مردی است از نور بر سرش تاجی از نور با اندامهایی به شکل حروف هجا و قلبی که از آن حکمت می ترواد؛ مغیره معتقد به امامت

محمد بن عبدالله بن الحسن بن الحسن بود. زراره بن اعین (کی از راویان بسیار معتبر شیعه است کمتر کتابی هست که روایت از زراره نداشته باشیم) عقیده داشت که خداوند در ازل عالم و قادر و حیّ نبوده بلکه این صفات را برای خویش آفرید.

داود الحواری گفته است که خدا جسم است و گوشت و خون و اعضاء و جوارح دارد و پیکر خدا از دهان تا سینه تو خالی است و باقی تو پر. تعالی الله عما يقول الظالمون.

باز از جمله آنان که در حس توقف و درنگ کرده اند کسانی هستند که گفتند: خداوند به ذات خود بر عرش مماس است و چون فرود آید از عرش منتقل شود و بجنبد. بدین گونه برای خدا اندازه و مقدار متناهی قایل شده اند و به این حدیث استناد می کنند که از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) نقل شده است: «خداوند هر شب به آسمان دنیا فرود می آید تا در سه یک آخر شب می گوید: کیست مرا بخواند تا استجابت کنم، کیست از من چیزی بخواهد تا بدو عطا کنم، کیست طلب آمرزش کند تا بیامرزشم؟» و می گویند «نزول» جز از بالا به پایین صورت نمی گیرد و آن را به معنای حسی و جسمانی گرفته اند. ما عموم اقوال مشبیه را که معنی صفات الهی را به مقتضای حس حمل می کنند در کتابمان به نام (منهاج الوصول إلى علم الأصول) ذکر کرده ایم.

بعضی مشبیه رؤیت حق در قیامت را بدین گونه تصور می کنند که خداوند در زیباترین شکل انسانی روز قیامت ظاهر می شود؛ و از شوق آن صورت خیالی و مثالی آه می کشند و اشتیاق از خود نشان می دهند و با پندار کنار رفتن پرده بیتاب می شوند و با یاد آوردن وعده دیدار غش می کنند. و چون در حدیث می خوانند که خداوند بنده مومن را به خود نزدیک می کند، تصور

قرب ذاتی و همنشینی جسمانی می نمایند و این همه ناشی از جهل ایشان است به موصوف (که صفت او را باید آن گونه که سزاوار اوست فهمید از عجیب ترین حرفهای «ظاهریه» قول «سالمیه» است که گفته اند: میت در قبر می خورد و می آشامد و (با حوریان) هماغوشی می کند؛ اینان چیزی از «نعیم» شنیده اند و جز خوردن و نوشیدن و جماع چیز از «نعیم» نمی فهمند و اگر قناعت به اخباری می نمودند که می گوید: «ارواح مؤمنان در چینه دان مرغانی است که از درخت (بهشت) میوه می خورند»، سالم بودند اما نعیم را به جسم انسانی در قبر نسبت دادند؛ و این شبیه عقیده جاهلیان است در مورد «هام و صدی»^۱. و باید با صاحبان این نحوه عقاید «ظاهری» مبتنی بر حس، به ملایمت بحث نمود زیرا که شیطان اینان را از طریق بر حذر داشتن [افراطی] از تأویل فریفته، تا آنجا که تأویل مطابق دلیل عقلی و شرعی را نیز ترک گفته اند؛ حال آنکه در این مورد بخصوص باید نعیم یا عذاب در قبر را به معنی نعیم یا عذاب روح آن جسدی که در آن قبر به خاک سپرده شده فهمید نه خود آن جسد.

اگر کسی بگوید که مؤلف طریقه مقلدان و طریقه متکلمان را در اصول عقاید مورد ایراد قرار داد پس راه درست کدام است، گوئیم همان که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) و صحابه و تابعین بر آن بوده اند بی آنکه تفسیرش کنیم

---

۱ جاهلیان معتقد بودند که مرده وقتی پوسید پرنده کوچکی از جمجمه او خارج می شود و اگر آنمرده، کشته ای باشد انتقام گرفته نشده به آن پرنده بانگ می زند «اسقونی!» و همچنان فریاد تشنگی می کشد تا از خون قاتل سیرابش کنند. و نیز «هامه» و «صدی» به نوعی پرنده کوچک مانوس به قبرستانها (شب پره، بوم، جغد...) اطلاق می شده است (با استفاده از لسان العرب و لغت نامه دهخدا). -م.

[مراد تأویل است] و در آنچه بشر نمی تواند بفهمد کاوش نماییم. و نیز باید اعتقاد داشت به اینکه قرآن کلام الله غیر مخلوق است، چنانچه علی (رضی الله عنه) فرمودند: «والله ما حکمت مخلوقاً، إنما حکمت القرآن». (یعنی: من قرآن را حکم قرار دادم نه مخلوقی را). و نیز طبق مفاد آیات، قرآن «مسموع» است، و در مصحف قرار دارد.^۱ و از مضمون آیات نمی گذریم و از رأی خود چیزی نمی گوئیم چنانکه امام احمد بن حنبل از اینکه کسی بگوید: «تلفظ من از الفاظ قرآن مخلوق است یا مخلوق نیست» منع نمود و گفت: این بیرون رفتن از تبعیت سلف است و بدعت است. و از امام مالک بن انس نقل است که هر کس بگوید: قرآن مخلوق است، باید توبه اش داد چنانکه توبه نکرد گردش زده می شود.

از عمر بن عبدالعزیز (رضی الله عنه) نقل است که گفت: هر گاه گروهی را بینی که با هم جدا از عام درگوشی صحبت می کنند بدان که ضلالتی بنیان می نهند.

هم از او نقل است که به یکی از عمالش نوشت: «تو را سفارش می کنم به تقوای الهی و پیروی از سنت رسول (صلی الله علیه وآله وصحبه وسلم) و ترک آنچه بدعت سازان پس از او پدید آوردند».

از سفیان ثوری نقل است که گفت: بر شما باد عقاید زنان خانه دار و کودکان مکتبی و حمّالان بازار.

تلبیس ابلیس بر خوارچ

۱ ﴿حَتَّى يَسْمَعَ كَلَامَ اللَّهِ﴾. «تا کلام خداوند را بشنود». (سوره توبه، آیه ۶)، ﴿فِي رَقٍّ مَّنشُورٍ﴾

«در ورقی گشوده». (سوره طور، آیه ۳).

نخستین کس از خوارج و بدترینشان ذوالخویصره است و داستان او چنین است که علی (رضی الله عنه) برای پیغمبر از یمن یک پوست پر از خاکه طلای تصفیه نشده فرستاده بود و حضرت آن خاکه طلا را بین چهارتن: زیدالخیل، اقرع بن حابس، عیینه بن حصن و علقمه بن علائه (یا: عامر بن طفیل - شک از راوی است) تقسیم نمود. بعضی اصحاب و انصار از این کار ناراحت شدند. حضرت فرمود: «آیا به من اعتماد و اطمینان نمی کنید؟ منم که در آسمان امین محسوب می شوم و هر صبح و شام خبر آسمان به من می رسد». مردی با گونه برجسته و چشم فرو رفته و پیشانی پیش آمده و ریش مجعد و انبوه و سر تراشیده و دامن برچیده برخاست و گفت: از خدا بترس ای رسول خدا! پیغمبر به سوی او نگریست و فرمود: «وای بر تو! آیا من از همه کس سزاوارتر نیستم به اینکه خدا ترس باشم؟» و از او روی گردانید. خالد (یا عمر) گفت: یا رسول الله گردنش را بزنم؟ حضرت فرمود: «شاید او نماز خوان باشد، و بسا نماز خوان که چیزی بر زبان آرد که در دلش آن نباشد». آن گاه فرمود: «من مأمور نیستم که میان دل مردم را بکاوم و باطنشان را بشکافم». سپس به سوی آن مرد که متشنج و لرزان بود نگاه کرد و فرمود: «بدانید که از این ریشه قومی پدید می آیند که قرآن می خوانند اما از گلویشان تجاوز نمی کند [یعنی به زبان قرآن می خوانند نه از دل] و از دین چنان خارج می شوند که تیر از تن شکار». مؤلف گوید: نام آن شخص ذوالخویصره تمیمی بود و در صورت دیگری از این روایت آمده است که به پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) گفت: عدالت کن! و حضرت فرمود: وای بر تو! اگر من عدالت نکنم چه کسی عدالت می کند؟ و او اول خارجی است که در اسلام خروج نمود و آفتش از آنجا بود که به رأی خود راضی شد و هرگاه تأمل می کرد در می یافت که رأی بالاتر از رأی رسول الله

(صلی الله علیه وسلم) نیست. و پیروان این آدم بودند که بر علی (رضی الله عنه) خروج کردند. و داستان آن چنان بود که چون جنگ میان علی (رضی الله عنه) و معاویه (رضی الله عنه) به طول انجامید یاران معاویه قرآن برافراشتند و یاران علی را دعوت به آنچه قرآن بگوید کردند، و گفتند شما یکی را بفرستید و ما یکی را، از آن دو عهد می گیریم که به آنچه کتاب خدا بگوید عمل کنند. لشکریان پذیرفتند. از سمت معاویه عمرو بن عاص فرستاده شد؛ لشکر علی (رضی الله عنه) به او گفتند ابوموسی را بفرست. حضرت فرمود: نظر من بر ابوموسی نیست ابن عباس را بفرستید. گفتند: او از قوم تو محسوب می شود. او را نمی خواهیم و ابوموسی فرستاده شد و قضاوت و حکمیت تا ماه رمضان به تأخیر افتاد. در آن میان عروه بن اذنیه گفت: اشخاص را در دین خدا حَکَم قرار داده اید؟ لا حکم الا لله! و علی (رضی الله عنه) از صفین به کوفه بازگشت و خوارج همراه او داخل کوفه نشدند بلکه به حروراء (که یک آبادی نزدیک کوفه بود) رفتند و دوازده هزار تن بوند که شعار « لا حکم الا لله » می دادند و منادیشان ندا داد که امیر حرب شیب بن ربیع تمیمی است و پیشنماز عبدالله بن کواء یشکری. خوارج عبادت پیشه بودند اما خود را از علی (رضی الله عنه) داناتر می پنداشتند.

از ابن عباس (رضی الله عنهما) نقل است که چون خوارج از علی (رضی الله عنه) کناره گرفتند شش هزار تن بودند، انجمن کردند و متفق شدند بر اینکه بر علی (رضی الله عنه) خروج کنند. و پیوسته برای علی (رضی الله عنه) خبر می رسید که یا امیرالمؤمنین اینها بر تو خروج کرده اند. حضرت فرمود: ولشان کنید، تا با من نجنگند من با ایشان نمی جنگم، و بزودی خواهند جنگید.

ابن عباس گوید: روزی نزد حضرت رفتم و اجازه خواستم که نزد خوارج برای گفتگو بروم حضرت فرمود: من بر جان تو بیم دارم، و بالأخره اجازه داد. نیمروزی بر ایشان وارد شدم گروهی دیدم با پیشانیهای داغدار و دستان پینه بسته از سجود بسیار، جامه های کهنه و پاکیزه و دامنه‌های برچیده، و همگی از شدت شب زنده داری لاغر و رنگ پریده. سلام دادم، پرسیدند: برای چه آمده ای؟ گفتم: از طرف مهاجرین و انصار و داماد پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) که در میان آنان قرآن نازل شده و به معنای آن داناترند نزد شما آمده ام. بعضی از آنان گفتند: با قریش بحث و مجادله نکنید که خداوند در وصف آنان فرموده: ﴿بَلْ هُمْ قَوْمٌ خَصْمُونَ﴾^۱، «بلکه ایشان قومی خصومت کننده‌اند». به هر حال اگر دو سه کلمه باشد با او حرف می زنیم. ابن عباس گوید: پرسیدم سبب کینه شما با داماد پیغمبر و مهاجرین انصار که قرآن در میان ایشان نازل شده و به تأویل آن داناترند چیست؟ گفتند: سه چیز: یکی اینکه او اشخاص را در امر خدا حکمیت داد حال آنکه در قرآن آمده: ﴿إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ﴾^۲؛ «حکم و فرمان، تنها از آن خداست!». دوم: اینکه (در جنگ جمل) با عده ای جنگید و از آنان بسیاری را کشت اما اسیر و غنیمت نگرفت، اگر آنان مؤمن بودند و غنیمت و اسیر گرفتن از ایشان حرام است چگونه کشتنشان حلال است؟ سوم: اینکه او از خود عنوان «امیرالمؤمنین» را برداشت پس امیرالکافرین خواهد بود! ابن عباس گوید: پرسیدم غیر از این مطلبی دارید؟ گفتند: همی بس است. گفتم: اما جواب اشکال اول اینکه حکم قرار دادن اشخاص در قرآن تجویز شده، اگر آیه اش را نشان بدهم از حرفتان بر می گردید؟ گفتند: آری، گفتم: هر گاه مُحرم شکاری را

۱- سوره زخرف، آیه: ۵۸.

۲ سوره انعام، آیه ۵۷.

عمداً بکشد باید طبق «حکم» دو عادل قربانی برابر آن بگذارند^۱؛ و نیز در اختلاف زن و شوهر باید حکمی از سوی طایفه زن و حکمی از سوی طایفه مرد بین آن دو داوری نماید^۲. حال شما را به خدا سوگند می‌دهم آیا این دو مورد مهمتر است یا اصلاح اختلاف امت؟ گفتند: البته این بالاتر است. پرسیدم: آیا از عهده اولی بیرون آمدم؟ گفتند: آری. گفتم: اما در مورد دوم، آیا کدام از شما حاضر بودید عایشه همسر پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) را که ام المؤمنین است اسیر کنید و معامله زن اسیر در جنگ با او بنمایید؟ آیا از عهده دومی هم برآمدم؟ گفتند: آری. گفتم: اما در مورد سوم، آیا می‌دانید که در صلح نامه حدیبیه پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) عنوان «رسول الله» را بنا به اصرار مشرکان از نام خود محو کرد؟

ابن عباس گوید: بر اثر این گفتگو دو هزار تن از خوارج برگشتند و بقیه با علی (رضی الله عنه) جنگیدند و کشته شدند.

---

۱ ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيِّدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمَّداً فَجَزَاءٌ مِثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ يَحْكُمُ بِهِ ذَوَا عَدْلٍ مِنْكُمْ﴾. (سوره مائده، آیه ۹۵). «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! در حال احرام، شکار نکنید، و هر کس از شما عمداً آن را به قتل برساند، جزایی مانند آنچه کشته است، از چهارپایان [بر او] واجب است. - که به [همانند بودن] آن دو دادگر از میان شما حکم می‌کنند».

۲ ﴿وَإِنْ خِفْتُمْ شِقَاقَ بَيْنِهِمَا فَأَبْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِنْ أَهْلِهَا إِنْ يُرِيدَا إِصْلَاحًا يُوَفِّقِ اللَّهُ بَيْنَهُمَا﴾ (سوره نساء، آیه: ۳۵). «و اگر از جدایی و شکاف میان آن دو (همسر) بیم داشته باشید، یک داور از خانواده شوهر، و یک داور از خانواده زن انتخاب کنید (تا به کار آنان رسیدگی کنند). اگر [داوران] خواهند، اصلاح [کنند] خداوند بین آن دو سازگاری برقرار خواهد کرد».

روایت است که از اردوگاه خوارج صدای قرائت قرآن به گوش می رسید همچنانکه مهمه زنبوران از کندو به گوش می رسد.

آورده اند که پس از قضیه تحکیم دو تن از خوارج به نام زرعة بن البرج طائی و حرقوص بن زهیر سعدی بر علی (رضی الله عنه) وارد شدند و گفتند: «لا حکم الا لله» علی (رضی الله عنه) نیز فرمود: «لا حکم الا لله». حرقوص گفت: بیا از خطایی که کردی - یعنی رضایت به حکمیت - توبه کن و ما را به جنگ دشمنان بیرون ببر که تا سرحد مرگ جهاد کنیم؛ و اگر از قضیه تحکیم نگذری و بر آن پافشاری کنی برای رضای خدا من با تو می جنگم! و همه خوارج در منزل عبدالله بن وهب راسبی جمع شدند و او پس از حمد و ثنای الهی برای ایشان چنین سخن گفت: مؤمنان نباید دنیا را بر امر معروف و نهی منکر ترجیح دهند. علی (رضی الله عنه) در نامه ای به ایشان نوشت: «این دو مرد که به عنوان حکم برگزیده شده بودند بر خلاف قرآن و طبق هوای نفس خود داوری کردند و ما بر امر اول خود هستیم». آنان در جواب نوشتند: «تو برای دین خدا خشمگین نیستی بلکه برای نفس خود خشمگین هستی؛ اگر می پذیری که با قبول حکمیت کافر شدی و توبه میکنی، در رابطه بین خودمان و تو تجدید نظر می کنیم و الا با تو از راه جنگ وارد می شویم».

خوارج ضمن مسیر خود عبدالله بن خباب [بن ارت] را دیدند و از او پرسیدند که آیا از پدر خود حدیثی یاد داری که برای ما بگویی؟ گفت: آری از پدرم شنیدم که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) از فتنه ای در آینده یاد کرد که در آن حال نشسته به از ایستاده است و حال ایستاده به از راه رونده و حال راه رونده به از دونده؛ و فرمود: هرگاه آن زمان را دریافتی مقتول باشی به از آنکه قاتل باشی. خوارج پرسیدند: آیا براستی پدرت این سخن را از پیغمبر (صلی الله

علیه وسلم) برای تو نقل کرد؟ گفت: آری. خوارج عبدالله بن خباب را کنار نهری بردند و گردنش را زدند و شکم کنیزش را که از او آبستن بود شکافتند. سپس همینها به زیر نخلی رسیدند که رطبی از آن افتاد یکیشان آن رطب را در دهن گذاشت، دیگری گفت: آیا بدون حق و بدون قیمت خرما می مردم را می خوری؟ و اولی آن خرما را از دهان بیرون انداخت. و دیگری محض امتحان شمشیرش خوک یکی از اهل ذمه را زخم زد گفتند: «فساد فی الارض» مرتکب شدی، بهای خوک را داد و صاحبش را راضی کرد. علی (رضی الله عنه) نزد آنان کسی را فرستاد که قاتل عبدالله بن خباب را به ما تسلیم کنید. گفتند: همه ما قاتل عبدالله هستیم، و سه بار این حرف رد و بدل شد. علی (رضی الله عنه) به لشکریانش فرمود: اینک شما و این جماعت! که تا نفر آخر در اندک مدتی کشته شدند و هنگام کشته شدن به یکدیگر می گفتند: آماده دیدار پروردگار باش و به سوی بهشت بشتاب!

سپس گروهی دیگر از اینان بر علی (رضی الله عنه) خروج کردند و علی (رضی الله عنه) لشکری به جنگ ایشان فرستاد و بالأخره [از بقایای اینان] عبدالرحمن بن ملجم و یارانش با هم انجمن کرده بر اهل نهروان رحمت فرستادند و گفتند: ما بعد از آنان به ماندن در دنیا قانع نیستیم و خوب است که از جان خود در راه انتقام ایشان و کشتن پیشوایان ضلال و رهانیدن بندگان خدا، بگذریم. و اینان سه تن بودند: عبدالرحمن بن ملجم و برک بن عبدالله و عمرو بن بکر تمیمی، که در مکه جمع شده عهد و قرار بستند که عبد الرحمن بن ملجم گفت: علی به عهده من، برک گفت: معاویه به عهده من، و عمرو بن بکر گفت: عمروعاص به عهده من. ابن ملجم علی (رضی الله عنه) را در کوفه هنگامی که برای نماز صبح به مسجد آمده بود ضربت زد. حضرت فرمود:

نگذارید فرار کند، و دستگیرش کردند. ام کلثوم به ابن ملجم گفت: ای دشمن خدا امیرالمؤمنین را کشتی؟ گفت: نکشتم مگر پدر تو را [یعنی او را به امیرالمؤمنینی نمی شناسم]. ام کلثوم گفت: امیدوارم امیرالمؤمنین باکیش نباشد. ابن ملجم گفت: پس چرا گریه می کنی؟ اما بدان که آن شمشیر را یک ماه زهر داده بودم، اگر کاری را که می خواستم نکرده باشد برای لعنت و عذاب خوب است! پس از شهادت علی (رضی الله عنه) ابن ملجم را برای قصاص آوردند. عبدالله بن جعفر [برادرزاده و داماد علی (رضی الله عنه)] دو دست و دو پای ابن ملجم را برید، آخ نگفت و نیز دو چشمش را میل داغ کشیدند آخ نگفت و شروع کرد به قرآن خواندن. خواستند زبانش را ببرند شروع به لابه و التماس کرد، سبب پرسیدند گفت: خوشم نمی آید تا زنده باشم ذکر خدا نگویم! و ابن ملجم ملعون آدمی بود گندمگون و در پیشانیش اثر سجده مشهود بود.

و نیز هنگامی که امام حسن (رضی الله عنه) می خواست با معاویه صلح کند یکی از خوارج به نام جراح بن سنان به آن حضرت حمله کرد که همچون پدرت شرک ورزیدی! و در بیخ ران حضرت ضربتی زد. و خوارج پیوسته بر فرمانروایان خروج می کردند، و دارای عقاید و شعبه های مختلف شدند. از آن جمله طرفداران نافع بن ازرق بودند که گفتند: تا در دارالشُرک [یعنی در حکومت و قلمرو غیر خوارج] هستیم مشرکیم و چون از آنجا بیرون آمدیم مسلمانیم و مخالفان خود را در مذهب مشرک می دانستند و نیز مرتکبان گناهان کبیره را؛ و می گفتند هر کس از جنگیدن همراه ما پای پس بکشد و در خانه نشیند کافر است. اینان قتل کودکان و زنان مسلمان را که همایشان نبودند جایز می شمردند و آنان را مشرک می نامیدند.

نجدۀ بن عامر بن ثقفی نیز از خوارج بود که با نافع مخالفت کرد و گفت: خون ریزی مسلمانان و گرفتن اموالشان حرام است، و نیز می پنداشت گناهکاران خوارج عذاب می شوند اما نه در جهنم؛ و جهنم خاص عذاب مخالفان اوست. ابراهیم [نخعی، فقیه کوفه] گوید: خوارج کفارند، وزن گرفتن و دادن وارث بردن و دادن به ایشان جایز است همچنانکه در آغاز اسلام این نحوه رفتار با کفار جایز بود. بعضی خوارج معتقد بودند خوردن دو فلس از مال یتیم عذاب جهنم دارد زیرا در قرآن اشاره شده، اما اگر همان یتیم را بکشند یا دست ببرند و شکم بدرند قاتل عذاب جهنم ندارد.

مؤلف گوید: خوارج را آراء عجیب و داستانهای غریب هست و نمی خواهیم سخن دراز کنیم، مقصود آن است که خواننده در حیلۀ های ابلیس بنگرد که چگونه این احمقان را واداشت به آنچه در دلشان افتد عمل کند، و علی (رضی الله عنه) را و مهاجران و انصار را که همراه علی (رضی الله عنه) بودند بر خطا پندارند و خویش را بر راه صواب انگارند. خون کودکان را بریزند و در عین حال از خوردن یک خرما بدون پرداخت بهای آن پرهیز نمایند؛ به روی مسلمانان شمشیر بکشند و در عین حال خود را با عبادت و شب زنده داری رنج دهند؛ و ابن ملجم که خون علی (رضی الله عنه) را مباح دانسته، می نالد از اینکه زبانش را ببرند و نتواند ذکر خدا بگوید! و عجب نیست که اینان خود را داناتر از علی (رضی الله عنه) می پنداشتند مگر نه پیشروشان ذوالخویره به پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) گفت: عدالت کن، که عدالت نکردی! و از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که پیش بینی فرمود: «میان شما مسلمانان کسانی پیدا شوند که نماز و روزه و عبادت خود را در برابر نماز و روزه و عبادت ایشان حقیر شمارید، قرآن می خوانند اما از حنجره شان

تجاوز نمی کند. آنان از دین خارج می شوند همچنانکه تیر از بدن شکار بیرون کشیده می شود». این روایت در صحیحین آمده است و نیز روایت است که: خوارج سگان دوزخ اند.

از نظریات خوارج این است که امام باید دارای خصوصیت علم و زهد باشد و با داشتن این دو صفت اول نبّطی باشد شایستگی امامت دارد. معتزله در نظریه حسن و قبح عقلی، و اینکه عدالت بر مقتضای عقلی است، و قدریه^۱ در عقیده به قدر [در اینجا یعنی اختیار] به راه خوارج رفته اند، و نیز مرجئه [به عنوان عکس العمل علیه فکر خوارج] در همان زمان پیدا شدند و گفتند: معصیت مؤمن را زیان نرساند همچنانکه طاعت کافر را سود نرساند. و بعد از آن بود که سران معتزله (ابوالهذیل علاف و ابراهیم نظام و غیر آن دو) کتب فلاسفه را خواندند و چیزهایی از آن برداشته با مصطلحات شرع بیامیختند و اول مسأله که اظهار کردند قول به خلق قرآن (کلام الله) بود لذا مباحث آنان «علم کلام» نامیده شد. آن گاه ابوالحسن اشعری ظهور کرد که نخست بر مذهب جبّائی معتزلی بود و نفی صفات از ذات خدا می کرد سپس از استاد خود جدا شد.

---

۱ مؤلف، از سران قدریه غیلان دمشقی و جعد بن درهم و معبد جهنی را نام برده، و می افزاید: واصل بن عطا-بنیانگذار معتزله- «بر همان منوال معبد جهنی بافته است». م.

تلبیس ابلیس بر رافضیان (شیعیان)^۱

نویسنده می گوید: همانگونه که شیطان توانست حقیقت را از چشمان «خوارج» پوشاند و آنانرا چنان گمراه کند که شمشیر بر امیر مؤمنان حضرت علی بن ابی طالب -رضی الله عنه- برکشند، توانست برخی دیگر را با نیرنگ زیاده روی و غلو در حق این بزرگوار فریب دهد.

اینان در حق امیر مؤمنان غلوه‌ها و تعریفهای بیجا یافتند؛ برخی از آنها او را - العیاذ بالله - پروردگار خود شمردند. و برخی او را بر پیامبران برتری دادند. و برخی را شیطان بر آن داشت تا ابوبکر و عمر دو یار رسول خدا صلی الله علیه

۱- کتاب «تلبیس ابلیس» کتابی است بسیار ارجمند که در آن مؤلف گرانقدر علامه ابن الجوزی بغدادی مکر و حيله های شیطان لعنتی را بر ملا کرده است. و پرده از نیرنگهای او کشیده، سعی نموده بگونه ای دسیسه های او را برای مؤمنان روشن سازد مبادا که در دام او افتند. مترجم گرامی با ترجمه این کتاب به فارسی متنی بس بزرگ بر شانه کتابخانه فارسی و فارسی زبانان و فارسی خوانان جهان و شاید هم تاریخ آینده بشریت دارد. ما با ایشان در طول سفر این کتاب همگام قدم زدیم و از دقت در ترجمه تعجب کردیم، چه که تجربه بما آموخته بود که بسیاری از مترجمین محترم این مرز و بوم و مذهب به خود اجازه می دهند تا آنچه را مطابق با ایده و خواسته و باورهایشان نیست گردن کج کنند تا مطابق میلشان برقصند! که خوشبختانه این مورد مصداق این ترجمه نیست. مگر در این مبحث مختصر که گویا مترجم محترم نخواستند نزاهت خود را به نمایش بگذارند. و شاید این برگردد به «تلبیس ابلیس بر شیعیان»!

لازم دیدیم که این مبحث مختصر را دوباره بازخوانی کرده با برخی تعلیقات و ایضاحات در پاورقی تقدیم خواننده گرامی کنیم تا کار زیبای مترجم گرانقدر زیباتر جلوه کند. امید آن داریم که موفقیت یاری ما کرده باشد و با این اجتهاد خود روح مؤلف و قلب مترجم را شاد کرده باشیم. (ناشر).

وسلم را دشنام داده ناسزا گویند. و این دسیسه اخیر بدانجا رسید که برخی ابوبکر و عمر را کافر دانسته از دین مبین اسلام خارج ساختند.

وافکار و اندیشه های پوک و توخالی بسیاری از زیر این حماقتها سر برآورد که قلم زدن در باره آنها وریشه یابی و پرده کشیدن از پشت صحنه حکایتهاشان ارزش تلف کردن وقت را ندارد. با اینوجود شاید اشاره به برخی از آنها خالی از لطافت نباشد.

عبد الرحمن فرزند محمد با سندی^۱ که به عبد الواحد فرزند علی الاسدی می رسد از زبان او نقل می کند که اسحاق فرزند محمد نخعی الأحمر عقیده بر آن داشت که؛ علی پروردگار اوست! - خداوند از هر آنچه این نادانان بدو روا می دارند پاک ومبرا ومنزه است -

و در شهر مدائن برخی از غالیان و تندروان پیرو او بسر می برند که به «اسحاقیه» معروفند.

خطیب گفته است که کتابی از نوشته های ابو محمد النوبختی^۲ در رد تندروان و غالیان را دیده است که در آن پس از بر شمردن گفته ها و عقائد مختلف تندروان و غالیان چنین گفته است: «واز جمله کسانی که در این راه در

۱- سند این روایت از این قرار است: خبر داد ما را عبد الرحمن بن محمد که ابوبکر احمد فرزند علی فرزند ثابت بدو گفته بود که ابو یعقوب اسحاق فرزند محمد النخعی از عبید الله فرزند محمد فرزند عائشه و ابو عثمان المازنی و دیگران شنید که آنها از عبد الواحد فرزند علی فرزند برهان الأسدی شنیده اند که اسحاق فرزند محمد النخعی الأحمر می گفت: «پروردگار تنها علی است».

۲- نام کامل او: ابو محمد الحسن فرزند یحیی النوبختی است که یکی از متکلمان برجسته و سرشناس شیعیان امامی به شمار می آید.

زمان ما دیوانه وار پیش تاخته اند شخصی است بنام اسحاق بن محمد که به «الأحمر» - سرخ - شهرت یافته است، واو بر این اعتقاد است که؛ علی خدا و پروردگار عالمیان است. و در هر زمانی به شکلی ظاهر می گردد، در زمانی شکل امام حسن بخود می گیرد و احیانا به شکل امام حسین ظهور می کند. و اوست که حضرت محمد صلی الله علیه وسلم را بسوی بشریت فرستاد.

نویسنده می گوید: می گویم: برخی از شیعیان بر این اعتقادند که ابوبکر و عمر هر دو کافر بودند. و گروهی دیگر بر این باورند که آندو پس از وفات پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم مرتد گشته از اسلام بدر آمدند. و برخی از آنان از همه یاران رسول الله صلی الله علیه وسلم بجز علی اظهار بیزاری و نفرت می کنند.

و در تاریخ آمده است که شیعیان از زید بن علی خواستند که از همه کسانی که با امامت حضرت علی موافق نبوده اند اظهار براءت و بیزاری کنند، ایشان از این درخواست آنها سرباز زدند. این بود که شیعیان او را انکار کرده از خود راندند، و از اینجا بود که شیعیان به «رافضه» - انکار کننده ها - شهرت یافتند. و از جمله گروهها و مذاهب شیعه کسانی هستند که به «الجناحیه» معروفند. و آنها پیروان عبد الله بن معاویه^۱ «ذوالجناحین» اند اعتقاد دارند که: روح پروردگار در پیکر پیامبران و اولیاء انتقال یافت تا نهایتا به پیکر عبد الله رسید، و او نمرده و جاویدان است. و باید در انتظار ظهور او بود.

و از جمله آنان گروهی هستند که بدانها «الغرابیه» می گویند و آنها بر این باورند که علی با پیامبر اکرم در نبوت شریک بود.

۱- نام کامل او: عبد الله بن معاویه بن عبد الله بن جعفر ذی الجناحین است.

و گروهی دیگرند که به «المفوضه» معروفند، و بر این باورند که خداوند متعال حضرت محمد صلی الله علیه وسلم را آفرید، سپس آفرینش جهان را بدو سپرد.

و گروهی دیگرند که به «الذمامیه» - بدگویان - مشهورند. و آنها به جبریل بد و بیره و ناسزا می گویند، و بدین باورند که او در ابلاغ رسالت خیانت نموده است. چرا که او مأموریت داشته نبوت و پیامبری را به علی بسپارد ولی خیانت کرده امامت را به محمد داده است.

و برخی بر این اعتقادند که ابوبکر میراث فاطمه را تصاحب نموده بدو ظلم کرد! و آورده اند که روزی «السفاح» خلیفه عباسی بر منبر خطبه می خواند که مردی از خانواده حضرت علی برخواست و بانگ برآورد که: ای امیر مؤمنان، بداد من برس که بر من ظلم شده است. خلیفه گفت: و چه کسی بتو ظلم ورزیده؟ آنمرد جوابداد: من از فرزندان حضرت علی رضی الله عنه هستم.

۱- این قضیه در تاریخ مذهب تشیع به ماجرای «فدک» مشهور است و در کتابهای شیعه به تفصیل در مورد آن سخن رفته است. علامه نواب محسن الملک سید مهدی علی خان عالم و دانشمند شیعه بزرگ هندوستان که در سال ۱۹۰۷ میلادی چشم از جهان بریست در شاهکار علمی اش «آیات بینات» این موضوع را به تفصیل مورد بحث و پژوهش قرار داده است و نهایتاً بدین نتیجه دست یافته که حکایت افک اسطوره ساخته و پرداخته پیروان عبد الله بن سبأ یهودی است و کاملاً از حقیقت بدور است. به خوانندگان محترم توصیه می شود به این کتاب مراجعه کنند. البته لازم به تذکر است که این دانشمند بزرگوار پس از سالها بحث و تحقیق و شبانه روزی به حقیقت دست یافت و کتابش تا کنون راهگشای هزاران سالک گمراه گردیده است. خداوند به نویسنده آن پاداش نیکو داده، در بهشت برین جای دهد!

و ابوبکر با گرفتن فدک از فاطمه به من ظلم کرده است. سفاح با اظهار تعجب پرسید: و تا آخر عمر بر ظلمش ماند و حقتان را نداد؟ مرد در پاسخ گفت: آری. سفاح پرسید: و چه کسی پس از او خلیفه شد؟ مرد گفت: عمر - رضی الله عنه - سفاح پرسید: و او نیز حقتان را به شما باز پس نداد؟ مرد در جواب گفت: آری. سفاح پرسید: پس از او چه کسی روی کار آمد؟ مرد جواب داد: عثمان - رضی الله عنه - سفاح پرسید: و او نیز حقتان را به شما نداد و همچنان بر ظلم اصرار ورزید؟ مرد در جواب گفت: آری. سفاح پرسید: و پس از او چه کسی به خلافت رسید؟ مرد با شنیدن این سؤال دست و پایش را گم کرده، چپ و راستش را نگاه می کرد شاید راهی برای فرار از آنجا پیدا کند!!

ابن عقیل می گوید: از قرائن چنین بر می آید که هدف بنیانگذار مذهب شیعه در حقیقت زیر سؤال بردن اصل دین و رسالت بوده است. چرا که آنچه پیامبر اکرم صلی الله علیه و سلم برای ما آورده است امروز از دید ما پنهان است. و تنها راه دست یافتن ما به تعالیم و الای پیامبر اکرم صلی الله علیه و سلم همان یاران و پیروان او هستند که دانشمندان با دیدی عمیق در آنچه روایت کرده اند تصویری از حقیقت را برای ما روشن ساخته اند. و ما با دیدن تصویری که یاران پیامبر اکرم و سپس شاگردان راستگو و درستکار آنان مسلسل وار برایمان رسم کرده اند گویا که زندگی آنحضرت صلی الله علیه و سلم را از نزدیک نظاره گر هستیم. حال اگر کسی ادعا کند که با وفات پیامبر اکرم یاران او بدو خیانت

۱- آری، پس از داماد پیامبر خدا حضرت عثمان، پسر عمویشان حضرت علی بعنوان خلیفه چهارم مسلمانان انتخاب شدند. و اگر حادثه افک حقیقت میداشت، چرا حضرت علی آنرا به وارثان حضرت فاطمه زهرا تحویل ندادند. آیا او نیز حق فاطمه را بالا

کشید؟!

کرده خانواده اش را مورد ظلم و ستم قرار دادند، خلافت را از دامادش غصب کردند، میراث دخترش را به تاراج بردند. این خود دلیلی است واضح و روشن بر فساد دین و اعتقاد آنها، چرا که از علامتها و نشانه های اعتقاد درست و ایمان راستین بر پیامبران آنست که دین و آیین و مقررات آنها را مو به موی به اجرا در آوری و خانواده و فرزندان آنها را مورد احترام و اکرام خویش قرار دهی.

و حال که شیعه ادعا دارند؛ یاران پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم همه این مسائل را زیر پا نهاده اند پس باید که از دینی که از راه آنها بما رسیده دست شست. آنهایی که تنها رابطه و واسطه ما با پیامبرند و می بایستی سخنهای او را به ما برسانند چنین خائنانی از آب در آمدند. آیا می توان پس از این بحرفهایشان ایمان آورد؟!

اگر این ثمره رسالت پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم باشد پس هر آنچه از او به ما نقل شده است پوچ و بی اساس است. و همچنین هر آنچه از عقلهای دانشمندان و بزرگان دین تراوش کرده چون پایه و اساس آنها همان منقولات و سخنان منسوب به خدا و رسولش است نیز بی ارزش است.

و می توان گفت که یاران پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم که سالیانی دراز با او بوده اند شاید در طول این مدت دراز چیزی از آنحضرت ندیده اند که بدو ایمان راسخ آورند. و تنها از روی ترس و وحشتی که از او داشتند پیروی او می کردند. و چون از دنیا رفت و آنهمه ترس و واهمه برطرف گشت از دین او سر کشیدند و تنها چند تن از خانواده او بر دینش ماندند.

و بدینگونه همه اعتقادات و باورها محو بر آب می شود. و همه ایمانها در دلها سرد و بی روح می گردد. و همه روایتها و احادیث بی اساس گشته زیر سؤال می

روند، و حکایت معجزه ها و قصه رسالت آن جناب عالمقام صلی الله علیه وسلم پوچ و بی مایه شده، کمر دین مبین اسلام درهم می شکنند...

مؤلف می گوید: تندروی شیعیان در اظهار محبت و دوستی حضرت علی آنرا بر آن داشت که خروارها حدیث دروغین در بیان خوبیها و مقام و مرتبت او بتراشند که متأسفانه - چون دوستیشان دوستی نادان خاله خرسه (!) بود - بیشتر این احادیث و روایات دروغین حاوی اهانتهایی در حق اوست!

در کتاب «الموضوعات» خود تعدادی از این احادیث را برشمرده ام. از آنجمله است حدیثی که در آن ادعا می کنند؛ خورشید غروب کرد و حضرت علی رضی الله عنه نماز عصرش قضا شد، پس بدستور الهی خورشید بازگشت تا او نمازش را بجای آورد! این حدیث از نگاه "نقل" و روایت حدیثی است دروغین، چرا که راویان آن ثقه و درست نیستند. همچنین از نگاه معنی روایتی است پوچ و بی اساس، چرا که وقت قضا شده و گذشته است و بازگشت خورشید طلوعی جدید بشمار می آید و وقتی دیگر، نه بازگشت وقت از دست رفته اول!

واز آنجمله است روایتی که در حق حضرت فاطمه الزهراء رضی الله عنها بافته اند که ایشان قبل از وفاتشان غسل نمودند و وصیت کردند که پس از وفاتشان غسلشان ندهند و به همین غسل قبل از وفات اکتفا کنند!

این روایت نیز از نگاه «نقل» و روایت دروغ است. واز نگاه معنا و مفهوم دلالت دارد بر نادانی و جهالت! چرا که غسل میت با حدوث مرگ واجب می گردد، پس چگونه قبل از مرگ غسل میت صورت می گیرد؟!!

واز اینگونه خرافات و قصه های خیالی شیعیان خروارها می توانی بیابی که هیچ پایه و اساسی و مدرکی ندارند.

و برای خود مذهب فقهی مخصوصی براساس خرافات اختراع کرده اند که با اجماع مسلمانان در تضاد است. و من نمونه ای از این مسائل را از کتابی با خط ابن عقیل نقل کرده ام. که او خود آنها را از کتاب المرتضی در آنچه شیعیه امامیه با دیگر مسلمانان در تضادند نقل کرده است. از آنجمله است^۱:

۱- مؤلف رحمة الله علیه نمونه ای از اختلافات فقهی را در اینجا آورده است تا اشاره کند به اینکه تلبیس و مکر شیطان چگونه شیعیان را بر آن داشت تا نصوص واضح و روشن قرآن کریم و سخنان گهربار پیامبر خدا صلی الله علیه وسلم را کنار نهاده از سوی خود قوانین و مقررات فقهی ای را وضع کرده عرصه زندگی را بر خود و پیروان خویش تنگ نمایند. و این بدان معنا نیست که اختلافات شیعیان با سایر مسلمانان در اینگونه مسائل فقهی خلاصه می شود. بلکه اختلافات عمده ی تشیع با اجماع مسلمین در موارد اعتقادی است نه در مسائل فقهی! همانگونه که مؤلف مختصراً در ابتدا اشاره کرده اند. نقطه اول اختلاف از آنجا شروع می شود که شیعیان ادعا کردند پیامبر خدا صلی الله علیه وسلم حضرت امیر مؤمنان علی بن ابی طالب را بدستور خداوند متعال خلیفه بر حق پس از خود تعیین فرمودند، اما یاران پیامبر اکرم پس از وفات آنحضرت پیام او را نادیده گرفته ابوبکر را بعنوان خلیفه انتخاب کردند. این نقطه ناخداگاه باعث شد که شیعیان مجبور شدند همه صحابه پیامبر را مرتد و کافر بدانند، چونکه در مقابل این تصاحب حق الهی و امر آسمانی سکوت اختیار کردند! و بدینصورت با آیات بسیاری از کلام الله مجید که صحابه را تمجید و ستایش می کند در ستیز شدند. و اینجا مجبور شدند که آن آیات را به گونه ای که موافق مذهبشان باشد تحریف و تفسیر کنند. حتی برخی از آنها وقتی مجال تأویل را جلوییشان بسته دیدند مجبور شدند آیات مزبور را انکار کرده و قرآنی که بوسیله صحابه کافر (!) جمع و ترتیب داده شده بود را انکار کنند و ادعا کنند که قرآن اصلی در پیش امام غائب است!

با تکفیر صحابه شیعه با مشکل قطع رابطه با پیامبر خدا صلی الله علیه وسلم روبرو شد. چگونه احکام خدا را از زبان کافران و مرتدان بگیرند؟! اینجا بود که نیاز به خلق

سجده بر چیزی که از زمین و یا گیاهان روی زمین نیست جایز نمی باشد. یعنی بر پنبه و پوست و پشم و پارچه و... سجده درست نیست. استجمار - پاک کردن خود با سنگ و کلوخ پس از قضای حاجت - برای ادرار درست نیست

پدیده ای دیگر به نام امامت پیش آمد. آنها با اختراع امامت همه احکام و قوانین شریعت را بر زبان آنها گذاشتند. اما مشکل اینجا بود که امامان پیامبر خدا را ندیده بودند، این مشکل را با ادعای اینکه امامان معصومند و به آنها وحی می شود و به آنها علم لدنی و علم باطنی و علم غیب داده شده است حل کردند. البته این مرحله ساختاری مذهب و پخته شدن آن در طول تاریخ باعث انشقاقات بی شماری در آن شد و مذاهب بسیار زیادی در فکر تشیع چون علف از چپ و راست سبز شدند، که نهایتاً شیعه امامیه اثنا عشریه با تکفیر همه مذاهب دیگر نمونه صیقل یافته و شسته رفته همه آنها پس از تاریخی طولانی از ساختار است. اما چون درغگو حافظه ندارد مذهب شیعه امامی اثنا عشری دنیایی است از تضادها و اختلافات در همه زمینه های فقهی و عقیدتی. علمای مذهب در طول تاریخ سعی بر آن داشتند تا با ساختن باورهای جدیدی چون "تقیه" - دروغ دینی! - مشکلات تضادی مذهب را به گونه ای ماست مالی کنند. که متأسفانه این همه تلاشها و کوششهای شبانه روزی آنها باز هم نتوانست مذهب را آنچنان که شایسته اوست از منجلاب دگرگونی و تضاد نجات دهد.

خلاصه اینکه دانشمندان تشیع پس از تلاش بسیار توانستند مذهبی با رنگ و بوی اسلام بسازند که با دیواری بتن آرمه شده از احساسات و عواطف بدور از چالشهای عقلی مردم را در چهار چوبه ای از تکفیر با دشنام و ناسزا گویی خمار کنند تا شاید فکر بازگشت به اسلام مبین قرآن کریم و سخنان پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و صحبه وسلم باشند. مذهبی آغشته خرافات و پر از قصه های خیالی و ساختگی عاطفه بر انگیز گریه آور در پی انتظار رسیدن امام مهدی موعود، مسکن عقلهای خواب آلود!! تا بازاری که از راه مزارها و دروغ «خمس» شکم بزرگ عالمان مذهب ساختگی را سیر می کند همواره پر رونق بماند!

و آن مخصوص مدفوع - غائط - است. در وضوء باید سر را با دست تر از شستن عضو پیشین مسح کرد، و اگر چنانچه در مسح تأخیر افتاد و دست خشک شد باید از سر نو وضوء را شروع کرد، و اگر برای مسح کردن سر آب تازه به دست خود زد و به تر بودن دست از شستن عضو پیشین اکتفا نکرد وضوء درست نیست.

و همچنین گفته اند که: اگر کسی با زنی محصن - متأهل - زنا کند آن زن برای همیشه بر او حرام می شود، و حتی اگر شوهرش او را طلاق دهد مردی که با او زنا کرده هرگز نمی تواند او را به نکاح شرعی خود درآورد. و ازدواج با اهل کتاب - یهودیان و مسیحیان - را حرام دانسته اند. و گفته اند که طلاق مشروط حتی با برآورده شدن شرط واقع نمی شود. و گفته اند که؛ طلاق بدون وجود دو شاهد عادل واقع نمی شود. و گفته اند؛ اگر کسی بخوابد و نماز عشايش قضا شود اگر پس از نیمه شب بیدار شود باید که قضای نمازش را ادا کند و باید که روز بعد را روزه بگیرد تا کفاره بی اهمتایش به نماز عشاء شود. و زنی که موهایش را کوتاه می کند باید کفاره ای برابر با کفاره قتل اشتباهی - قتل خطا - پرداخت کند. و کسی که پیرهنش را در غم و اندوه مرگ پسرش و یا خانمش پاره می کند باید کفاره ای مساوی با کفاره قسم خوردن بپردازد. و اگر کسی نادانسته با زنی ازدواج کرد که شوهر دیگری داشت باید پنج درهم صدقه بدهد.

کسی که دوبار حد شراب بر او اجرا شده است اگر برای بار سوم شراب خورد کشته می شود. حد کسی که «فقاع»^۱ می نوشد برابر است با حد شراب خوار.

مجازات دزد قطع کردن انگشتان از ته است، نباید که کف دست او را قطع کنند. واگر بار دیگر دزدی کرد پای چپش قطع می شود. واگر برای بار سوم دزدی کرد تا دم مرگ باید در زندان بماند. ماهی «جری» را حرام قرار داده اند. وذبائح اهل کتاب - یهودیان و مسیحیان - را نیز حرام قرار داده اند. ودر ذبح استقبال قبله را شرط دانسته اند.

و در بسیاری از قضایای فقهی دیگر با اجماع مسلمانان مخالفت نموده اند. و در همه این موارد شیطان توانسته آنها را به گونه ای فریب دهد که همه این قوانین را بدون در دست بودن هیچ گونه مدرک و اساسی از قرآن مجید و یا دستورات و فرامین پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم و یا حتی قیاس وضع کنند. و تنها چیزی که بدان استناد کرده اند وقائع ساختگی خود شیعیان است.

و خلاصه اینکه اشکالات شیعیان بی شمار است.

از عبادت بزرگ نماز چون پاهایشان را در وضوء نمی شویند محروم مانده اند. و از عبادت بزرگ جماعت^۲ نیز تا آمدن امام معصومشان (!) بی بهره اند. و به گناه بزرگ دشنام و ناسزا گفتن به یاران رسول اکرم صلی الله علیه وسلم مبتلا شده اند.

۱- فقاع: شرابی که از موز یا جو یا برنج گرفته شود، آبجو.

۲- گمان می رود که اشتباه املائی صورت گرفته باشد، و منظور نماز جمعه یا نماز جماعت جمعه باشد.

و در صحیح بخاری و صحیح مسلم از پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم روایت شده است که آن مقام والا عرض نمودند: «یاران مرا فحش و ناسزا مگویید، اگر

۱- و ما هیچ کس از این امت را بر یاران پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم برتری نمی دهیم، هر که باشد و هر چند مقام و منزلت و جایگاهش والا و بالا باشد. جالب اینجاست که در کتابهای خود شیعه نیز روایاتی در مدح و ستایش یاران پیامبر خدا صلی الله علیه وسلم آمده است! از آنجمله است؛ حدیثی که در «عیون اخبار الرضا» از امام رضا علیه السلام که شخصی از ایشان در مورد دو حدیث پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم که «یاران من چون ستارگان آسمانند، از هر کسی از آنها که پیروی نمودید راه یافته اید». و سخن آنحضرت که فرمودند: «یاران مرا بحال خود بگذارید، و به آنها فحش و ناسزا مگویید». پرسیدند. امام در جواب فرمودند که اینها صحیح است. و از آنجمله است دعاء امام سجاد علیه السلام در صحیفه سجادیه - صحیفه کامله - که آن حضرت برای یاران پیامبر اکرم دعای مغفرت و آمرزش کرده و در دعاهایشان با جملات بسیار ارزنده ای مدح ایشان گفته اند. و از آنجمله است سخن گهربار امام حسن عسکری علیه السلام در تفسیر آنحضرت که فرموده اند: «خداوند به آدم علیه السلام وحی کردند که پروردگارت بر هر یک از دوستان محمد و آل محمد و یاران محمد آنقدر مغفرت می فرستد که اگر آنها بر همه جهانیان از روز خلقت تا آخرین روز تقسیم کنند و همه کافر باشند باعث ایمان همه آنها شده و همه را مستحق بهشت می گرداند. و کسی که با محمد و آل محمد و یاران محمد بغض ورزد خداوند او را به عذابی گرفتار خواهد کرد که اگر بر همه جهانیان فرود آید همه را نیست و نابود می گرداند». و از آنجمله حدیثی است که ابن بابویه قمی در کتاب «معانی الأخبار» آورده که حضرت امام موسی الرضا علیه السلام از پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم روایت می کنند که آنحضرت فرمودند: «ابوبکر چون حس شنوایی برای من است. و عمر چون حس بینایی برایم. و عثمان چون قلب من است». و حدیث امام جعفر صادق در کتاب "کشف الغمه" - اثر علی بن عیسی اردبیلی - که ایشان در مورد ابوبکر و عمر فرمودند: «آندو امامان

کسی از شما به اندازه کوهی بزرگ چون «کوه احد» طلا در راه خدا صدقه بدهد، به اندازه یک مشت - و یا حتی نیمی از آن - از آنچه آنان در راه خدا داده اند نخواهد بود.

ومحمد بن عبد الملک ویحیی بن علی با سندشان^۱ از رسول الله صلی الله علیه وسلم روایت کرده اند که ایشان فرمودند: خداوند متعال مرا برگزید، و برای

عدل وانصاف بودند که همیشه بر حق پایدار زیستند و بر حق وفات کردند، رحمت خداوند بر ایشان تا روز رستاخیز بادا! و در همین کتاب از امام جعفر صادق است که در حق ابوبکر صدیق در رد مخالفان فرمودند: «بله او صدیق است. بله او صدیق است. بله او صدیق است. وهر کس او را صدیق نداند خداوند سخنش را در دنیا و آخرت از او نپذیرد». و دهها احادیث و روایات دیگر که دلالت می کند بر مثل مشهور: درغگو حافظه ندارد!

چگونه شیعه می تواند بین تکفیر یاران رسول خدا و بخصوص ابوبکر و عمر از یک طرف، و بین آیه هایی چون آیه ۱۱۰ و ۱۹۵ سوره مبارکه آل عمران، و آیات ۳۸ تا ۴۰ و آیه ۱۰۰ سوره توبه، و آیات ۱۸ تا ۲۱ سوره فتح، و ۶۸ تا ۷۴ سوره انفال، و صدها آیه دیگر... و دهها احادیث ائمه کرام، و قضیه ازدواج عمر با ام کلثوم دختر علی و فاطمه زهراء که در کتابهای شیعیان ثابت است و... از طرف دیگر توافق ایجاد کند؟! حقا که چنین کاری که از حضرت فیل بر نمی آید از علماء و دانشمندان شیعه بر آمده است!!..

۱- سند روایت چنین است: محمد بن عبد الملک ویحیی بن علی به ما گفتند که آنها از محمد بن احمد بن المسلمه شنیده اند که او از ابو ظاهر المخلص روایت کرده که او از بغوی شنیده که او از محمد بن عباد المکی روایت کرده که او را محمد بن طلحه المدینی از عبد الرحمن بن سالم بن عبد الله بن عویم بن مساعده از پدرش و او از پدر بزرگ سالم شنیده که او گفت: پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم فرمودند... .

من نیز یارانی انتخاب نمود و از بین آنها برایم وزیران و مشاوران و انصاریان و دامادها اختیار نمود. پس لعنت خداوند و فرشتگان و همه جهانیان بر کسی است که به آنان دشنام و ناسزا گوید. و خداوند روز قیامت از آن شخص نه واجبات و فرایضش را می پذیرد و نه مندوبات و نوافل و خیراتش را».

ابو البرکات بن علی البزار با سندش^۱ از سوید بن غفله آورده است که ایشان گفتند: «از کنار گروهی از شیعیان رد می شدم که از ابوبکر و عمر رضی الله عنهما به بدی یاد می کردند و از مقام و منزلتشان می کاستند، وقتی به مجلس امیر المؤمنین علی بن ابی طالب وارد شدم بدانحضرت گفتم: ای امیر مؤمنان از کنار برخی از یارانت رد می شدم، و شنیدم که ابوبکر و عمر رضی الله عنهما را بدانچه در مقام آندو نیست یاد می کردند. و اگر آنها گمان نمی بردند که شما در دلتان آنچه را آنها بر زبان می آوردند پنهان می داری، هرگز جرأت نمی کردند چنین سخنهایی بر زبان آورند.

حضرت علی رضی الله عنه فرمودند: پناه بر خدا، پناه می برم بر خدایم از اینکه در دلم جز آن باشد که رسول خدا صلی الله علیه و سلم به من آموخت. لعنت خداوند بر آن کسی باد که در دلش جز خیر و نیکی آن دو یار رسول خداست، آنان برادران پیامبر اکرم و یاران و وزیران و مشیران او بودند. رحمت خداوند بر ایشان باد!

۱- سند کامل او اینست: مؤلف می گوید: روایت کرد مرا ابو البرکات بن علی البزار از ابوبکر الطریشی از هبه الله بن الحسن الطبری از عبید الله بن محمد بن احمد از علی بن محمد بن احمد بن یزید الریاحی از ابی ثنا الحسن بن عماره از المنهال بن عمرو از سوید بن غفله که ایشان فرمودند... .

سپس با چشمانی پر از اشک درخواست و دست مرا گرفته گریان داخل مسجد شد. و بالای منبر رفت و آرام نشسته محاسن سفید و زیبایش را در مشت خود گرفته به آنها خیره شد تا مردم جمع شدند. سپس بلند شد و با تشهد مختصر و بلیغانه و ادیبانه ای شروع به حرف زدن نموده فرمودند: چه شده برخی را که سادات قریش و پدران مسلمانان را به آنچه من از آن پاکم یاد می کنند؟ بدانید که من از آنچه می گویند بیزارم. و کسی را که بدانها بد گوید را مجازات خواهم کرد. قسم بدانکه زمین و زمان را آفرید و در کالبدها جان دمید، ابوبکر و عمر را جز مؤمن متقی دوست نمی دارد. و جز فاجر و فاسق و بدبخت آندو را بد نمی پندارد. با درستی و راستی و وفاداری با پیامبر اکرم صلی الله علیه و سلم همراه بودند و پس از او قدم به قدم پیرو دستورات رسول خدا و امر و نهی و خشم و غضب و عقاب و بازخواست او بودند و هرگز در هیچ موردی مخالفت رسول خدا صلی الله علیه و سلم از آنها سر نزد. و هرگز رأی و فرمان رسول خدا صلی الله علیه و سلم را بزمین نزدند. و هرگز رسول خدا صلی الله علیه و سلم با رأی آندو مخالفت فرمودند. و رسول خدا صلی الله علیه و سلم کسی را چون آندو دوست نمی داشت. و رسول خدا صلی الله علیه و سلم در حالیکه از آندو راضی و خشنود بود از این دیار به دیار باقی شتافتند. و در حالیکه همه مؤمنان از آندو راضی و خشنود بودند از دنیا رفتند.

ابوبکر رضی الله عنه بدستور پیامبر خدا صلی الله علیه و سلم در آخرین روزهای عمر مبارک آنحضرت نه روز کامل بر مسلمانان نماز خواندند. و آنگاه که خداوند پیامبر خویش را بسوی خود خواست و او را بسوی بهشتهای برین برد مؤمنان ابوبکر را به عنوان ولی و خلیفه رسول الله برای خود انتخاب نمودند. و با اختیار کامل خود با او بیعت کرده زکات را بدو محول ساختند.

ومن از بین فرزندان عبدالمطلب اولین کسی بودم که با او بیعت کردم، و او از قبول خلافت سرباز می زد و آرزو داشت کسی از ما این مسئولیت را از شانه اش بردارد. و قسم بخدا که بهترین کسی بود که پیامبر خدا صلی الله علیه وسلم بر جای گذاشت. در مهر و عطوفت و در لطافت و نرم خویی و در تقوا و پرهیزکاری از همه به رسول خدا نزدیکتر بود. و در عمر و اسلام از همه پیشتر بود. پیامبر خدا صلی الله علیه وسلم او را در مهر و عطوفت به فرشته آسمان میکائیل، و در بخشایش و وقار و هیبت و بزرگمنشی به پیامبر خدا ابراهیم علیه السلام شباهت می داد. و در تمام زندگیش قدم به قدم بر راه و روش پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم پیش رفت تا به او پیوست. رحمت الهی بر او باد!!

پس از او ولایت مسلمانان به عمر محول گشت. و من از جمله کسانی بودم که اعلان رضایت کردم. و او نیز چون رسول خدا صلی الله علیه وسلم و یارش نیکو سیرت پیش رفت. و چون بچه شتری که دنبال مادرش حرکت می کند او نیز قدم به قدم راه و رسم رسول خدا صلی الله علیه وسلم و یار با وفایش را ادامه داد. و قسم بخدا که با ضعیفان و تنگدستان بسیار مهربان و با عطوفت بود. مظلومان و مستمندان را یاری می داد و پوزۀ ظالمان را بزمین می مالید. و در راه خدا از هیچ کس و هیچ چیزی ترس و واهمه نداشت. و خداوند حق و حقیقت را بر زبانش جریان می داد. و درستی و صداقت را علامت و نشانه ای برای او ساخته بود، تا جایی که ما گمان می بردیم فرشته ای بر زبانش سخن می گوید. خداوند با ایمان آوردن و اسلام او دینش را عزت و نیرو بخشید. و هجرتش را سبب قیام دین خود قرار داد. و در دلهای منافقان رعب و وحشت او را انداخت. و قلبهای مؤمنان را آکنده محبت و عشق بدو ساخت.

رسول خدا صلی الله علیه وسلم او را در شدت و تندى بر دشمنان به فرشته آسمان جبریل شباهت داد. آیا کسی را سراغ دارید که مقام و منزلت ایشان را دارا باشد؟ رحمت خدا بر آن دو بزرگوار. واز خداوند متعال می خواهیم که ما را در پیروی راهشان یاری دهد. کسی که مرا دوست دارد باید که آندو را دوست داشته باشد. وکسی که آندو را دوست ندارد در واقع مرا دوست نمی دارد، و من از او بیزارم.

و اگر قبل از این اطلاع می یافتم که کسی در مورد آن دو زبان درازی می کند او را به بدترین وجه مجازات می کردم. اما از امروز به بعد اگر کسی را دستگیر کرده پیش من آورند که به حضرت ابوبکر و یا حضرت عمر رضی الله عنهما توهین کرده است، مجازات افتراء زننده و اهانت کننده را بر او اجرا می کنم.

ای مؤمنان آگاه باشید که؛ بهترین این امت پس از پیامبر اکرم صلی الله علیه وسلم ابوبکر صدیق و عمر فاروق رضی الله عنهما بودند. پس از آندو خداوند آگاهتر و داناتر است که بهترینان چه کسانیند. این بود سخن من، و مغفرت و پوزش می طلبم از خدای خویش برای خود و برای شما^۱.

۱- و در نهج البلاغه خطبه ای از حضرت علی مرتضی آورده اند که ایشان در مورد حضرت ابوبکر رضی الله عنه چنین فرمودند: «خدا جزای خیر دهد فلان - یعنی ابوبکر - را، راست نمود کجی را، و دوا کرد امراض روحانیه را، قائم کرد سنت پیغمبر را، و پس پشت انداخت بدعت را، رفت از دنیا پاک دامن کم عیب، یافت محاسن خلافت را و رحلت کرد قبل از فساد آن، ادا کرد اطاعت خدا را و از وی تقود گزید چنانکه حق تقوی است. رفت از دنیا و گذاشت مردمان را در راههای شاخ در شاخ که در آن

سعد الله بن علی به سندش^۱ از حضرت علی کرم الله وجهه روایت کرده است که ایشان فرمودند: «گروهی در آخر زمان می آیند که بدانها رافضه می گویند، ادعا می کنند که از مایند و آنها از ما نیستند. و نشانه و علامتشان اینست که ابوبکر و عمر را دشنام می دهند. هر کجا که آنها را یافتید به بدترین صورت آنها را بکشید، چرا که آنها مشرکند».

تلبیس ابلیس بر باطنیان

مؤلف گوید: بدان که باطنیان گروهی هستند در پوشش اسلام و متمایل به رفض، اما در عقاید و اعمال بکلی مخالف با اسلام. و حاصل قولشان این است که بود و نبود خالق یکی است و نبوت باطل است و عبادات بیهوده است و رستخیزی در کار نیست، اما اینها را در اول کار آشکار نمی کنند بلکه ابتدا مدعی می شوند خدا و پیغمبر بر حق است و دین صحیح است اما در ورای ظاهر رازی نهان هست. و شیطان بدین گونه ایشان را بازی داده و عقاید گوناگون را در نظرشان آراسته و گروههای مختلف باطنیه هشت نام دارند بدین شرح:

اول: باطنیه - از این جهت بدین عنوان نامیده شده اند که مدعی شدند ظواهر قرآن و حدیث باطنی دارد همان طور که در ورای پوست مغزی هست.

هدایت نمی یابد گمراه و یقین حاصل نمی کند به هدایت خود هدایت یافته». (ر.ک. به «آیات بینات» ترجمه علامه عبد الشکور لکنوی).

۱- سند کاملش چنین است: از سعد الله بن علی از الطریثی از هبة الله الطبری از محمد بن عبد الرحمن از البغوی از سوید بن سعید از محمد بن حازم از ابی خباب الکلبی از ابی سلیمان الهمدانی به ما رسیده است که حضرت علی کرم الله وجهه فرمودند:....

نادان نقوش ظاهر می بیند و دانا رموز و اشارت و سرّ خفی را در می یابد و هر کس در بند ظواهر بماند زنجیر تکالیف شرعی همچنان بر گردنش هست و هر کس به دانش ارتقاء یابد تکلیف از او ساقط شود و از رنج و تعب برهد و اشاره کرده اند به آیه ۱۵۷ از سوره اعراف: ﴿وَيَضَعُ عَنْهُمْ إِصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ﴾. «و بارهای سنگین، و زنجیرهایی را که بر آنها بود، (از دوش و گردنشان) بر می دارد».

دوم: اسماعیلیه - از آن روی بدین عنوان نامیده می شوند که خود را به محمد بن اسماعیل بن جعفر (صادق) منسوب می دارند که به گمان ایشان امام هفتم بود (اسماعیل در زمان پدر وفات یافت). و از آنجا که آسمان هفت تاست و زمین هفت طبقه است و هفته هفت روز است، دوره امامت نیز هفت باید باشد؛ چنانکه در باب عباسیان هم چنین سلسله هفت تایی ساخته بودند: عباس (عموی پیغمبر)، عبدالله بن عباس، علی بن عبدالله، محمد بن علی ابراهیم (مشهور به امام)، سفاح، و هفتمی منصور (خلیفه عباسی).

و طبری مورخ راجع به راوندیه (که شیعیان غالی عباسی بودند) آورده است که معتقد بودند روح عیسی بن مریم به علی بن ابیطالب (رضی الله عنه) و از او به ائمه منتقل شده تا به ابراهیم امام رسیده. این گروه اباحی بودند و حتی ناموس خود را از مهمان دریغ نمی داشتند. اسد بن عبدالله (قصری) ایشان را کشت و مصلوب نمود، اما عقیده شان باقی ماند چنانکه ابوجعفر منصور (خلیفه عباسی) را می پرستیدند، و از قبة الخضرء بالا کشیده از آنجا پایین پریده خود را می کشتند، و نیز مسلحانه بیرون آمده فریاد می زدند: «یا ابا جعفر أنت أنت» یعنی ای منصور تو تویی [یعنی تو همانی که خود دانی، تو خدایی!] .

سوم: سبعیه - از دو جهت بدین عنوان نامیده شدند یکی اینکه دور امامت را همچنانکه بیان شد هفت هفت می دانستند که هر دوره با هفتمی به پایان می رسید و قیامت هر دور همان هفتمی است دوم اینکه تدبیر عالم زیرین (یعنی دنیای مادی و خاکی) را منوط به هفت سیاره (زحل، مشتری، مریخ، زهره، شمس، عطارد، قمر)^۱ می دانستند.

چهارم: بابکیه - اینان پیروان مردی بودند از باطنیه به نام بابک خرمی که به سال ۲۰۱ هـ در یکی از کوهستانهای آذربایجان ظهور کرد و خلق بسیاری پیرویش کردند و کارش عظمت یافت. آورده اند که او محرمات را مباح میداشت و اگر کسی دختر یا خواهر زیبایی داشت به زور از او می گرفت، و بدین گونه بیست سال بود و در آن مدت هشتاد هزار یا پنجاه و پنج هزار و پانصد کس را بکشت و حکومت با او جنگید و او بسیار از لشکریان حکومتی را شکست داد تا آنکه به سال ۲۲۳ هـ افشین، بابک و برادرش را دستگیر کرد و نزد معتصم آورد. برادر بابک به وی گفت: کاری کردی که کس نکرد اکنون شکیبایی و استقامتی از خود نشان بده که کس نشان نداده باشد، بابک گفت: خواهی دید. معتصم فرمان داد دست و پاهای بابک را بریدند و از خون به چهره خویش مالید، معتصم پرسید: با آن دعوی شجاعت از مرگ ترسیدی؟ گفت: از آن ترسیدم که چون خون از تنم برود و رنگم زرد شود، گمان کنند که از بیم مرگ رنگم دگرگون شده است، پس چهره به خون گلگونه کردم که مرا زرد چهره نبینند. پس به فرمان معتصم گردن بابک را قطع کردند و پیکرش را آتش زدند و همین معامله با برادرش نیز صورت گرفته و هیچ یک آخ نگفتند. و از بابکیان

۱ ترتیب مشهور چنین است:

قمر است و عطارد و زهره شمس و مریخ و مشتری و زحل. - م.

جماعتی باقی ماندند که گفته میشود سالی یک شب زن و مرد باهم گرد می آیند و چراغ می کشند و مردان به سوی زنان بر می خیزند و هر مردی در زنی می آویزد و با او در می آمیزد و بر این پندارند که آن حلال است چرا که نوعی شکار محسوب می شود.

پنجم: محمره (= سرخ جامگان) - بدین مناسبت که باطنیان در ایام بابک جامه های خود را سرخ کردند و پوشیدند^۱.

ششم: قرامطه - مورخان در سبب تسمیه باطنیان به قرمطی دو قول دارند: یکی که مردی از خوزستان به سواد کوفه آمد و آنجا اظهار پارسایی نمود و مردم را به پیروی امامی از اهل بیت پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) می خواند. این مرد نزد شخصی ملقب به کرمیته منزل کرد (این کلمه در زبان بطنیان به معنی تیز چشم است، و کرمیته چشمش سُرخ بود) و امیر آن ناحیه آن مرد را دستگیر و محبوس نمود و کلید زندانش را زیر سر نهاد و بخفت. کنیز امیر را دل بر زندانی بسوخت، کلید برداشت و در محبس بگشود و زندانی را رها ساخت و در را بسته کلید را زیر بالش امیر گذاشت. چون زندانی را جستند و نیافتند شیفتگی مردم بدو بیشتر شد و به اسم میزباننش که «کرمیته» بود شهرت یافت و آن کلمه را تخفیف داده «قرمط» گفتند و جایگاه او به اولادش به ارث رسید.

دوم: آنکه قرامطیان منسوبند به حمدان قرمط که از نخستین داعیان ایشان بود و در انتساب بدو قرامطه و قرمطیه نامیده شدند. و حمدان قرمط مردی بود از اهل کوفه با گرایش به پارسایی. روزی در راه ده خود به مرید برخورد که گله

۱ ظاهراً گروهی تحت عنوان «محمره» پیش از ظهور بابک هم وجود داشته است. -م.

گاوی در پیش انداخته بود و می رفت حمدان به آن مرد (که یکی از داعیان باطنی بود) گفت: یکی از این گاوها را سوار شو که خسته نشوی. آن مرد گفت: من دستور این کار را ندارم. حمدان پرسید: مگر تو کار به دستور می کنی؟ گفت: آری. حمدان پرسید: به امر چه کسی عمل می کنی؟ گفت: به امر مالک من و تو و دنیا و آخرت. حمدان گفت: در این صورت منظورت خداست. گفت: رأیت درست است. حمدان پرسید: در این ده که می روی چه کار داری؟ گفت: دستور دارم که مردم این ده را از جهل به علم از ضلالت به هدایت و از بدبختی به نیکبختی فراخوانم و از ورطهٔ خواری و نداری برهانم و ایشان را به بی نیازی و خلاصی از رنج و رحمت رهنمایی کنم. حمدان بدو گفت: مرا نجات بده که خدایت نجات عنایت فرماید و با افاضهٔ علمی مرا زنده کن که بسیار بدان محتاجم آن مرد گفت: من مجاز نیستم که سر نهفته را بر هر کس آشکار کنم مگر بعد از اطمینان و گرفتن پیمان، حمدان گفت: بگو چگونه باید عهد کنم؟ آن مرد گفت: باید با من و امام پیمان کنی و بر عهده بگیری که راز من و راز امام را فاش نسازی.. حمدان عهد بست و آن مرد شروع کرد به القاء تعالیم فریب آمیز به حمدان، و حمدان اجابتش کرد و پذیرفت تا آنکه خود به عنوان یکی از داعیان ایشان برگزیده شد و از عناصر اصلی آنان گردید و اتباع وی را - که از باطنیان بودند- قرمطیه و قرامطه می نامند، و خاندان و فرزندانش جایگاه وی را به ارث برده کارش را ادامه دادند. و در آن میان آنکه از همه بیشتر شدت و صلابت داشت ابوسعید بود که به سال ۲۸۶ هـ ظهور کرد و کارش بالا گرفت و بسیار از مسلمانان را بکشت و مسجدها را ویران ساخت و مصحفها سوزانید و از حاجیان کشتار کرد و برای اصحاب و اتباعش سنتها بنهاد و خبرهای دروغ و نشدنی بداد. چنانکه هنگام جنگ می گفت: هم اکنون از غیب

وعدۀ نصرت به من رسید. و هنگامیکه مُرد پرنده ای گچین بر قبرش نشانند و گفتند: هر گاه این پرنده گچین پیرد ابوسعید از گور خویش بیرون آید و خروج نماید، و در کنار قبرش اسبی زین کرده و جامه و سلاح حاضر نگه می داشتند (که چون از گور بیرون آید سوار شود). و معتقد بودند هر کس در کنار قبرش اسبی حاضر باشد سواره محشور شود و هر که را اسب حاضر نباشد پیاده محشور شود. و اصحاب ابوسعید چون نام او می شنیدند صلوات می فرستادند اما بر رسول الله (صلی الله علیه وسلم) صلوات نمی فرستادند و به هر کس که برای محمد (صلی الله علیه وسلم) صلوات می فرستاد می گفتند: نان ابوسعید می خوری و بر ابوالقاسم صلوات می فرستی؟ بعد از او پسرش ابوطاهر به جایش نشست و کارهای پدر را دنبال کرد و به کعبه تاخت و آنچه نفایس در آنجا بود با حجر الاسود ربود و به دیار خود برد و مردمان را بدین پندار فرا خواند که ابوطاهر خداست.

هفتم: خرمیه - باطنیان را از آن خرّمی خوانند که مردمان را به لذت جویی و شهوت پرستی خوانند از هرگونه که باشد، و بار تکلیف شرع از گردن بیفکنند، و این عنوان مزدکیان بوده است که مباحیان مجوسند و به روزگار قباد سر بر آورده، اعلام اباحه محرمات و محارم نمودند. و باطنیان از جهت مشابهت در نتیجه مذهبشان با مزدکیان (هر چند در مقدمات مخالف یکدیگرند) به نام ایشان نامیده شدند.

هشتم: تعلیمیه - باطنیان را از آن روی «تعلیمی» نامند که اصل مذهبشان بر نفی رأی و نظر و عدم کفایت عقل [محض] است و دعوت به آموزش گرفتن از امام معصوم؛ و اینکه: درک علوم ممکن نیست جز با تعلیم.

اکنون اگر کسی پرسد که به چه انگیزه ای باطنیان وارد این بدعت شدند، گوئیم: اینان خواستند از دین به در روند پس با جماعتی از مجوسیان و مزدکیان و ثنویان و فلسفه گرایان ملحد مشورت کردند و چاره جویی نمودند که چگونه از سنگینی فشار اهل دین که اینان را از بیان عقاید ملحدانه و لامذهبانه خود لال کرده بودند، بکاهند و در برابر اسلام مقاومت نمایند. پس به این نتیجه رسیدند که راه شان آنست که عقیده فرقه ای از آنانرا که از همه بی شعورتر و بی درایت تر است، و پیش از همه توان پذیرش مستحیلات و ناممکنها را داراست، و بیش از همه دروغها را پذیراست - که آنها را روافض می گویند - را برگزینند و در آن پناه گیرند و با اظهار اندوه بر مصایب آل محمد (صلی الله علیه وسلم) و جور و اهانتی که بر ایشان گذشته و دوستی شیعیان جلب کنند و به آن بهانه توانند آن پیشینیان را که ناقل شریعت به مسلمانان بوده اند دشنام دهند. و چون پیشینیان خوار شدند منقولاتشان مورد بی التفاتی و بی توجهی گردد، آن گاه بتدریج می توان از مسلمانان کسانی را فریفت و بیدین ساخت.

و هر گاه کسی باشد که هنوز متمسک به ظواهر قرآن و اخبار باشد به این پندار افکنیمش که آن ظواهر بواطنی است و هر که از باطن به ظاهر سرگرم گردد احمق باشد و زیرک آن است که به باطن قرآن و اخبار بگراید. آن گاه عقاید خویش را به عنوان معانی باطنی قرآن و اخبار به خورد ایشان دهیم و چون با گروانیدن جمعی از رافضه به خود تعداد مان افزایش یافت فریفتن افراد دیگر فرآسان است. و راه کار ما این است که کسی را به عنوان یار و کمک کار این مذهب برگزینیم و او مدعی شود که از اهل بیت است و واجب الاطاعه و خلیفه منصوص پیامبر و معصوم از خطا و مؤید از جانب خدا؛ و نیز باید دعوت در منطقه ای نباشد که آن مدعی ساکن است، زیرا نزدیکی خانه موجب بی پرده

شدن راز نزد بیگانه است، اما هر گاه راه دور باشد چگونه کسی که دعوت را پذیرفته می تواند حال «امام» را واریسی نماید و بر حقیقت امر او اطلاع یابد؟ این همه تمهید و تدبیر باطنیان برای سلطه یافتن بر حکومت و اموال مردم است و انتقام گرفتن از کسانی که در گذشته خون اینان را ریختند و اموالشان را بردند. این بود آغاز کار و هدف باطنیان.

اینان حيله هایی برای سلطه جویی بر مردم دارند. نخست اینکه باید تشخیص داده شود کسی قابل فریفتن و تلقین هست یا نه؟ اگر مستعد تبلیغ است هرگاه طبعش مایل به پارسایی است وی را به امانت و راستی و ترک شهوت می خوانند و اگر به هرزگی و عنان گسیختگی گرایش دارد چنین خاطر نشان می کنند که عبادت ابلیس است و پاکدامنی حماقت، و زیرکی در آن است که آدم در این دنیای دو روزه به دنبال لذت برود؛ و به همین ترتیب نزد صاحب هر مذهبی حرفی که خوشایند و مناسب او باشد گویند. سپس وی را در معتقداتی که دارد به شک اندازند. و کسی دعوت اینان را می پذیرد که یا کم خرد باشد؛ و یا از اولاد خسروان و فرزندان مجوسان باشد که دولت پیشینیانش با آمدن اسلام برافتاد؛ و یا آدم جاه طلبی باشد که روزگار برای نیل به مقصود یاریش نکرده و باطنیان بدو وعده پیروزی می دهند؛ یا کسی که می خواهد از سطح عامه بالاتر رود و به خیال خود به حقایقی دست یابد؛ یا رافضی مذهبی باشد که آیینش دشنام دادن به صحابه است؛ یا ملحدی فلسفی مشرب و ثنوی مذهب و حیرتزده ای در عقاید که لذایذ را دوست دارد و تکلیف را خوش ندارد.

اینک بعضی از عقاید ایشان. ابو حامد [غزالی] طوسی گوید: باطنیان گروهی اند مدعی اسلام، متمایل به رفض، که عقاید و اعمالشان با اسلام مباین است. از

آن جمله است اعتقاد به دو خدای قدیم که هر دو ازلی اند الا اینکه یکی مخلوق آن دیگری است [یعنی برای دومی، حدوث ذاتی قایل شده اند نه حدوث زمانی]. پس اولی را سابق و دومی را ثانی نامیده اند. سابق را به وصف وجود و عدم یا معلوم و مجهول نتوان ستود و موصوف یا غیر موصوف نتوان نامید [= تعطیل صفات]. ثانی از سابق پدید آمده و او مبدع اول است، سپس «نفس کلیه» پیدا شده. در نظر باطنیان پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) شخصی است که از «سابق» توسط «ثانی» یک قوه قدسیه پاک به وی افاضه گردیده است و جبریل عبارت از عقل افاضه شده به پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) است نه اینکه نام شخصی باشد. و نیز باطنیان هم‌رأی اند بر اینکه در هر دوره امام معصومی باید باشد که برای تأویل ظواهر بدو مراجعه می شود. باطنیان معاد را هم به معنی «عود» می گیرند یعنی بازگشت نفس به اصل آن. در باب تکلیف نیز از ایشان اباحه مطلق منقول است، هر چند در گفتگو منکر این معنا شوند و گویند هر انسانی را ناچار تکلیفی هست، اما گویند چون از ظواهر به بواطن پی برد تکلیف برخیزد. چون نتوانسته اند مردم را از قرآن و سنت برگردانند، هدف و مقصود از آن را با حيله های خوش ظاهر نفی می کنند که اگر صریحاً نفی کنند به قتل آیند. مثلاً گفته اند: جنابت یعنی افشاء سر، غسل یعنی تجدید پیمان، زنا یعنی انداختن نطفه علم در نفس کسی که عهد بیعت نبسته است، روزه یعنی خودداری از افشاء سر، کعبه یعنی شخص پیغمبر، باب یعنی علی، طوفان یعنی طوفان علمی که متمسکان به شبهه را غرق نماید، سفینه یعنی پناهگاهی که آدم مستجاب الدعوه بدان متحصن می شود، آتش ابراهیم آتش راستین نبود بلکه (آتش) غضب نمرود بود که به ابراهیم آسیبی نرسانید، و ذبح اسحاق یعنی گرفتن عهد از او، عصای موسی یعنی حجت او، یاجوج و ماجوج یعنی اهل

ظاهر... و نیز آورده اند که خدا پس از آفریدن ارواح همچون روحی بر ایشان ظهور نمود، و شک نداشتند که یکی از ایشان است تا آنکه بعضی شناختندش؛ و اولین شناسندگان سلمان و ابوذر و مقداد بودند و اولین منکران عمر بن خطاب بود که ابلیس نامیده می شود... و از این قبیل خرافات که حیف از تضييع وقت در نقل آنهاست.

باطنیان به شبهه ای متمسک نشده اند که قابل بحث و مناظره باشد، بلکه طبق آنچه در دلشان افتاده چیزهایی برساخته اند. و اگر با یکی از این جماعت مناظره ای پی آمد باید پرسید: آیا اینها که می گویند: بدیهی است یا نظری و یا نقل از امام معصوم است؟ بدیهی نیست، زیرا صاحبان عقل سلیم آن را قبول ندارند؛ و اگر بگویند نظری است، شما که می گویند «عقل بس نیست» چگونه نظر را که عبارت است از قضایای عقلی و حاصل تصرفات عقل است می پذیرید؟ و اگر گویند: اینها نقل قول از امام معصوم است. گوئیم: چگونه قول او را بدون معجزه پذیرفتید و قول پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) را که صاحب معجزه بوده است ترک کردید؟ و از کجا اطمینان دارید همین قول «امام معصوم» نیز باطنی غیر ظاهر نداشته باشد؟ و نیز می پرسیم که آیا آشکار کردن این تأویلات و بواطن که شما می گویند واجب است یا نه؟ اگر گویند: واجب است گوئیم چرا محمد (صلی الله علیه وسلم) آن را پنهان داشت، و اگر گویند پنهان داشتن آن واجب است گوئیم شما چرا اظهار می کنید؟

ابن عقیل گوید: اسلام به دست دو گروه ظاهری و باطنی از بین می رود، زیرا اهل باطن با تأویلات بی دلیل ظواهر شرع را به تعطیل کشانیدند اما اهل ظاهر آنچه را هم که لازم به تأویل است به معانی ظاهری گرفتند و اسماء و صفات الهی را بر همان معانی که می فهمند حمل کردند. حال آنکه حقیقت در

بین این دو تاست، یعنی باید ظاهر را بنگریم مگر آنکه دلیلی بر خلاف آن باشد و هر معنای باطنی را که دلایل شرعی تأیید ننمایند رد کنیم.

مؤلف گوید: اگر من پیشوای باطنیان را ببینم با او از طریق علم وارد نمی شوم، بلکه عقل او و پیروانش را به باد نکوهش می گیرم زیرا آرزوی تباه ساختن اسلام آرزویی احمقانه است؛ این مسلمانان اند که سالیانه مجمعی در عرفه دارند و هر هفته اجتماعی در مسجد جامع هر شهر و هر روز اجتماعی در مسجد هر محل، چگونه با خود می اندیشید که توانید آب این دیاری عمیق را گل آلود نمایید یا نقش اسلام را بزدايید؟ مؤذنان مسلمان هر روزه از فراز مناره ها «أشهد أن لا إله إلا الله وأشهد أن محمدا رسول الله» فریاد می زنند؟ و از آن شما نهایت این است که یکی در گوشه خلوتی نجوا کند یا در قلعه ای قدم نهد و فرا رود که اگر همو شتاب ورزد و کلمه ای از دهانش بجهد سرش از گردن می افکنند و مثل سگ می کشندش. کدام عاقلی با خود می گوید که این امر نهان شما بر آن امر عمومی که ممالک را فرا گرفته غلبه نماید، پس از شما احمقتری نمی شناسم.

مؤلف گوید: فتنه باطنیان متأخر به سال ۴۹۴ شعله ور شد و سلطان جلال الدوله برکیارق^۱ جمعی از ایشان را پس از آنکه ثابت شد مذهب باطنی دارند بکشت، و عدد کشتگان به سیصد و اندی رسید. و از اموالشان کاوش کردند و از یکیشان هفتاد اتاق پر گوهر به دست آمد. برکیارق ماجرا را به خلیفه نوشت و در تعقیب اشخاص مظنون به باطنیگری پیشتر رفت و کس زهره شفاعت نداشت. و عوام نیز در تفتیش امر اشخاص زیاده روی کرده هر کس را می

۱ برعکس در جامع التواریخ (قسمت اسماعیلیان، چاپ دانش پژوه و زنجانی) آمده است که «

برکیارق دوستدار رفیقان (= اسماعیلیه) بودی و عقیدت ایشان را منکر نه». ص ۱۲۰ - م.

خواستند بیازارند می گفتند: اسماعیلی است؛ و هر کس با دیگری عنادی داشت متهمش می کرد و او را از میانه دور کرده مالش را می بُرد.

پیش از آن به روزگار ملکشاه، نخستین بار که امر باطنیان ظهور یافت آن بود که آنان در ساوه نماز عید خواندند، شخنه خبر یافت و دستگیرشان کرد و سپس آزادش ساخت. باطنیان بعداً یک مؤذن ساوه ای را - که می خواستند به خود بگروانند و او نپذیرفته بود - به قتل رساندند. خبر به خواجه نظام الملک رسید دستور داد قاتل را بگیرند، نجاری متهم به قتل مؤذن بود، او را گرفته کشتند. و ایشان نخستین کسی را که ترور کردند نظام الملک بود و گفتند: شما از ما نجاری را کشتید ما در عوض او نظام الملک را کشتیم!

مخصوصاً بعد از مرگ ملکشاه کارشان در اصفهان قوت گرفت تا آنجا که اشخاصی را می ربودند و می کشتند و جسدشان را در چاه می انداختند. و چنان شد که هر کس موقع عصر به خانه باز نمی آمد از بازگشتنش قطع امید می شد. و خود مردم به تفتیش پرداختند و بالأخره در خانه ای زنی را یافتند که دائم بر حصیری می نشست و از روی آن تکان نمی خورد، آن زن را بلند کرده حصیر را برداشتند و زیر آنچهل جسد مقتول را یافتند، آن زن را کشته خانه و محله اش را به آتش کشیدند. داستان چنین بود که مرد کوری بر در آن کوچه می نشست و چون کسی از آنجا می گذشت آن کور خواهش می نمود که چند قدم در کوچه راهنمایش کند، و چون آن عابر داخل کوچه می شد کسانی که کمین کرده بودند او را می گرفتند و می کشتند. بعد از این واقعه مسلمانان اصفهان بجد در جستجوی باطنیان برآمدند و بسیاری از ایشان را به قتل رسانیدند.

و نخستین قلعه که به تصرف باطنیان درآمد روز باد^۱ بود از نواحی دیلم؛ و این قلعه نخست قماح را بود مصاحب ملکشاه، به سال ۴۸۳ یکی از متهمان به اسماعیلیگری یکهزار و دویست دینار بدو داد و حفاظت قلعه گرفت. پیشرو باطنیان و اسماعیلیان حسن صباح بود که اصلش از مروست^۲ و در کودکی مکاتب رئیس عبدالرزاق بن بهرام بود، سپس به مصر افتاد از داعیان، مذهب اسماعیلی را فرا گرفت تا آنجا که به عنوان داعی (به ایران) بازگشت و رئیس [دعوت جدید] شد و این قلعه را به دست آورد.

و شیوه حسن صباح و داعیان چنین بود که جز گول نادانی را که دست راست و چپ از هم نشناسد دعوت نکنند، و شخصی را که دعوت پذیرفته بود گردو و عسل و سیاهدانه می خوردانند تا دماغش منبسط شود آن گاه مصایب خاندان رسول الله (صلی الله علیه وسلم) بر او فرو می خواندند، سپس می گفتند از ارقه و خوارج جانبازها در جنگ علیه امویان می نمودند تو چرا باید در یاری امام از جان دریغ کنی؟ و بدین گونه وی را طعمه شمشیر و آماده فداکاری می ساختند. چنانکه آورده اند ملکشاه پیکی نزد حسن صباح فرستاد و او را تهدید نمود که دست از ترور علماء و امراء بردارد و اطاعت نماید. حسن به پیک گفت اینکه جواب را بینی. آن گاه از فداییان حاضر پرسید کدام یک از شما

---

۱ پیداست که صورت صحیح کلمه «رودبار» و قلعه رودبار همان «لمسر» یا «لمشر» یا

«لمیشه» می باشد (رک: تاریخ جهانگشای جوینی، با تعلیقات محمد قزوینی، ج ۳، ص ۳۹۱)

ضمناً نخستین قلعه که به دست حسن صباح افتاد بنا بر مشهور الموت است. — م.

۲ درباره حسن صباح نوشته اند که در اصل کوفی بوده و پدرش از کوفه به قم آمده و آنجا

ساکن شده و حسن صباح در قم تولد یافته (جامع التواریخ، پیشگفته، ص ۹۹) در اینکه حسن

صباح اصلش از مرو باشد باید بیشتر تحقیق کرد. — م.

حاضرید که برای امر مولا به مأموریتی بروید؟ همگی ابراز اشتیاق نمودند و پیک پنداشت که میخواهد نامه ای به دستشان بدهد که برسانند، پس حسن به جوانی از فداییان اشاره کرد که خودت را بکش! آن جوان کارد کشید و حلق خود را برید؛ حسن به دیگری اشاره نمود که خود را از بلندی قلعه پایین بینداز، آن فدایی خو را از ارتفاع به پایین انداخت و تنش پاره پاره شد. حسن آن گاه روی به پیک کرد و گفت: به سلطان بگوی بیست هزار تن از اینان نزد من هست که درجه اطاعتشان را دیدی، جواب این است! پیک نزد سلطان بازگشت و آنچه دیده بود خبر داد، سلطان در شگفتی فرو رفت و دست از جدال ایشان برداشت! و پس از آن دژهای بسیار به دست ایشان افتاد و امیران و وزیران بسیار بکشتند، و ایشان را حالات غریب است که در تاریخ [المتنظم] آورده ایم و اینجا سخن کوتاه می کنیم.

بسا زندیقان کینه ور با اسلام که بادعاوی ظاهر فریب خروج کرده و هدفی جز لذت جوی و دنیویات نداشته اند، همچون بابک خرمی (که یاد کردیم) و صاحب الزنج که بردگان را وعده آزادی و جهانگیری می داد و تحریک می کرد. اینان در قتل و غارت زیاده روی کردند اما دستگیر شده به بدترین عواقب و عقوبتها رسیدند به طوری که شکنجه و عذابشان بر لذتی که برده بودند می چربید. بعضی دیگر از زندیقان به این اندازه از دنیویات و لذایذ نیز دست نیافتند و مصداق «خسر الدنيا والآخرة» شدند همچون ابن راوندی و ابوالعلاء

---

۱ مشهور است که میان ترور نظام الملک و مرگ ملکشاه حدود یک ماه (یا چهل روز) فاصله بوده و بعید است که این پیک و پیام از طرف ملکشاه بوده شاید مربوط به سنجر یا یکی دیگر از جانشینان ملکشاه بوده است. و نکته جالب اینکه بعضی محققان ملکشاه را در ترور نظام الملک با اسماعیلیان، همدست دانسته اند؛ و الله اعلم. - م.

معری. آورده اند که ابن راوندی با رافضیان و ملحدان همراهی و مصاحبت می کرد و چون سر زنشش می نمودند میگفت: می خواهم با عقایدشان آشنا شوم. اما سپس پرده از روی کار برداشت و به مناظره برخاست و از ملحدان بزرگ گردید و کتاب الدماغ را نوشت که شریعت را بکوبد، و خداوند او را در آغاز جوانی سرکوب کرد. آورده اند که ابن راوندی به قرآن اعتراض می نمود و می گفت: پر تناقض است و عیب فصاحتی دارد^۱. ابوالعلاء نیز در اشعارش آشکارا ملحد است و در دشمنی پیغمبران مبالغه می ورزد^۲. او در لغزشهای خویش سرگردان به سر می برد و همواره بر جان خویش بیم داشت تا زیانکار بمرد. و هیچ زمانی از وجود چنین اشخاصی بکلی خالی نبوده است جز اینکه بحمدالله آتششان فرو نشسته و اکنون اگر باشد یا باطنی پنهانکار است یا فلسفه مشربی سرنگهدار؛ و اینان خوارترین و پریشانحال ترین مردمانند و ما در کتاب [المنتظم] احوال جمعی از ایشان را آورده ایم و اینجا سخن دراز نمی کنیم.

---

۱ به نظر می آید بعضی مطالب مذکور راجع به ابن راوندی تهمت بی اساس بوده است درباره

ابن راوندی، رک: بیست گفتار، دکتر مهدی محقق، صص ۱۹۱ الی ۲۲۸. م.

۲ درباره ملحد بودن ابوالعلاء نیز عقاید مختلف است و بعضی انتساب الحاد را بدو افترا دانسته

اند، رک: ابوالعلاء المعری، الزاهد المفتری علیه، دکتر عبدالمجید دیاب، الهيئة المصرية العامة

للکتاب، ۱۹۸۶. م.

باب ششم

در بیان تلبیس ابلیس از راه علم بر عالم

بدان که ابلیس برای فریب مردم از راههایی وارد می شود، از آن جمله چیزهایی است که جنبه ظاهر امر دارد و آشکار است اما غلبه نفس بر انسان دیدگانش را از آنچه معلوم است پوشیده می دارد و به ذلتش می کشاند. اما بعضی فریبهای شیطانی چنان پیچیده است که بر بیشتر دانشمندان هم نهفته می باشد و ما در اینجا به نمونه هایی از فریبهای شیطان اشاره می کنیم تا از آنچه گفته ایم به آنچه نگفته ایم نیز راه برند.

تلبیس ابلیس بر قاریان

شیطان بعضی از قاریان را به جستجو کردن و آموختن قرائت شاذّ و می دارد که بیشتر عمر خویش صرف آن نمایند و از شناخت فرایض و واجبات بازمانند. بسا پیشنماز که بجز قرائت، واجبات نماز را نمی داند و مبطلات آن را نمی شناسد و علاقه شدیدی که به پیش افتادن و ریاست دارد نمی گذارد که نزد علما برود و مسائل بیاموزد. و اگر تفکر می کردند درمی یافتند که هدف باید یادگرفتن و به یادداشتن و درست خواندن قرآن باشد، سپس فهم آن، سپس عمل بدان، سپس روی کردن بدانچه نفس را به اصلاح آرد و اخلاق را پاکیزه سازد، آن گاه پرداختن به آن رشته از علوم شرعی که مهمتر است.

حسن بصری گوید: قرآن برای عمل کردن نازل شده، اما عده ای تلاوت آن را عملی پنداشته اند و به تلاوت قرآن بس کرده اند بعضیشان در محراب از قرائت متواتر مشهور صرف نظر نموده قرائت شاذّ می کنند. حال آنکه علما نماز را به قرائت شاذّ صحیح نمی دانند؛ و مقصود از آن اظهار معلومات کمیاب و جلب ستایش و رویکرد مردم است، و چنین می انگارد که مشغول به قرآن است.

بعضی هر دو سه قرائت که در مورد یک آیه هست می خوانند، مثلاً می گویند: «ملک - مالک - ملاک - یوم الدین» و این درست نیست زیرا قرآن را از نظم خودش بیرون می برد.

و اخیراً چنان شده است که در ختم قرآن مراسم آتش افروزی بر پا می کنند که علاوه بر تشبّه به مجوس موجب تزییع مال، و باعث اجتماع زنان و مردان است، که انگیزه فساد می شود، و شیطان به ایشان چنین می نماید که این مایه اعزاز دین است و این فریبی است بزرگ زیرا گرامیداشت شرع جز با امر مشروع نشاید. بعضی قاریان دعوی می کند که نزد فلان استاد قرائت آموخته حال آنکه او را ندیده و از نحوه قرائت او روایت شنیده، و این را بی اشکال می پندارد حال آنکه دروغ است و حرام. بعضی قاریان مانند مسابقه دو به تندخوانی می نازند، مثلاً در یک روز طولانی سه بار قرآن ختم می کنند و مردم بر ایشان گرد آمده تحسین می نمایند. و شیطان چنین وانمود می کند که در خواندن فضیلتی است. در حالی که قرائت برای خدا باید باشد و نه تحسین مردم، و نیز قرائت باید با تانی باشد چنانکه در قرآن آمده است: ﴿لَتَقْرَأَهُ عَلَى النَّاسِ عَلَى مُكْتَبٍ﴾^۱، «تا آن را با درنگ بر مردم بخوانی» و ﴿وَرَتَّلِ الْقُرْآنَ تَرْتِيلاً﴾^۲. «و قرآن را چنان که باید شمرده و شیوا بخوان». بعضی قاریان نیز قرائت به آواز را ابداع کرده اند که احمد حنبل مکروه می داند هر چند شافعی مکروه نداشته است، همچنانکه شنیدن حُدی و نشید اعراب را هم بلاشکال دانسته است.

مؤلف گوید: شافعی نظر به زمان خودش دارد که جزئی لحن و آهنگ در قرائت می آمیختند اما امروزه که قرائت را بر دستور سرودها و تصنیفها گردانیده

۱ سوره اسراء، آیه ۱۰۶.

۲ سوره مزمل، آیه ۴.

اند هر اندازه به غنا شبیه تر شود کراهتش شرعاً افزوده خواهد شد و اگر قرائت از وضع قرآن خارج شود که حرام خواهد بود.

بعضی قاریان از غیبت همگنان یا گناهی بزرگتر از آن باکی ندارند. و می پندارند که ثواب قرائت و حفظ قرآن آن را می پوشاند و روایتی می آورند که «اگر این قرآن در پوستی بگذارند و به آتش اندازند نمیسوزد». و این نیز از فریبه‌های شیطانی است زیرا عذاب آن کس که می داند از آن کس که نمی داند بیشتر است چون هر چه بیشتر بداند حجت بر او تمامتر است و اینکه قاری قرآن و حافظ آن حرمت آنچه را به یاد دارد نگه نمی دارد خود گناهی دیگر است. چنانکه در قرآن آمده است: ﴿أَفَمَنْ يَعْلَمُ أَنَّمَا أُنزِلَ إِلَيْكَ مِنْ رَبِّكَ الْحَقُّ كَمَنْ هُوَ أَعْمَى﴾^۱. «آیا کسی که می داند آنچه از طرف پروردگارت بر تو نازل شده حق است، همانند کسی است که نابیناست؟!». و نیز عذاب هر یک از زنان پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) را هرگاه گناه آشکاری کند دو برابر اعلام کرده است.^۲ و در روایتی آمده است که در جهنم یک وادی هست که جهنم روزی هفت بار از هول آن وادی به خدا پناه می جوید، و در آن وادی چاهی هست که روزی هفت بار آن وادی و جهنم از هول آن چاه به خدا پناه می جویند، و در آن چاه ماری هست که آن چاه و آن وادی و جهنم روزی هفت بار از هول آن مار به خدا پناه می جویند، و آن مار پیش از همه کس به قرآن خوانان فاسق حمله می برد؛ می گویند: خدایا ما را بر بت پرستان هم مقدم داشته ای! خطاب می رسد: کسی که می داند با آن که نمی داند برابر نباشد.

---

۱ سوره رعد، آیه ۱۹.

۲ سوره احزاب، آیه ۳.

تلبیس ابلیس بر اصحاب حدیث

عده ای از اهل حدیث عمر خویش را یکسره و بتمامی به شنیدن حدیث و سفر در جستجوی حدیث و گردآوری طرق مختلف مخصوصاً اسانید عالی (سلسله ای زودتر به رسول الله صلی الله علیه وسلم برسد) و متون غریب می گذرانند، و اینها خود دو قسم اند:

عده ای با شناخت احادیث صحیح مقصودشان حفظ شرع است، اینان سعیشان مشکور است الا اینکه ابلیس هم اینان را مشغول واجب کفایی کرده از ادای واجب عینی و نیز فقاقت باز می دارد. و اگر گوینده ای بگوید که کسانی چون چون یحیی بن معین و ابن المدینی و بخاری و مسلم به این کار پرداخته، گوئیم: آنان جنبه فقاقت را با جمع آوری حدیث یکجا داشته اند و چون فاصله تا زمان پیغمبر کمتر بوده لذا اسناد کوتاهتر بوده و تعداد احایث هم به این اندازه که اکنون هست نبوده لذا عمرشان به هر دو کار کفاف می داده، اما امروزه [یعنی زمان مؤلف] با طولانی شدن طرق حدیث و فراوانی تصانیف در این رشته نادر افتد که کسی جمع بین دو جهت فقاقت و محدثی کند، و کس باشد که پنجاه سال حدیث می نویسد و کتاب گرد می آورد و نمی داند در آن کتب چه هست و گاه برای یک مسأله نماز محتاج یک فقیه جوان می شود که نزد او برای حدیث شنیدن می آید! و چنین است که طعنه ورزان زبان درازی می کنند و می گویند: «بسا حامل کتاب که از محتوای کتاب بیخبر است». و به فرض محدثی موفق شود و در کتب خود حدیثی مربوط به مسأله مورد نیاز خود بیابد از کجا که آن حدیث منسوخ نباشد، یا آن را به طرز عامیانه در نیابد؟ چنانکه در مجلسی از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت کردند که «مرد نباید با آب خود کشت دیگری را آبیاری نماید» عده ای از حاضران گفتند: بسیار

پیش آمده که ما آب اضافی بستان خود را به زمین همسایه رها کرده ایم، پس استغفار می کنیم! اما حدیث گو و حدیث شنو هیچ کدام متوجه نشدند که مراد از این حدیث آن بوده که با زنان اسیر آبستن نزدیکی کردن روا نیست.

خطابی از حالات یکی از مشایخ خود نقل می کند که این حدیث را از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) برای ما روایت کرده بودند که حضرت از «حلق» قبل از نماز منع فرمود، و من این کلمه را «حَلَقُ» به معنی سر تراشیدن پنداشته بودم و چهل سال پیش از نماز سر نمی تراشیدم. خطابی گوید: بدو گفتم صورت صحیح کلمه، «حَلَقُ» است جمع حلقه؛ یعنی پیغمبر از حلقه زدن اشخاص برای صحبت متفرقه یا مذاکره علمی و دینی قبل از نماز منع فرمود تا ساکت بنشینند و خطبه نماز را گوش کنند. گفت: خیر بینی که مرا آسوده کردی!

ابن الصاعد نزد محدثان بلند قدر بود اما چون با فقیهان کمتر نشسته بود نمی توانست جواب مسأله ای را بدهد. چنانکه آورده اند روزی زنی به مجلس او آمد و پرسید: یا شیخ، چه گویی درباره چاهی که مرغی در آن افتاده و مرده؟ ابن الصاعد گفت: مرغ چطوری توی چاه افتاد؟ زن پاسخ داد: در چاه باز بوده مرغ افتاده. ابن الصاعد گفت: چرا در چاه را نمی پوشانی که چیزی در آن نیفتد؟! کسی آنجا حاضر بود خطاب به زن گفت: اگر آب تغییر حالت پیدا کرده [از جهت بو و رنگ و طعم] نجس است و الا پاک است.

مؤلف گوید: ابن شاهین در حدیث تألیفات فراوان داشت کمترینش یک جزء و بزرگترینش که در تفسیر بود هزار جزء، اما از فقه هیچ نمی دانست. بعضی محدثان برای آنکه در نظر مردم جاهل نیابند فتوی به غلط می دهند و

اسباب خنده می شوند، چنانکه از محدثی درباره «فرائض»^۱ پرسیدند گفت: طبق فرائض (= واجبات) الهی تقسیم می شود!

آورده اند علی بن داود مجلس می گفت: زنی آمد و پرسید: قسم خورده ام که ازارم را صدقه کنم (تکلیف چیست؟) ابن داود پرسید: آن را چند خریده ای؟ گفت: بیست و دو درهم. گفت: برو بیست و دو روز روزه بگیر! پس از آنکه زن رفت ابن داود گفت: وای که غلط جواب دادیم، کفاره «ظهار» را برای او گفتیم! مؤلف گوید: دو رسوایی را با هم ببینید، ندانستن و به غلط فتوی دادن. بیشتر اصحاب حدیث ظواهر کلماتی را که درباره صفات باری آمده بر مقتضای حس حمل می کنند، با فقیهان ننشسته اند تا بدانند که متشابه را به مقتضای محکم باید حمل کرد. و در زمان خودمان بسیاری از اهل حدیث دیده ایم که حدیث بسیار شنیده و کتابها گرد آورده اما از آن همه چیزی نفهمیده اند و از اهل حدیث کس هست که قرآن در یاد ندارد و ارکان نماز را نمی داند و به قول خودش به واجب کفایی پرداخته اما واجب عینی را پشت گوش انداخته و مهم را از غیر مهم شناخته است و این از فریبه‌های شیطانی است.

اما گروه دوم از محدثان از گردآوری حدیث مقصود صحیحی ندارند و نمی خواهند درست از غلط باز شناسند، صرفاً دنبال اساتید عالی و متون غریب هستند تا بگویند: فلان کس را دیده ام، یا این حدیث را کس دیگر روایت نکرده، یا از این طریق نکرده. مؤلف گوید: ما خود بعضی طالبان حدیث را در بغداد دیدیم که شیخی را در رقه (بستانی در ساحل دجله) می نشانند و بر او حدیث می خوانند، همو در مجموعه های حدیث که گردآورده می نویسد:

۱ در اینجا مقصود، فرائضِ ارث است، رک: فرهنگ معارف اسلامی، سید جعفر سجادی، ج سوم،

«حدثنی فلان... بالرقه...» و خواننده گمان می کند: «رقه» شام است. یا همان شیخ را بین نهر عیسی و فرات نشانیده و بر او حدیث خوانده، در مجموعه هایش می نویسد: «حدثنی فلان من وراء النهر...» تا گمان کنند در ماوراء النهر استماع حدیث کرده است! و هستند از محدثان که گویند: «در سفر دوم یا سوم چنین شنیدم...» که بدانند چقدر در تحصیل حدیث رنج برده و چند سفر کرده است. و این همه بر کنار از اخلاص است و مراد از آن ریاست طلبی و فخر کردن بر دیگران است. لذا دنبال حدیث شاذّ و غریب می گردند؛ چنین آدمی هرگاه به جزوه ای نوشته محدثی دیگر دست یابد که یکی از احادیث غریب او را شامل می شود، جزوه را پنهان می دارد تا خودش متفرد به نقل آن حدیث باشد! بعضی از این محدثان به سفرهای دور و دراز می روند تا همه راویانی را که مثلا اول اسمشان «قاف» یا «کاف» است ببینند و از ایشان حدیث بشنوند! و او را جزء مشیخه (= سلسله استادان و مشایخ روایت) خود به حساب آورند.

دیگر از فریبه‌های شیطان به محدثان برانگیختن ایشان است به بدگویی یکدیگر برای دل خنک کردن؛ اما اسم این کار را «جرح و تعدیل» می نهند. اما قداما آن را محض دفاع از شرع به کار می گرفتند و ملاحظه یا عرض ورزی نمی کردند، چنانکه علی بن المدینی از پدرش حدیث نقل می کند و تصریح می نماید که او ضعیف است.

از حارث محاسبی راجع به غیبت پرسیدند گفت: از آن حذر کن که بدترین عمل است، حسنات تو را به خصمت می رساند یا از سیئات او به حساب تو می آرد! و متوجه منبع غیبت باش که از او باش و نادان است برای دل خنک کردن و تعصب نمایی بیهوده و حسادت و بدگمانی ورزیدن، و این همه پیداست و بر کسی پوشیده نیست.

اما غیبت کردن علما منشأش فریب نفس است که: داری نصیحت و خیرخواهی می کنی! و بر آن حدیث تکیه می کنند که «غیبت فاجر رواست تا مردم از وی حذر نمایند». اما به فرض این حدیث راست باشد مجوز آن نیست که عیب و زشتی برادر مسلمان را ظاهر سازی بی آنکه از تو پرسیده باشند، و هر گاه کسی برای کسب راهنمایی نزد تو آید و بگوید: می خواهم دخترم را به فلان کس بدهم؛ و تو میدانی که آن آدم اهل بدعت است یا قابل اطمینان نیست باید به شایسته ترین شکل، پدر دختر را منصرف سازی، همچنین اگر دیگری بیاید و بگوید می خواهم مالی به فلان کس بسپارم و تو می دانی وی آدم امینی نیست باید به شایسته ترین صورت او را منصرف سازی نه اینکه با غیبت آن شخص نفس خود را تشفی دهی.

قاریان و پارسانمایان چنین غیبت می کنند که عیب برادر مسلمانی را به عنوان تعجب یاد می کنند آن وقت تظاهر به دعا برای او می نمایند! اما پیشوایان و مدرسان با ابراز ترحم غیبت می نمایند مثلاً می گویند: بیچار فلان کس گرفتار فلان عادت شده، بدبخت بهمان کس به بهمان آزمایش دچار آمده، از رسوایی و خواری به خدا پناه می بریم و می افزایند: این همه را گفتیم تا شما حاضران آن شخص را دعا کنید! اما غیبت به تصریح یا تعریض حرام است و قرآن از آن به خوردن گوشت برادر (دینی یا نوعی) تعبیر فرموده است^۱، و از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایات بسیار در منع غیبت داریم.

۱ ﴿وَلَا يَغْتَبْ بَعْضُكُم بَعْضًا أَيُّحِبُّ أَحَدُكُمْ أَنْ يَأْكُلَ لَحْمَ أَخِيهِ مَيْتًا فَكَرِهْتُمُوهُ﴾. (سوره حجرات، آیه

۱۲). «و هیچ یک از شما دیگری را غیبت نکند، آیا کسی از شما دوست دارد که

گوشت برادر مرده خود را بخورد؟! (به یقین) همه شما از این امر کراهت دارید».

دیگر از فریبهای شیطان بر محدثان روایت کردن حدیث مجعول است بی آنکه تصریح کنند که حدیث مجعول است و این جنایتی است بر شرع؛ می خواهند بدین گونه محدثی ایشان و بسیار دانیشان شیاع یابد، حال آنکه از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است: «هر کس دانسته حدیث دروغی از من روایت کند، یکی از او دروغساز است».

از تقلبات محدثان یکی هم آن است که روایت منقطع می آورند: «فلان عن فلان...» و این گمان را در شنونده (یا خواننده) پدید می آورند که گویا خود محدث آن روایت را شنیده، و این زشت است زیرا روایت «منقطع» در تراز روایت «متصل» نیست. بعضی محدثان از راوی ضعیف و کذاب روایت می آرند اما نامش را نمی برند یا به کُنیه یا انتساب به جدّ (به جای انتساب به پدر) از وی یاد می کنند تا شناخته نشود، و این نیز جنایتی است بر شرع؛ زیرا بر آن حدیث حکمی بار می شود که نباید بشود. اما اگر محدث از راوی ثقه ای روایت کند و محض اینکه نگویند چقدر از این یک نفر حدیث نقل کرده است، یا به لحاظ اینکه خودش را از وی بالاتر می داند، وی را به نام و نام پدر ذکر نکند بلکه به کنیه یا با انتساب به جد از وی یاد نماید؛ اگر راوی ثقه باشد، این حرام نیست لیکن به کراهت نزدیک است.

تلبیس ابلیس بر فقیهان

مؤلف گوید: فقهای پیشین اهل قرآن و حدیث بودند و به مرور حالشان رو به نقصان نهاد تا نوبت متأخران رسید و اینان گفتند: آیات احکام از قرآن ما را بس، و از کتب حدیث آنچه مشهور است مثل سنن ابی داود ما را کفایت است، تا آنکه همین را هم مورد کم اعتنایی قرار دادند و سست گرفتند. تا آنجا که

فقیهی به آیه ای استدلال می نماید در حالی که معنای آن را نمی داند و به حدیثی استناد می کند بی آنکه بداند صحیح است یا نه؛ و گاه به حدیثی تکیه می نماید که حدیث صحیحی مُعارض آن داریم و آن فقیه روی بی توجهی به نقلیات، از این حدیثِ مُعارض بی اطلاع است. پس اگر فقه عبارت باشد از استخراج حکم از کتاب و سنت، چگونه از آنچه نمی داند حکم استخراج نماید؟ و این زشت است که بر حدیثی که نمی داند درست است یا غلط، استناد کند. و شناخت درست و غلط حدیث در قدیم به سفرهای طولانی و رنج بسیار نیاز داشت تا آنکه کتابهای در این معنا تصنیف شد و صحیح و سقیم از هم باز شناخته شده است، اما تنبلی متأخران را از مطالعه علم حدیث مانع می شود، تا آنجا که بعضی فقیهان بزرگ را دیده ام روایت صحیح از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) را منکر می شود که: «روا نیست پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) چنین گفته باشد!» و برای احتجاج به نفع خود می نویسد: «دلیل ما در این موضوع چیزی است که از قول رسول الله (صلی الله علیه وسلم) آورده اند». و چون خصم به حدیث صحیحی علیه وی متمسک شود در جواب می گوید: «این حدیث شناخته نیست!» و این هم جنایتی است بر اسلام.

و از تلبیسه‌های ابلیس بر فقیهان آن است که تأکید و تکیه شان عمدتاً بر تحصیل علم جدل است که به گمان خود از این راه بر پیدا کردن دلیل درست برای احکام و استنباط نکات شرعی قادر شوند و علل احکام را در یابند، اما اگر راست می گفتند می باید به همه مسائل پردازند حال آنکه فقط به مسائل مهم که میدان سخن در آن فراخ است می پردازند تا مناظره کننده با چیره شدن بر خصم در نظر مردم پیش افتند و بتواند با تناقض جویی در حرف او وسیله

مفاخره و مباحثاتی برای خویش بیابد، اما همین مناظره کننده زبردست چه بسا در یک مسأله کوچک مبتلا به عموم در می ماند و حکم آن را نمی داند.

و از تلبیسه‌های ابلیس بر فقیهان در آمیختن فلسفه است در جدل و اعتماد ورزیدنشان بر این چیزهای ساختگی، و ترجیح نهادن قیاس بر حدیث. چنانکه اگر یکیشان بر حدیث استدلال کند عیب گیرند و زشت شمارند حال آنکه ولو به مقتضای ادب بایستی حدیث را مقدم آرند. دیگر از تلبیسه‌های ابلیس بر اینان (یعنی اهل جدل و خلاف)^۱ آن است که اکثراً به علم نظر (و مناظره) می پردازند بی آنکه آن را به قرائت قرآن و حدیث و سیره پیامبر (صلی الله علیه وسلم) و اصحابش که دلها را رقت می بخشد بیامیزند و معلوم است که دل با مسأله نجاست و طهارت حالت خشوع پیدا نمی کند بلکه نیاز به پند و یادآوری دارد تا به طلب آخرت برخیزد، و «مسائل خلاف» گرچه جزء علم شرع است اما کلّ مطلوب نیست. و آن که مطلع بر اسرار سیرت گذشتگان و نیز صاحبان مذاهب فقهی [مقصود ائمه مذاهب اهل سنت است] نباشد نمی تواند پیروی رفتار ایشان نماید. و باید دانست که طبیعت، دزد است و هر کس را با اهل این زمان واگذارند طبیعتش از عادات و طبایع آنان می دزدد و همانند آنان می شود، و هر کس سیرت سلف صالح را مطالعه کند می کوشد مانند آنها شود و اخلاق ایشان بیاموزد.

از بعضی گذشتگان نقل است که می گفت: یک حدیث را که به دل من رقت بخشد از صد قضیه (داوری) شریح دوست تر دارم. این را بدان جهت گفته است که اصل مقصود رقیق شدن دل است.

۱ «جدل و خلاف» علم بحث در رد و قبول مذاهب فقهی مختلف است در مسائل شرعی (رک:

مقدمه ابن خلدون، ترجمه هفارس، ج ۲، ص ۹۳۲ - ۹۲۹). م.

دیگر از تلبیسه‌های ابلیس آنکه اینان به مناظره اکتفا کرده از حفظ اصل مذهب و دیگر علوم شرعی روی گردانده اند. فقیه فتوی دهنده ای را می بینی که گاه معنی حدیث یا آیه ای را نمی دانند، که این عینِ غبن است. پس آن مناعت و حمیت در مقابل تقصیر کجاست؟! دیگر اینکه جدل برای پیدا کردن درست از غلط وضع شده و مقصود پیشینیان از آن خیر خواهی و نصیحت غیر بوده با پدید کردن حق. این است که از دو مناظره کننده قدیم اگر یکیشان متوجه جنبه درست حرف خودش نبود، طرف مقابل متوجه می نمود؛ حال آنکه مناظره کننده کنونی هر گاه بداند که تمام حرف خصم نیز حق است بدان اعتراف نمی نماید بلکه در رد آن حق می کوشد. و این آدم گرچه به ظاهر مغلوب نیست اما در واقع و از دیدگاه حق ملزم است، زیرا مناظره برای پیدا کردن حق وضع شده است و چه از این زشت تر که در رد کردن حق بکوشند! شافعی گوید: با هر کس مناظره کردم هر گاه منکر حجت شد از چشم افتاد و اگر حجت را پذیرفت در نظرم هیبت و شکوه یافت. و نیز گوید: هر گاه با کسی در حال مناظره بودم و توجه کردم به اینکه دلیلش بر حق است، به سوی او گراییدم.

دیگر از فریبه‌های شیطانی در علم جدل و خلاف آن است که به سبب حُب غلبه، حالت ریاست جویی نیز در نفس شخص برانگیخته می شود و تا احساس نماید که در کلام خودش ضعفی هست که ممکن است موجب غلبه خصم شود به مکابره می پردازد، و اگر ببیند که خصم در یک کلمه بدو زبان‌درازی می کند حمیت کبر می گیردش و دشنام می دهد و بحث و جدل به رسواگری و توهین می انجامد. دیگر از فریبه‌های شیطان بر مناظره کننده حرفه ای این است که به عنوان حکایت و نقل مناظره های خود غیبت طرف را می کند و به الفاظی که

دل خویش را خنک کند از او یاد می نماید. و نیز شیطان فریبش می دهد که پندارد علم شرع همین علم (خلاقیات) فقه است و بس، و مثلاً اگر نام محدثی نزد او آرند گوید: او چیزی نمی داند! و فراموش می کند که اصل حدیث است و حدیث اصل است. و اگر کلامی که دل را نرم کند بشنود می گوید: این کلام واعظان است. و نیز بی آنکه به مرتبه فتوی دادن رسیده باشند فتوی گویند و به هرچه در دلشان افتد حکم کنند حال آنکه در موارد مشکل توقف سزاوارتر است.

از عبدالرحمن بن ابی لیلی نقل است که گفت: یکصد و بیست تن از صحابه رسول الله (صلی الله علیه وسلم) را دیدم که هرگاه از یکیشان مسأله ای سؤال می شد به دیگری ارجاع می نمود؛ و نیز از همو نقل است که گفت: در این مسجد یکصد و بیست تن از صحابه رسول الله (صلی الله علیه وسلم) را دیدم که یکیشان سخن نمی گفت مگر اینکه دوست داشت کاش برادرش به جای وی سخن گفته بود، و هرگاه فتوایی از او می پرسیدند آرزو می نمود که کاش از برادرش پرسیده بودند.

و نیز نقل است که کسی از ابراهیم نخعی مسأله ای پرسید. او گفت: آیا کسی دیگر غیر از من پیدا نکردی که از او این مسأله را بپرسی؟! امام مالک بن انس (رضی الله عنه) می گفت: من به فتوی دادن شروع نکردم تا اینکه از هفتاد عالم پرسیدم که فتوی بدهم یا نه. همه گفتند: آری. کسی برایش گفت: اگر آنها تو را از فتوی دادن منع میکردند آیا سخن شان قبول می کردی؟ گفت: آری. شخصی به امام احمد بن حنبل گفت: من سوگند خورده ام و نمی دانم چگونه بوده است، تکلیف چیست؟ احمد پاسخ داد: کاش هر وقت فهمیدی چگونه سوگند خوردی، بدانی که من نیز چگونه جواب تو را بدهم. مؤلف گوید: این

چنین بوده شیوه گذشتگان به خاطر ترسی که از خدا داشتند، و هر کس در سیرت ایشان بنگرد ادب آموزد.

دیگر از تلبیسه‌های ابلیس بر فقیهان آمیزش با شاهان و حاکمان و تملق گویی ایشان و ترک نهی از منکرات است با وجود قدرت، و حتی به سبب استفاده دنیوی رخصت کار خلاف به قدرتمندان داد. و این سه فساد دارد: یکی آنکه امیر با خود می گوید اگر کار من خلاف بود این فقیه نهی می نمود و اگر مال من حرام بود این فقیه از مال من نمی خورد. دوم آنکه عامی می گوید: اگر کارها و اموال و امور فلان امیر اشکالی داشت فلان فقیه همنشین نمی بود (و تأییدش نمی نمود). سوم، خود آن فقیه با معاشرت آن امیر دینش تباه می شود. و شیطان فقیهان را برای رفتن نزد حکومتیان چنین می فریبد که تو می روی به سود یک مسلمان شفاعت کنی. راه کشف این فریب این است که گر شخص دیگری برای آن شفاعت و وساطت اقدام نماید اولی را خوش نمی آید بلکه از این یکی انتقاد می کند که حکومتی شده است!

دیگر از تلبیسه‌های شیطان بر فقیهان تجویز گرفتن پول از حکومت است با این توجیه که: تو خود در آن مال حقی داری! در حالی که آن مال اگر حرام باشد پیدا است که گرفتی نیست و اگر شبهه ناک باشد هم نگرفتنش اولی است و تنها اگر از راه حلال برای حکومت حاصل شده باشد فقیه می تواند بگیرد به اندازه شایستگی و منزلتی که در دین دارد- نه برای آنکه شئونات خویش را بالا ببرد و خرج خودنمایی کند^۱- به هر حال عوام مقلد فقیهانند و ممکن است با تاسی به ظاهر فعل فقیه (که مباح است) عمل خلافی را جایز انگارند.

۱ خواننده توجه دارد که مطلب مربوط به بغداد قرن ششم هجری است. -م.

شیطان بعضی از علما را هم از این راه می فریبد که محض دیانت و عبادت پیشگی خود نزد حکومتیان نمی روند اما غیبت عالمانی را که با حکومت راه دارند می کنند، و بدین گونه خودستایی و غیبت غیر را یکجا جمع می کنند!

اجمالاً رابطه با حکومتیان خطر بزرگ دارد، زیرا هر چند در ابتدا نیت خیر باشد با بزرگداشت و انعام امیر یا طمع فقیه آن نیت خراب می شود و نمی تواند تملق نکند یا نهی از منکر بکند. سفیان ثوری در چنین موردی گفته است: از اهانت سلطان بر خویش باک ندارم بلکه از اکرامش باک دارم مبادا دلم بدان سو گرایش یابد.

علمای سلف از امراء به سبب جورشان دوری می جستند و در حالی که امراء به علت نیازی که به فتاوی عالمان داشتند در جستجوی آنان بودند، تا جمعی میان عالمان پیدا شدند که رغبتشان به دنیویات شدید بود، علمی که به درد امراء می خورد آموختند و بدیشان هدیه برند تا از دنیویات ایشان بهره برند. بدین نشان که هرگاه امرای گرایش به شنیدن استدلالات عقلی جهت عقاید داشته اند علم کلام آشکار شده، و هرگاه تمایل به مناظرات فقهی داشته اند علم جدل مورد توجه واقع شده، و هرگاه امیران موعظت دوست بوده اند بسیاری از طلاب علوم واعظ شده اند، و هرگاه مردم به قصص گویان مایل شده اند قصاص فراوان گردیده و فقیه کم شده است.

دیگر از تلبیسه‌های ابلیس بر فقیهان اینکه بعضی عمری از وقف مدارس می خورند یا هیچ پیشرفتی در درس حاصل نمی کنند و سالها همان هستند که بودند و یا در علم به کمال می رسند و باز هم از راهی که طالب علم باید بخورد استفاده می کنند، زیرا آن وقف مخصوص کسانی است که درس می

خوانند یا احیاناً مردس و یا «مُعید»^۱ هستند. دیگر از فریبهای شیطانی دست یازیدن بعضی فقیهان جوان است به منهیات مانند حریر پوشیدن و زیور زرین به کاربردن یا از عوارض و مظالم خوردن؛ و آن به انگیزه های گونه گون می تواند باشد؛ یا در اصل فاسد العقیده است و محض پرده پوشیدن بر حال کار خود و استفاده از مزایای مال وقف خوردن و ریاست کردن و با مناظره برتری جستن به فقاقت روی آورده است، و یا عقیده اش سالم است لیکن اسیر هوی و شهرت می باشد و مانع و رادع درونی قوی که وی را باز دارد ندارد، بویژه که نفسِ جدل و مناظره آدمی را به تکبر و عُجب می کشاند و انسان جز با ریاضت (مشروع) و مطالعه سیره نیکان طبیعتش راست نمی شود و فقیهان (اهل جدل و مناظره) از این معنا بسیار دورند پس بجز آنچه طبع را به سرکشی و بلند پروازی و دارد توشه ای همراه ندارند. بعضی را نیز شیطان از این راه می فریبد که تو عالم و فقیه و مفتی هستی و علم از عالم حفاظت و دفاع می کند؛ حال آن که چنین نیست بلکه بر عالم حجت تامتر است و عالم گنهکار عذابش دو چندان است (همچنانکه درباره قاریان گفتیم). حسن بصری گوید: فقیه آن است که خداترس باشد. از ابن عقیل نقل است که فقیهی خراسانی را دید حریر پوشیده و انگشتری طلا به دست کرده. پرسید: اینها چیست؟ گفت: خلعت سلطان است و چشم کور کن دشمنان! ابن عقیل گفت: اگر مسلمانی اینها مایه شماتت دشمنان است بر تو، و نیز مایه شماتت شیطان است که دشمن بزرگ توست. ای بیچاره! چگونه خلعت سلطان با نهی رحمان بر تو گوارا است؟ سلطان

---

۱ «مُعید» کسی است که درس استاد را تکرار می کند. -م.

چیزی بر تو پوشانیده که از ایمان عریانت ساخته... چون امر خدا را خوار داشتید، خدا نیز بدن گونه شما را هدف رسوایی قرار داد.

دیگر از تلبیسه‌های ابلیس بر فقیهان تحقیر و اعظان است و در مجلس ایشان حاضر نشدن؛ شیطان وسوسه شان می کند که اینان قصص گویان اند! و مرادش این است که فقیه در آنجا حاضر نشود و موعظه و حکایتی نشنود که دلش نرم شود و به خشوع و رقت آید. و باید دانست که قصص گویان نه از باب اسمشان مذموم اند چنانچه خداوند متعال می فرماید: ﴿نَحْنُ نَقُصُّ عَلَيْكَ أَحْسَنَ الْقَصَصِ﴾^۱. «ما حکایت میکنیم بر تو نیکوترین حکایت‌ها را». و فرموده: ﴿فَأَقْصُصْ الْقَصَصَ﴾^۲. «این داستانها را (برای آنها) بازگو کن». بلکه چون غالباً آنان راست و دروغ را به هم می آمیزند بلکه داستانهای دروغ و نشدنی می آرند مورد نکوهش اند، و هر گاه قصص گویی جز راست نگوید و آنچه لازمه پند است بگوید ستوده است، چنانکه احمد بن حنبل گفته است: «مردم چقدر محتاج اند به قصص گوی صادق».

تلبیس ابلیس بر واعظان و قصص گویان

واعظان نخستین عبارت بودند از عالمان و فقیهان، چنانکه در مجلس وعظ عبید بن عمیر، امثال عبدالله بن عمر (رضی الله عنهما) حضور می یافتند، و نیز عمر بن عبدالعزیز (رضی الله عنه) در مجلس قصص گویی حاضر می شد. تا آنکه بتدریج این حرفه پست شد و به دست آدمهای نادان افتاد و اهل تشخیص از حضور در مجالس اینان خودداری کردند و در عوض زنان و عامیان به مجالس وعظ چسبیدند و واعظان عوام پسند علم را رها کرده به قصص گویی

۱ «ما بهترین حکایات را به وحی این قرآن بر تو می گوئیم». (سوره یوسف، آیه: ۳).

۲ «... پس این داستان را برای آنان حکایت کن». (سوره اعراف، آیه: ۱۷۶).

که نادانان را خوش می آمد پرداختند و بدعت‌های گونه‌گون در این فن راه یافت.

ما آفات قصص گویان را در کتاب (القصاص و المذکرون) یاد کرده ایم و اینجا به اجمالی بسنده می کنیم بعضی از اینان احادیث دروغین در تشویق نیکوکاری یا تهدید بد کاری می سازند و ابلیس آن را در نظرشان چنین توجیه می نماید که مقصود برانگیختن مردم به خوبی و بازداشتن مردم از بدی است؛ گویی شریعت ناقص است و تکمیل آنان را می طلبد! اینان آن حدیث پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) را فراموش کرده اند که فرمود: «مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ مُتَعَمِّدًا فَلْيَتَّبِعُوا مَقْعَدَهُ مِنَ النَّارِ». «هر کس دانسته بر من دروغ ببندد جایگاه خویش را در آتش آماده سازد».

دیگر از تلبیسه‌های ابلیس بر اینان خواندن اشعار محرک و شوق انگیز عاشقانه است و به عبارتهای گونه‌گون در محبت سخن راندن؛ و شیطان چنین امر را بر ایشان مشتبه ساخته که مقصود ما محبت الهی است، حال آنکه مستمعان عامی مردمان آلوده ای هستند با دل‌های پرهوس؛ بدین گونه گوینده و شنونده گمراه می شوند.

دیگر از تلبیسه‌های ابلیس بر اینان وجد نمودن است و خشوع نمایی ظاهری فزون بر آنچه در باطن هست؛ و ملاحظه جمعیت موجب افزودن تصنع می شود و «نفس» به گریه و خشوع زیادی دست می گشاید، که اگر دروغین باشد به آخرت زیان می رساند و اگر راستین باشد باز از ریا و تکلف عاری نیست.

بعضی قصص گویان و واعظان وزن و ضرب به صدا و حرکات خود می دهند به طوری که مشابهت به غنا پیدا می کند و همان طور که در مورد قاریان گفتیم این مکروه بلکه حرام است.

بعضیشان نیز اشعاری در مصیبت و مرثیه درگذشتگان و ناراحتیهای مرگ و غربت می خوانند و زنان را می گریانند و مجلس را ماتمکده می سازند حال آنکه در چنین موردی توصیه به صبر شایسته است نه آنچه موجب بیتابی گردد. بعضی در دقایق زهد و محبت الهی سخن می رانند و شیطان امر را بر ایشان مشتبه می سازد که مگر خود صاحب آن حالات هستند که تا کسی صاحب حالتی نباشد نمی تواند وصفش نماید؛ و در پاسخ این شبهه گوئیم سلوک غیر علم است و حال با قال فرق دارد. بعضی در منبر شطح و طامات خلاف [ظاهر] شرع می گویند و اشعار عاشقانه می خوانند تا به هر ترتیب کسی صیحه ای بر کشد و آهی بر آرد و مجلس رونق گیرد ولو با سخن تباه و بیراهی باشد. بعضی نیز عبارات آراسته بی محتوی می آرند. و این روزها (یعنی زمان مؤلف) اکثر کلام قصاصان داستان موسی (علیه السلام) در کوه، و یوسف و زلیخاست و از ذکر واجبات و منع محرّمات خبری نیست. به وعظ چنین قصص گویی چگونه زناکار و رباخوار دست از نابکاری خود بکشند و زن چگونه حقوق شوهرش را بشناسد و نماز بهنگام بخواند. این گونه واعظان شرع را پس پشت انداخته اند تا کالایشان رواج یابد و پیداست که حق سنگین و تلخ است و باطل سبک و شیرین.

بعضی نیز آن قدر زهد و نماز شب خوانی را می ستایند که عامی بدون توجه به مقصود، کار و زندگی و عیالش را رها ساخته گوشه گیر یا مغاره نشین می شود! بعضی نیز همه از رجا و رحمت می گویند بی آنکه از موجبات خوف نیز سخن در میان آرند و بدین گونه شنوندگان را بر معاصی گستاخ می گردانند، بویژه که شنونده می بیند خود قصص گوی مرکوبهای عالی سوار می شود و

جامه های فاخر می پوشد. چنین واعظی با گفتار و کردار، مردم را فاسد می سازد.

از واعظان کس باشد که راستگوی است و نیت نصیحت و خیرخواهی دارد الا اینکه کم کم دلش از حبّ ریاست سیراب می شود و خواستار تکریم و تعظیم می گردد. و نشانش آن است که نمی خواهد واعظ دیگری به جای وی وعظ بگوید و باری از دوشش بردارد حال آنکه اگر نیت خالص و درست باشد بدش نخواهد آمد که کسی در امر خیر کمکش کند.

مجلس بعضی قصاصان زنانه - مردانه است و زنان از روی به اصطلاح «وجد» صیحه های شوقمندانه بر می کشند و قصص گوی محض آنکه دلها را از خود نرماند بلکه قلوب را به خود متمایل سازد نهی از منکر نمی نماید [که همان ناله های اشتیاق آمیز زنانه جاذبه دیگری به مجلس می دهد].

این از تلیسهای ابلیس؛ اما در زمان ما [یعنی مؤلف] بعضی قصاصان هستند که امر بر ایشان مشتبه نشده بلکه دانسته و تعمداً قصص گویی را وسیله معاش و جلب انعام امیران ستم پیشه و باج گیران و ظلمه برای خود کرده اند. بعضی قصاصان بر سر گورها حاضر می شوند و با ذکر مصیبت و مرثیه فراق و داغ عزیزان زنان را می گریانند حال آنکه آنجا محل توصیه به صبر است.

گاهی هم ابلیس بر کسی که لیاقت وعظ دارد وسوسه می کند که تو شایسته این کار نیستی بلکه یک آدم بیدار دل این کار را باید بکند، بدین گونه او را به خاموشی وا می دارد و مانع خیر می گردد، و می گوید که تو از این کار لذت میبری و آسایش می یابی و ممکن است عملت آلوده ریا باشد، پس وحدت به سلامت نزدیکتر است. نقل است که نزد حسن بصری راجع به مسؤولیت و

تبعات «سخن گفتن» صحبت شد، گفت: شیطان می خواهد که شما ساکت باشید و کسی امر به معروف و نهی از منکر نکند!

تلبیس ابلیس بر اهل لغت و ادب

شیطان عموم اینان را فریفته و عمری مشغول نحو و لغت ساخته و از واجبات عینی و از شناخت آنچه در باب عبادات باید دانست و آنچه به کار تأدیب نفس و اصلاح قلب می آید، باز داشته است. علوم ادبی فی نفسه مطلوب نیست بلکه وسیله فهم چیز دیگری است (مثلاً تفسیر و فقه و حدیث) و بر انسان رواست که چون کلمه ای فهمید به عمل پردازد. از اهل ادب کسان باشند که از آداب شریعت و فقه چیز قابلی نمی دانند مع ذلک کبر عظیم دارند. و ابلیس بر ایشان امر را چنین مشتبه ساخته که مگر از علمای اسلام اند زیرا که قرآن را جز به نحو و لغت نتوان فهمید؛ آری، این صحیح است و در حد لزوم دانستن نحو و لغت شایسته و بایسته است اما بیش از آن زاید است و نیازی بدان نیست و به صرف وقت و اتلاف عمر نیرزد. البته اگر عمر بسیار گسترده دامن بود آموختن همه چیز خوب بود اما عمر کوتاه است و باید آنچه را برتر و مهمتر است ترجیح نهاد و مقدم داشت.

بعضی اهل لغت به گونه بازیچه و چیستان گویی مسائل شرع را مطرح می سازند و هنر می پندارند، و این نه از سر دانایی که محصول کم دانشی است زیرا از دو یا چند معنا که برای یک لغت هست نظر شارع یا فقیه به معنای قریب به ذهن است (ظاهر لفظ) نه احتمالات دور و دراز چنانکه از کسی پرسند: و طی زن در حال «قُرء» جایز است یا نه؟ به قول لغوی هم تواند گفت:

آری و هم تواند گفت نه؛ زیرا که «قرء» به معنای حیض آمده و هم به معنای طهر، اما در نظر فقیه فقط جواب از معنای قریب صحیح است^۱.

نظر به آنکه ادیبان و لغویان عموماً اشتغال ذهنیشان به اشعار جاهلیت است و از راه مطالعه حدیث و سیره نیکان در طبعشان مانعی بر هوس انگیزی آن اشعار پدید نیامده، لذا کمتر بین اینان آدمی تقوی پیشه و احتیاط کار می بینید. نحویان غالباً به حکومتیان می گرایند و از اموال حرام سلطانیان می خورند، همچنانکه ابوعلی فارسی در دستگاه عضد الدوله بود. ذیلا داستان زجاج نحوی را با قاسم بن عبدالله وزیر می آوریم تا دانسته شود چگونه نحویان به سبب کم اطلاعی از فقه آنچه را حلال نیست روا می شمارند.

زجاج گوید: من معلم قاسم بن عبدالله بودم و به او می گفتم: اگر به جای پدرت بنشینم و وزیر شوی با من چه کار خواهی کرد؟ او می پرسید: دوست داری چه کار بکنم؟ من می گفتم: می خواهم که بیست هزار دینار به من بدهی، و این منتهای آرزوی من بود. چند سالی گذشت و قاسم وزیر شد و من که در مصاحبت او بودم، ندیم وزیر شدم اما باک داشتم که آن وعده را به یادش بیاورم. تا آنکه در روز سوم وزارت گفت: ندیدم که آن وعده را به یاد من آورده باشی. گفتم: آن را به ملاحظه و رعایت وزیر - که خدایش مؤید بدارد - وا گذاشته ام و مراعات در باره این خادم را لازم به یادآوری نمی بینم. گفت:

---

۱ نمونه بازیهای لفظی در مسائل فقهی را در مقامة الفرضیة حریری ببینید، مثلاً، سؤال: «هل يجب علی الجنب غسل فورته؟» جواب: «أجل و غسل ابرته». که در اینجا معنای دور از ذهن فروة (پوست سر) و ابرة (استخوان آرنج) مراد است و اگر معنای قریب را در نظر بگیریم سؤال و جواب، هر دو خنده دار می شود: «آیا بر جنب واجب است که پوستینش را بشوید؟ بلی، و سوزنش را نیز!» و نیز رک: مقامات حمیدی: «المقامة فی المسائل الفقهیه» - م.

می دانی که خلیفه معتضد است و اگر جز او کس دیگری بود پرداخت آن مبلغ را به تو در یک قلم و یکجا هم مهم نبود، اما می ترسم این مایه حرفی میان من و خلیفه شود پس اجازه بده آن را به تفاریق به تو رسانم. گفتم: همین کار را بکن. گفت: در جایی بنشین و رقعہ های مردم را که در حوایج خود به ما نمی نویسند بگیر، و به نسبت درخواستی که کسی دارد پولی از وی بستان، و حاجت هر چه باشد - بجا یا بیجا - از گرفتن نامه و دادن قول مساعد از جانب من تأمل به خود راه مده و امتناع منماید تا آن مبلغ معهود برای تو حاصل شود. زجاج گوید: من آن کار را شروع کردم و هر روز نامه هایی نزد او می بردم و او تویق می نهاد [امضا می کرد]. و گاه می پرسید: برای انجام این درخواست چه مبلغ قول داده؟ می گفتم: فلان مبلغ. می گفت: مغبونت کرده، این کم است، بیشتر می ارزد، بیشتر بگیر! و من با طرف چک و چانه می زدم تا به مبلغی که می ارزید (و وزیر معین کرده بود) راضی می شدند. زجاج گوید: بدین گونه نامه های فراوانی به تویق او رساندم و پولی که دریافت کردم به بیست هزار دینار رسید و از آن درگذشت. پس از چند ماه از من پرسید: مبلغ موعود استیفا شد؟ گفتم: نه! هیچ نگفت و من همچنان نامه هارا به عرض او می رساندم و هر ماه می پرسید: به مبلغ معهود رسید؟ و من از بیم آنکه مباد آن ممر در آمد بسته شود، می گفتم: نه! تا آنکه یک روز پرسید: مبلغ معهود کامل شد؟ من این بار شرم کردم و گفتم: به سلامی وزیر بلی! گفت: راحتم کردی که من دلمشغول وعده ای بودم که به تو داده بودم که وفا شود. آن گاه قلم برگرفت و سه هزار دینار نیز از خزانه خود برای من حواله نوشت آن را هم دریافت نمودم و دیگر نامه های حوایج مردم را نگرفتم که به عرض او برسانم که بهانه ای برای آن کار نداشتم فردای آن روز که بر مسند نشست و من نیز به خدمت رسیدم اشاره

نمود که: هان بیار تا چه داری! گفتم: نامه از کسی نگرفته ام زیرا آن عهد وفا شد و من به مبلغی که خواسته بودم رسیدم، دیگر بهانه من نزد شما چه خواهد بود؟ گفت: سبحان الله! به نظر تو من این ممر مستمر تو را قطع می کنم، درحالی که اکنون همه مردم تو را واسطه حاجتروایی از جانب ما شناخته اند و مقام و موقعیتی از این راه یافته ای و صبح و شام به در خانه ات می آیند؛ حال اگر این شیوه جاری تو قطع شود می پندارند که نزد ما کم حرمت شده ای و مرتبه ات سقوط نموده؛ برو به کار خود ادامه بده و بی حساب بگیر! زجاج گوید: دستش را بوسیدم و از فردا صبح باز با رقعۀ ای درخواست مردم نزدش رفتم و او همچنان توقیع می نهاد تا مُرد؛ و این ثروت از آنجا حاصل کردم.

مؤلف گوید: ببینید این مرد عالم در نحو چگونه از فقه و دیانت کم اطلاع است که اگر می دانست کارش خلاف شرع بوده با افتخار حکایتش نمی کرد، زیرا پس از آنکه وزیر به آن شغل منصوبش کرد رساندن نامه ها و شکایات مردم به وزیر بر او واجب بوده است و گرفتن رشوت باب آن حرام. و ترجیح فقه بر سایر علوم از همین جا معلوم می شود.

تلبیس ابلیس بر شاعران

شیطان این گروه را فریفته به اینکه از اهل ادب اند و به هوشمندی از دیگران برترند و چنین وسوسه می کند: «آن که این استعداد خاص را به شما داده از گناهانتان نیز در می گذرد!» بدین گونه می بینی که در هر بیابان سرگردانند. و به دروغ بافی و تهمت زنی و هجوگویی و پرده دری و اقرار به رسوایی بزهکاری خویش می پردازند، و کمترین گناه شاعر، این می تواند باشد که کسی را مدح می گوید و آن کس میان گروهی مأخوذ به حیا می شود و یا از

۱ اشاره به آیه ۲۲۵ از سوره شعراء. - م.

ترس هجو چیزی به او می دهد و این چیزی نیست جز مصادره و اخاذی. و نیز عده ای از شاعران را می بینی که از حریر پوشی و اغراق و زیاده روی بی اندازه در مدح و نیز توصیف مجالس فسق و فجور خود و یارانشان باکی ندارند و از بدکاریهای خود نقلها دارند، حال آنکه ادب باید با تقوی همراه باشد و هوشمندی محض ارزشی ندارد و شیوایی عبارت نیز وقتی با پرهیزکاری توأم نباشد خوشایند خدا نیست. و نیز عموم شاعران هنگام تنگدستی، ناخرسندی خود را از سرنوشت و تقدیر آشکار می سازند و به سرزنش «زمانه پر کین و روزگار ستمکار» می پردازند که «با علو قدر خاک نشینشان کرده و ناشادشان می دارد»، و فراموش می نمایند که: «همه این تنگ عیشیها ز فسق است!» گویی خود را مستوجب سلامت از بلا و شایسته نعمتها می دانند بی آنکه مکلف به تکالیف شرع باشند؛ آن هوشمندیشان در اینجا غرق غفلت شده است.

تلبیس ابلیس بر عالمان کامل

بعضی صاحبان همتهای عالی که تحصیل همه گونه علوم شرعی و ادبی کرده اند ابلیس بدین حیلۀ پنهان می فریبدها که به دلیلی آنچه آموخته اند و به دیگران می آموزانند دچار خود بزرگ بین می شوند، به بعضیشان می گوید: تو رنج بسیار کشیده ای اکنون وقت لذت بردن است، و اگر هم لغزشی روی دهد چون تو عالمی عقوبت نکنند! و حدیث فضل را به گوشش فرو می خواند و اگر این وسوسه را بپذیرد هلاک است. اما اگر قرین توفیق خیر باشد در جواب ابلیس می تواند بگوید: اولاً افضیلت عالمان به عمل است، آیا کسی که طعام گرد آورد و دیگران را اطعام نماید خودش سیر می شود؟ مگر اینکه خودش هم غذا بخورد؛ ثانیاً در مقابل، احادیثی نیز در نکوهش عالمان بی عمل داریم که از دانش خویش سودی نبرده اند، امر به معروف می نمودند و

خودشان کار نیک نمی کردند و نهی از منکر می نمودند اما خودشان از کارهای زشت دست نمی کشیدند؛ ثالثاً: با این سرگذشت و سرنوشت آنان که می دانستند و به دانسته خود عمل نکردند همچون ابلیس و بلعام رابه یاد داشت و فراموش نکرد که به مفاد آیه قرآنی^۱ [که به نظم در آورده اند]:

«علم چندانکه بیشتر خوانی چون عمل در تو نیست نادانی

نه محقق بود نه دانشمند چارپایی بر او کتابی چند

آن تهی مغز را چه علم و خبر که بر او هیزم است یا دفتر»

بعضی عالمان را که اهل عمل نیز هستند شیطان از راه حسد بردن بر عالمان دیگر و تکبر ورزیدن بر دیگران و ریاکاری محض ریاست طلبی می فریبد، مخصوصاً در مورد ریاست چنین وسوسه می کند که این حق توست! و حُب ریاست را در دل آنان تقویت می کند به طوری که با علم به غلط بودن آن نمی توانند ترکش کنند، علاج این آفتها این است که با خود بیندیشد فضیلت علم، گناه تکبر و حسد و ریاکاری [محض ریاست طلبی] را نمی پوشاند بلکه حجت بر عالم تمامتر است و عذابش دو برابر! و هر کس در سیره عالمان عامل سَلَف بنگرد می بیند که خویش را خرد می انگاشتند و بزرگ نمی پنداشتند و تکبر نداشتند، و نیز هر کس خدا را بشناسد ریا نورزد و هر کس تقدیر الهی را در نظر گیرد بر آنچه برای دیگران خواسته حسد به دل راه ندهد.

شیطان بر عالمان جاه طلب امر را بدین گونه مشتبه می سازد که شما مقام عالی را برای خود نمی خواهید بلکه برای رفعت قدر شرع می خواهید که شما نایبان شرع اید؛ عزت شما پیروزی شریعت است و شکست اهل بدعت؛ و

۱ سوره جمعه، آیه ۵.

بدگوییتان در حق حاسدان نیز از غضب به خاطر خدا مایه می گیرد چون آن که شما را نکوهیده، کسی را نکوهیده که به امر دین قیام کرده است؛ و این تظاهر به خشوع و گریه نیز ریا نیست بلکه برای آن است که عوام تقلید نمایند، همچنانکه اگر طبیب خودش پرهیز کند، این علمش برای مریض مؤثرتر از قول اوست که پرهیز کن!

اما کشف این حیلتگریهای ابلیس چنین است که هر گاه عالمی برای عالم دیگر همچنان خشمگین شود که برای خودش، معلوم می شود که تعصب نایبان شرع را دارد نه تعصب خودش را! اما به بهانه تبلیغ و آموزش مردم به هیچ وجه نمی توان ریا را روا شمرد چنانکه از ایوب سختیانی نقل است که هر گاه ضمن سخن گفتن و حدیث کردن حالت رقت و گریه بدو دست می داد می گفت: چه زکام شدیدی! تا اشکین شدن چشمش را از زکام پندارند و ریا به اشکش نیامیزد. و نیز باید دانست که «الاعمال بالنیات»، و خداوند ارزیاب بیناست. بسا کسی که به زبان غیبت مسلمانان نمی نماید اما در دل از غیبت شنیدن خشنود می شود که همین از سه راه گناه است: یکی اینکه به گناه کردن شخص مورد غیبت شادمان شده! دوم: اینکه از بی آبرویی مسلمانی خوشحال شده! سوم: اینکه آن منکر را شنیده و نهی نکرده است!

دیگر از فریبهای ابلیس بر عالمان آن است که با سختکوشی شبانه روزی کتابها می نویسند با این تصور که محض نشر دین است، حال آنکه در نهان هدفی جز نام برآوردن و مقام و موقعیت یافتن و جلب مرید و شاگرد از دور دستها ندارد. آری، اگر از اینکه بدون مراجعه به خود وی از مصنفاتش بهره برند شادمان باشد معلوم می شود که مرادش نشر علم است چنانکه از بعضی

پیشینیان نقل است که گفت: ترجیح می‌دهم که مردم از علم من سود ببرند بی آنکه نام من در میان بیاید.

و نیز از عالمان کس باشد که به تلبیس ابلیس از فراوانی پیروان شادمان باشد با این گمان که از فراوانی طالب علمان شادمان است حال آنکه مرادش در باطن پر طرفداری و نامداری است. دیگر از تلبیس‌های ابلیس خودپسندی و تحسین دانش و گفتار خویشتن است که محض تعظیم علم و سخن نیست، چنانکه اگر یکی از خود دانشمندتر و سخنورتر بیند بر او گران آید! که اگر طبیبی به خاطر خدا کار کند و بیند طبیب دیگری بیماری را شفا بخشیده خوشحال گردد (نه اینکه آرزو کند بیمار بر دست فلان طبیب بهبود نیابد!) عبدالرحمن بن ابی لیلی گوید: یکصد و بیست تن از اصحاب پیغمبر را دیدم که چون از هر یکشان مسأله‌ای یا حدیثی سؤال می‌شد، دوست داشت و آرزو می‌کرد که کاش از صحابی دیگر سؤال شده بود.

مؤلف گوید: باشد که عالمی کامل از تلبیسات آشکار ابلیس برهد. اما ابلیس از راه مخفی تر می‌آید و می‌گوید: کسی را آگاهتر از تو به راههای بیرو نشد و درو نشد خویش ندیدم! هر گاه آن عالم به این وسوسه آرامش و آسایش یابد و دچار عجب گردد هلاک شده است. چنانکه از سری سقطی نقل است که گفت: اگر مردی وارد بستانی شود که در آن از هر گونه درخت باشد و بر هر درخت از هر گونه مرغان باشند و هر یک از آن مرغان به زبان فصیح گوید: «السلام علیک یا ولی الله!» و او بدین سخن آرام یابد، اسیر نفس باشد! و تنها رهنما خداوند است که جز او خدایی نیست.

باب هفتم

در تلبیس ابلیس بر حاکمان و شاهان

ابلیس حاکمان و شاهان را از جهات گوناگون فریفته که ما مهمترین آن را یاد می‌کنیم:

اول - به ایشان چنین می‌نمایاند که خدا آنان را دوست دارد که به سلطنت و حکومت گماشته و نایب خود بر بندگان قرار داده، و کشف این تلبیس چنین است که اگر براستی نایب خدا هستی باید حکم طبق شرع کنی و تابع رضای خدا باشی در آن صورت خدا به خاطر اطاعتی که بکنی دوستشان خواهد داشت. اما ظاهر پادشاهی و حکومت که خدا به بسیاری از اشخاص غیر قابل توجه و یا حتی به دشمنان خود بخشیده و آنان را بر بعضی از اولیای خود مسلط نموده است تا دشمنان خدا دوستان خدا را مقهور و مقتول سازند، این پادشاهی و حکومت بخشیدن از سوی خدا به چنین کسانی علیه آنان است نه له آنان، و به مضمون آیه قرآنی مهلتشان می‌داد تا بر گنجهکاری بیفزایند^۱.

دوم - شیطان چنین فریبتان می‌دهد که حکومت نیاز به هیبت دارد، از این روی طلب علم نمی‌کنند و با عالمان نمی‌نشینند و طبق آراء دلخواه خویش عمل کرده دین را تباه می‌سازند، و بر عکس با دنیا پرستان بی‌خبر از دین در می‌آمیزند. و معلوم است که طبیعت دزد است، لذا علاوه بر عیوبی که خود دارند عیوب آن معاشران نیز در نفسشان اثر می‌گذارد و بی‌هیچ مانع و مقاومتی هر چه خواهند می‌کنند که منجر به هلاک می‌گردد.

۱ ﴿إِنَّمَا نُمَلِّي لَهُمْ لِيَزْدَادُوا إِثْمًا﴾. (سوره آل عمران، آیه ۱۷۸). «ما به آنان مهلت می‌دهیم

فقط برای اینکه بر گناهان خود بیفزایند».

سوم - شیطان حاکمان و شاهان را از دشمن می ترساند و بر حجاب می افزایند، به طوری که دست شاکی به ایشان نمی رسد و آن کس که بدین کار گماشته اند نیز سستی می ورزد، و مصداق روایت نبوی می شوند که فرمود: «هر کس که متصدی یکی از امور مسلمانان شده باشد و در برابر حاجت و نیاز آنان حجاب گیرد و پرده و مانع میان خودش و آنان قرار دهد خداوند میان او و حاجت و نیازش پرده و مانع ایجاد فرماید».

چهارم - اشخاص بی صلاحیت و جاهل و بی تقوی را به کار می گمارند وستم اینان باعث می شود که مردم شاه و حاکم را نفرین نمایند. و هم اینان با معاملات خلاف شرع به حاکم حرام می خوراند و بر کسی که حد و مجازات روا نیست حد جاری می سازند، با این تصور که چون کار به دیگری سپرده شده دیگر برای اولی مسؤولیتی نیست حال آنکه این تصور براهی است. اگر عامل زکات تبهکاران را به تقسیم آن بگمارد و آنان خیانت کنند خود عامل زکات ضامن است.

پنجم - دیگر از فریبهای شیطان بر حاکمان و شاهان این است که ایشان را روا می دارد به ناروا طبق رأی خود دست ببرند و گردن بزنند با این پندار که اینها از مقوله «سیاست» است، معنی ضمنیش این می شود که گویا شریعت ناقص است و ما با رأی خود تکمیلش می نماییم. و این از بدترین تلبیسهاست زیرا شریعت، سیاست الهی است و محال است که خلل داشته باشد و محتاج رأی مخلوق باشد چنانکه در قرآن می خوانیم: ﴿مَا فَرَطْنَا فِي الْكِتَابِ مِنْ﴾؛ «هیچ چیزی را در کتاب (لوح محفوظ) فرو گذار نکرده ایم». و آنکه مدعی سیاست

بالاتر از شریعت است در واقع شریعت را خلل پذیر می داند و به کفر نزدیک می شود. از عضد الدوله نقل کرده اند که شیفته کینزی بود و همیشه دلش بدو مشغول؛ دستور داد آن کنیز را غرق کردند تا دلمشغولی بدو از کار سلطنت بازش ندارد. و این دیوانگی احمقانه است زیرا مسلمانی را بی گناه کشتن گناهی است نابخشودنی؛ و هر کس بیندار که این کار رواست کافر می شود و اگر بگوید که شرعاً روا نیست اما طبق مصلحت است، مصلحت را در خلاف شرع می داند.

ششم - شیطان دست درازی و گشاد بازی در اموال عمومی را در نظر حاکمان و شاهان خوب جلوه می دهد و آن همه را در حکم خویش می پندارند، و کشف این تلبیس چنان است که بدانیم آدم اسرافکار در مال خودش را هم شرعاً باید محجور کرد چه رسد به کسی که برای اداره اموال غیر اجیرش کرده اند و از آن مال جز به اندازه اجرت عملش حقی ندارد، پس چه جای گشاد بازی است؟ آورده اند که ولید بن یزید به حمادِ راویه از بابت روایت چند بیت پنجاه هزار [ظاهراً درهم] و دو کنیز صله داد، ابن عقیل گوید: این کار را بر وجه مدح نقل کرده اند حال آنکه بالاترین قدح است زیرا تبذیر در اموال مسلمانان است در مقابل، شیطان در نظر بعضی حاکمان و شاهان راندن مستحقان را خوب جلوه می دهد که این عمل در بدی همانند تبذیر است^۱.

هفتم - ابلیس بر شاهان و حاکمان آزادی در گناه ورزیدن را نیکو جلوه می دهد و بدین گونه امر را مشتبه می سازد که شما نظم و امنیت برقرار ساخته اید و به ثواب این عمل شما را بابت گناهان مجازات نخواهند کرد. جواب این

---

۱ اصولاً اگر صاحب حقان را محروم ندارند نمی توانند آن گشادبازیه را بکنند. افراط و تفریط

است که اساساً بر گماشتن شاهان و حاکمان برای امنیت راهها و نظم شهرهاست و این بر ایشان واجب است و عقاب اعمال منهی عنه را بر نمی دارد.

هشتم - ابلیس بر بیشتر شاهان و حاکمان امر را چنین مشتبه می سازد که شما وظیفه خود را کامل انجام داده اید. اینان گر چه ظاهر کارشان سر راست است اما اگر حقیقتاً نظر کنند اختلال بسیار ببینند. فرمانروایان قدیم در این باب دقتها می کردند چنانکه علی بن عیسی وزیر مأموری بر سبزه میدان گماشته بود که انگور برای شراب انداختن فروخته نشود، و نیز در گذشته منجمان را از نشستن در گذرگاهها [برایالع بینی] منع می کردند، و مواظب بودند که میان لشکریان پسر بی ریش و زلفی نباشد و این چنین بود تا عجم مسلط شدند.

نهم - شیطان، به کار بردن زور و فشار را در بیرون کشیدن اموال از اموال و نیز مصادره تمام اموال شخصی خائن در نظر شاهان و حاکمان نیکو جلوه می دهد، حال آنکه باید طبق بینه شرعی رفتار نمود. چنانکه آورده اند غلام عمر بن عبدالعزیز بدو نوشت اشخاصی هستند که در مال الله خیانت کرده اند و جز به شکنجه نمی توان اموال را از ایشان پس گرفت. عمر بن عبدالعزیز در پاسخ نوشت: اگر به ملاقات خدا بروم با مسؤولیت خیانت ایشان در اموال، بهتر است از اینکه خون آنان به گردنم باشد.

دهم - شیطان، بخشش و صدقه از اموال غصبی را در نظر حاکمان و شاهان می آراید و چنین می نماید که این ثواب آن گناه را می پوشاند و یک درهم صدقه اثر ده درهم غصب را محو می کند! غافل از اینکه گناه غصب به جای خود باقی است و آن صدقه از مال حرام را ثوابی نیست و حتی اگر صدقه از مال حلال نیز باشد گناه غصب را رفع نمی کند و انسان را بریء الذمه نمی کند.

یازدهم - و نیز شیطان ملاقات نیکان و التماس دعا از ایشان را در نظر شاهان و حاکمان خطا پیشه می آراید و چنین می نماید که این مایهٔ سبک شدن گناهانشان است، حال آنکه چنین خیری چنان شری را نمی پوشاند. آورده اند که باج گیران کشتی تاجری را توقیف کردند، آن تاجر نزد مالک بن دینار شکوه برد، مالک همراه او نزد عشار (= متصدی باج گیری) آمد. عشار عرض ادب نمود که هر فرمایشی داشتید سفارش می فرمودید. مالک گفت: کشتی این مرد را رها کنید. آن کار کردند و التماس دعا نمودند. مالک گفت: شما هزار نفرین کننده دارید، دعای من چگونه برای شما مستجاب می شود؟ از این کوزه بخواهید که دعایتان کند! و اشاره اش به کوزه ای بود که هر چه پول بابت باج می گرفتند در آن می انداختند.

دوازدهم - بعضی حاکمان هستند که زیر دست فرمانروای بالاتری کار می کنند و به حکم مافوق ستم می رانند و ابلیس امر را بر ایشان مشتبه می نماید که گناه به گردن کسی است که از بالا فرمان می دهد، اما این غلط است زیرا کمک کار و دستیار به ظلم و ظالم هم گناهکار است. چنانکه پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) در مورد شراب ده کس را لعنت کرده است (شرابخوار و ساقی و فروشنده و خریدار و شراب ساز و حمّال و آنکه از پولش بخورد...) و همچنین رباخوار و نویسنده و گواه سندش را و نیز موکل بر ربا را لعنت فرموده است. همچنین است کسی که زکات و مالیات برای بالا دست جمع آوری می نماید و می داند که او اسرافکار است، این هم کمک به ظلم نموده و شریک گناه اوست. مالک بن دینار در این باب نیکو گفته است که: «در خیانت یک آدم همین بس که خائن وی را امین دانند!»

باب هشتم

در تلبیس ابلیس بر عبادت پیشگان

بزرگترین راهی که شیطان از آن بر مردم وارد می شود جهل است، شیطان بر جاهل با آسودگی خیال داخل می شود حال آنکه بر عالم به طور دزدیده وارد می شود. ابلیس بسیاری از عبادت پیشگان را به سبب کمی دانش شان فریفته است زیرا عموماً مشغول عبادتند و علم را درست نمی آموزند. ربیع بن خثیم در این مورد گفته است: «فقه بیاموز آن گاه عزلت گزین».

پس نخستین تلبیس ابلیس عابدان را ترجیح نهادن عبادت پیشگی است بر علم؛ حال آنکه علم برتر از مستحبات است. شیطان به آنان چنین وانمود کرده که مقصود از علم عمل است و عمل را منحصر به عمل جوارح شمرده اند و این ندانسته اند که عمل در حقیقت عمل قلب است که برتر است از عمل جوارح و اعضاء.

مطرف بن عبدالله گوید: فضیلت علم برتر از عبادت است، و یوسف بن اسباط گوید: اگر بابی از علم بیاموزی بهتر از هفتاد سفر جهاد است، و معافی بن عمران گوید: نوشتن یک حدیث را دوست تر دارم از نماز شب و شب زنده داری به نماز.

اکنون به بیان تلبیس شیطان در مورد اقسام عبادات می پردازیم:

وسواس در طهارت گرفتن

شیطان عابد وسواسی را به دیر ماندن در مستراح امر می کند حال آنکه این برای کبد مضر است و باید به اندازه باشد. بعضی از عباد پیشگان برای اطمینان از استبرای بول بلند می شود و چند قدم را می رود و تنحنح می کند و روی

این پا و آن پای خود تکان می دهد تا هر چه بول در مجرا باقی مانده فرود بیاید و خارج شود. اما هر چه از این کارها بکند بول تازه خواهد آمد، و هر گاه آنچه را در ذکر مانده استبرا نماید کافی است، سپس آب بریزد و تطهیر کند. شیطان در نظر بعضی عبادت پیشگان استعمال آب فراوان را نیکو جلوه داده و طبق سخت ترین فتواها که هفت آب ریختن بعد از ازاله عین نجاست است عمل می کنند، همچنین است در کاربرد سنگ برای استنجا، که سه قطعه سنگ کافی است و پاک می کند و بیش از آن بدعت خواهد بود.

وسواس در وضو گرفتن

شیطان بر بعضی عبادت پیشگان در ترتیب نیت کردن تلبیس می کند چنانکه چند بار نیت نماز را بر زبان می آورند، حال آنکه نیت به قلب است و تلفظ آن لازم نیست و تکرار لفظ معنی ندارد. بعضی را هم از این راه وسوسه می کند که از کجا این آبی که می خواهی وضو بسازی پاک باشد؟ و هر احتمال دوری را در نظر او ظاهر می سازد، حال آنکه شرع می گوید در آب اصل بر پاکی است. و کثرت استعمال آب را هم چهار عیب هست: اسراف، وقت تلف کردن، فضولی در کار شرع که کاربرد اندکی آب را برای وضو بس می داند، و بالاخره اگر شستشوی هر عضو از سه بار بگذرد نهی شده است. و بسا آنقدر وضو را طول می دهد که وقت نماز می گذرد یا دست کم فضیلت اول وقت یا فضیلت رسیدن به نماز جماعت را از دست می دهد.

و شیطان در اینجا چنین وسوسه می کند که وضو مقدمه نماز است اگر وضو درست نشود نماز درست نیست، حال آنکه بعضی از همین آدمها را دیده ایم در مورد حلال یا حرام بودن خوراک و نوشیدنی خود این اندازه مقید نیستند و زبان در غیبت دراز می کنند. کاش کارشان برعکس بود! از پیغمبر (صلی الله

علیه وسلم) روایت است که بر سعد گذشت دید [با آب زیاد] وضو می گیرد فرمود: یا سعد، این اسراف برای چیست؟ سعد پرسید: مگر در وضو هم اسراف هست؟ فرمود: بلی، ولو کنار آب روان نشسته باشی [باید به اندازه آب مصرف کنی]. و نیز از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که فرمود: «بر وضو شیطانی «ولهان» نام موکل است از آن بر حذر باشید». در روایت دیگر فرمود: «ولهان در وضو گرفتن بر مردم می خندد و مسخره شان می کند». و نیز روایت است که فرمود: «در این امت اشخاصی خواهند بود که در دعا و در وضو افراط می کنند». ابوالوفاء بن عقیل می گفت: «ارزشمندترین چیزها وقت است، و خدا را با آب (بازی) کمتر می توان عبادت کرد».

از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که برای تطهیر بول اعرابی [که در مسجد ادرار کرد] فرمود: «یک ذنوب [نوعی دلو] آب کفایت است»؛ و درباره ازاله منی فرمود: «آن را با برگ «إذخر» پاک کن!» و درباره دامن بلند زنان که بر زمین ساییده و احیاناً نجس می شود فرمود: «با دنباله اش پاک می گردد»؛ و درباره ادرار پسر بچه فرمود: «آبی بر آن پاشید» و درباره ادرار دختر بچه فرمود: «بر آن آب بریزید». و نیز روایت است که آن حضرت یک وقت، حین نماز «أمامه» دختر ابوالعاص بن ربیع [از زینب دختر پیغمبر (صلی الله علیه وسلم)] را در بغل داشت و موقعی که سجده می رفت او را بر زمین می گذاشت و چون بر می خواست بچه را هم بر می داشت. و نیز روایت است که عمر (رضی الله عنه) به یک اعرابی خبر داد که حیوانات درنده در ظرف آبش زبان زده از آن پاک است و پاک کننده و نوشیدنی. و نیز آن حضرت چارپای بدون پالان سوار می شد [یعنی بی تکلف بود و نیز اینکه عرق الاغ نجس نیست] و در اخلاق و عادت آن حضرت استعمال آب زیاد به عنوان عبادت و

قصد ثواب نشان نداده اند. آن حضرت از سنگابه مسجد وضو می ساخت و پیداست که اعرابیان حیوان صفت با آن سنگابه چه می کردند؟ نشنیده ای که آن اعرابی در مسجد ادرار کرد. این همه برای آن است که ما بدانیم و بیاموزیم که در آب اصل بر طهارت است. و نیز آورده اند که حضرت از آب گودالی که به رنگ حنا شده بود وضو ساخت و اینکه روایت کرده اند که فرمود: «استنزهوا من البول» یا «تنزهوا من البول»؛ باید دانست که «تنزه» را حد معلومی است. یعنی باید غافل از آن نبود که رطوبت بول تا کجا رسیده، آن را تطهیر نمود؛ اما کاوش و دنبال کردن، اتلاف وقت است و شرع آن را نخواسته.

و نیز آورده اند که اسود بن سالم (از صالحان بزرگ) در وضو آب بسیار به کار می برد پس از چندی آن عادت را ترک نمود. سبب پرسیدند گفت: شبی خفته بودم ندایی آمد و مرا منع کرد، چنانکه از سعید بن مسیب نقل است که گفت: در وضو شستشوی هر عضو چون از سه بار بگذرد، آن وضو بالا نمی رود. اسود افزود: دیگر به آن عادت آب بازی باز نمی کردم و یک کف آب وضوی مرا کفایت است.

وسوسه ابلیس در اذان گفتن

از جمله فریبهای شیطانی اذان گفتن با لحن و آهنگ آواز خوانی است، مالک و دیگر علما شدیداً از آن اکراه داشته اند، و دیگر آمیختن اذان با دعاها و اذکار و مواعظ است پیش و پس از آن، که علما این را نیز ناخوش داشته اند که چیزی به اذان افزوده شود. و نیز بسیار کس دیده ایم که بسیاری از ساعات شب را بالای مناره موعظه می کند یا سوره هایی از قرآن را به صدای بلند قرائت می نماید. بدین گونه خواب مردم را می گیرد و حواس شب زنده داران را پرت می کند و قرائتشان بهم می زند، که این همه از منکرات است.

فربب شيطان در نماز

ديگر وسوسه شيطان است در لباس نمازگزار، كه بعضى چند بار آن را مى شويند، و اگر دست به آن بخورد باز مى شويند. بعضى شستن لباس را در خانه كافى نيمى دانند و مى گويند: حتماً بايد در رودخانه باشد بعضى هم لباس را در دلو گذاشته به شيوه يهوديان در چاه آب فرو مى برند. اصحاب كرام (رضى الله عنهم) چنين نكردند، ايشان هنگاميكه فارس را فتح كردند با لباس فارسى نماز خواندند و فرش و رخت ايشان را به كار بردند. بعضى از وسواسيان چنانكه قطره اى آب بر لباسش بچكد تمام آن را مى شويند و بدين سبب از نماز جماعت جا مى مانند، بعضى هم در روز بارانى محض پرهيز از «ترشح» آب باران به مسجد نيمى روند.

نيز از وسوسه هاى شيطاني تكرر نيت نماز و تكبيره الاحرام بستن و باز شكستن است. بعضى وسواسيان هستند كه سوگند به سه طلاق مى خورند كه اين نيت آخرى است! در حالى كه شريعت ما سهله و سمحه است و پيغمبر (صلى الله عليه وسلم) و يارانش چنين نيمى كردند. از ابوحازم نقل است كه وارد مسجد شد ناگهان شيطان وسوسه اش كرد كه وضو ندارى بى وضو نماز مى گزاري؟ گفت: [لعين!] تو اين قدر خير خواه من نبودي!

و چاره اين وسواس آن است كه به آدم وسواسى گفته شود همين قدر كه تو به نماز برخاسته اى نيت است و لفظ لازم نيست، تازه آن را هم گفتمى و درست گفتمى؛ اعاده براى چيست؟

از ابن عقيل نقل است كه كسى از او پرسيد من چه كنم؟ وضو مى گيرم، سپس با خود مى انديشم گرفته ام، تكبير مى گويم و با خود ميانديشم كه نگفته

ام. ابن عقیل گفت: نماز بر چنین آدمی واجب نیست! چرا که مجنون است و قلم از مجنون برداشته شده تا به عقل باز آید.

مؤلف گوید: وسوسه در نیت نماز ناشی از مسأله ندانستن و کم عقلی خواهد بود. پیداست که اگر کسی فی المثل زیر پای عالمی محض احترام بخواهد برخیزد به لفظ نمی گوید که «زیر پای این عالم محض احترام به علمش بر می خیزم...» بلکه همان برخاستن نیت او را نشان می دهد. در نماز هم قیام و نیت بلافاصله و باز هم در نفس متصور میشود و صورت وقوع خارجی می یابد و مادام که نیت را فسخ نکرده اگر تکبیر را بگوید صحیح عمل کرده و چنان نیست که لازم باشد نیت و تکبیر با هم باشد... آورده اند که هیچ کس پیش از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) بر خرده بینان و سواسی سختگیر نبود، همچنین ابوبکر و عمر (رضی الله عنهما) بر حال و عاقبت و سواسیان بسیار نگران بودند. از سواسیان کسانی هستند که چون نیت را درست کردند دیگر از بقیه نماز غافل اند و نماز را همان تکبیره الاحرام می دانند و بس؛ و این فریب شیطانی است که دخول در عبادت را از خود آن مهتر وانمود می کند و آدم را از اصل خانه به در آن مشغول می دارد.

و از سواسیان کسانی هستند که در اواخر رکعت به جماعت می رسند و وقت خود را به «استفتاح و استعاذه» تلف می کنند تا امام به رکوع می رود و در وسط رکوع با عجله تکبیر گفته به نماز ملحق میشوند، حال آنکه بعضی علما قرائت را بر مأموم لازم شمرده اند ولی «استفتاح و استعاذه» سنت است و مستحب، بدین گونه احتیاط در آن است که در چنین موردی از «استفتاح» که سنت است بگذرد و حین قدری از قرائت [که در نظر بعضی بر مأموم واجب

است] به نماز ملحق گردد و این نکته ای است که شیخ ابوبکر دینوری به مؤلف کتاب - هنگامی که نوجوان بود - تذکر داد.

برخی عبادت پیشگان را هم شیطان از این راه فریفته که به سبب بعضی وسوسه ها سنتها را به جای نمی آورند، مثلاً به صف اول نمی روند و می گویند اصل بر این است که دل نزدیک باشد، و در نماز دست روی دست نمی گذارند به این عنوان که نمی خواهم خشوعی از خویش بنمایانم که در دل ندارم. که این دو سنت از بعضی صالحان بزرگ روایت است، مثلاً از قول پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) «بهترین صفهای مردان اولین آنهاست و بدترین آخرین آنها»، و نیز آورده اند که ابن مسعود (رضی الله عنه) نماز می خواند دست چپ را بر روی دست راست گذارده بود، پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) بر او گذشت و دست راستش را بر چپش گذاشت.

و شیطان بعضی نمازگزاران را از راه زیاده روی در غلیظ ادا کردن حروف از مخارج می فریبد، و چنان «الحمد» و «مغضوب» پر سر و صدا و مکرری راه می اندازند که از آیین نماز بیرون می رود و به سبب تکلف در تحقق مخرج از تدبر و فهم معنی باز می مانند. روایت است که کسی بر انس بن مالک (رضی الله عنه) وارد شد و او نماز سبک مثل نماز مسافر می خواند، آن شخص پرسید: خدایت پیامرزد، آیا این همان نماز واجب است که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) می خواند یا نماز مستحبی به جای آوردی؟ انس گفت: این همان نماز واجب است که رسول الله (صلی الله علیه وسلم) می خواند، و حضرت می فرمود: «بر خود سخت نگیرید که خدا بر شما سخن می گیرد، که [پیش از شما] عده ای بر خود سخت گرفتند و خدا بر ایشان سخت گرفت که این راهبان دیر و صومعه نشینان بقایای آنان هستند...». و نیز روایت است که عثمان

بن ابی العاص به پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) عرض کرد: «شیطان میان من و نماز من حایل می شود و در قرائت مرا به اشتباه میاندازد». حضرت فرمود: «آن شیطانی است به نام خنزب، هر گاه احساس کردی که وسوسه ات می نماید، از او سه بار به خدا پناه ببر و به سمت چپ آب دهان بینداز». عثمان گوید: این کار را کردم و خدا آن وسوسه را از من دور کرد.

شیطان بسیاری از عبادت پیشگان جاهل را می فریبد و می پندارد که عبادت همین قیام و قعود است و بس؛ و بر این عادت خود نادانسته ادامه می دهند، مثلاً هنوز تشهدشان را تمام نکرده چون امام سلام می دهد اینها هم سلام می دهند و از نماز خارج می شوند حال آنکه از تشهدشان قدری باقی مانده و تشهد امام از اینان کفایت نمی کند.

روزی بر یکی از عبادت پیشگان وارد شدم، داشت نماز مستحیبه (در روز) با صدای بلند می خواند، گفتم: جهر در نماز روز مکروه است، گفت: دارم این جوری خواب را از خود می رانم... گفتم: سنت به سبب خواب آلودگی تو ترک نمی شود، وانگهی هر زمان خوابت می آید بخواب که نفس تو را هم بر تو حقی است. و از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت داریم که هر کس نماز روز را به جهر بخواند با پشگل بزیندش!^۱

شیطان بعضی عبادت پیشگان را بدین گونه فریفته که نماز شب زیاد می خوانند و از شب زنده داری و نیز ادای نماز مستحب روز بیش از ادای فرایض شادمانند، شب بیدار می مانند و سپیده که می زند خوابشان می برد و نماز صبح شان قضا می شود! یا به نماز جماعت صبح نمی رسند، یا روز خرد و خسته و

۱ مصحح کتاب نوشته است که این روایت را به این لفظ جایی نیافتم. - م.

خواب آلوده اند و نمی توانند برای عائله شان کسب روزی نمایند. عباد پیشه پیری به نام حسین قزوینی را دیدم که در جامع منصور (بغداد) زیاد قدم می زد، سبب پرسیدم. گفت: برای آنکه چرتم نگیرد! اما شرع این را نخواسته، و پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرماید: «نفس تو را هم بر تو حقی است هم شب برای عبادت برخیز و هم بخواب»، و جای دیگر فرمود: «بر شماست یک قربانی متوسط، هر کس در این دین بر خود سخت بگیرد، آن سختگیری مغلوبش می کند». و نیز آورده اند که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) وارد مسجد شد و ملاحظه کرد که طنابی بین دو ستون بسته اند، پرسید این چیست؟ گفتند: از آن زینب است که به نماز دراز می ایستد و هر گاه خسته می شود یا سست می گردد دست به این می گیرد. فرمود: این طناب را باز کنید، و فرمود: «هر یک از شما با نشاط نماز بخواند، هر گاه سست و خسته شد بنشیند» (یعنی برای نماز مستحب لازم نیست کسی خود را شکنجه بدهد). و از عایشه (رضی الله عنها) روایت است که حضرت فرمود: «وقتی کسی از شما را چرت گرفت، بخوابد تا خوابش بپرد، زیرا که بسا اگر به حال چرت نماز بخواند به جای آنکه خودش را دعا کند به خود دشنام بدهد!». (این حدیث را بخاری و مسلم هر دو روایت نموده اند و حدیث قبلی را تنها بخاری نموده است).

بیخوابی در عقل و بدن سوء اثر دارد زیرا تجدید قوا لازم است، و اگر گوینده ای بگوید که از برخی گذشتگان شب زنده داری منقول است، جوابش این است که آنان بتدریج به این کار پرداخته بودند تا قادر به شب زنده داری شده بودند و اطمینان داشتند که در عین شب بیداری به نماز جماعت صبح مهم می رسند، و از خواب قیلوله (خواب روز در حدود ظهر) هم کمک می گرفتند و خوراک کم می خوردند (تا کم خواب شوند). پس از این همه، روایت

صحیحی نداریم که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) تمام شب را بیدار مانده و هیچ نخوابیده باشد؛ و تنها سنت پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) است که قابل پیروی است.

شیطان بعضی شب زنده دارای را هم بدین گونه می فریبد که شب بیداری خود را برای مردم حکایت می کند، مثلاً به این صورت که میگویند: فلان مؤذن به هنگام اذان گفت! تا بدانند در آن موقع بیدار بوده؛ که اگر ریایی هم به خرج نداده باشد دست کم ثواب خود را کم کرده زیرا عملش را از «دیوان سر» به «دیوان علانیه» نقل می دهند.

ابلیس بعضیها را چنین فریفته که در مساجد برای عبادت مستحب تنها می مانند تا بدین گونه خود را به مردم بشناسانند. از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) نقل است که «بهترین نماز مرد آن است که در خانه خود بخواند الا نماز فرض». (این حدیث را بخاری و مسلم هر دو آورده اند). و آورده اند که عامر بن قیس اکراه داشت از آنکه او را در مسجد در حال نماز مستحبی خواندن بینند حال آنکه در منزل روزی هزار رکعت نماز می گزارد، و ابن ابی لیلی هرگاه مشغول نماز می بود و کسی بر او وارد می شد، او [به عنوان استراحت] دراز می کشید.

بعضی عابدان را شیطان چنی فریفته که میان مردم به گریه تظاهر می کنند. البته ممکن است کسی واقعاً نتواند خود را نگاه دارد اما اگر از کسی که می تواند خودداری کند دیده شود در معرض ریاست. از ابووائل نقل است که در خانه حین نماز آهسته می گریست اما اگر دنیا را به وی می دانند در حضور کسی آن کار را نمی کرد. از ایوب سختیانی نقل است که هر گاه گریه بر او غلبه می نمود از میان جمع بر می خاست.

شیطان بر بعضی از عبادت پیشگان امر را چنین مشتبه کرده که شب و روز نماز می خوانند اما در اصلاح یک عیب نهان یا درست کردن راه معیشت خود نظری نمی کنند، حال آنکه رعایت اینها از مستحبات فراوان اولی تر است.

شیطان قاریان قرآن را با تند خوانی می فریبد که شایسته نیست، و اینکه از بعضی گذشتگان نقل است که در هر روز یا در یک رکعت قرآن تلاوت می کرده اند نادر است. و هر که بر این کار مداومت نماید اگر چه خلافی نکرده اما اگر ترتیل کند و آرام و با تأنی بخواند در نظر علما خوشتر است چنانکه از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت کرده اند: «هر کس در کمتر از سه روز قرآنی بخواند آن را نمی فهمد».

و نیز شیطان بعضی قاریان را می فریبد که شبها بر مناره صدا در صدا بیندازند و به آواز قرآن بخوانند این کار گذشته از مردم آزاری و خواب دیگران را گرفتن در معرض ریا هم هست، برخی هم قرآن خواندشان را برای موقع اذان و هنگامی که مردم به مسجد می آیند می گذارند که بیندشان. مؤلف گوید: از چیزهای عجیب که دیدم اینکه امام جماعتی بعد از نماز صبح، معوذتین (دو سوره آخر قرآن) را خواند و سپس دعای ختم قرآن را خواند تا بپندارند یا بدانند قرآن ختم کرده است. حال آنکه روش پیشینیان این نبود، آنان عبادات خویش را نهفته می داشتند. مثلاً ربیع بن خثیم اعمالش همه پنهانی بود و اگر کسی وارد می شد و او مشغول قرائت بود پارچه ای روی قرآن می افکند و آن را می پوشانید و و همچنین احمد بن حنبل قرآن زیاد می خواند اما معلوم نمی شد کی ختم کرده است.

تلبیس شیطان عبادت پیشگان را در روزه

شیطان عده ای را با «صوم ابد» می فریبد که البته اگر روزهایی را که افطار واجب است [مثل عید فطر] روزه نگیرد، کار خلافی نکرده، اما از دو عیب خالی نیست یکی آنکه ضعیف می شود و از کسب معیشت و ادای وظیفه زناشویی عاجز می ماند و دو واجب را فدای یک مستحب می کند، دیگر اینکه [فضیلت روزه مستحب را هم از دست می دهد]. چرا که از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت کرده اند که فرمود: «بهترین روزه، روزه داود علیه السلام بود که یک روز در میان روز می گرفت». و در روایت دیگر آمده است به یک صحابی که اصرار داشت روزه بگیرد فرمود: «یک روز بگیر و یک روز بخور». آن صحابی گفت: من قدرت بیش از این و بهتر از این را هم دارم. فرمود: «بهتر از این روزه ای نیست». (این روایت در صحیح مسلم و صحیح بخاری آمده است).

و اگر گفته شود که بعضی پیشینیان دائم روزه بودند، جواب این است که بسا آنان می توانستند ضمن این کار به وظایف خانوادگی خود نیز برسند و یا خود خانواده ای نداشتند و نیازشان به کسب نبود و یا این کار را برای آخر عمر گذاشته بودند؛ به هر حال آن سخن پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) که «روزه ای بالاتر از یک روز در میان نیست» کلام فصل است [حرف را تمام کرده و بریده است]. از قدما کسانی با کم خوراکی و بدخوراکی روزه مدام گرفتند و آن در چشم و مغزشان اثر گذاشت، که نوعی تقصیر در حق نفس است و تحمیل فوق طاق نفس که جایز نیست.

گاه شایع می شود که فلان عبادت پیشه همیشه روزه دار است، و او از این شایعه اطلاع یافته، دیگر جلو چشم مردم افطار نمی کند مبادا آن جاه بشکند. و این نوعی ریای پنهان است و اگر نظرش به اخلاص باشد و پوشیدن احوال

خود، باید جلو چشم کسی که او را روزه دار می داند افطار کند و روزه‌های بعد، اگر خواست به روزه داری ادامه دهد و اعلام ننماید [تا آن شایعه صوم ابد وی منتفی گردد].

بعضی را شیطان وا می دارد که روزه داری خود را اعلام نمایند، مثلاً می گوید: بیست سال است که روزه نشکسته‌ام، با این تصور فریب آمیز که مقصود من راهنمایی دیگران است تا آنان نیز بمن اقتدا نمایند. اما خدا از نیت و مقصود همگان بهتر آگاه است! از سفیان ثوری (رحمه الله) نقل است که بنده به اعمال نیک در نهران می پردازد اما شیطان آن قدر وسوسه اش می نماید تا اظهار کند و عملش از دیوان سر به دیوان علانیه نقل یابد. بعضی عبادت پیشگان فی المثل دوشنبه و پنجشنبه را روزه می گیرند و اگر به سفره دعوتشان کنند میگویند: امروز که پنجشنبه است! و می خواهد برساند که هر پنجشنبه روزه می گیرم، و اگر به طور ساده بگوید امروز روزه‌ام، این را مصیبتی تلقی می کند! و هم از اینان کسانی هستند که دیگران را به دیده خواری می نگرند که ما روزه داریم و اینان نیستند. بعضیشان در قید روزه دائم هست اما مقید افطار نیست که از چه نانی است، و مواظب نگاه حرام و سخن بیهوده که از او سر می زند نیست و شیطان چنین می پنداراندش که ثواب روزه تو گناهت را می پوشاند.

تلبیس شیطان عبادت پیشگان را در حج

یک بار حج واجب تکلیف را ساقط می کند. گاه کسی بدون رضایت والدین دوباره می رود و این خطاست، گاه به حج می رود در حالی که دیون و مظالم بر گردن دارد، یا برای تفریح و گردش می رود، بعضی هم برای آنکه بگویند فلان کس حاجی شده. و اکثراً ضمن راه در فرائض و طهارات شان کاستیها پدید می آید و با دلهای چرکین و پلید و باطنهای ناپاک دور کعبه گرد

می آیند و ابلیس، ظاهری از حج نشانان می دهد و بدان می فریدشان؛ حال آنکه مراد از حج فقط اعمال بدنی نیست بلکه نزدیک دل است به خداوند، و آن جز به قیام به تقوی شدنی نیست. بسا کسا به مکه می رود تا دفعات حج خود را بیفزاید و مثلاً می گوید: من بیست بار «وقوف» داشته ام. بسا کسان که مجاور مکه می مانند بی آنکه به پاکیزگی باطن خود پرداخته باشند، و همه همتشان مصروف آن است: که فتوحی برسد ازهر جا که باشد، و گهگاهی بگویند: بیست سال است که مجاور بیت الله ام. مؤلف گوید: و من خود دیدم حج روانی که در راه همدیگر را برای آب کتک می زدند و بر یکدیگر راه می بستند.

و شیطان جمعی حج روان را بدین گونه فریفته که نمازشان فوت می شود و موقع معامله کم فروشی می کند به این گمان که ثواب حج این همه را می پوشاند؛ و جمعی را بدین گونه فریفته که در مناسک، عمل به بدعت می کنند مثلاً در احرام یک دوش را برهنه می گذارند تا آفتاب در سر و صورت و پوست آنان اثری دارد و این را وسیله خودنمایی سازند. در روایت بخاری آمده است که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) دید کسی ریسمانی به گردن دیگری انداخته وی را طواف میدهد، حضرت آن ریسمان افسار مانند را پرید. در روایت دیگر آمده است کسی دیگری را در طواف هدایت می کرد به این صورت که رشته ای در بینی واره او افکنده می کشید. حضرت فرمود: او را با دست راهنمایی کن. مؤلف گوید: این دو حدیث متضمن نهی از بدعت آوری در دین است ولو به قصد طاعت باشد.

شیطان بعضی را هم از راه «توکل» به شبهه انداخته. کسی به امام احمد بن حنبل (رحمه الله) گفت که می خواهم متوکلانه بی زاد و توشه قدم در راه مکه

گذارم. احمد گفت: خارج از قافله برو. گفت: نه، همراه قافله خواهم رفت.
احمد گفت: پس تو بر خرجین همسفران توکل کرده ای!

تلبیس ابلیس بر غازیان

شیطان عده زیادی را فریفته که به نام جهاد بیرون می روند حال آنکه نیتشان ریا و خودستایی است که گفته شود فلان کس غازی [جنگجوی در راه خدا] یا دلاور است، یا قصدش غنیمت می باشد. مردی از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) می پرسید که کسانی برای شجاعت نمایی می جنگند و گروهی به حمیت اهل و طایفه و قبیله و بعضی به ریا (برای نظر مردم)، کدام از اینها «در راه خدا» محسوب است؟ فرمود: آن کس که می رزمد تا کلمه الله برترین باشد، این جهاد در راه خداست. (این حدیث را بخاری و مسلم روایت کرده اند).

و نیز از قول ابن مسعود (رضی الله عنه) آورده اند که گفت: بر شما باد که عنوان شهید به هر کس ندهید، بسا برای غنیمت کشته شده و بسا برای اسم درک کردن، و بعضی برای آنکه دیده شوند و مقام مورد توجه مردم بیابند. و از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که «روز قیامت سه کس را پیش از همه داوری می کنند: نخست کسی را که کشته شده و شهادت یافته و خداوند نعمتهایش را بدو بر می شمارد و می پرسد: در دنیا چه کردی؟ گوید: در راه تو جنگیدم تا کشته شدم، خطاب آید که دروغ می گویی، تو جنگیدی تا بگویند دلیر است، و گفتند؛ و فرمان رسد که بر صورت به سوی آتش بکشندش. سپس عالم قاری را پیش می آورند و خداوند نعمتهایش را بدو بر می شمارد و می پرسد: در دنیا چه کردی؟ گوید: علم فرا گرفتم و قرآن خواندم و به دیگران آموختم، خطاب آید که دروغ می گویی، تو علم آموختی تا بگویند عالم و

قاری است، و گفتند؛ و فرمان رسد که بر صورت به سوی آتش بکشندش. سپس ثروتمند دنیادار را پیش می آورند و خداوند نعمتهایش را بدو بر می شمارد و می پرسد: در دنیا چه کردی؟ می گوید: در هر راهی که مطابق رضای تو بود خرج کردم و انفاق ورزیدم، خطاب آید که دروغ می گویی، تو آن کارها را کردی که بگویند سخاوتمند و نیکوکار است، و گفتند؛ و فرمان رسد که بر صورت به سوی آتش بکشندش».

و در احوال عبدالله بن مبارک آورده اند که در جهاد شرکت می کرد و دلاورانه می جنگید بی آنکه کسی بشناسدش، تا در اخلاصش خدشه ای وارد نیاید؛ همچنین ابراهیم ادهم در جهاد شرکت می کرد اما از غنیمت چیزی نمی گرفت تا اجرش زیاده باشد.

ابلیس مجاهد را در باب غنایم می فریبد و او را بر می انگیزد که چیزی که بدو نمی رسد بردارد، بویژه که کم دانش باشد و چنین بینگارد که مال کافر را هر کس برگیرد و رواست و نداند که خیانت در غنیمت چه بلایی است. از ابوهریره (رضی الله عنه) روایت است که چون خیبر را فتح کردیم به سیم و زر دست نیافتیم اما اثاثه و جامه و خوراکی غنیمت گرفتیم، چون به سوی وادی روان شدیم غلام رسول الله ناگهان به تیری کشته شد، گفتیم: یا رسول الله، شهادت مبارکش باد! فرمود: «قسم به آن که جان محمد در دست اوست، آن چادر بالاپوشی که از غنایم خیبر برداشته بر تن او شعله می کشد!» حاضران این را که شنیدند صدا به ناله برداشتند و مردی دو تسمه کفش آورد و گفت: من این را در جنگ خیبر برداشتم، حضرت فرمود: «تسمه کفشی از آتش، یا دو تسمه کفش از آتش!».

گاه غازی می داند که برداشتن غنیمت بی آنکه داخل حساب تقسیم شود حرام است، اما چیز زیادی است و نمی تواند از آن صرف نظر نماید، و بسا می پندارد که ثواب جهادش آن گناه را می پوشاند [در حالی که چنین نیست] و اینجاست که ارزش و اثر علم و ایمان پدید می آید.

آورده اند که در جنگ مداین مسلمانی چیز بسیار ارزشمندی را آورد و روی غنایم انداخت. پرسیدند: سهمی برای خود برداشتی؟ گفت: اگر خدا را ناظر نمی دانستم اصلاً آن را نزد شما نمی آوردم (مراد این است که چیزی برنداشته ام، اگر می خواستم همه اش را می بردم). از جوابش فهمیدند که مرد گران پایه ای است، نامش را پرسیدند، گفت: به خدا نمی گویم مبادا ستایشم کنید؛ و خود من خدا را می ستایم و به ثوابی که بدهد خشنودم. گویند: دنبالش کردند و دانستند که عامر بن عبدقیس است.

تلبیس ابلیس در امر به معروف و نهی از منکر

کسی که امر به معروف و نهی از منکر می کند یا عالم است تا جاهل، اگر عالم است شیطان آن عمل را در چشم وی می آراید و دچار عجب و نامجویی می سازدش. از زاهدی نقل است که گوید: روزی منصور خلیفه در خطبه می گریست، مرا خشم فرو گرفت و با خود اندیشیدم که چون از منبر فرود آمد کارهای خلاف که از او می دانم یک یک بر شمارم و پندش دهم، اما از اینکه میان مردم خلیفه را موعظه کنم و مرا ببینند و دچار عجب شوم، یا برای عملی (ریایی) که صحیح نیست کشته شوم، خوشم نیامد و خاموش بر جا ماندم.

و نیز شیطان عالمی را که امر به معروف و نهی از منکر می کند ممکن است از این راه بفریبد که خشمش از ابتدای کار یا در اثنای کار برای خدا نباشد، چنانکه عمر بن عبدالعزیز به مردی گفت: «اگر خشمناک نبودم مجازاتت می

کردم»، یعنی ترسیدم از اینکه غضبم برای خدا با غضبم برای خودم درآمیخته باشد.

اما جاهلی که امر به معروف ونهی از منکر کند بازیچه شیطان است و بیش از آنکه درست کند خراب می کند، بسا از چیزی نهی می نماید که بالاجماع جایز است و بسا چیزی را منکر می شمارد که صاحبش برای آن توجیه دارد و یا طبق بعضی مذاهب (فقهی) و فتاوی رواست. و نیز از باب نهی از منکر بسا در خانه مردم را می شکند یا از دیوارها بالا می کشد و مردم را کتک میزند و فحش می دهد و اگر جوابش دهند از باب خودخواهی خشمگین می شود، و بسا چیزها را افشا می نماید که شرع امر به ستر آن کرده.

از امام احمد بن حنبل پرسیدند: اگر با کسانی چیزهای منکر مثل ساز و شراب باشد اما رویش را پوشیده باشند حکمش چیست؟ گفت: اگر رو پوشیده است نباید آن را شکست (به شرط آنکه پوشش ضخیم باشد و از رو معلوم نباشد که در زیر چیست). و در مورد صدایی که به گوش می رسد اما محل بزم ساز و آواز معلوم نیست کجاست، پرسیدند. احمد گفت: وظیفه تو نیست که از غایب جستجو کنی، تفتیش مکن. و نیز احمد فتوی داده است هر گاه بدانی که حکومت اقامه حدود می کند، منکر را به اطلاع حکومت برسان.

و از فریبهای شیطان یکی هم این است که نهی از منکر کننده وقتی در جمعی مینشیند خود را می ستاید و اهل منکر را می نکوهد و دشنام می دهد، اما بسا در آن حال که او سخن می گوید آن اشخاص توبه کرده باشند و بسا از خود او بهتر شده باشند که آنان نادم اند و این متکبر است؛ گذشته از اینکه پرده دری از مسلمانان خوب نیست و پرده پوشی تا بتوان واجب است. گاهی جاهلان به خیال آنکه عده ای مشغول فعل منکر هستند - بی آنکه محقق باشد -

به سرشان می ریزند و کتک می زنند و ظروف می شکنند در حالی که عالم به فرض هم که گمان منکری ببرد از شرش درمانی. گذشتگان در نهی از منکر نازک کاری و لطف به خرج می دادند مثلاً صله بن اشیم مردی را دید که با زنی صحبت می کند، گفت: «خدا شما دو تن را می بیند، ان شاء الله ما را و شما را بپوشاندا!» و بر عده ای از مردان گذشت که به بازی و کار لغو سرگرم بودند گفت: برادران چه می گوید درباره کسی که قصد سفری دارد و شب همه شب بخوابد و در طول روز بازی کند، آیا این آدم راهی تواند طی نمود؟ یکی از آن میان متنبه شد و گفت: دوستان! مقصودش ماییم؛ و توبه کرد و مصاحب آن نصیحتگر شد.

و نازک کاری و لطف به خرج دادن در نهی از منکر امیران و فرمانروایان از همه بایسته تر است، باید به آنان گفت که قدر نعمت خدای را بدانید، و نعمت را با تشکر تداوم بدهید نه اینکه با معاصی استقبال کنید.

گاه ابلیس عبادت پیشه ای را از این راه می فریبد که نهی از منکر نکند و بگوید امر به معروف و نهی از منکر کار شایستگان است و من خود صالح نیستم چگونه به دیگری امر و نهی نمایم. و این غلط است زیرا امر به معروف و نهی از منکر واجب است ولو همان صفت بد در این شخص بوده باشد. البته این هست که هر گاه آدم پیراسته و بیگناهی نهی از منکر کند مؤثرتر خواهد بود و اگر آلوده باشد سخنش را توان گفت اثر نیست. ابن عقیل گوید: در ایام القائم ابوبکر اقفالی برای نهی از منکر قیام کرد و گروهی از مشایخ همراه او شدند که همگی از دسترنج خود می خوردند همچون ابوبکر خباز که از بس سر در تنور کرده به آتش نگریسته بود کور شده بود... آدم صدقه بگیر و مستمری بگیر همراه بخود نکرد و آدمی که اعمال نیک و بد آمیخته دارد همراه خود نکرد و

گفت: هر گاه با لشکری مواجه شویم آدمی که ناخالصی دارد باعث هزیمت می شود.

باب نهم

در تلبیس ابلیس بر زاهدان

شخص عامی نکوهش دنیا را از زبان قرآن و حدیث می شنود و بر آن می رود که نجات در ترک دنیاست و نمی داند آن دنیای مورد نکوهش چیست و کدام است، ابلیس او را می فریبد که در آخرت نخواهی رست جز با ترک دنیا. پس شخص عامی سر به کوه و بیابان می گذارد و از جمعه و جماعات و دانش دینی آموختن محروم میگردد و همانند وحش می گردد با این تصور که زهد راستین همین است؛ مگر نه اینکه فلان کس دیوانه و آواره شد و آن دیگری کوه نشین شده و آنجا مشغول عبادت است؟ این شخص عامی بسا خانواده ای هم دارد که رها می سازد یا مادری که گریان به جامی گذارد. همو بسا چنانکه باید نمی داند نماز چیست و چه حقوقی بر گردنش هست، به سبب نادانی و از خود راضی بودن شیطان بر او مسلط می گردد. هر گاه صحبت فقیهی را در می یافت فقیه به او میفهمانید که دنیا بذاته بد نیست. نعمتی است که خدا به سبب آن بر ما منت نهاده و مایه ضروری بقای آدمی است و تحصیل علم و حصول عبادت جز به آن میسر نگردد، دنیای مذموم آن است که به ناروا به دست آرند و بیجا خرج کنند و خواستها و آرزوهای نامشروع نفس را بر آورند. اما تنها سر به کوه و بیابان گذاشتن شرعاً ممنوع است، حتی پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) تنها خفتن مرد را منع فرموده، و ترک جمعه و جماعات و دور شدن از عالمان همه زیان است و هیچ سودی ندارد؛ علاوه بر عاق والدین شدن که از گناهان کبیره است. و اینکه بعضی در گذشته کوه نشین شده اند بسا خانواده ای نداشته اند و

دسته جمعی رفته اند، در چنین حالتی هم کارشان مورد تأیید نبوده، چنانکه نقل است جمعی برای عبادت به کوه رفتند، سفیان ثوری به سراغشان رفت و بازشان گردانید.

از فریبهای شیطان زاهدان را یکی هم این است که آنان را از علم و رویگردان ساخته به زهد مشغول میدارد، حال آنکه علم برتر است زیرا که زاهد نفعش از آستانهٔ درش نمی گذرد اما وجود عالم برای دیگران سودمند است.

دیگر از فریبهای شیطان آن است که به زاهد چنین می باوراند که زهد در ترک مباحات است. زاهد باشد که چیزی جز نان جو نخورد و عمری میوه نچشد و یا آن قدر کم خوراکی بکشد که تنش خشک شود و خود را با پشمینه پوشی [در هوای گرم] و آب خنک نخوردن شکنجه دهد. روش پیامبر (صلی الله علیه وسلم) و صحابه و تابعین چنین نبوده است، زیرا که هر گاه چیزی می یافتند می خوردند پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) گوشت میل می کرد و آن را دوست داشت، گاه مرغ می خورد و شیرینی دوست داشت و برایش آب خنک و گوارا تهیه می کردند و آب شب مانده [تصفیه شده و ته نشین شده در کوزه] را ترجیح می داد و می فرمود آب روان (گل آلود) معده را می آزارد و نمی گوارد و رفع تشنگی نمی کند. آورده اند که یکی گفت: من خبیص [خوراکی از خرما و روغن] نخوردم که شکر آن نتوانم گزارد. حسن بصری این سخن را شنید و گفت: زهی نادانان! مگر شکر آب خنک به جای توانی آورد؟ سفیان ثوری در سفرهٔ سفرش گوشت بریان و فالوذج می برد. انسان باید بداند که بدن بارکش اوست و باید با آن مدارا کند تا به مقصد برسد و لذا باید از دو جانب افراط و تفریط پرهیز داشت.

و باید دانست که طبایع انسانی گونه گون است، عرب با پشمینه پوشی و شیر تنها خوردن می تواند تاب بیاورد، همچنین اند اهل سواد و روستاییان، اینان را از بابت چنین زندگانی ملامت نمی کنیم. اما بدن ناز پرورده را به سختی انداختن و آزردهن جای ملامت است. زهد و پارسایی این در حدی است که در خوردن به اسراف نکشد و دچار خواب آلودگی و تنبلی نشود؛ و لازمه آن این است که بداند که ترک مشتهیات (حلال) تا چه حد بی ضرر است، همان قدر معتدل را در پیش گیرد و خود را نیازارد. بعضی پنداشته اند که نان تهی برای حفظ بدن کفایت است، حال آنکه بدن به اقتضای شرایط به ترش و شیرین و گرم و سرد و قابض و ملین احتیاج دارد، و نباید قول امثال حارث محاسبی و ابوطالب مکی را در تقلیل طعام و ترک مباحات شنید زیرا شارع و صحابه اش چنان نگفته اند و نکرده اند. ابن عقیل گوید: چقدر شگفت انگیز است کار تدین شما، یا هواپرست و پر هوس هستید یا راهبی از خود دین آورده؛ یا در بازی و دلخواه دامکشان و به ناز خرامان، یا در گوشه مساجد دست شسته از زندگی و خانمان؛ چرا طبق عقل و شرع خدا را نمی پرستید؟

و از فریبهای ابلیس این است که زهد عبارت است از قناعت به پست ترین خوراک و پوشاک و بس؛ اما همین متره‌دان جاه طلب و ریاست جوی اند و خواهان اینکه امیران به ملاقاتشان بشتابند، و همینان هنگام دیدار توانگر را بر ندار ترجیح می دهند و اگر هم اموال اهدایی را رد کنند به خاطر حب جاه و دست بوسی رد می کنند که این غایت دنیا پرستان و دنیا پرستی تواند بود.

و از فریبهای ابلیس ریاکاری نهان است. ریاکاریهای آشکار همچون لاغر داشتن تن و زرد جهرگی و ژولیدگی و صدا را نازک و لرزان ساختن و نماز و نیاز فراوان نمودن... نهفتنی نیست اما شیطان به خفی تر از این اشارت می کند و

فرمان می دهد و آن را یا در نیت است که «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ»، و مالک بن دینار برای چنین موردی گفته است که «هر که صادق نیست گو خود را بیهوده میازارا!» و یوسف بن اسباط گفت: «صدق عمل پیاموزید که من در بیست و دو سال آن را بیاموختم». و از ابراهیم بن دهم نقل است که راهبی سمعان نام در دیری دیدم که خوراکش شبی یک دانه نخود بود و افتاد سال در آن دیر زیسته. از او پرسیدم چگونه با این یک نخود زنده می مانی؟ گفت: به دلخوشی مردانی که سالی یک بار به زیارت و طواف صومعه ام می آیند و هر گاه از عبادت و ریاضت خسته می شوم با یاد آنساعت نشاطی می یابم و ستوه نمی آیم. ابراهیم گوید: هر دانه نخود او را ترسایان از باب تبرک از من به یک دینار خریدند او گفت: اگر چانه میزدی به هزار دینار هم می خریدند! ابراهیم گوید: آن پیر ترسا سپس به من گفت: این عزت من است که براستی خدا را نمی پرستم، پس بنگر باعزت آنکه می پرستیش چگونه خواهی بود و به کجا خواهی برسید! ای مسلمان به پروردگارت روی کن!

و از ترس ریا بوده است که صالحان اعمال خویش پنهان می داشته اند و حتی بر خلاف وانموده اند، چنانکه ابن سیرین روزها می خندید و شبها می گریست، و ایوب سختیانی بر خلاف پارسایان آن عصر که دامن جامه شان کوتاه بود، جامه ای با دامن بلند می پوشید، و نزد ابن ادهم موقع مریضی هم خوراک زمان سلامتیش را می نهادند... و از یزید بن مرثد نقل است که چون شنید ابوالولید بن عبدالملک ولایتش بدهد پوستی پشت و رو پوشید و نان و استخوانی به دست گرفته و سر و پا برهنه بیرون آمده در کوچه به خوردن مشغول شد، تا خبر به ابوالولید دادند که یزید بن مرثد دیوانه شده و دست از او برداشت! و امثال این داستان زیاد است.

از زاهدان کس هست که در ظاهر و باطن پارساست اما همان قدر که زن و فرزند یا دوستانش از پارسایی از او مطلعند سختیهای ریاضت را بر او گوارا می سازد؛ پس به خاطر اخلاص باید به اندازه ای که نزدیکترش کسانش او را ریاضتکش شناسند نزد آنان غذا بخورد. از داود بن ابی هند نقل است که بیست سال روزه می گرفت و خانواده اش نمی دانستند زیرا خوراک چاشتش را از منزل با خود به بازار می برد و آنجا صدقه میداد، اهل بازار می پنداشتند که در منزل غذا خورده و اهل خانه می پنداشتند که در بازار چاشت کرده است.

از زهدورزان کس باشد که از لذت انزوا گزیدن و عزلت جستن در مسجد یا رباط یا کوه قوت گیرد، و گوید ترسم که اگر از گوشته گیری به در آیم منکرات بینم، و در این سخن مقاصدی دارد از جمله کبر ورزیدن و تحقیر مردم، دیگر اینکه بیم دارد آن گونه که انتظار دارد خدمتش نکنند، دیگر اینکه با بر کنار بودن از مردم حیثیت موقعیتش محفوظ است و اگر با دید آید و به مردم در آمیزد آن شکوه و هیبت برود، و چه بسا سبب روی نهفتش آن است که نادانی و عیبهای خویش از چشم خلق نهان دارد.

چنین آدمی را به دیدارش می آیند و بازدید نمی کند و به عیادت مریض و تشییع جنازه نمی رود، و امیران به ملاقاتش می شتابند و عوام بر او گرد می آیند و دستش می بوسند و مریدانش به آن متعذر می شوند که عادت شیخ ما بر این است، معذورش دارید! این چه عادت است که خلاف دیانت است؟ این شخص اگر نیازی برایش پیش آید یا گرسنه باشد و کس پیشش نباشد که برای خرید بفرستد به ملاحظه نام و مانوسی که به هم زده برای آنکه مردم نیاید و شکوه و هیبتش نرود گرسنه می ماند و به بازار وارد نمی شود، حال آنکه پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) شخصاً به بازار می رفت و مایحتاج خویش را می خرید

و خود به خانه می برد، و ابوبکر (رضی الله عنه) روی دوش خود جامه می فروخت. و از عبدالله بن سلام نقل است که روی سرش پشته ای هیزم حمل می کرد گفتند: تو که از این کار بی نیازی، پاسخ داد: می خواهم کبر خود با این دفع کنم که از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) شنیدم می فرمود: «هر که را به اندازه یک ذره کبر در دل است وارد بهشت نمی شد».

مؤلف گوید: آنچه در باب خرید از بازار نوشتم که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) و صحابه بدان عمل می کردند عادت است که همچون لباس و غیره تغییر کرده و امروز به نظر من عالم نباید برای خرید برود و رونق علم را نزد جاهلان کم کند که تعظیم علم از واجبات است و این اندازه را ریا نتوان نامید که از بابت حفظ هیبت علما در قلوب عامه است و مانعی ندارد. اوزاعی گوید: «ما پیشتر مزاح می کردیم و می خندیدیم، حال که مقتدا گردیده ایم به نظر من دیگر آن شوخی و خنده بر ما روا نیست». و از ابراهیم ادهم نقل است که با یارانش نشسته بود و می گفتند و می خندیدند، کسی در زد. ابراهیم گفت: خاموش و آرام باشید! گفتند: ما را ریا می آموزی؟ گفت: خوش ندارم که به سبب شما جمعی در معصیت بیفتند [یعنی غیبت شما را بکنند، یا خنده و شوخی و اتلاف وقت را به تبع شما رفتار همیشگی خود کنند].

از این متزهدان کس باشد که هرگز جامه نرم نپوشد تا آبروی زهدش محفوظ ماند، و اگر جان بسپرد نزد مردم نان نخورد، و خویش را به جهد از لبخند زدن باز دارد تا به خنده چه رسد. و شیطان بدو چنین باوراند که این اصلاح اخلاق است، حال آنکه چیزی نیست جز ریاکاری؛ همو که سرافکننده است و محزون می نماید در خلوت شیر درنده است.

پیشینیان آنچه مایه انگشت نشان شدن بود از خود دفع می کردند تا مورد توجه و اشاره نباشند و از جای که چنین وضعی برایشان پیش می آمد می گریختند. چنانکه وقتی یوسف بن اسباط را در مصیصه (شام) شناختند، شهر را به سرعت ترک کرد و گفت: دل من با این حال چگونه بر جای می ماند؟

از متزهدان کسانی لباس ژنده می پوشند و آن را نمی دوزند و عمامه خود را صاف نمی کنند و ریش خود را شانه نمی زنند، یعنی ما را از دنیا نصیبی نیست و نمی خواهیم. این نیز از ابواب ریاست، زیرا پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) و اصحابش چنین نبودند. حضرت ریش خود را شانه می زد و صاف می کرد و در آینه می نگریست، بر موی سرش روغن می مالید، و عطر استعمال می کرد، و پیداست که از همه بیشتر به آخرت توجه داشت. همچنین ابوبکر و عمر (رضی الله عنهما) خضاب می کردند و هر که از سنت پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) و رفتار بزرگان صحابه پایه ادعا را بالاتر ببرد قابل اعتنا نیست.

و نیز از زاهدان کسان باشند که خاموشی پیش گیرند و از آمیزش با اهل خانه دوری گزینند و با عبوس و گرفتگی روح آنان را بیازارند، و گفتار پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) را فراموش کنند که «خانواده ات را بر تو حقی است». خود حضرت شوخی می کرد و با اطفال بازی می کرد و با زنانش گفتگو می نمود، و آورده اند که با عایشه (رضی الله عنها) مسابقه گذاشت و بدین گونه اخلاق لطیف بسیار داشت اما این زاهد ترشروی نادان زنش گویی بیوه است و بچگانش هم در زندگی او یتیم اند، و این را دلمشغولی به آخرت می نامد و نمی داند که روگشادگی با اهل خانه عمل آخرتی است. و روایت صحیح است که حضرت رسول (صلی الله علیه وسلم) به جابر فرمود: چرا با دختر بکری ازدواج نکردی که با هم شوخی و بازی کنید؟ خشکی این گونه زهدورزان به

جایی می رسد که همبستری با عیال را هم ترک می کنند و امر واجبی را به خاطر اعمال ناوایب و خلاف رضای خدا مهمل می گذارند.

از زاهدان کس باشد که از اعمال خود گرفتار عجب شود و اگر بگویند که تو از اوتادی، باور کن. و هم از اینان کس باشد که منتظر ظهور کرامت است از خودش؛ چنانکه پندارد تواند بر آب راه پیمود. و اگر برای امری دعا کند و مستجاب نشود در باطن برآشفته گردد؛ گویی اجیری بوده که مزد می طلبد. و اگر فهم داشت می دانست که بنده را بابت عملی که می کند بر مالکش منتی نیست و تازه بابت توفیق عمل باید شکر هم بگزارد و عذر تقصیر هم بخواهد. چنانکه از رابعه پرسیدند: آیا عملی کرده ای که به نظر خودت مقبول درگاه افتاده باشد؟ گفت: از آن بیمناکم که عملم را بر من برگردانند.

و هم از کم دانشی بعضی زاهدان است که شیطان وادارشان می کند که به «واقعات» خود عمل کنند و گوش به فقیه نسپارند. ابن عقیل گفت: ابواسحاق خرازمرد صالحی بود و نخستین کسی است که کلام خدا را به من آموخت، او عادت داشت که در گفتگوی روزمره از آیات قرآن استفاده می کرد و هر چه می پرسیدند با آیه ای پاسخ می داد. مثلاً عصر ماه رمضان به پسرش می گفت: ﴿مِنْ بَقْلِهَا وَقِثَائِهَا﴾^۱، مقصودش آن بود که برای افطارش سبزی بخرند... ابن عقیل گوید: بدو گفتم: این کار را نکن که توهین به قرآن است و گناه است و بدان می ماند که در ورق قرآن سدر و اشنان بریزند و بیچند؛ اما نشنید و از من رنجید و ترک آشنایی گفت.

۱ سوره بقره، آیه ۶۱. یعنی: «از سبزیش و خیارش».

و نیز زاهدان کم دانش بر اساس بعضی مسموعات فتوا دهد. ابوحکیم ابراهیم بن دینار فقیه برای مؤلف حکایت کرد که کسی پرسید اگر زنی پس از طلاق سوم پسری بزاید [بدون محلل] بر شوهرش حلال است؟ گفتم: نه؛ زاهدی عامه پسند و نامدار نزد من نشسته بود، گفت: حلال است! گفتم: این فتوی را کسی نداده، گفت: از اینجا (بغداد) تا بصره از من مسأله پرسیده اند چنین فتوی داده ام.

مؤلف گوید: بین حب جاه و خوف اینکه بگویند: «نمی داند» چه بر سر آدم جاهل می آورد! پیشینیان زاهدان کم دانش را از فتوا دادن منع می کردند، اگر امروز [زمان مؤلف] را می دیدند چه می گفتند که طبق «واقعات» زاهدان فتوا داده می شود. نقل است که احمد بن حنبل با فتوا دادن احمد بن حرب زاهد مخالف بود.

از جمله فریبهای ابلیس بر زاهدان یکی هم این است که اینان عالمان را نمی نگویند که مراد از علم عمل است، و این ندانسته اند که علم روشنایی دل است و هر گاه مقام عالم را که در حفظ شریعت تالی مقام انبیا است شناخته بودند خود را در قیاس با عالمان چون لال در برابر گویا و کور در برابر بینا می شمردند. و در صحیح مسلم و بخاری آمده است که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) به علی (رضی الله عنه) فرمود: «اگر خدا به توسط تو تنه یک تن را هدایت کند برای تو از چارپایان سرخ موی بهتر است».

و از عیبها که زاهدان بر عالمان می نهند استفاده از مباحات است که عالم با آن خود را تقویت می نماید تا تحصیل و تدریس علم کند همچنین بر عالمان ایراد مال اندوزی می گیرند، و اگر دانستند که مباح یعنی چه، جای ایراد نبود.

نهایت این است که فلان عالم ترک اولی کرده است، کسی که نماز شب می خواند نمی تواند به دیگری بگوید تو چرا تنها فریضه گزاردی و خفتی.

چنانکه از حاتم اصم بلخی نقل است که همراه سیصد و بیست مرید به حج می رفت بی آنکه خرجین توشه و طعامی همراه داشته باشند، وقتی به ری رسید گفتندش که فلان عالم مریض است، به عیادت رفت و چون خانه آن عالم را آراسته و بزرگ و پر کالا دید، چندان بر وی طعنه راند که مریض مریضتر شد. حاتم از آنجا به قزوین رفت و با عالم آن شهر نیز شبیه همان ماجرا را داشت و چون به مدینه رسید و آن خانه های پرشکوه را دید پرسید قصر رسول الله (صلی الله علیه وسلم) کجاست که دو رکعت نماز بخوانم؟ گفتند: رسول الله (صلی الله علیه وسلم) قصر نداشت و در کوخ می نشست گفت: پس قصر یارانش را نشان بدهید. گفتند: آنها نیز کوخ نشین بودند. گفت: پس این شهر فرعون است نه شهر پیغمبر (صلی الله علیه وسلم)، مگر نه اینکه خدا فرموده است: ﴿لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ﴾^۱؟ اما شما به فرعون تاسی کرده اید و کاخها برکشیده اید نه به پیغمبر.

مؤلف گوید: وای بر حال عالمان از دست زاهد جاهل، که فضیلت را فریضه می انگارد و بر امر مباح که شرع مجاز دانسته تعریض می کند. مگر او نشنیده بود که عبدالرحمن بن عوف و زبیر بن عوام و عبدالله بن مسعود چه میراثهای هنگفت باقی گذاردند و تمیم داری حله ای به هزار درهم خریده بود که با آن شب زنده داری می کرد؟ بر زاهد است که از عالم بیاموزد. و مالک بن

۱ سوره احزاب، آیه ۲۱. «یقیناً برای شما در [روش و رفتار] پیامبر خدا الگوی نیکویی است».

دینار در این مورد گفته است: شیطان با قراء بازی می کند همچنانکه کودکان با گردو بازی می کنند، و «قراء» عنوان قدیم «زهاد» است.

باب دهم

در تلبیس ابلیس بر صوفیان

صوفیه از جمله زهادند و تلبیس ابلیس بر زاهدان را شرح دادیم، اما صوفیان به صفات و احوال و نشانه هایی مخصوص اند و نیاز است که جداگانه یاد کرده شوند. تصوف طریقه ای است که آغاز آن زهد مطلق بود تا آنکه به منتسبان تصوف در اواخر رخصت سماع و رقص نیز داده شد، این است که آخرت طلبان از جهت پارسا نمایی صوفیان و دنیا طلبان به خاطر آسایش و تفریحی که در تصوف هست بدان متمایل شدند. پس باید حیل های شیطان را در این طریقه افشا کنیم و آن ممکن نمی شود جز به بیان اصل و فرع و شؤون این طریقه.

در زمان رسول الله (صلی الله علیه وسلم) مردم را به ایمان و اسلام نسبت می دادند و مؤمن و مسلم می گفتند، سپس عنوان زاهد و عابد پیدا شد، بعد گروههایی پیدا شدند و به زهد و پارسایی چسبیده از دنیا بریدند و منحصرأ به عبادت پرداختند و برای این کار روش ویژه ای برگزیده رفتار خاصی در پیش گرفتند. و به نظر اینان چون اولین کسی که خود را وقف خدمت خدا کرد و در بیت الحرام به این کار مشغول شد مردی بود به نام غوث بن مر معروف به «صوفه»، لذا کسانی را که از دنیا بریده تنها به عبادت پرداختند در انتساب به «صوفه»، «صوفی» نامیدند. طبق روایتی از ولید بن قاسم، «صوفه» نام قومی بوده

است در جاهلیت؛ و از زبیر بن بکار نقل است که اجازه شروع حج از عرفه مخصوص غوث بن مر بود که بعداً به ارث به اولادش رسید و طایفه او را «صوفه» می نامیدند و موقع حج عربها خطاب به ایشان می گفتند: «أجز صوفة»^۱. ابو عبید گفته است: صوفه و صوفان به کسانی اطلاق می شده که متصدی امر مناسک یا امری از امور کعبه شوند، به شرط آنکه از اهل مکه نباشند.

ابن کلبی گوید: غوث بن مر را از آن جهت «صوفه» لقب دادند که مادرش را پسر زنده نمی ماند، نذر کرد که اگر پسرش بماند به سرش تکه پشمی بیاویزد و وی را به کعبه ببندد و وقف کعبه کند و پسرش بزیست، از آن پس آن پسر و اولاد وی را صوفه نامیدند. در روایت دیگری آورده اند مادر غوث دختر می زاید، نذر کرد که اگر پسر بزاید وی را غلام کعبه قرار دهد و غوث را زاید پس چون او را نزد کعبه بست و رفت، بچه از شدت گرما بیهوش شده و افتاده بود. چون بر او گذشت گفت: پسر من «صوفه» [= پشم گوسفند] شده است و از آن گاه صوفه نامیده شد. و اجازه حج و حرکت از عرفه به منی و از منی به مکه مخصوص صوفه و اولاد او بوده است تا آنکه طایفه «عدوان» آن را گرفتند، و با اینان بود تا قریش آن مقام را به دست آوردند.

و عده ای بر آنند که تصوف منسوب است به اهل صفه، چون اهل صفه برای خدا از دنیا بریده بودند و قرین فقر گشته؛ اینان بینوایانی بودند بدون خانه و زندگی و زن و فرزند، و در مسجد پیامبر برای ایشان صفه ای ساخته شد و

۱ در لسان العرب، عبارت فوق به این صورت آمده است: «أجیزی صوفة» و نیز در لسان العرب

می خوانیم: «قیل: صوفة قبيلة اجتمعت فی أفناء القبائل»، ج ۹، ص ۲۰۰-م.

مسلمانان همان جا به ایشان کمک میکردند و پیامبر (صلی الله علیه وسلم) به ایشان سلام می داد: السلام علیکم یا اهل الصفة، کیف أصبحتم؟

ابوذر (رضی الله عنه) گوید: من از اهل صفة بودم، عصرها جلو اتاق پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) جمع می شدیم هر کدام از ما را به یکی از مسلمانان می سپرد و ده نفر یا کمتر باقی می ماندند، آن عده را هم خودش می برد و خوراک خودش را به ایشان ایثار می کرد و بعد از شام می فرمود: بروید در مسجد بخوابید.

البته این عده از روی ضرورت در مسجد می نشستند و صدقه می خوردند، چون خداوند کار مسلمانان را گشایش داد، آنان نیز از آن وضع بی نیاز گردیده از مسجد بیرون شدند. به هر حال نسبت «صوفی» به اهل «صفة» غلط است، زیرا در آن صورت می بایست می گفتند: «صَفّی».

و نیز نسبت صوفی را از «صوفانه» گرفته اند که نوعی گیاه صحرائی است که این گروه با آن زیست و قناعت می کردند. این نیز غلط است، زیرا در این صورت باید نسبتشان «صوفانی» می شد. بعضی گفته اند که «صوفی» منسوب است به «صوفة القفا» [= موی پشت گردن] که گویی با آن به سوی حق کشیده می شود و از خلق منصرف می گردد. بعضی هم گفته اند «صوفی» منسوب است به «صوف»، اما اولی صحیح است.

و این اسم پیش از سال ۲۰۰ هجرت بر عده ای اطلاق شد و هم از آغاز استعمال این اصطلاح درباره آن سخنها گفتند و توصیفها نمودند. حاصلش اینکه: تصوف یعنی ریاضت نفس و مجاهده به منظور برگردانیدن طبیعت از اخلاق زشت به اخلاق نیکو از قبیل پارسایی و بردباری و شکیبایی و اخلاص و راستی که باعث ستودگی در دنیا و ثواب آخرت است. جنید گفته است: تصوف یعنی

بیرون شدن از هر خوی پست و درون شدن در هر خوی والا. رُویم گوید: همه خلق بر رسوم پای فشرده و این گروه بر حقایق؛ همه از نفس خویش رعایت ظواهر شرع را خواستند و این گروه بر حقایق؛ همه از نفس خویش رعایت ظواهر شرع را خواستند و این گروه حقیقت پارسایی و مداومت صدق را خواستند.

مؤلف گوید: پیشینیان این گروه چنین بودند تا آنکه شیطان شبهاتی بر انگیخت و هر نسلی را پیش از نسل پیشین فریفت تا آنکه بر صوفیان متأخر کاملاً مسلط گردید. و اصل فریب ابلیس بر صوفیه از آنجا بود که ایشان را از علم مانع آمد و چنین فرا نمود که اصل مقصود عمل است؛ و چون چراغ علم را بکشت در ظلمات سرگردان شدند. و به بعضیشان چنین وانمود کرد که اصل مقصود ترک دنیا است به طور کلی؛ پس آنچه هم محض حفظ بدن لازم است کنار نهادند و مال را به مار و کژدم مانند کردند و فراموش نمودند که در مال مصلحتهاست، و در فشار بر نفس مبالغه ورزیدند، و حتی عده ای مطلق خوابیدن را ترک گفتند. البته اینان مقاصدشان خوب بود اما بیراهه رفتند و برخی ندانسته به سبب کم اطلاعی پیرو احادیث ساختگی شدند.

سپس کسانی آمدند و در باب گرسنگی و فقر و «خطرات و وساوس» سخن گفتند و چیز نوشتند مثل حارث محاسبی؛ و کسان دیگری آمدند و مذهب تصوف را ساختند و پرداختند و به ویژگیهای اختصاصش دادند، از آن جمله: خرقة پوشی و سماع و وجد و رقص و کف زدن و زیاده روی در نظافت و طهارت. و همچنان این امر رو به رشد بود و سران قوم هر کی با تکیه بر واقعات خود قرارهای بیشتری می نهادند و هر چه را به نظر خود دریافته بودند علم باطن نامیدند، در مقابل علم شریعت که این را علم ظاهر خواندند.

بعضیشان از فرط گرسنگی کشیدن به خیالات فاسد افتاد و دعوی عشق خدا و شوریدگی کرد گویی چهره زیبایی به نظرش آمده و شیفته شده است. اینان میان کافری و بدعتگری نوسان داشتند تا آنکه باز به گروههایی تقسیم شدند و عقایدشان پیش از پیش به تباهی گرایید، بعضی به حلول و برخی به اتحاد قایل شدند و شیطان چنان با اقسام بدعت گیجشان کرد که برای خود سنتها بر ساختند و حدیثها نهادند.

چنانکه ابوعبدالرحمن سلمی کتاب السنن (سنن التصوف) و حقایق التفسیر را برای ایشان نوشت و چیزهای شگفت از واقعات صوفیان بی آنکه اساس علمی داشته باشد در آن نقل کرد، عجب آنکه در خوردن دست پس می کشیدند اما در تفسیر قرآن به رأی، دست گشاده داشتند. در باره خود ابوعبدالرحمن گفته اند که در روایت ثقه نبود و تنها تعداد کمی حدیث از اصم شنیده بود؛ پس از مرگ ابوعبدالله حاکم نیشابوری، از روی تاریخ یحیی بن معین و غیر آن، حدیثها از قول اصم نقل کرد و از خود روایتها برای صوفیان جعل نمود.

و نیز ابونصر سراج کتاب لمع الصوفیة را برای صوفیان تصنیف کرد و در آن اعتقادات زشت و سخنان پست آورد که برخی را ذکر خواهیم کرد، و ابوطالب مکی قوت القلوب را نوشت و در آن احادیث دروغین آورد و نمازهای مستحبی روزانه و شبانه ساختگی ذکر کرد و همچنین عقاید فاسد با استناد به «اهل کشف» بیان نمود و این کلامی به معنا پیش نیست. و هم در آن کتاب از قول یکی از صوفیان آورده که خدا در همین دنیا بر اولیایش تجلی می نماید.

گویند: ابوطالب مکی بعد از مرگ ابوالحسین بن سالم وارد بصره شد و خویش را به مقالت وی منسوب داشت، سپس به بغداد آمد و مردم در مجلس

وعظش جمع می شدند و درسختانش حق و باطل را هم به هم می آمیخت چنانکه یک بار گفت: «لیس علی المخلوق أضّر من الخالق» (یعنی هیچ چیز و هیچ کس بر مخلوق زیان رساننده تر از خالق نیست) مردم به بدعت منسوبش کردند و ترکش گفتند و دیگر وعظ نگفت.

سپس ابونعیم اصفهانی کتاب حلیة الاولیاء را نوشت و در تعریف تصوف سخنان منکر و زشت آورد، و شرم نکرد از اینکه خلفای راشدین و بزرگان صحابه (رضی الله عنهم) را از صوفیه بشمرد و چیزهای عجیب از ایشان نقل کند، همچنین شریح قاضی و حسن بصری و سفیان ثوری و احمد بن حنبل را از جمله صوفیان شمرد، همچنانکه سلمی در «طبقات الصوفیة» فضیل عیاض و ابراهیم ادهم و معروف کرخی را که از زهاد بودند جزء صوفیه به حساب آورد؛ حال آنکه تصوف روشی است مشخص و معلوم و غیر از زهد است و فزون بر آن چیزها دارد، و دلیل بر فرق این دو آنکه تا کنون کسی زهد را نکوهش نکرده اما تصوف را بر آن سان که خواهیم گفت، نکوهیده اند.

و عبدالکریم قشیری «الرسالة» را برای صوفیان نوشت و در آن عجایبی از فنا و بقا، قبض و بسط، وقت و حال، وجد و وجود، جمع و تفرقه، صحو و سکر، ذوق و شرب، محو و اثبات، تجلی، محاضره، مکاشفه، لوایح، طوابع، لوامع، تکوین (ظ: تلوین) و تمکین، شریعت و حقیقت... و امثال این پریشانگوییهای بیمایه و حرفهای درهم و برهم بی پایه آورد با تفسیری عجیبترا؛ و نیز محمد بن طاهر مقدسی کتاب «صفوة التصوف» را نوشت و در آن چیزها آورد که خردمند از یاد کرد آن شرم دارد و ما بعضی را در جای خود ذکر خواهیم کرد.

از آن جمله شیخ ما ابوالفضل بن ناصر حافظ می گفت که ابن طاهر به راه اباحت می رفت و کتابی در جواز نظر بر مردان نوشت و حکایتی از یحیی بن

معین آورد که گفت: «در مصر کنیزکی زیبا دیدم، صلی الله علیها!» پرسیدند: بر او صلوات می فرستی؟ گفت: «آری صلوات بر او و هر چه زیبارو!». شیخ ما گفت: ابن طاهر قابل استناد و اعتبار نیست.

و نیز ابوحامد غزالی کتاب «إحياء العلوم» را در طریق صوفیان نوشت و آن را از احادیث دروغ بینباشت و در «علم مکاشفه» صحبت کرد و از قانون فقه بیرون رفت. مثلاً گوید: مراد از شمس و قمر و کوکب که ابراهیم (صلوات الله علیه) دید، حجابهای نورانی خداست؛ که این از جنس حرفهای باطنیان است. و همو در کتاب «المفصح بالأحوال» گوید: «صوفیه در بیداری ملائکه الله و ارواح انبیا را می بینند و صدایشان را می شنوند و فایدهها بر می گیرند از مشاهده صور حالشان پیوسته در ترقی است تا آنجا که گفتنی نیست».

مؤلف گوید: سبب تصنیف این نوع کتابها کم اطلاعی نویسندگان از سنن و آثار اسلام است و نیز پسندروش این قوم؛ که پارسایی نزد همه ستوده است، و حالتی خوشتر از ظاهر این قوم و سخنانی از سخنان اینان لطیفر نیافتند، حال آنکه سیرت سلف خالی از خشونت نیست.

عموم این تصانیف بی اصل است و اساس آن بر واقعاتی است که یکی از دیگری گرفته و تدوین نموده و علم باطن نامیده اند. گویند: از احمد بن حنبل راجع به «خطرات و وساوس» پرسیده شد. پاسخ داد: صحابه و تابعان در باره آن صحبت نکرده اند؛ و نیز از او نقل است که چون کلام حارث محاسبی را شنید به رفیقش گفت: جایز نمی بینم که با اینان بنشینم. کسی از ابوزرعه راجع به حارث محاسبی و کتبش پرسید گفت: بپرهیز از این کتابها که همه بدعت و ضلال است، حدیث بخوان که در آن چیزها بیابی که تو را از اقوال اینان بی

نیاز سازد. گفتند: در این کتب عبرت‌هاست، گفت: هر کسی از قرآن عبرت نیاموزد در این کتب او را عبرتی نباشد.

ابوعبدالرحمن سلمی گفته است: اول کسی که در سرزمین خود از احوال و مقامات اهل الولاية سخن گفت ذوالنون مصری بود. عبدالله بن عبدالحکم فرمانروای مصر که مالکی مذهب بود بر او انکار کرد و علمای مصر از او کناره گرفتند، چون علمی آورده بود که پیشینیان در آن باب حرفی نزنده بودند، پس ذوالنون را متهم به زندقه نمودند. و نیز سلمی گوید: ابوسلیمان دارانی را از دمشق اخراج کردند چون مدعی بود که ملائکه را می بیند و با وی سخن میگویند؛ و نیز علیه احمد بن ابی الحواری گواهی داده شد که اولیا را بر انبیا تفضیل میدهد، بناچار از دمشق به مکه گریخت؛ و اهل بسطام ابویزید را بیرون کردند چون مدعی بود که مانند پیامبر (صلی الله علیه وسلم) معراجی داشته است. پس به مکه رفت و بعد از دو سال بازگشت و در جرجان ماند و آنجا بود تا حسین بن عیسی مرد، آن گاه توانست به بسطام بازگردد. وهم سلمی گوید: از قول سهل بن عبدالله تستری آورده اند که می گفت: ملائکه و جن و شیاطین نزد من می آیند و من با آنان سخن میگویم. عوام این را بر وی انکار کردند و نسبت‌های زشت بدو دادند، مجبور شد به بصره برود و آنجا مرد. و نیز سلمی گوید: حارث محاسبی در باب کلام و صفات سخنانی گفت که احمد حنبل از او کناره گرفت و حارث ناچار متواری شد تا در گذشت.

ابوبکر خلّال در کتاب «السنة» از احمد بن حنبل نقل کرده است که گفت: بسیار حذر کنید از حارث که اصل فتنه اوست؛ فلان و فلان با وی نشستند، ایشان را به رأی جهنم در آورد؛ و این حارث، شیری است در کمین نشسته، تا چه روزی در مردم بجهد و بدرد.

صوفیان پیشین اقرار داشتند بر اینکه تکیه باید بر کتاب و سنت باشد، اما به سبب کم دانشی شیطان امر را بر ایشان مشتبه ساخت.

ابوسلیمان دارانی گفته است: بسا نکته ای از نکات صوفیه در دل من می آید و آن را چند روز نمی پذیرم مگر با دو شاهد عادل: کتاب و سنت؛ و از بایزید نقل است که گفت: فریفته کرامات آن کس مشو که در هوا می پرد، بلکه بین در رعایت امر و نهی و حفظ شرع چگونه است. و از همو نقل است که گفت: هر کس قرائت قرآن و پارسایی و همراهی جماعت و حضور در تشییع جنازه ها و عیادت مریضان را ترک کند و دم از تصوف زند اهل بدعت باشد؛ و از سری سقطی نقل است که گفت: هر کس مدعی شود که علم باطن ظاهر را نقض می کند غلط کار است؛ و جنید گفته است: این مذهب ما مقید است به اصول کتاب سنت؛ و نیز گفته است: علم ما منوط است به کتاب و سنت، هر کس قرآن و حدیث و فقه را رعایت نکند قابل پیروی نیست؛ و همو گفته است: ما این صوفیگری را به قیل و قال نگرفتیم بلکه با گرسنگی کشیدن و از دنیا و هر چه دلخواه و دلپذیر است بریدن، به دست آوردیم؛ و از ابوبکر شفاف نقل است که گفت: هر کس حدود امر و نهی را در ظاهر ضایع دارد از مشاهده قلبی در باطن محروم شود؛ و حسن نوری به یکی از یارانش گفت: هر که را بینی که مدعی حالتی است با خدا که وی را از حد شرع بیرون می برد، نزدیکش مرو، و هر که را بینی که مدعی حالتی است که حجتی ندارد و پاس ظاهر نمی دارد در دین متهمش بدار؛ و جریری گفته است: امر ما همه در یک چیز خلاصه می شود: دلت ملتزم مراقبه باشد و ظاهرت قائم بر علم باشد؛ و ابوجعفر گفته است: هر کس گفتار و کردار و احوال خویش با قرآن و سنت نسنجیده و خاطرات نفسانی خود را متهم ندارد (یعنی وسواس نشمارد) از جمع مردانش مشمار.

با همه آنچه از قول مشایخ گذشت، به علت نادانسی، اشتباهاتی از بعضیشان رخ داده که به خاطر بی ملاحظگی در امر حقیقت باید گفت. و ایراد ما به سخن و عقیده کجروانه است، گو از هر کس باشد.

این از صوفیان؛ اما صوفی نمایان را غلط فراوان است که از راه غیرت دینی و پاک کردن دامن شریعت از آلودگی و ادای امانت علمی بعضی اشتباهات اینان را نقل می کنیم. و علما پیوسته خطاهای یکدیگر را تذکر داده اند محض بیان حق نه عیب جویی؛ و اعتباری به قول آن نادان نیست که می گوید حرف فلان زاهد را که مردم از او تبرک می جویند چگونه میتوان رد کرد؟! ما باید مطیع چیزی باشیم که از طریق شرع رسید نه اشخاص؛ بسا شخصی از اولیای خدا و بهشتی باشد اما اشتباهاتی داشته باشد که باید یادآوری کرد. و این نظیر آن است که کسی معجزه مسیح (علیه السلام) را ببیند اما در خود او ننگرد که بشری است زنده به طعام، و لذا به خدایی منسوبش دارد حال آنکه اگر در خود او می نگریست با وجود معجزه دیدن، مقامی را که در خور او نیست بدو نسبت نمی داد.

مشاهیر حدیث و فقه، همه بر ضرورت تحقیق تأکید کرده اند و نقل است که امام احمد حنبل گاه کسی را تا حد مبالغه می ستود سپس اغلاطش را پی در پی تذکر می داد، و نیز آورده اند که سری سقطی، شیخی بود معروف به حلال خواری؛ تا از وی این قول شهرت یافت که گفته است: خدا چون حروف را آفرید، حرف «ب» سجده نمود؟^۱ مردم با این کلمه از وی رمیدند.

۱ اگر این نقل صحت داشته باشد، سری سقطی را می توان از پیشروان «حروفیه» تلقی کرد. در مورد حروفیه رجوع کنید به تشیع و تصوف، ترجمه علیرضا ذکاوتی قراگزلو، امیرکبیر

در بیان آنچه از سوء عقیده صوفیان نقل شده

ابوعبدالله رملی گوید: ابوحمزه در جامع طرسوس وعظ گفت و مقبول مردم واقع شاد، تا روزی در اثنای سخنش کلاغی بر بام مسجد صدا کرد، ابوحمزه فریادی کشید و گفت: لیبک لیبک! پس به زندقه منسوبش کردند و گفتند حلولی است و به عنوان زندیق اسبش را بر در مسجد حراج کردند. ابوبکر فرغانی آورده است که ابوحمزه چون صدایی می شنید لیبک لیبک می گفت از این جهت حلولی لقبش دادند. او علی رودباری گوید: در واقع آن صدا را انگیزه ای می دانسته که وی را به یاد حق می اندازد؛ و هم از او نقل است که ابوحمزه را از آن رو حلولی خواندند که هر صدایی می شنید مانند وزش باد و ریزش آب و بانگ مرغان... فریادی می کشید و می گفت: لیبک لیبک! سراج گوید: ابوحمزه وارد خانه حارث محاسبی می شد ناگهان گوسفند صدایی کشید، ابوحمزه گفت: لیبک لیبک! حارث عصبانی شد و دست به کار برد و گفت: اگر همین لحظه از حرفت توبه نکنی سرت را می برم. ابوحمزه گفت: اگر این نوع حرفها را نمی پسندی برای چه خوراک خودت سبوس و خاکستر است!؟

سراج گوید: عده ای از علما ابوسعید خراز را در این قولش انکار و تکفیر کردند که در کتاب «السر» نوشته است: «بنده ای که مطیع آنچه خدا اجازه داده است باشد، پس ملتزم بزرگداشت خدا باد، خداوند نفس او را صفت تقدیس بخشد».

و همچنین ابوالعباس احمد بن عطاء را به کفر و زندقه منسوب داشتند، و جنید را با وجود علمش به همین عنوان چند بار گرفتند، و بسیاری دیگر.

سراج گوید: از ابوبکره محمد بن موسی فرغانی واسطی نقل است که گفت: آن که او را یاد کرد دروغ گفت و آن که شکیبایی نشان داد گستاخی نمود. مبادا در جنب ملاحظه حق، حبیب و کلیم خلیل را ملاحظه کنی. پرسیدند: آیا آنان را درود نفرستیم؟ گفت: بفرستید ولی بدون احترام یاد؛ در دل آنان را واقعی منه! و نیز سراج گوید: شنیده ام که جمعی از حلولیان بر این گمانند که حق عزوجل اجسامی را برگزیده و با تمام معانی ربوبیت در آنها حلول نموده و معانی بشریت را از آن اجسام زدوده است، و بعضی از حلولیان به جواز نظر در نکو رویان قایل اند. و نیز سراج گوید که عده از صوفیان شام به رؤیت خدا در این دنیا با قلب و در آخرت با چشم قایل اند. همو می نویسد که غلام خلیل گواهی داد که حسین نوری می گفت: «أنا أعشق الله عزوجل وهو يعشقني»، و می گفت: «عشق» همان «حب» است که در آیه **يُحِبُّهُمْ وَيُحِبُّونَهُ**^۱ آمده است. نیز قاضی ابویعلی گوید: حلولیه بر آنند که خدا عشق می ورزد.

مؤلف گوید: این از سه راه جهل است، یکی اینکه کلمه عشق را از اهل لغت درجایی به کار می برند که طرف موضوع نکاح واقع شود؛ دوم اینکه صفات خدا نقلی و توقیفی است، چنانکه «یحب» می گویند و «یعشق» نمی توان گفت، و «یعلم» می گویند «یعرف» نمی شود گفت؛ سوم اینکه از کجا دانست خدا هم با او عشق می ورزد؟ این دعوی بی دلیل است و از رسول الله (صلی الله علیه وسلم) روایت داریم که هر کس مدعی شود که بهشتیم، جهنمی است. عمرو مکی گفته است با حسین منصور در یکی از کوچه های مکه می رفتیم و من قرآن می خواندم، صدایم را شنید و گفت: من هم مثل این می توانم

۱ سوره مائده، آیه ۵۴. یعنی: «آنان را دوست دارد، و آنان هم خدا را دوست دارند».

بگویم! عمر گوید: از او جدا شدم. آورده اند که همین عمرو حلاج را لعنت می کرد و می گفت: اگر می توانستم خودم می کشتمش. پرسیدند: چرا؟ پاسخ داد: آیه ای از قرآن قرائت کردم، او گفت: من هم مثل این را می توانم بگویم! و از ابوبکر بن ممشاد نقل است که گفت: کسی در دینور نزد ما آمد و خرجینی داشت که شبانه روز از خود جدا نمی کرد، آن خرجین را تفتیش کردند و در آن نامه ای از حلاج یافتند که عنوانش چنین بود: «من الرحمن الرحیم إلی فلان بن فلان...». نامه را بغداد فرستادند و آنجا حلاج را احضار کرده نامه را نشان دادند گفت: آری این خط من است و من نوشته ام. گفتند: تا کنون دعوی پیام آوری داشتی حال دعوی خدایی می کنی؟ گفت: این دعوی خدایی نیست این را در اصطلاح ما «عین الجمع» گویند، مگر نه این است که کاتب اصلی خداست و دست ما آلتی بیش نیست! پرسیدند: آیا کسی هم در این دعوی با تو شریک است؟ گفت: آری، ابن عطاء، ابومحمد جریری و شبلی، اما این دو تا تقیه می کنند و اگر کسی فاش با من هم عقیده باشد ابن عطاء است. پس حریری را احضار کردند و راجع به دعوی حلاج از وی پرسیدند گفت: هر کس چنین بگوید کافر است و کشتنی؛ و از شبلی پرسیدند گفت: هر کس این حرف را بگوید باید جلوش را بگیرند؛ و از ابن عطاء پرسیدند، آن عقیده را تأیید کرد و همان سبب قتلش شد.

و نیز آورده اند که از ابو عبدالله بن خفیف راجع به این شعر حلاج پرسیدند:

سبحان من أظهر ناسوته = سر سنا لاهوته الثاقب

ثم بدا فی خلقه ظاهرا = فی صورة الأكل والشارب

حتى لقد عاینه خلقه = کلحظة الحاجب بالحاجب

گفت: هر کس این گفته لعنت بر او باد. عیسی بن فورک گفت: این شعر حسین بن منصور است، گفت: هر گاه این اعتقادش بود کافر است و بسا شعر را بدو بسته باشند.

بنت السمری را نزد حامد وزیر آوردند، وزیر راجع به حلاج از وی پرسید. پاسخ داد: پدرم مرا نزد حلاج برد، حلاج گفت: من تو را به ازدواج پسرم سلیمان که اکنون مقیم نیشابور است درآوردم، هر گاه بین تو و او چیزی گذشت که ناراحت شدی یک روز روزه بگیر و موقع افطار به پشت بام برو روی خاکستر بایست و با خاکستر و نمک زبر روزه بشکن و از آنجا رو به طرف من کن و از پسرم شکایت نما، که من از اینجا می بینم و می شنوم! و شبی بر بام خفته بودم ناگاه احساس کردم که روی من افتاده است، از آن حرکت هراسان از خواب جستم، گفت: آمده بودم برای نماز بیدارت کنم! وقتی پایین آمدیم دختر حلاج گفت: بدو سجده کن! گفتم: مگر به غیر خدا سجده می توان کرد؟ حلاج سخن مرا شنید و گفت: آری خدایی در آسمان است و خدایی در زمین هست!

مؤلف گوید: علمای معاصر حلاج بر خون حلاج فتوی نوشتند و نخستین کس ابو عمرو قاضی بود و علما همراهِش کردند. تنها ابوالعباس سریق بود که گفت: من نمی دانم او چه می گوید! و اجماع علما مصون از خطاست چنانکه از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که فرمود: «خداوند شما را پناه داده از اینکه همگیتان بر گمراهی مجتمع شوید»، و از محمد بن داود فقیه

---

۱ این برداشت غلطی از یک عبارت قرآنی است که پیش از حلاج از بعضی غلات شیعه نیز نقل

اصفهانى [ظاهرى] نقل است كه گفت: اگر آنچه خدا بر پیام آورش نازل کرده حق است پس آنچه حلاج می گوید باطل است.

البته گروهی از صوفیه به سبب نادانی و کم اعتنایی به اجماع فقها علیه حلاج، از وی طرفداری کرده اند، چنانکه از ابراهیم بن محمد نصر آبادی نقل است که می گفت: «بعد از پیامبران و صدیقان اگر موحدی باشد همانا حلاج است»، و بیشتر قصص گویان و نیز صوفیان زمان ما به علت بی اطلاعی از شریعت و حدیث صحیح بر همین عقیده اند، و من کتابی در اخبار حلاج تألیف کرده ام و در آن حیلتها و شعبده های وی و آنچه علما در حق وی گفته اند گرد آورده ام.

آورده اند که چون صوفیه را به زندقه منسوب نمودند، در «محنة»^۱ غلام خلیل، عده از صوفیان را نزد خلیفه بردند و از آن جمله نوری بود. خلیفه گفت: گردنشان را بزنید. نوری پیشقدم شد که گردنش را بزنند. جلاد پرسید: تو چرا پیشقدم شدی؟ نوری گفت: زندگی خویش را در همین چند لحظه بر یاران ایثار نمودم. جلاد دست بازداشت و قصه را به خلیفه رسانید. خلیفه بفرمود تا کار صوفیان به قاضی القضاة اسماعیل بن اسحاق ارجاع نمایند و او رهایشان ساخت. از ابن عطاء نقل است که گفت: غلام خلیل علیه صوفیان نزد خلیفه شکایت کرد که اینان زندیقند، پس ابوالحسین نوری و ابوحمزه صوفی و ابوبکر دقاق و جمعی از اقران اینان را گرفتند و نزد خلیفه بردند و خلیفه امر کرد گردنشان را بزنند. مؤلف گوید: از اسباب گرفتاری نوری یکی آن بوده است که گفت: «أنا

۱ «محنة» در اینجا به معنی آزمایش و «تفتیش عقاید» است. - م.

اعشق الله والله يعشقني»؛ اما اینکه خود پیشقدم شده تا جلاد بکشدش، خود خطای دیگری است که به قتل خودش کمک می کرده است!

از رقی روایت است که ما میهمانخانه ای داشتیم، فقیری که دو پاره ژنده بر تن داشت نزد ما آمد و تقاضای میهمانی نمود. به پسرم گفتم: او را به میهمانخانه ببر؛ و آن فقیر نه روز نزد ما اقامت کرد و هر سه روز یک بار غذا می خورد، تقاضا کردم بیشتر بماند. گفت: میهمانی سه روز بیش نباشد. گفتم: حال که می روی ما را از حال خود بیخبر مگذار. رفت و دوازده سال گذشت تا باز آمد. پرسیدم: از کجا می آیی؟ گفت: شیخی دیدم بلازده و زمنگیر به نام ابوشعیب مقفع؛ سالی نزد وی ماندم و پرستاری و خدمتش کردم، در دلم افتاد که سبب ابتلای وی پیرسم، پیش از آنکه لب بگشایم خود وی گفتم: برای چه از چیزی سؤال می کنی که به کارت نمی خورد؟ چون سه سال گذشت، گفتم: آیا تو را ناگزیر است از اینکه بدانی؟ گفتم: آری، اگر نظر موافق داشته باشی. گفتم: شبی نماز می خواندم در محراب نوری دیدم، گفتم: دور شو ای شیطان ملعون! که پروردگار من بی نیاز است از جلوه گری برای مخلوق؛ و سه بار این اتفاق افتاد. آن گاه ندایی شنیدم که ای اباشعیب! گفتم: بلی، گفتم: دوست داری که هم اکنون جانت را بگیرم یا بر آنچه رفت جزایت بدهم و مبتلایت سازم در عوض از بهشت نصیبت را بالاتر دهم؟ من دومی را اختیار کردم، پس چشم و دست و پاهایم از میان رفت و نابود شد. راوی گوید: من برای پرستاری باز نزدش ماندم تا دوازده سال تمام؛ تا روزی گفتم: به من نزدیک شو، نزدیک شدم و شنیدم که اعضایش به یکدیگر می گفتند: ظاهر شو! و همه اعضایش در مقابله ظاهر شدند، و او تسبیح و تقدیس می گفت تا مرد!

مؤلف گوید: این حکایت موهم این معناست که گویا خداوند به چشم ابوشعیب ظاهر شده و چون وی منکر گردیده (و آن تجلی را از شیطان دانسته) دچار عقوبت گردیده است، و پیشتر گفتیم که عده ای معتقدند خدا را در همین عالم می شود به چشم دید، چنانکه ابوالقاسم عبدالله بن احمد بلخی در کتاب المقالات قول عده ای از مشبهه را در جواز رؤیت خدا به چشم در همین دنیا نقل کرده است و گوید: روا دانند که یکی از رهگذران کوی، خدا باشد! و برخی لمس و همراهی و دست دادن با او را ممکن دانند، و گویند: خدا به ملاقات ما می آید و ما به ملاقات او می رویم. در عراق اینان را «اصحاب باطن» یا «اصحاب وسوس و خطرات» نامند.

تلبیس ابلیس بر صوفیان در امر طهارت

شیطان بر همهٔ بندگان خدا در طهارت تلبیس می نماید و بر صوفیان بیش از همه؛ و بر وسواسشان در به کار بردن آب زیاد می افزاید و نمی دانند که یک وضوی کامل را رطلی آب بس است.

آورده اند ابوحامد شیرازی از درویشی پرسید که در کجا وضو می سازی؟ گفت: در نهر، زیرا که وسواس دارم. ابوحامد گفت: تا آنجا که من می دانم پیش از این صوفیان شیطان را مسخره می کردند و اکنون شیطان صوفیان را مسخره کرده است. و از صوفیان کس هست که با دم پایی بر حصیر راه می رود که این البته خلاف شرع نیست، جز اینکه مبتدی بیند و پندارد که مگر این از آیین شریعت است و در این عمل بدو اقتدا نماید.... و عجب است از کسانی که تا این حد در نظافت ظاهر مبالغه می کنند و باطنشان پر از چرک و کدورت است.

تلبیس ابلیس بر صوفیان در نماز

شیطان بر مردمان در نماز امر را مشتبه می نماید و بر صوفیان بیش از دیگران. محمد بن طاهر مقدسی گوید: از جمله سنتهای ویژه صوفیان، دو رکعت نماز است که موقع پوشیدن مرقع و مراسم توبه می خوانند و به آن حدیث استناد می نمایند که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) به ثمامة بن اثال موقعی که مسلمان می شد دستور داد غسل کند. مصنف گوید: ثمامة کافر بوده و مسلمان شده، و بر این اساس فقها و از جمله احمد بن حنبل بر کافری که مسلمان شود غسل را واجب شمرده اند اما نماز دو رکعتی نه در حدیث ثمامة آمده و نه فقها واجب شمرده اند که صوفیان مراسم توبه خویش را بر آن قیاس کرده باشند، و آن همانا بدعتی بیش نیست که سنت نامیده شده است.

تلبیس ابلیس بر صوفیان در مسکن

مؤلف گوید: بنای رباطهای صوفیانه مسبوق است به عمل عبادت پیشگان سلف که جایگاههایی ویژه عبادت اختیار کردند، که آنان نیز هر چند قصد نیکو داشته اند اما کارشان از شش راه خطاست:

اول اینکه - بدعت است و محل ویژه عبادت در اسلام مسجد است.

دوم اینکه - وجود رباطها از جمعیت مسجدها می کاهد.

سوم اینکه - خود را از ثواب راه پیمودن به سوی مسجد محروم داشتند.

چهارم اینکه - به دیر نشینی مسیحیان تشبه جستند.

پنجم اینکه - در سن جوانی به حال عزبی زیستند حال آنکه بیشترشان نیاز به نکاح داشتند.

ششم اینکه - برای خود نشانه ای قرار دادند، یعنی که ما زاهدیم به دیدار ما بیایید و تبرک بجوئید. این هم در صورتی است که صرفاً به قصد عبادت بوده باشد. حال آنکه با زاهد نمایی تملخانه و مرکز ساز و آواز ساخته اند.

چنانکه می بینیم متأخران اینان (یعنی صوفیه و زاهد نمایان معاصر مؤلف) عموماً در رباطها از تلاش معاش آسوده اند، و با دنیا طلبی از هر ظالم و باج گیری، می خورند و می نوشند و می خوانند و می رقصند، و اکثر رباطها را هم ستم پیشگان ساخته اند و از مال حرام وقفها بر آن مقرر داشته. و شیطان رباط نشینان را چنین فریب می دهد: «اکنون که روزیتان می رسد خود را از مشقت ورع برهانید و تن خویش را رنج مدهید». این است که همه همتشان صرف شکم است، پس آن گرسنگی کشیدنهای بشر حافی و پارسایی سری سقطی و کوشندگی جنید کجاست؟ صوفیان زمان بیشتر وقتشان به پراکنده گویی و خوش تعریف و دید و بازدید اهل دنیا می گذرد، و از میان اینان آنکه از دنیا رفته است سر در جبه می کند و سودا بر دماغش چیره می شود و «حدثنی قلبی عن ربی» سر می دهد [و به پندار خودش روایت کردن مرده دلان از مردگان را بی فایده می داند]. و شنیده ام که کسی در رباط خواست قرآن بخواند منعش کردند، و عده ای در رباط حدیث می خواندند رباط نشینان گفتند اینجا جایش نیستی!

تلبیس ابلیس بر صوفیان در ترک مال

شیطان به صوفیان نخستین که در زهد صادق بودند در مورد مال تلبیس کرد و آنان را از شر مال بترسانید لذا خود را از دارایی عاری ساخته خاک نشین فقر شدند، و البته مقصد نیکو داشتند و به خطا رفتنشان در این امر نتیجه کم دانشی بوده است. اما اکنون شیطان در وسوسه صوفیان خرجی ندارد و به طوری که هر کدامشان مالی بیابد دست به اسراف و تبذیر می گشاید. از ابونصر طوسی نقل است که ابوعبدالله مقری پنجاه هزار دینار از پدر به ارث برد و آن همه را صرف درویشان نمود. و همانند این داستان از بسیاریان نقل است. و جای

ملامت نیست هر گاه به اندازه کفاف خویش نگهدارد یا کار و پیشه ای داشته باشد که بعداً خودش محتاج غیر نشود، یا اینکه مالش مال شبهه باشد که ناچار باید تصدّق کرد. اما اگر مال حلالش را بکلی انفاق نماید و عیالش را فقیر سازد و از آن پس یا باید منت آشنایان را بکشد و صدقه خوار آنان شود یا از ستم پیشگان اموال شبهه ناک دریافت کند. در این حالت، فعلش مذموم است و نهی شد. و عجیبی از زهدورزان بی دانش نیست که چنین نکنند، عجب از دانایان و خردمندان که ایشان را بدین کار خلاف عقل و دین تحریض و تشویق می نمایند. چنانکه حارث محاسبی در این باب سخن دراز گفته و ابوحامد غزالی تأییدش کرده، و حارث معذورتر است چه غزالی فقیه تر بوده لیکن به سبب تصوف گرایی ناچار باید روش صوفیه را تأیید نماید.

حارث در این باب داستان ابوذر را با کعب در حضور عثمان نقل می کند که کعب از مالداری عبدالرحمن بن عوف دفاع می کرد و ابوذر می گفت: پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) با مال اندوزی و فزونجویی مخالف بوده است؛ ابوحامد نیز آن را با نقل حدیث ثعلبه [که مانع الزکاة بود و مورد غضب پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) واقع شد] تأیید می نماید، و می افزاید: نداشتن مال بهتر از داشتن آن است هر چند مالدار بخواهد مال را صرف امور خیریه کند؛ زیرا به همان اندازه که مشغول رسیدگی به اموال است از یاد خدا باز می ماند. پس مرید باید که از خود سلب مالکیت کند جز به حد ضرورت، که اگر یک درهم بیش از آن نگهدارد قلبش از خدای تعالی ملتفت به آن یک درهم است.

در رد این کلام باید گفت که خداوند مال را مایه قوام آدمی قرار داده و از تسلیم مال به دست سفیه و صغیر نهی فرموده^۱. همچنین روایت صحیح از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) داریم که از ضایع کردن و دور ریختن مال منع کرده است؛ چنانکه به سعد فرمود: «هر گاه وراثه ات را بی نیاز باقی گذاری برای تو بهتر از آن است که بینوا بمانند و از مردم سؤال کنند»؛ و نیز به عمرو عاص فرمود: «نعم المال الصالح للرجل الصالح» (یعنی: چه نیکوست مال حلال و شایسته برای مرد متدین و شایسته)؛ و در دعا به کسی فرمود: «خدایا مال و اولادش را زیاد کن و او را برکت بخش»؛ و در جواب کعب بن مالک که پرسید: آیا برای پذیرش توبه ام همه مالم را به عنوان صدقه صرف نظر کنم؟ فرمود: «قدری از آن را برای خودت نگاه دار که برایت بهتر است».

حاصل اینکه کسب مال از طریق حلال به اندازه ضرورت ناگزیر است. اما جمع کردن مال بیش از ضرورت بستگی به نیت دارد، اگر به قصد خودستایی و فخر کردن بر دیگران باشد هدف بدی است و اگر مقصود بی نیاز داشتن خود و عائله و پس انداز جهت و قایع اتفاقیه و خرج کردن برای دوستان و آشنایان و کمک به فقرا و امور خیریه باشد بابت این مقاصد صواب ثواب می برد. چنانکه بسیاری از صحابه رسول الله (صلی الله علیه وسلم) در مال اندوزی همین مقصد را داشتند. مثلاً پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) از زمین به نام ثرثر به اندازه مسافت یک میدان اسب به زبیر بخشید، زبیر اسب دوانید و آخر هم تازیانه خود را پرتاب نمود. پیغمبر فرمود: تا آنجا که تازیانه زبیر افتاده از آن او باشد؛ و سعد بن عباده دعا می کرد: خداوندا به من وسعت عنایت کن.

---

۱ سوره نساء، آیات ۵ و ۶.

مؤلف گوید: از این گویاتر و رساتر رفتار یعقوب (علیه السلام) پیغمبر است که چون فرزندانش گفتند هر گاه برادر کهنتر را هم نزد عزیز مصر (= یوسف) ببریم بار یک شتر اضافه خوراکی خواهیم آورد،^۱ یعقوب (علیه السلام) پذیرفت و نیز آنجا که موسی (علیه السلام) با شعیب (علیه السلام) قرارداد می بست که شبانی کند و صحبت هشت سال بود شعیب گفت: «اگر به ده سال برسانی، میل توست»،^۲ بدین گونه سخن حارث محاسبی درست نیست که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) امت خود را مطلقاً از جمع مال نهی فرموده باشد، مگر اینکه مراد حضرت گردآوری مال حرام بوده یا گردآوری مال به نیت حرام. و به نظر مؤلف، داستان ابوذر و کعب و بحث شان بر سر مال عبدالرحمن بن عوف ساختگی است چه ابوذر هفت سال زودتر از عبدالرحمن درگذشته است، و انگهی مگر نه اینکه از طلحه و زبیر و عبدالله بن مسعود و بسیاری دیگر از اصحاب پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) مال فراوان ماند و کسی بر ایشان انکار نکرده است.

گذشته از اینها انبیا نیز همگی تهیدست نبوده اند. مگر نه اینکه ابراهیم (علیه السلام) زراعت و مال داشت و شعیب (علیه السلام) گله داشت و... از زهاد ابن المسیب چهار صد دینار میراث گذاشت و سفیان ثوری دویست دینار. سفیان می گفت: مال در این روزگار در حکم سلاح است... پس پیشینیان مال را می ستوده اند و برای رفع گرفتاریها و کمک به فقرا می اندوخته اند و البته عده ای اشتغال به عبادت را ترجیح نهاده و از مال کناره گرفته اند و به اندک مایه

---

۱ سوره یوسف، آیه ۶۵.

۲ سوره قصص، آیه ۳۷.

قناعت ورزیده؛ حال اگر گوینده ای بگوید این بهتر است، نظمها نزدیکتر می شود تا اینکه بگوید گرد کردن مال به طور مطلق گناه است.

و نیز بدان که فقر همچون بیماری است که هر کس بدان گرفتار شود و صبر نماید ثواب می برد و لذا فقیران پانصد سال پیش از توانگران وارد بهشت می شوند. مال نعمتی است که البته باید شکر آن را به جای آورد، دارا مثل مفتی و مجاهد است که خطر می کند و رنج می برد و فقیر چون عزلت گزین گوشه نشین است. اما آنچه ابو عبدالرحمن سلمی در «سنن الصوفیة» نوشته که مکروه است درویش چیزی باقی گذارد و روایات کرده که یکی از اهل صفة مرد و دو دینار از او باقی ماند پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرمود: «آن دو دینار، چنین و چنان»؛ سلمی متوجه مورد و معنی نشده، این مربوط به آن است که فقیر مزبور بی آنکه نیاز آنی داشته باشد دو دینار صدقه اضافی گرفته و نگذاشته به فقیر مستحق تر برسد و آن دو دینار را حبس کرده، حضرت از اینکه فقیر مزبور مزاحم دیگران شده و آن پول را حبس کرده بود فرمود: «آن دو دینار، چنین و چنان». و این که صوفیه گفته اند: «اگر چیزی از امروز برای فردا نگه داری صحیح نیست» باطل است، مگر نه اینکه پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرمود: «بز و گوسفند نگهدارید که برکت است»، و مگر نه اینکه پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) خوراک سال خود و زنانش را ذخیره می کرد؟

عده ای از همین زهدورزان اموال پاکیزه و حلال خود را انفاق کرده سپس به سبب نیاز بشری ناچار شدند از اموال آلوده دیگران یا چرک مال آنان [= صدقه و زکات] بطلبند همچون مسافر مکه ای که توشه آبش را دور بریزد. [و این شبیه آن است که] روایت کرده اند ابو حصین سلمی را طلایی از معدنی که داشته اند رسید قرضهایش را داد و به اندازه تخم یک کبوتر طلا برایش ماند،

آن را نزد پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) آورد و گفت: یا رسول الله این را به هر مصرفی که طبق حکم خدا و تشخیص خودت مصرف کن، حضرت از او روی گردانید. از سمت دیگر آمد، حضرت روی گردانید. از روبرو آمد، حضرت سر فرو افکند. و چون او زیاد اصرار وزید حضرت آن پاره طلا را گرفت و به سوی او پرتاب کرد که اگر به پایش می خورد لنگ می شد! سپس فرمود: «کسانی از شما دست به مال خود می برند و همه اش را صدقه می دهند سپس می نشینند و از دیگران سؤال می کنند. صدقه از روی دارایی است؛ بذل و انفاق را از عائله خودت آغاز کن».

در روایت دیگر آمده است که مردی وارد مسجد پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) شد. حضرت فرمود: جامه و پارچه بیاورید، حضرت به آن مرد فرمود: دو قطعه از اینها را تو بردار، برداشت. سپس حضرت حاضران را امر و تشویق به صدقه کرد، آن مرد یکی از دو پارچه را به عنوان صدقه در میان گذاشت، حضرت فرمود: تو بردار [که نشان می دهد صدقه دادن باید از مازاد و از روی دارایی باشد].

آورده اند که جمعی از صوفیان بر شبلی وارد شدند کسی را نزد ثروتمندی فرستاد و چیزی طلبید که خرج صوفیان کند، آن ثروتمند پاسخ داد که شبلی خود شناسایی حق است چرا از حق می طلبد؟ شبلی پیام داد که دنیا پست است و از چون تو پستی باید دنیویات طلبید، از حق حق را می طلبم. آن مرد صد دینارش بفرستاد. راوی گوید: ببینید چگونه آن مرد صد دینار «پول آبرو» به شبلی داده تا چنان سخنانی نشنود، و ببینید چگونه شبلی به خود و یارانش حرام خورنده است!

بعضی صوفیان مایملک خود را انفاق می کند با این عنوان که نمی خواهم تکیه و اعتماد جز به خدا باشد، و این از کم خردی است که پنداشته توکل یعنی دور ریختن اموال و بریدن همه اسباب. جنید گوید: از ابویعقوب زیات درباره توکل پرسیدم، یک درهم نزد خود داشت بیرون آورد و کنار گذاشت آن گاه جواب مرا داد و حق مطلب را ادا نمود، و گفت: شرم داشتم از اینکه یک درهم نزد من باشد و در باب توکل جواب سؤال تو را بدهم. مؤلف گوید: اگر اینان می فهمیدند که توکل عبادت است از اعتماد به خدا نه دور ریختن ظواهر مال، این حرفها را نمی زدند. در حالی که بزرگان صحابه و تابعان تجارت و مال اندوزی می کرده اند، چنانکه ابوبکر (رضی الله عنه) را گفتند کسب به کناری نه که تو خلیفه ای، گفت: پس از کجا خانواده ام را خرج بدهم؟ صوفیه چنین حرفی را خلاف توکل شمارند و انکار دارند. همچنانکه اگر کسی بگوید فلان خوراکی برای من ضرر دارد، این حرف را «شرک خفی» می شمارند. چنانکه از ابوطالب رازی حکایت است که گفت: با یاران در جایی جمع بودیم شیر آوردند و به من هم گفتند بخور، گفتم نمی خورم برایم ضرر دارد. چهل سال بعد در پشت مقام (ابراهیم) نماز خواندم و چنین دعا کردم: خدایا خود میدانی که من یک چشم به هم زدن به تو شرک نورزیده ام؛ صدای هاتفی را شنیدم که گفت: در آن روز که شیر نخوردی هم شرک نورزیدی؟!!

مؤلف گوید: خدا می داند این قضیه هاتف راست است یا دروغ، اما باید دانست کسی که میگوید فلان غذا برایم ضرر دارد منظورش این نیست که آن چیز فی نفسه و مستقل از اراده خدا مضر است، مگر نه اینکه در قرآن از قول ابراهیم (علیه السلام) آمده است: ﴿رَبِّ إِنَّهُنَّ أَضَلُّنَّ كَثِيرًا مِّنَ النَّاسِ﴾. «خدایا این

بتان بسیاری از مردم را گمراه کرده اند»^۱، و مگر نه از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که همواره از زیان غذای مسمومی که در خبیر به آن حضرت دادند یاد می کرد: «ما زالت أكلة خبیر تعادّنی فهذا أو أن قطعت أبهری».

گفتیم که متقدمان صوفیه با نیت صحیح و به روش غلط اموال خود را تماماً انفاق میکردند، اما متأخران از هر راه که باشد مال می اندوزند و راحت طلب و شهوت پرستند. بسا کسی که می تواند کسب کند بیکار در رباط یا مسجد نشسته بر صدقه خواری تکیه میکند و همواره گوشش به صدای در است که کسی بیاید و چیزی بیارد (و معلوم است که صدقه خوردن بر آدم توانگر و قادر به کار و سالم حرام است)، مضاف به اینکه مقید نیست که چه کسی آن مال یا طعام را داده است بسا ستم پیشه ای یا باجگیری آن به اصطلاح «فتوح» را فرستاده است. گویند: این روزی ماست که خدا فرستاده، نمی توان رد کرد، و شکر آن را هم مخصوص خداست. و این همه خلاف شرع است. پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرمود: «حلال آشکاری و حرام آشکاری هست و در میان چیزهای شبهه ناکی وجود دارد که همه کس تشخیص نمی دهد، و هر که از شبهات پرهیز نماید دین و آبروی خود را بی عیب نگه داشته». نقل است که ابوبکر (رضی الله عنه) لقمه شبهه ناکی را خورده بود قی کرد و صالحان عطای ستم پیشه و صاحب مال مشکوک را نمی پذیرفتند و بسیاری حتی هدایای دوستان را من باب پارسایی و پاکخویی رد می کردند و عیب بزرگی بود که کسی مقید نباشد از چه کسی چیزی می گیرد. آورده اند یکی از صوفیه بر

---

۱ سوره ابراهیم، آیه ۳۶.

امیری ظالم وارد شد و نصیحت کرد، آن امیر مالی بدو عطا کرد و صوفی پذیرفت، آن گاه امیر گفت: ما همه شکارچی هستیم، دامها فرق می کند! از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که «الید العلیا خیر من الید السفلی» و نظر علما و ظاهر کلام آن است که «ید علیا» به معنی دست دهنده است، اما صوفیه دست گیرنده را به «ید علیا» تعبیر کرده اند تا تکدی را دلپذیر سازند!

پیشینیان صوفیه در اینکه مال از کجا می آید و ارسی می کردند و در اینکه چه بخورند و از کجا معیشت کنند دقت می ورزیدند، چنانکه احمد بن حنبل درباره سری سقطی گفته است که «شیخی بود شناخته شده به حلال خواری»، و از سری نقل است که در سفر جهاد با چند تن بودیم اتقای کرایه کردیم و من تنوری برای نان پختن در آن نصب کردم، بعضی از همراهان از باب ورع از آن نان نمی خوردند (که مبادا صاحب خانه به نصب تنور راضی نباشد).

مؤلف گوید: به یکی از رباطها رفتم و سراغ شیخ را گرفتم. گفتند: به دیدار فلان امیر رفته است که خلعت وی را تبریک گوید، و آن امیر از ستمگران مشهور بود. گفتم: وای بر شما، این بس نبود که دکان باز کرده بودید، حالا کار به آنجا رسیده که کالای خود راه روی سر می گذارید و می گردانید. آدمی که قادر به کسب و کار است گوشه ای نشسته با صدقه و هدیه زیست می کند، این بس نیست، حلال به دوره گردی و پرسه برخاسته بر در فلان ظالم رفته بابت یک خلعت حرام که وی گرفته تبریک بگوید و طلب عطا نماید، به خدا از شما زیان رساننده تر به اسلام کس نباشد.

و بدین گونه مال شبهه ناک می اندوزند در عین حال دعوی زهد می کنند یا خود را فقیر می نمایانند و زکات را که حق بینوایان مستحق است غصب می

کنند. ابوالحسن بسطامی یک شیخ رباط بود که زمستان و تابستان پشمینه می پوشید و مردم برای کسب تبرک نزدش می رفتند، وقتی مُرد چهار هزار دینار از او ماند، در اینجا یاد آن روایت می افیم که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) بر آن دو دینار که از آن فقیر اهل صفة مانده بود ایراد گرفت.

پیشینیان صوفیه شنیده بودند که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) رختش را وصله می کرده و عمر (رضی الله عنه) جامه اش رقعہ ها داشته، و او پس قرنی ژنده پاره ها از مزبله ها بر میداشته و می شسته و به هم می دوخته و جامه می ساخته... به این حجت «مرقع» پوشیدند. اما این قیاس نادرستی بوده است، زیرا پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) و یارانش از نداشتن آن کار را می کردند و یا آنکه در موقعیت رهبری خواستند همانند فقیران باشند. همچنانکه عمر بن عبدالعزیز (رضی الله عنه) نیز در دوران خلافت تنها یک پیراهن داشت [و مرقع پوشی صوفی قابل قیاس با این وضعیت و رفتار پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) و بعضی خلفا و صحابه نیست].

صوفیان عصر [مؤلف] دو یا سه جامه انتخاب می کنند هر کدام به یک رنگ، و به دست خود پاره کرده و دوباره به هم می دوزند که این هم لباس شهرت است [یعنی انگشت نما و مشخص شدن] و هم لباس شهوت [هوسبازی]. و بسا همین مرقع نزد کسانی دلکش تر از دیبا باشد و به زاهدی شهره و انگشت نشان گردد و این فریب شیطان است که به خیال خود به «سلف صالح» تشبه جسته اند حال آنکه پیشینیان از باب ضرورت لباس وصله دار (= مرقع) می پوشیدند نه اینکه پارچه های رنگ به رنگ تازه را قطعه قطعه کرده وصله دوزیهای زیبا نمایند و «مرقع» بنامند.

بعضی از این نکوهیده خویان پشمینه از زیر می پوشند و آستین آن را بیرون می گذارند تا معلوم شود؛ اینان دزد شب اند! بعضی دیگر لباس نرم از زیر می پوشند و پشمینه از رو؛ اینان دزد روزند. عده دیگر تشبه به اینان می جویند اما نمی خواهند ژنده و ژولیده باشند و درست از تنعم و رفاه بردارند، پس فوطه های گرانقیمت می پوشند و عمامه های رومی نفیس می پیچند و همان عمامه ارزش پنج دست لباس حریر را دارد. این نیز تلبیس ابلیس است که هم خدا را می خواهند هم خرما را؛ روش و آیین صوفیگری با نازپروردگی اهل دنیا. اینان دوستدار امیرانند و دوری گزین از فقیران، و این به سبب تکبر و خود بزرگ بینی است. عیسی (علیه السلام) فرماید: چرا با لباس راهبان و دلهایی چون گرگ درنده نزد من می آید، گو لباس شاهانه بپوش اما دلت از خوف خدا نرم باشد [درویش صفت باش و کلاه تتری داد]. از مالک بن دینار نقل است که گفت: بعضی هم با قاریان همبازی و انبازند و هم با جباران و اهل دنیا؛ گو خدایتان برکت دهاد! قاریان رحمانی باشید.

و همو گفته است: «شما در زمانه ای دو رنگ واقع شده اید که تنها آدم بصیر می بیند، متظاهران هستند زبان آور و پرگو که با عمل آخرتی طلب دنیا می کنند، بترسید از اینکه مبادا در دام آنان بیفتید».

و هم از او نقل است که گفت: جوان سیاحتگری بود که نزد من هم می آمد تا آنکه خدا مبتلایش ساخت به دنیویات، و «عامل» جسر گردید. روزی نماز می خواند سفینه ای به جسر نزدیک شد یکی از مأموران به صاحب سفینه گفت: بیا جلو تا برای عامل یک مرغابی از تو بگیریم، او سر نماز اشاره کرد که دوتا! آورده اند که محمد بن خفیف به رؤیم گفت: مرا وصیتی کن، گفت: این کار بذل جان (اگر توانی والا خود را به ترهات صوفیان مشغول مدار. گویند: شبلی

بر مسجد جامع گذشت عده ای مرقع پوش و فوطه پوش دید، به این شعر تمثل جست:

أَمَّا الْخِيَامُ فَإِنَّهَا كَخِيَامِهِمْ وَأَرَى نِسَاءَ الْحَيِّ غَيْرَ نِسَائِهَا
(خیمه گاه گویی همان خیمه گاه است، اما ساکنانش آنان نیستند).

مصنف گوید: فوطه و مرقع پوشی را از چهار جهت ناخوش دارم، یکی آنکه سابقه ای در سلف صالح ندارد و گفتیم که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) و صحابه اگر لباس را وصله می زدند از راه ضرورت بود؛ دوم اینکه به طور ضمنی ادعای فقر را می رساند حال آنکه ما موظفیم هر نعمتی که خدا به ما داده ابراز و اظهار نماییم؛ سوم اینکه مرقع پوشی زاهدنمایی است و ما موظف به نهان داشتن زهد هستیم؛ و بالاخره تشبه جستن است به صوفیه و هر کس به گروهی همانندی جوید از آن گروه شمرده می شود.

از جعفر حدّاء نقل است که گفت: این رنگین پوشان و فوطه پوشان کسانی هستند که اهل دل نیند و مشغول ظاهرند. محمد بن علی کتانی خطاب به مرقع پوشان گفت: برادران من، اگر لباستان همرنگ باطنتان است در حقیقت می خواهید خود را معرفی کنید و مردم را بر حال خویش مطلع سازید، و اگر لباستان هماهنگی با باطنتان ندارد که به خدا سوگند هلاک شده اید [در حالت اول متظاهرید و در حالت دوم منافق]. عبدالخالق دینوری در باب گفته است: از این جامه ها و خرقة ها به شگفت نیایی و تو را غرّه نسازد که این ظاهر سازیه بعد از ویرانی باطنهاست! ابن عقیل گفت: روزی وارد حمام بشدم جبه ای صوفیانه دیدم به حمامی گفتم: پوست مار می بینم!

بعضی صوفیان آن قدر خرقة را رقعہ می دوزند کہ بیش از حد ستر و سنگین می شود بہ طوری کہ یک آستین جبہ ابن الکرینی یازده رطل^۱ شدہ بود و مرقعات را کبل (= کنو زنجیر) می نامیدند.

و نیز مقرر داشته اند کہ مرقعہ حتماً باید بہ دست شیخ بر مرید پوشانیدہ شود و سندی دروغین برای آن جعل کردہ اند و آن حدیث ام خالد است. توضیح اینکہ خالد بن سعید بن العاص و زنش ہمینہ بنت خلف از مسلمانان مهاجر بہ حبشہ بودند و آنجا صاحب دختری شدند کہ ہمین «ام خالد» است. وقتی نزد پیغمبر (صلی اللہ علیہ وسلم) آمدند حضرت آن بچہ را خیلی گرامی داشت و اتفاقاً همان اوقات مقداری جامہ از جملہ یک گلیم معجر سیاہ نزد پیغمبر (صلی اللہ علیہ وسلم) آورده بودند، حضرت فرمود: ام خالد را بیاورید، آوردند و حضرت آن لباسها را بہ او پوشانید. و این بہ معنی آن نیست کہ پیغمبر (صلی اللہ علیہ وسلم) از جملہ سنتهایش این بودہ بہ دیگران لباس بپوشاند [تا این را سابقہ ای برای مرقع پوشانیدن شیخ بہ مرید بہ حساب آوریم]، و هیچ یک از صحابہ و تابعان نیز چنین کاری نکردند. و انگھی ام خالد، بچہ بودہ است نہ بزرگ، و آنچه می پوشانند فوطہ یا مرقع رنگین است نہ گلیم و معجر سیاہ [خمیصۃ سوداء].

جالب این است کہ محمد بن طاهر پس از ذکر سابقہ مذکور برای مرقع پوشانیدن شیخ بر مرید، می نویسد: شیخ شرایطی ہم بر مرید مقرر میدارد همچنانکہ در حدیث آمده است مسلمانان با پیغمبر (صلی اللہ علیہ وسلم) بیعت

۱ رطل معادل نیم من قدیم، هر من معادل ۱۸۰ مثقال (مفاتیح العلوم خوارزمی، ص ۱۴).-م.

می نمودند که در سختی و آسانی با آن حضرت باشند و هر چه بفرماید بشنوند و اطاعت کنند. مؤلف گوید: فقه دقیق را ببین!

اما پوشیدن جبه و خرقة رنگین، هر گاه کبود پوشند فضیلت جامه سپید را از دست داده اند و اگر فوطه پوشند لباس شهرت است و مشخص تر از کبودپوشی می باشد و اگر مرقع باشد باز هم انگشت نماتر است. شارع به پوشیدن لباس سپید ارشاد نموده و از لباس شهرت نهی فرموده است. چنانکه از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که فرمود: «سپید پوشید که بهترین لباسهاست و مردگاتان را هم در پارچه سفید کفن کنید». محمد بن طاهر در کتابش (صفوة التصوف) رنگین پوشیدن صوفیان را مستند به آن کرده است که آورده اند: زمانی پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) حله سرخ پوشیده و روز فتح مکه عمامه سیاه بر سر داشت. مؤلف گوید: علاوه بر این روایت داریم که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) لباس مشکی را دوست داشت، آن حضرت از هر رنگ می پوشید و رنگین پوشی خلاف نیست آنچه هست این رنگها سنت محسوب نمی شود. بعلاوه فوطه و مرقع لباس شهرت است و پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) منع فرموده، چنانکه از قول آن حضرت روایت کرده اند: «مَنْ لَبِسَ ثَوْبَ شَهْرَةَ أَعْرَضَ اللَّهُ عَنْهُ حَتَّى يَضَعَهُ». (یعنی هر کس جامه شهرت بپوشد خدا از او اعراض می کند تا آنجا که پستش سازد).^۱ و نیز آورده اند که حضرت لباس بسیار بلند و بسیار کوتاه را یا خیلی نازک و خیلی ضخیم را نمی پسندید و اعتدال و میانه روی در لباس را توصیه می فرمود. باز از حضرت روایت کرده

۱ عبارت را به این صورت هم می توان ترجمه کرد: «هر کس جامه شهرت بپوشد خدا از او

اعراض می کند تا زمانی که وی آن جامه را کناری نهد». - م.

اند که «من لبس ثوباً مشهوراً أذله الله يوم القيامة». (یعنی هر کس لباس مشخص و انگشت نمایی بپوشد خدا روز قیامت ذلیلش سازد). و از سوار شدن بر مرکوب انگشت نما هم نهی شده است: «من ركب مشهوراً من الدواب أعرض الله عنه مادام عليه وإن كان كريماً». از سفیان ثوری نقل است که سلف جامه شهرت را مکروه می داشتند آن دو گونه است، یا لباس بسیار چشمگیر و فاخر که با آن بر دیگران برتری جوید یا جامه ژنده و پست که مورد تحقیر واقع شود. کسی به ایوب سختیانی ایراد گرفت که چرا پیراهن بلند پوشیده ای؟ گفت: پیراهن بلند در گذشته لباس شهرت بود اکنون پیراهن دامن برچیده و کوتاه لباس شهرت است.

از صوفیان بعضی پشمینه می پوشند و استناد به روایاتی می کنند که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) پشمینه پوشیده و برای آن فضیلت گفته است. البته پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) گاه لباس پشمی می پوشید لیکن بین عرب در آن موقع پشمینه لباس شهرت نبود، اما روایات در فضیلت پشمینه پوشی ثابت نیست و مجهول است. اگر کسی به لباس پشمین پوشیدن عادت کرده باشد اشکال ندارد زیرا برای او لباس شهرت نیست [و حمل بر این نمی شود که خواسته لباس ریاضت بپوشد] اما اگر آدم مرفه و خوشپوشی است پشمینه پوشی از دو راه نارواست یکی اینکه بر تن خود زجر وارد می آورد دیگر اینکه برای او لباس شهرت و زاهد نمایی محسوب می گردد که نهی شده است.^۱ از حسن بصری

---

۱ به دنبال بیان نظر فوق، مؤلف دو روایت از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) محض تأیید آورده، که یکی این است: «من لبس الصوف ليعرفه الناس كان حقاً على الله عزوجل أن يكسوة ثوباً من جرب حتى تتساقط عروقه»، و دومی این است: «إن الأرض لتعج إلى ربها من الذين يلبسون الصوف رياءً» که پیداست در زمان رسول الله (صلی الله علیه وسلم) پشمینه پوشی

نقل است که مردی نزد وی آمد با عمامه و ردا و جبۀ پشمین، نشست و نگاه بر زمین دوخت بی آنکه سر بلند کند. حسن در آن مرد احساس عجب کرد، لذا گفت: کسانی هستند که در دل متکبرند و با این پشمینه پوشی دین خود را رسوا کرده اند. سپس گفت: پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) از زی منافقان به خدا پناه می جست. حاضران پرسیدند، زی منافقان چیست؟ حسن گفت: لباس خاشعان پوشیدن بی آنکه دل خاشع باشد. ابن عقیل (استاد مؤلف) گفت: این کلام کسی است که مردمان را شناخته و گول لباس را نخورده است. مؤلف گوید: من خود پشمینه پوشی دیدم که اگر کسی مستقیم خطابش میکرد، و لو با کنیه که علامت احترام است، او و مریدان او باشش را خوش نمی آمد و علامت انکار در چهره اش آشکار می شد.

حماد بن ابی سلیمان به بصره آمد فرقد سبخی (زاهد معروف) با لباس پشمینه نزد او رفت، حماد گفت: این علامت نصرانیت را از خود بیفکن!
و نیز آورده اند که عبدالکریم ابو امیه در حالی که پشمینه پوشیده بود نزد ابوالعالیه آمد، ابوالعالیه گفت: این جامۀ راهبان است که مسلمانان وقتی خیال تزویر داشته باشند می پوشند! و کلامی هم از فضیل نقل است که پشمینه پوشی را به منظور حب دنیا و جلب نظر دیگران دانسته است.

از ابوسلیمان [دارانی] نقل است که گفت: یکی از اینان لباسی به قیمت سه درهم و نیم می پوشد اما پنج درهم شهوت در دل دارد، آیا شرم ندارد از اینکه

برای خودنمایی و ریا رسم نبوده تا حضرت به این عبرت آن را منع و تخویف فرموده باشد. مصحح کتاب (خیرالدین علی) هر دو روایت را از لحاظ سند تضعیف کرده است. جای شگفتی است مؤلف که در نقد روایات صوفیان که از خود دقت نشان میدهد چگونه برای تأیید مطلب درست خودش از روایات ضعیف یا مجعول استفاده کرده است. -م.

شهوتش بر لباسش می چرخد؟ [یعنی ظاهرش زاهد نما تر از باطن اوست] هر گاه زهد خود را با دو پارچه سفید (که یکی بر کمر ببندد و یکی به دوش ببندد) می پوشانید بهتر بود.

احمد بن ابی الحواری از پسر ابوسلیمان دارانی که همتای پدرش بود حکایت می کند که از من پرسید: این پشمینه را برای چه می پوشند؟ گفتم: برای تواضع. گفت: اما هر کدامشان تا این را می پوشد تکبر می ورزد. از سفیان ثوری نقل است که به پشمینه پوشی گفت: این لباس تو بدعت است.

و آورده اند که علی موصلی در حالی که پشمینه پوشیده بود بر معافی وارد شد. معافی پرسید: این لباس شهرت چیست که پوشیده ای؟ موصلی گفت: تو خود از من مشهور تری. معافی گفت: شهرت لباس غیر از شهرت شخص است. بدیل برای ایوب سختیانی وارد شد، دید ایوب لُنگ قرمز زنانه بر روی رختخوابش گسترده که خاک نگیرد، پرسید این چیست؟ گفت: این بهتر از آن پشمینه ای است که تو بر تن داری!

از بشر بن حارث نقل است که گفت: اگر کسی لباس خز و زعفرانی [که جلف تلقی می شده] بپوشد در نظر من به از پشمینه پوشی در شهرهاست. و از ابوسلیمان دارانی نقل است که به پشمینه پوشی گفت: تو نشانه وافر از زاهدان با خود داری بگو بینم از این پشمینه چه حاصل کرده ای؟ آن مرد پاسخی نداد. ابوسلیمان گفت: گو ظاهر ت پنبه پوش باش، باطنت را پشمینه پوش کن!

ابومحمد برادرزاده معروف کرخی بر ابوالحسن بن بشار وارد شد و جبه پشمین بر تن داشت. ابوالحسن گفت: ای ابا محمد باطنت را هم پشمینه پوش

کرده ای یا فقط ظاهره را؟ دلت را پشمینه پوش کن و قوهی روی قوهی پوش!^۱

آورده اند که به صوفی گفتند: این جبه پشمینه را می فروشی؟ گفت: اگر صیاد دام و تله اش را بفروشد پس با چه شکار کند؟

ابن جریر طبری گوید: هر کس لباس موینه و پشمینه را بر پنبه ای و کتانی که بتواند از حلال تهیه کند، ترجیح دهد، یا بقولات و عدس را بر نان گندم اختیار کند، و یا گوشت نخورد مبادا شهوت بر او عارض گردد، خطا کرده است.

مؤلف گوید: پیشینیان، جامه های متوسط [نه فاخر و نه پست] می پوشیدند و از بهترین لباسهای خود برای شرکت در نماز جمعه و عید فطر و عید قربان و نیز ملاقات دوستان استفاده می کردند، از ابوالعالیه نقل است که مسلمانان هنگامی که برای دید و بازدید می رفتند (در حدی که داشتند) زیبا می پوشیدند. بعضی صحابه (در دورانی که ثروت از غنایم زیاد شد) جامه های گرانبه نیز به کار می بردند. مثلاً تمیم الداری یک حله خرید به هزار درهم، و با آن نماز شب می خواند در احوال حسن بصری هست که لباسهای نیکو می پوشیده، مثلاً روزی جبه و ردای یمنی پوشیده بود، فرقد [سبخی] بدو گفت: استاد، چون تویی را چنین پوششی نسزد. حسن پاسخ داد: نشنیده ای که بیشتر جهنمیان پشمینه پوشان و گلیم پوشانند. از مالک بن انس نیز پوشیدن لباسهای عالی عدنی را حکایت کرده اند. البته در منزل لباسهای کهنه هم می پوشیدند و

۱ نوعی پارچه پنبه ای سفید منسوب به قهستان (المعرب، جوالیقی، چاپ احمد شاکر، ص

بر روی هم آنچه انگشت نشان و مشخص نباشد و در حد وسط نفیس و پس قرار گیرد به کار می بردند.

راجع به ابراهیم ادهم نوشته اند کتانی، پنبه یا پوست می پوشید و هرگز پشمینه و لباس شهرت (که شعار گروه خاصی باشد) نپوشید. محمد بن ریان گوید: ذوالنون کفش قرمزی در پای من دید گفت: فرزند! این کفش را از پای بیرون کن که انگشت نما و مشخص است، همانا پیغمبر کفش ساده سیاه می پوشید.

و ابوجعفر منصور [خلیفه] گفته است عریانی غیر قابل تحمل به از پوشش رسوا!

مؤلف گوید: آن گونه لباس که برای صاحبش مایه حقارت و سرشکستگی باشد و فقرش را نشان دهد چنانکه گویی به زبان حال از خدا شکوه دارد، پوشیدنش خوشایند نیست و نهی شده. ابوالاحوص از پدرش نقل میکند که با لباس ژنده نزد پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) رفتم. حضرت پرسید: تو مال داری؟ عرض کردم: چه نوع مالی؟ فرمود: از هر گونه، گفتم: بلی، شتر و اسب و بز و گوسفند و برده دارم. فرمود: حالا که خدا ثروتت بخشیده باید در ظاهر اثر آن دیده شود و آشکار باشد، و نیز روایت است که حضرت مردی ژولیده موی دید فرمود: آیا این چیزی نمی یابد که با آن مویش را بخواباند؟ و نیز مردی را دید با جامه پلشت و چرکین. فرمود: آیا این، چیزی نمی یابد که با آن لباسش را بشوید؟

و نیز آورده اند که علی بن ابیطالب (رضی الله عنه) به عیادت ربیع بن زیاد رفت، ربیع در بین صحبت گفت: یا امیرالمؤمنین من از دست برادرم عاصم به تو شکایت دارم. حضرت پرسید: مگر او چه کرده؟ ربیع گفت: به سبب آنکه او

لذات زندگانی را ترک گفته و پلاس پوشیده، زنش غمناک است و فرزندانش اندوهگین. حضرت فرمود: عاصم را نزد من بیاورید، آوردند. حضرت با خوشرویی فرمود: آیا به نظر تو خدایی که دنیا را بر تو حلال کرده، خوش ندارد که از آن استفاده کنی؟ تو در نظر خدا کمتر از آنی! گر نعمتهای خدا را در عمل به کار گیری به از آنکه به زبان شکر بگزاری. عاصم گفت: ای امیرالمؤمنین، من می بینم که تو خود جامه درشت و زبر پوشیده ای و نان جو می خوری، حضرت آه بلندی کشید و فرمود: وای بر تو ای عاصم، خداوند بر پیشوایان عادل واجب نموده که زندگی خود را با عامه مردم برابر گیرند و بسنجند تا فقیر را فقرش برآشفته نسازد و خونش به جوش نیاید.

[برگردی به بحث لباس] اگر کسی بگوید که خوشپوشی از هوای نفس است و باید با هوای نفس جنگید، و نیز خوشپوشی آراستن خویش است برای مردم، حال آنکه ما باید اعمالمان برای خدا باشد، در جواب می توان گفت که نه هر چه دلخواه باشد بد است و نه هر خود آراستنی مکروه؛ چیزی را باید منع کرد که شرع نهی نموده یا متضمن نوعی ریا در دین باشد. هر انسانی دوست دارد زیبا به نظر آید و این یک لذت نفسانی است که ملامت کردنی نیست و به همین جهت است که آدمی مویش را صاف می کند، درآینه می نگرد، عمامه اش را مرتب می سازد، روی زیباتر جامه اش به سمت بیرون است و آستر ناهموارش را بر تن می پوشد. اینها هیچ کدام نکوهیدنی نیست و روایتی از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) آورده اند که وقتی می خواست از خانه بیرون آید وعده ای از اصحاب منتظرش بودند در آب نگریست و موی سر و ریش را مرتب ساخت، اصحاب تعجب کردند. فرمود: «وقتی شخص به دیدن برادران می رود باید خود را آماده سازد». و نیز فرمود: «إن الله جميل يحب الجمال».

و اینکه از سری سقطی آورده اند که اگر احساس کنم کسی می خواهد بر من وارد شود و دستی به ریش بکشم که آن را مرتب سازم می ترسم خداوند به سبب این مرا عذاب کند، محمول بر آن است که اگر از باب ریا آن کار را بکند بیم عذاب می رود حال آنکه اگر نظرش این باشد که شکل ناخوشایندی را اصلاح کند نکوهیده نیست. و اینکه کسی بخواهد کفش یا لباسش خوب و زیبا باشد از مقوله «کبر» هم محسوب نمی شود زیرا کبر یعنی سرکشی و سرگردانی نسبت به حق و تحقیر مردمان.

بعضی صوفیان لباسهای گرانبه‌ای می پوشیده اند، از آن جمله است ابوالعباس بن عطاء که دیبقی میپوشید و تسبیحش از مروارید بود و لباسهای بلند را ترجیح می داد. مؤلف گوید: این هم «لباس شهرت» است و بر اهل خیر لازم است که لباسشان متوسط باشد اما شیطان صوفیان را به افراط و تفریط می کشاند.

واژ صوفیان کسانی بوده اند که لباسهای گرانبه‌ای می پوشیده و آن را چاک می کرده اند و بدین گونه مالی را تزیین می نموده اند. داستانی هست که ابن مجاهد مقری روزی نزد عیسی بن علی وزیر بود شبلی وارد شد و شبلی عادت داشت هر چه را می پوشید یک جایش را [عمداً] پاره می کرد. ابن مجاهد برای آنکه شبلی را ملزم سازد گفت: در کجای فقه است که یک چیز سودمند را ضایع سازند شبلی فوراً این آیه را خواند: ﴿فَطْفِقَ مَسْحاً بِالسُّوقِ وَالْأَعْنَاقِ﴾^۱، که مفسرین نوشته اند: روزی سلیمان پای چندین اسب را قلم کرد و گردنشان را زد از آن روی که مشغول تماشای آنها شده و از نماز باز مانده

۱ سوره ص، آیه ۳۳. «پس [برای نوازش آنها] به دست کشیدن به ساق‌ها و گردن‌های آنها

بود.^۱ ابن مجاهد خاموش ماند، وزیر گفت: تو می خواستی او را ملزم سازی او را ساکت کرد. آن گاه شبلی گفت: تو مقری زمانی، بگو بینم در کجای قرآن است که حبیب، حبیبش را عذاب نمی کند؟ ابن مجاهد ندانست چه بگوید شبلی خود این آیه را خواند: ﴿وَقَالَتِ الْيَهُودُ وَالنَّصَارَى نَحْنُ أَبْنَاءُ اللَّهِ وَأَحِبَّاؤُهُ قُل فَلِمَ يُعَذِّبُكُمْ﴾^۲ که به طور ضمنی و سلبی معنای منظور شبلی را می رساند، ابن مجاهد گفت: گویی من این آیه را تا کنون نشنیده بودم.

مؤلف گوید: سند این داستان مشکوک است و به فرض صحت، نافی شبلی را در استدلال به آیه اول و نافی ابن مجاهد را در پاسخ ندادن به او می رساند زیرا به نبی معصوم نسبت تباه کردن مال نمی توان داد، چنانکه بعضی مفسران «مسح» را به معنای لغوی گرفته اند آنها را ذبح نمود و در راه خدا گوشتشان را انفاق نمود و این گناه نیست اما پاره کردن لباس سالم بی آنکه هدف صحیحی در نظر باشد خطاست، و نیز می شود تصور کرد که آن عمل در شریعت سلیمان جایز بوده است.

ابو علی رودباری روشش این بود که آستین جامه را می شکافت و پیراهن را پاره می کرد، یک قواره پارچه گرانبها را دو تکه می کرد تکه ای را ازار می بست و تکه ای را به دوش می انداخت. روزی وارد حمام شد چند تن با او بودند و لنگ نداشتند ازار و دوش انداز خود را به تعداد یاران پاره پاره کرد که لنگ ببندند، و در پیرون آمدن آن پارچه ها را به حمامی بخشید. اصل پارچه سی دینار قیمت داشت.

۱ برای فهم درست آیه به تفسیر ابن جریر طبری رجوع کنید.

۲ سوره مائده، آیه ۱۸. «و یهود و نصاری گفتند: ما پسران خدا و دوستان اویم. بگو: [اگر

گفتار شما درست است] پس چرا خدا شما را به گناهانتان عذاب می کند؟».

و نظیر این تفریط و اسراف، داستان ابوالحسن پوشنجی است که گوید:
 کبکی داشتم صد درهم می ارزید. شبی برایم دو مهمان رسید، از مادرم پرسیدم:
 شام برای مهمان چه داری؟ گفت: هیچ نداریم به جز نان، آن کبک را ذبح کردم
 و به مصرف مهمانان رسید. مؤلف گوید: می توانست پولی قرض کند، سپس آن
 کبک را بفروشد و قرض خود را بپردازد، افراط کرده است!

ابوالحسن درّاج بغدادی را... در ری... احتیاج به پارچه ای پیدا شد که به
 پایش پیچد، کسی یک دستمال دبیقی بدو داد، دستمال را نصف کرد و کارش
 را انجام داد. گفتند: کاش این را می فروختی و با پول آن پارچه کم ارزش تری
 برای پایت می خریدی و بقیه پول را خرج می کردی. گفت: من به مذهب مان
 خیانت نمی کنم!

و نیز آورده اند که احمد غزالی در غرب بغداد به دولابی رسید و دید که
 می چرخد، ایستاد و طیلسان خویش بر آن افکند، و طیلسان در چرخیدن پاره
 شد.

مؤلف گوید: این همه از جهل و تندروی و کم عقلی است. روایت صحیح
 از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) داریم که تباه کردن مال را نهی فرموده، حتی
 فقها گویند: اگر یک سکه طلای سالم را بشکنیم و خرج کنیم به همان اندازه که
 میان قیمت درست و شکسته اش تفاوت هست تفریط و اسراف کرده ایم.
 صوفیان در حال وجد و رقص هم جامه خویش می درند و بر زمین می افکنند
 و این را «حال» می نامند، باید گفت: «حال» اگر مخالف شرع باشد خیری در آن
 نیست این نفس پرستی و خودرأیی است، و اگر می دانند کارشان خلاف شرع
 است و می کنند که عناد با شرع است، و اگر نمی دانند زهی نادانی! آورده اند
 که ابوعثمان داشت می مرد، پسرش ابوبکر پیراهن وی را بر تنش درید،

ابو عثمان که محضر بود چشم گشود و گفت فرزند، این کار که کردی ظاهرش خلاف شرع است و باطنش ریای قلب!

و هم از صوفیه کسانی هستند که در کوتاهی جامه به افراط می روند و از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که بلندی جامهٔ مسلمان تا نیمهٔ ساق باید باشد و تا نزدیک پاشنه هم عیب ندارد، هر چه از آن زاید باشد در آتش است. به هر حال زیاده کوتاه گرفتن جامه هم لباس شهرت محسوب می شود و داستان ایوب سختیانی را بیشتر آوردیم که جامه اش بلند بود ایراد گرفتند، گفت: امروز شهرت در برچیدن و کوتاه داشتند دامن است نه بلندی آن.

و بعضی صوفیان به جای عمامه خرقه [= یک تکه پارچه] بر سر نهند و این نیز خلاف رسم مردم است و لباس شهرت، و هر چه به نوعی مشخص باشد و انگشت نما باشد مکروه است. چنانکه آورده اند ابن المبارک روز جمعه ای به مسجد رفت و بر سر قلنسوه داشت، دید مردم قلنسوه بر سر ندارند آن را برگرفت و در آستین گذاشت.

و از صوفیان و سواسی کس باشد که جامه های متعدد دارد، یکی برای مبال رفتن یکی برای نماز گزاردن، این اشکالی ندارد جز اینکه بیم آن هست که بعضی تصور کنند سنت است، حال آنکه پیغمبر و صحابه برای این کارها یک جامه بیش نداشتند.

و هم از صوفیان کس باشد که از باب زهد یک جامه بیش ندارد و این بد نیست، اما اگر برای نماز جمعه و عید لباس دیگری داشته باشد بهتر است! چنانکه پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روزی در خطبه فرمود: چه می شود اگر برای روز جمعه دو جامه (ازار و ردا) غیر از لباس کار معمولی خود داشته باشید؛ و در روایت است که خود حضرت یک بُرد یمانی و یک ازار عمانی

مخصوص جمعه و عید داشت و در ایام دیگر آن را تا می کردند و نگه می داشتند.

در تلبیس ابلیس بر صوفیان در خوردن و نوشیدن

ابلیس صوفیان قدیم را با تقید به کم خوردن و غذای ناباب خوردن و آب سرد ننوشیدن فریفته بود، اما صوفیان متأخر با پرخواری و رفاه طلبی خود نه تنها ابلیس را از رنج تلبیس آسوده داشته اند بلکه او را به شگفت آورده اند! از گذشتگان صوفیه کسانی بودند که چند روز را به گرسنگی می گذراندند به حدی که ناتوان می شدند و بعضی هر روزه چیزی می خوردند اما آن قدر کم که برای بدن کافی نیست و آن را بر پا نمی دارد. مثلاً سهل بن عبدالله (تستری) در آغاز کار یک درهم شیره و یک درهم روغن و یک درهم آرد برنج می خرید و از آن سیصد و شصت گلوله حلوا می ساخت و در سال هر شب با یکی افطار می نمود. ابوحامد طوسی گوید: سهل مدتی برگ درخت سدر می خورد و سه سال آرد گاه می خورد^۱ و سه سال هر سه سال به سه درهم بزیست. از ابوجعفر حداد نقل است که روزی کنار برکه آبی بودیم که ابوتراب (نخشبی؟) بر من گذشت و در آن موقع شانزده روز بود که هیچ چیز نخورده و نیاشامیده بودم. ابوتراب گفت: چرا اینجا نشسته ای؟ گفتم: میان علم و یقین مانده ام و منتظرم ببینم کدام غالب می شود تا ملازم و ملتزم آن باشم. ابوتراب گفت: تو را مقامی خواهد بود و بزودی به جایی خواهی رسید.

ابراهیم بنای بغدادی گوید: با ذوالنون از اخمیم تا اسکندریه همراه بودم وقت افطار قرص نان و قدری نمک توشه داشتم بیرون آوردم و گفتم: بفرمایید!

۱ مرد از «آرد گاه» شاید سبوس باشد. - م.

پرسید: نمک ساییده است؟ گفتم: آری. گفت: تو به جایی نمی رسی! در خرجیش نگریستم قدری قاووت جو داشت.

از سهل بن عبدالله نقل است که روزی گفت: من حجت خدا بر روی زمین هستم، عده ای گرد آمدند و زبیری از آن میان گفت: شنیده ام که تو گفته ای من حجت خدا هستم بر مردم که بدانند با حلال می شود زیست، شما هم بیایید همگی همین کار را بکنیم و فقط با حلال زندگی کنیم. زبیری پرسید: تو چه کار کرده ای؟ گفت: عقل و معرفت و نیرویم را به هفت جز کرده ام و تا زمانی که شش جزء از هفت جزء زایل شود چیزی نمی خورم. وقتی از آن بیم کردم که آخرین جزء نابود شود، بخور و نمیری به بدن می رسانم و عقل و معرفت و نیرویم به جا می آید.

و آورده اند مردی نزد بایزید آمد و گفت: می خواهم در این مسجد که تو هستی با تو باشم، بایزید گفت: تو نمی توانی. مرد اصرار و خواهش کرد و بایزید اجازه داد، روزی را گرسنه گذراند و هیچ نگفت. روز دوم گرسنگی بر آن شخص زور آورد و گفت: آنچه در بایست بایست؛ بایزید گفت: ای پسر، آنچه ناگزیر در بایست خداست! گفت: استاد، من خوراکی می خواهم. بایزید گفت: قوت ما اطاعت خداست، گفت: استاد، من چیزی می خواهم که بدن را بر پا بدارد. بایزید گفت: بدن جز به قوه الهی بر پا نیست.

و آورده اند درویشی که سه روز گرسنه بود دست به پوست خربزه ای برد که آن را بردارد و بخورد، ابوتراب بدو گفت: تو را صوفیگری نسزد که دست در پوست خربزه ای دراز می کنی.

و آورده اند که ابوالحسن نصیبی با چند تن در حرم بودند و هفت روز بود که هیچ نخورده بودند یکیشان بیرون رفت و از زور گرسنگی پوست خربزه ای

در راه دید و خورد. کسی آن حالت را دید و مقداری خوراکی برداشته به دنبال وی آمد و خوراکی را نزد ابوالحسن و یارانش آورد. ابوالحسن پرسید: این جنایت را کی مرتکب شد (یعنی حالت ما را چه کسی به این شخص خبر داد که برای ما اعانه بیاورد؟ آن که پوست خربزه خورده بود ماجرا حکایت کرد، ابوالحسن گفت: تو بمان و جنایتت را با این اعانه، ما رفتیم؛ و با اصحابش بیرون رفت آن مرد گفت: توبه می کنم، ابوالحسن گفت: بعد از توبه دیگر چه گفتگویی هست. از بنان بن محمد نقل است که گفت: مجاور مکه بودم و ابراهیم خواص را هم آنجا دیدم. یک سلمانی در مکه بود دوستدار فقیران که هر درویشی را حجامت می کرد بدو طعام نیز میداد، و چند روز بر من گذشته بود که فتوحی برای من حاصل نشده بود، سراغ آن سلمانی رفتم و گفتم: می خواهم حجامت کنم و زیر دستش نشستم و با خود اندیشیدم کاش تا حجامت تمام می شود دیگر هم پخته شود؛ اما به خود آمدم و گفتم: ای نفس، آمده ای حجامت کنند که سیر شوی، میان من و خدا عهد باشد که از این طعام نچشم! وقتی کار حجامت تمام شد راه افتادم سلمانی گفت: مگر شرط مرا نمی دانی؟ گفتم: ولی در آنجا عهدی بسته ام، چیزی نگفت و به مسجد الحرام بازگشتم و چیزی دست نداد که بخورم، فردای آن روز همچنان گذشت تا موقع نماز عصر رسید، افتادم و غش کردم و مردم دور من جمع شدند و پنداشتند دیوانه ام، وقتی بخود آمدم ابراهیم خواص برخاسته جمع را پراکنده ساخته و نزد من نشسته بود و داشت با من حرف می زد، گفت: چیزی می خوری؟ گفتم: شب نزدیک است. گفت: آفرین بر شما تازه کاران، بر همین شیوه ثابت قدم باشید تا رستگار شوید. آن گاه برخاست و رفت و بعد از نماز عشا باز آمد یک کلاسه عدس پخته و دو گرده با یک ظرف آب آورد و پیش من گذاشت و گفت: بخور، خوردم، گفت:

باز اشتها داری، گفتم: آری، رفت و باز یک کاسه عدس و دو گرده نان آورد، خوردم تا صبح خفتم و آن شب نه نماز شب گزاردم و نه طواف کردم.^۱ از ابوعلی رودباری نقل است که گفت: آن صوفی که با پنج روز بی خوراکی بگوید گرسنه ام، به بازارش برید و به کسبش وادارید (که صوفی را نشاید).

ابن باکویه از احمد صغیر روایت می کند که ابو عبدالله بن خفیف به من سفارش کرده بود هر شب ده مویز برای افطار برای من بیار، شبی دلم بر او بسوخت و پانزده مویز بردم، در من نگریست و گفت: چه کسی به تو گفت که چنین کنی؟ همان ده مویز را خورد و بقیه را باقی گذاشت.

هم ابن باکویه از عبدالله خفیف نقل می کند که در ابتدای کار چهل ماه روزه داشتم و هر شب با کفی باقلا افطار می کردم، روزی رفتم رگ زدم خونابه کم رنگی از رگ بیرون آمد و از حال رفتم، فصّاد متحیر ماند که تا حال بدن بی خون ندیده بودم الا این.

و هم از صوفیان کسی باشد که گوشت نخورد و گوید یک درهم گوشت خوردن چهل روز دل را قساوت بخشد و بعضی از همه خوراکیهای مطبوع صرف نظر کرده اند با استناد به این حدیث [ساختگی] که از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) آورده اند: «خود را از غذای خوب محروم دارید زیرا شیطان برای آنکه در رگ و خون آدم بگردد از آن غذا نیرو می گیرد». و هم از صوفیان کس بوده است که خود را از آب صاف محروم داشته و یا از خوردن آب خنک خودداری ورزیده و جز آب گرم نمی نوشیده و بعضی خمره آب خویش را

۱ یعنی سیری سلب توفیق می کند. - م.

در خاک دفن می کردند که [بر اثر جریان هوا] مبادا آب خنک شود! و بعضی خود را تا مدتی با ترک آب مجازات کرده اند و از قول بایزید آورده اند که گفت: چهل سال از آنچه آدمیزادگان خوردند من نخوردم و آسانترین ریاضتی که بر نفس تحمیل کردم آن بود که یک بار نافرمانی نمودم عزم کردم که یک سال آب نخورم و نخوردم. غزالی در روایتی دیگر از او آورده است که یک سال هم نخفتم!

مؤلف گوید: ابوطالب مکی ترتیب طعام خوردن صوفیان را نوشته و گفته است بر مرید مستحب است در شبانه روزی دو گرده بیشتر نخورد، و کس نباشد که هر روز خوراک خود با یک تخته نخل وزن کند و به همان اندازه که آن تخته خشک می شود این از قوت می کاهد، بعضی هم روزی زمان فاصله دو خوردن تمرین می کنند یعنی نخست به فاصله یک روز سپس دو روز سپس سه روز غذا می خوردند. گرسنگی خون را کم میکند و کمرنگ می کند و همان دل را نورانی می نماید و نیز پیه قلب را آب می کند و همین باعث رقت قلب می شود، و رقت قلب کلید مکاشفه است.

و نیز ابو عبدالله محمد بن علی ترمذی (متوفی ۲۷۹) برای صوفیان کتاب «ریاضة النفوس» را ساخته و در آن گوید: بر مبتدی این کار سزد که دو ماه متوالی روزه توبه بگیرد آن گاه کم خوراکی در پیش گیرد و روزی یک پاره نان بخورد بی هیچ نانخورش و میوه ای یا غذای خوش مزه ای، و نیز دیدار دوستان و کتاب خواندن یکسو نهد، که این همه لذت نفس است و باید نفس را غمگین داشت.

مؤلف گوید: بعضی متأخران صوفیه «اربعین» شان به این صورت است که چهل روز نان نمی خوردند اما روغنها و میوه های لذیذ بسیار می خورند؛ این

بود شمه ای که از وضع خوراک اینان گفتیم و در آنچه گفتیم از آن چه نگفتیم کفایت است.

در بیان تلبیس ابلیس بر صوفیان در آنچه گذشت و بیان خطاهای ایشان

مؤلف گوید: آنچه از گاه خوردن سهل نقل کرده اند، تحمیل مالایطاق است که بر خود روا داشته، زیرا خدا آدمیان را به گندم خوردن مکرم داشته و گاه را برای چارپایان گذاشته است و مزاحمت چارپایان در گاه خوردن نشاید، آخر در گاه چه قوتی هست!

ابوحامد از قول سهل نقل کرده که نمازی که از ضعف گرسنگی نشسته بخوانم برتر است از نمازی که به قوت سیری سرپا بخوانم. مؤلف گوید: این نیز خطاست چرا که خوردن اگر به قصد قوت گرفتن برای عبادت باشد، خود عبادت است و اگر به قصد نشسته نماز خواندن خود را گرسنگی دهد، این سبب جویی است برای ترک فرایض، و نارواست. حتی اکل میته در مواردی جایز است و این عمل جایز نیست. اما آن گفته حداد که «میان علم و یقین مانده ام، منتظرم که کدام غالب شود» این جهل محض است زیرا میان علم و یقین تضادی نیست و یقین اعلا مراتب علم است، کجای علم یا یقین می گوید که نفس را از مایحتاج محروم دارند؟ همانا مقصودش از علم، «اوامر شرع» و از یقین، «قوت صبر» بوده باشد و این پریشانگویی نازیبایی است. و اینان در سخت گیری و بدعتگری همچون قریش جاهلیت اند که خویش را «حُمس و احمسی» می نامیدند، اصل را که یکتاپرستی است رها کرده در فرع (که مراسم

حج است) بر خود سخت می گرفتند^۱. اما قول آن دیگری که «نمک ساییده می خوری، رستگار نخواهی شد!» از زشت ترین حرفهاست. چگونه عمل مباح و مجازی مانع نجات می شود؟ بگذریم از اینکه قاووت جو خوردن خودش باعث قولنج بوده است! و بر آن دیگری که گفته مسکه و خرما با هم خوردن اسراف است، باید پاسخ داد که حدیث صحیح داریم که حضرت رسول (صلی الله علیه وسلم) خرما و خیار و نیز حلوا و عسل با هم میل کرده است. آنچه از سهل نقل کرده اند که تا شش جزء از هفت جزء عقل و نیرویم از دست نرود غذا نمی خورم؛ کاری است نکوهیده و ناستوده بلکه نزدیک به حرام؛ چون ظلم به نفس است، و گفته آن دیگری که تا اکل میته بر من حلال نشود غذا می خورم عمل به رأی پست خود اوست و تحمیل ناروایی است بر نفس. و آن گفته بایزید که «قوت ما خداست» حرف سبک و سخیفی است، زیرا بدن احتیاج به غذا دارد و حتی جهنمیان بی نیاز از خوراک نیستند. و آن دیگری که درویش چند روز گرسنه مانده رابه خاطر خوردن پوست خربزه تقبیح نمود، خود از دیدگاه شرع، در خورد سرزنش است و آن دیگری که با وجود ضعف بدن از طعام حجام نخورد؛ کار حرامی مرتکب شده و سخن تشویق آمیزی که ابراهیم خواص به او گفته نیز خطاست، و بر عکس باید وادار به افطارش می کرد زیرا آدمی که چند روز غذا نخورده و حجامت هم کرده و به حالت غش افتاده روزه ندارد، و از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که فرمود: «من أصابهُ جُهدٌ فی رمضان

۱ رجوع کنید به تفاسیر ذیل آیه ۱۸۹ سوره بقره: ﴿وَلَيْسَ الْبِرُّ بِأَنْ تَأْتُوا الْبُيُوتَ مِنْ ظُهُورِهَا﴾. «و

نیکی آن نیست که به خانه‌ها از پشت آنها وارد شوید، [چنان که اعراب جاهلی در حال احرام

حج از پشت دیوار خانه خود وارد می شدند نه از در ورودی]» - م.

فلم یفطر فمات دخل النار» هر کس در ماه رمضان از شدت گرسنگی کارش به جان برسد و افطار نکند تا بمیرد، جهنمی است).

و آنکه آورده اند ابن خفیف آن پنج مویز اضافی را نخورد کار خوبی نکرده و دانای به شریعت را نسزد که چنین داستانی را به تحسین یاد کند. اما گوشت نخوردن صوفیان همسان مذهب برهمایان است که ذبح حیوانات را روا نمی دانند حال آنکه خداوند به مصلحت بدنها داناتر است که گوشت را مباح فرموده زیرا گوشتخواری قوت می دهد و ترک گوشت ضعف و بدخویی می آرد. پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) گوشت می خورد، مخصوصاً ماهیچه گوسفند را دوست داشت. حسن بصری هرروز گوشت می خرید و گذشتگان چنین بودند الا اینکه کسی از نداری نتواند بخرد و بخورد. ترک گوشت به طور مطلق روا نیست و بکلی جلو مشتیهات نفس را بگیریم صلاح نیست. چون خداوند آدم را از طبایع مختلف خلق کرده، هر گاه فی المثل صفرا زیاد شود آدم میل به ترشی می یابد و اگر بلغم کم شود میل به چیزهای رطوبی پیدا می شود و هر کس این تمایل نفس را مانع شود با حکمت الهی مقابله کرده است و به بدن ضرر زده که خلاف عقل و شرع است و معلوم است که بدن مرکب آدم است، اگر با آن ارفاق نکند به مقصد نمی رسد. اینان کم دانش اند و به رأی فاسد خود حرف زده اند و هر گاه خواسته اند استناد نمایند به حدیثی ضعیف یا مجعول اشاره کرده اند یا حدیث درستی را غلط فهمیده اند. عجب است از ابوحامد غزالی که چگونه در سخن گفت از اینان از رتبه فقاهت خویش پایین آمده تا آنجا که گوید: مرید اگر شوق جماع پیدا کرد بر او روا نیست که غذا بخورد و جماع کند و خود را تقویت نماید و بدین گونه دو شهوت نفس را اجابت کرده باشد. مؤلف گوید: این نظیر آن است که گفته شود نانخورش یا آب همراه نان نخوریم

که این دو شهوت اضافی هستند! مگر نه حدیث صحیح داریم که حضرت رسول (صلی الله علیه وسلم) به اتاقهای همه زنان خود سر می کشید و یک غسل به جا می آورد، چرا آن حضرت به یک شهوت اکتفا نکرد؟ و مگر نه آن حضرت، خیار و نان و کباب و خرما و نوبر و آب خنک میل فرمود؟ و مگر نه ثوری گوشت و انگور و فالوده می خورد و آن گاه به نماز می ایستاد؟

اما در عالم حیوانات، مگر نه اسب را جو و گاه و یونجه می دهند؟ و شتر را برگ درخت و گیاه زمین می دهند؟ و مگر نه بدن هم مرکوب ماست. اینکه قدما دو جور نانخورش را پیوسته با هم خوردن منع کرده اند از این بابت است که مبادا بدان عادت کنیم و هر گاه تهیه آن ممکن نگردید دچار زحمت گردیم، و نیز از افراط در شهوات منع کرده اند تا مستلزم خواب و خور زیاد بر حد و تزییع عمر نباشد که بسا عادت شود و اگر یک وقت از طریق صحیح تأمین نشد آدم را به بیراهه بکشاند. و گر نه کسی که به نان جو و نمک زبر اکتفا نماید مزاجش منحرف می گردد زیرا جوهر هر دو سرد و خشک است و به مغز و چشم ضرر می رساند و کم خوراکی به افراط معده را کوچک و تنگ می کند. آورده اند که شیخ عبدالله حوفی نان بلوط می خورد بی نانخورش؛ یاران اصرار می کردند که روغن و چربی بخورد، نمی خورد. مؤلف گوید: این کار قولنج شدید می آورد، آداب طعام را باید از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) آموخت و آنچه مذموم است پرخوارگی و شکمبارگی است. چنانکه از رسول الله (صلی الله علیه وسلم) روایت است که فرمود: «آدمیزاد هیچ ظرفی را نینبашه بدتر از شکمش»؛ «آدمی را چند لقمه بس است که استوار بر پا داردش، و اگر از خوردن گزیری نیست باری یک ثلث فضای شکم خاص نفس باشد و یک ثلث مخصوص نوشیدن و یک ثلث برای خوردن»، و این عادلانه ترین معیار

است، اندکی کمترش عیب ندارد اما زیاده کاستنش آدمی را ناتوان می‌سازد و مجاری طعام را تنگ و باریک می‌کند.

صوفیه مبتدیان را کم‌خوراکی می‌آموزن و جوان را گرسنگی کشیدن از زیانمندترین چیزهاست. حقیقت آنکه، پیران و میانسالان گرسنگی را تحمل می‌کنند و جوان بر گرسنگی نمی‌شکبید زیرا حرارت جوانی هضم را تسریع می‌کند و غذا زودتر تحلیل می‌رود همچنانکه چراغ تازه زیاد روغن به خود می‌کشد. وقتی جوان را به صبر بر گرسنگی واداریم رشد و نموش متوقف می‌گردد و مثل دیواری می‌شود که زیرش را خالی کنند. وقتی معده از خوراک خالی ماند زواید و اخلاط داخل بدن جلب و جذب می‌شود و ذهن و جسم را تباه می‌سازد؛ و این اصلی است مهم و قابل تأمل.

امام احمد بن حنبل از عقبه بن مكرم نقل می‌کند که گفت: کار اینان را که از خوراک خود کم می‌کنند (و ریاضت می‌کشند) نمی‌پسندم. عبدالرحمن بن مهدی گفته است این کار باعث می‌شود که از فرایض باز بمانند و جای دیگر گفته: کار اینان به جنون می‌کشد و کار بعضیشان به زندقه. کسی از امام احمد بن حنبل پرسید که پانزده سال است ابلیس مرا وسوسه می‌کند و گاه درباره خدا به تردید می‌افتم، احمد گفت: نکند تو از آنان باشی که دائم روزه می‌گیرند، افطار کن و چربی بخور و با قصاصان بنشین.

علت اینکه کار بعضی از اینان به جنون می‌کشد آن است که از بدترین خوراکیها آن هم به مقدار کم می‌خورند و شکم خالی اخلاط و فضولات زاید بدن را ناچار جذب می‌کند. اینان در اوایل کار به یاری ذخیره جوانی این گرسنگی را تحمل و عادت می‌کنند و این را کرامتی می‌انگارند. چنانکه عبدالمنعم بن عبدالرحیم از پدرش از زنی نقل می‌کند که در جوانی حالاتی در

خود می یافتم که به قوت حال تعبیر می کردم وقتی سنم بالا رفت آن حالات رفت و دانستم مربوط به نیروی جوانی بوده است. راوی گوید: هر یک از مشایخ از سخن این عجز را شنید رقت کرد و گفت: انصاف داده است.

مؤلف گوید: اگر گوینده ای اعتراض کند که مگر نه عمر (رضی الله عنه) روزی فقط یازده لقمه می خورده و ابن الزبیر گاه تا هفته ای هیچ نمی خورده و ابراهیم تیمی زمانی دو ماه گرسنه مانده، جواب این است که اینها موقتی بوده نه دائمی، بعضی پیشینیان از ناچاری گرسنگی می کشیده اند و بدان عادت کرده بودند لذا ضرری برایشان نداشته، همچنانکه از عربها کسی بوده است که چندین روز با شیر تنها می گذرانده. ما توصیه به سیری دائم نمی کنیم اما از گرسنگی کشیدن منع می نمایم تا به ضعف و ناراحتی بدن نکشد، زیرا بدن که ناتوان شد عبادت کم می شود. وانگهی هم از عمر (رضی الله عنه) نقلی است که گاه یک صاع (حدود سه کیلو) خرما را بدو خوب یکجا می خورد، و نیز نقل است که روزی ابراهیم ادهم را دیدند نان سفید و عسل کره خریده است، پرسیدند این همه را می خوری؟ گفت: وقتی می یابیم مردانه می خوریم وقتی نیابیم مردانه تحمل میکنیم.

و نیز روایت است که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) برای نوشیدن آب صافی را بر می گزید، و باید دانست که آب کدر تولید ریگ در کلیه می کند اما آب خنک (نه یخ کرده) معده را تقویت می نماید و اشتها می آورد و رنگ را روشن می کند و از عفونت خون و بالا رفتن بخارات (فاسده) به دماغ مانع می گردد، و آدم را سالم نگه می دارد. اما خوردن آب گرم هضم را بهم می زند و سستی و لاغری ایجاد میکند و به بیماری استسقا و دق می کشاند. و از زاهدی نقل است که گفت: هر گاه غذای خوشمزه و آب خنک بخوری کی حاضر به مرگ

خواهی شد! غزالی گوید: خوردن چیزهای لذت بخش دل را سخت می سازد و مرگ را ناخوشایند می دارد، لیکن هر گاه نفس را از خواسته هایش باز داری و از خوشی محروم سازی، مایل می شود که با مرگ خود را از دنیا برهاند!

مؤلف گوید: شکنجه دادن نفس بر ما واجب نیست، مگر نه اینکه از باب همراهی با ما خداوند افطار در سفر را جایز بلکه واجب دانسته، و نیز فرموده است: ﴿يُرِيدُ اللَّهُ بِكُمُ الْيُسْرَ وَلَا يُرِيدُ بِكُمُ الْعُسْرَ﴾^۱. «خدا آسانی و راحت شما را می خواهد نه دشواری و مشقت شما را».

اما اینکه ابویزید یک سال نفس خود را با آب نخوردن مجازات کرد، کار بدی کرده و جز نادان آن را نپسندد. زیرا که نفس را حقی است و بر نیاروردن نیاز و نگزاردن حق آن ظلم است چنانکه حلال نیست شخص خود را بیازارد. مثلاً زیاد زیر آفتاب داغ یا در برف بنشیند... همچنین است آنچه از یک سال بیخوابی بایزید نوشته اند که این هم خطاست. ابن عقیل گوید: حجت اینکه انسان حق ندارد خود را عقوبت کند اینکه جاری کردن حدود بر خود شخص به دست خود شخص مجزی نیست و بر امام است که دوباره آن حد را اجرا نماید. نفوس، ودایع الهی هستند و حتی ما در اموال خود حق نداریم به طور مطلق هر طور بخواهیم تصرف کنیم.

در حدیث هجرت می خوانیم که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) توشه و آب تهیه فرمود و ابوبکر (رضی الله عنه) برای آن حضرت در سایه صخره زیراندازی گسترد و برای آن حضرت شیر دوشید و برای آنکه خنک شود آب بر قدح می پاشید و این هم از باب همراهی و رفق با نفس است. و ستایشی که از گرسنگی

۱ سوره بقره، آیه ۱۸۵.

کرده اند به اعتدال است نه به افراط؛ و اینکه ابوطالب مکی گفته: «گرسنگی دل را رقیق می سازد و آماده مکاشفه می کند» حرفی بی معنی است. و نیز از آنچه ترمذی نوشته که سلوک را با دو ماه روزه باید شروع کرد و جهش چیست؟ میوه نخوردن چه سودی دارد، و کسی که به کتاب ننگرد به چه چیزی اقتدا نماید؟ و چله ها که بر اساس حدیث بی اصل «من أخلص الله أربعين صباحاً...» ساخته اند خصوصیتش در چیست؟... وانگهی «اخلاص» عملی است قلبی، به میوه نخوردن و نان نخوردن چه ربطی دارد آیا این همه جز نادانی چیز دیگری است؟

عبدالمنعم بن عبدالکریم قشیری از پدرش نقل می کند که گفت: حجت صوفیان از همه مذاهب روشتر است و قواعدشان محکمتر، زیرا که دیگران یا اصحاب نقل اند، یا ارباب عقل، و پیران صوفی از عقل و نقل فراتر رفته اند، و آنچه بر دیگران نهان است ایشان را عیان است، مردم به راه استدلال می روند و اینان به وصال رسیده اند پس مرید صوفیه را باید از علایق گسستن، و نخست از مال دست شستن و جاه به کناری هشتن، نخفتن جز آن گاه که خواب غلبه کند، و نیز بتدریج از خوراک کاستن.

مؤلف گوید: هر کس اندک فهمی داشته باشد می داند که این سخنی است آشفته؛ زیرا آن که از عقل و نقل بیرون زده جزء مردمان نباشد و کسی نیست که به وجهی استدلال نکند، «وصال» هم جز کلمه ای بی معنی نیست، خداوند ما را از پریشانگویی مرشدان و مریدان حفظ فرماید.

در احادیثی که خطای اعمال صوفیان را روشن می سازد

سعید بن مسیب گوید: عثمان بن مظعون (رضی الله عنه) نزد پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) آمد و گفت: یا رسول الله، در دل من سخنان می گذرد و با خود اندیشه ها دارم، حضرت فرمود: چیست؟ گفت: می خواهم خود را اخته سازم،

حضرت فرمود: نکن، که به جای اخته گری در امت من روزه هست. عثمان گفت: می خواهم در کوهها راهب شوم. حضرت فرمود: نکن، که رهبانیت امت من در مسجد نشستن و منتظر نماز بعدی شدن است. عثمان گفت: می خواهم به سیاحت در زمین پردازم. فرمود: سیاحت امت من سفر جنگی (جهاد) در راه خداست و نیز سفر حج و عمره. عثمان گفت: می خواهم همه مالم را در راه خدا ببخشم، حضرت فرمود: صدقه ات روز به روز باشد، خرج خانواده ات را بده و از مازادت مسکین و یتیم را اطعام کن. عثمان گفت: یا رسول الله، می خواهم زخم «خوله» را طلاق دهم. فرمود: نکن که هجرت امت من هجرت از گناه است و مهاجرت به سوی من در زندگانیم یا زیارت قبر من پس از مرگ... عثمان گفت: می خواهم دیگر با او همبستر نشوم حضرت فرمود: مرد مسلمان وقتی با زنش نزدیکی می کند هر گاه بچه ای از آن عمل نیاید غلامی در بهشت به او دهند و هر گاه بچه ای به وجود آید و پیش از پدر بمیرد پیشاهنگ و شفیع پدر در روز قیامت خواهد بود. و هر گاه پس از پدر بمیرد نوری است برای او در قیامت. عثمان گفت: یا رسول الله، می خواهم دیگر گوشت نخورم. حضرت فرمود: من گوشت دوست دارم و هر گاه بیابم می خورم. عثمان گفت: می خواهم دیگر عطر استعمال نکنم، حضرت فرمود: جبرئیل به من گفت هر از گاهی عطر استعمال کن و جمعه ها حتماً عطر به کار ببر. ای عثمان، از سنت من روی مگردان، که هر کس از سنت من برگردد و توبه ناکرده بمیرد ملائکه صورت او را از حوض من بر می گردانند.

در حدیث دیگر آمده است که زن عثمان بن مظعون نزد زنان پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) آمد، وضع او را نامرتب دیدند، گفتند: تو را چه شده؟ حال آنکه در قریش از شوهر تو داراتری نیست. گفت: او به ما نمی رسد، شب تا صبح

عبادت می کند و روزها روزه می گیرد. زنان پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) نزد حضرت رفتند و قصه را گفتند. حضرت عثمان را ملاقات کرد و فرمود: چرا از من پیروی نمی کنی، نباید همیشه شب زنده دار باشی و روزها روزه دار، بدان که چشم تو را و تن تو را وزن تو را بر تو حقی است، نماز شب بخوان و بخواب، روزه بگیر و بعضی روزها بخور (پیدا است که راجع به روزه مستحبی است). در روایت دیگر آمده است که به حضرت خبر رسید عثمان بن مظعون اتاقی جدا کرده و آنجا نشسته عبادت می کند، حضرت به سراغش رفت و دست به درگاهی درگرفت و فرمود: «یا عثمان، خدا مرا بر رهبانیت مبعوث نکرده (دو بار یا سه بار این را فرمود) و بدان که بهترین دین حنیفیه سمحه (پاکدینی و آسانگیری بر پایه گذشت) است».

از کهمس هلالی روایت است که نزد پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) رفتم و بیعت کردم، سال بعد نزد حضرت رفتم در حالی که بسیار لاغر شده بودم، نگاهی به سر تا پای من انداخت (گویی مرا نمی شناسد). عرض کردم مرا نمی شناسی؟ فرمود: تو کیستی؟ گفتم: کهمس هلالی، فرمود: چرا به این حال افتاده ای؟ عرض کردم: از آن وقت که مسلمان شده ام روزه دار و شب زنده دارم. فرمود: چه کسی به تو امر کرد که خود را شکنجه کنی؟ ماه رمضان را روزه بگیر و از هر ماه یک روز. عرض کردم اگر اجازه بفرمایی بیشتر بگیرم، فرمود: دو روز، اصرار کردم فرمود: ماه رمضان را بگیر و سه روز در هر ماه.

و نیز روایت است که به پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) خبر رسید جمعی از اصحاب تصمیم گرفته اند از زنان پرهیز کنند و گوشت نخورند^۱، فرمود: من به رهبانیت مبعوث نشده ام، و اگر این روش از طرف خدا به من پیشنهاد شده بود بدان عمل می کردم.

روایت دیگری از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) داریم که «خداوند چون نعمتی بر بنده اش داد و دوست دارد اثر آن نعمت در خوراک و نوشیدن آن بنده ظاهر گردد». و گفته اند که به هر کس خیری عطا گردد و اثر آن خیر بر او دیده شود، «حبیب خدا» نامیده شود که از نعمت خدا حکایت می کند و به هر کس خیری عطا گردد و اثر آن بر او دیده نشود «بغیض خدا» نامیده شود که دشمن نعمت خداست.

آنچه از افراط در کم خوردن صوفیان قدیم نقل و رد کردیم در صوفیه زمان ما بر عکس است، اینان تمام همتشان صرف خوردن می شود، چاشت و شام می خورند و حلوا هم جداگانه مصرف می نمایند و همه یا بیشتر این شکمخوارگی از اموال آلوده به حرام است. اینان کسب را ترک گفته، عبادت پیشگی را کناری نهاده بر بساط تنبلی غنوده اند و جز بازی و طلبخوارگی مکاری ندارند. اگر کسی کار نیکی کند گویند شکرانه بده، و اگر از کسی کار بدی صادر شود

۱ رجوع کنید به تفاسیر ذیل آیه ۸۷ سوره مائده: ﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تُحَرِّمُوا طَيِّبَاتِ مَا أَحَلَّ اللَّهُ

لَكُمْ﴾. «ای اهل ایمان! چیزهای پاکیزه‌ای را که خدا برای شما حلال کرده بر خود حرام

نکنید». - م.

گویند بابت استغفار چیزی بده و هر چه معین کنند الزاماً باید داده شود، حال آنکه این مشروع نیست^۱.

و از صوفیه کسی باشد که چون به میهمانی حاضر شود در خوردن مبالغه کند و از بهترین آن برگزیند و باخود ببرد [به اصطلاح «زله» برگردد] و این به اجماع علما حرام است، و خود دیدم یک مرشد صوفی مقداری طعام با خود برداشته بود ببرد که صاحبخانه بر جست و از دستش به در آورد!

تلبیس ابلیس بر صوفیان در سماع و رقص و وجد

بدان که سماع غنا جامع دو جهت است: یکی آنکه دل را از تفکر در عظمت خدا و قیام به خدمت او باز میدارد، دیگر اینکه انسان را به برخورداری از لذات آنی و این جهانی مخصوصاً هماغوشی بر می انگیزد، و کمال لذت هماغوشی در زندهای متنوع است و آن جز به حرام ممکن نمی شود. پس غنا به زنا تحریض و تشویق می کند و میان این دو تناسبی هست که غنا لذت لوح است و زنا بالاترین لذت نفس؛ در حدیثی هم آمده است «الغناء رقیة الزنا» (ساز و آواز افسون زناست). ابوجعفر طبری آورده است که پیدا شدن آلات موسیقی میان قابیلیان پیوسته اند و عیاشی شیوع یافته است.

مؤلف گوید: لذت بردن از چیزی لذت متناسب آن را فریاد می آورد و چون شیطان از اینکه عبادت پیشگان و زاهدان را به استماع ساز فرا خواند مأیوس ماند قانع شد به اینکه در نظر آنان آواز خوش (بدون ساز) را نیکو جلوه دهد تا بتدریج پیش بروند، اما فقیه آنست که اسباب و نتایج را بنگرد و مقاصد را

---

۱ در اینجا مؤلف حکایتی از شکمبارگی و کلاشی «ابوالمرحوم» نامی که ظاهراً قصاص می بوده و آورده او در آخر داستان گفته: «و هذا شأن الصوفية»، که چون مناسبت نداشت ترجمه

دریابد. مثلاً نظر به امرد اگر از روی شهوت نباشد مباح است و بوسیدن دختری سه ساله که معمولاً موضوع شهوت نیست جایز است مگر اینکه بوسه شهوی باشد که حرام است، همچنین است خلوت با زنان محرم که حلال است مگر اینکه بیم غلتیدن در حرام باشد که بدان سبب حرام می شود (یعنی اگر تصور رود که کسی با مَحْرَم خود خیالی دارد تنها بودنشان با هم حرام است).

در موضوع غنا به طول و تفصیل سخن گفته اند، بعضی آن را حرام دانند و بعضی مباح و بعضی مکروه. اگر بخواهیم حرف را اتمام کنیم باید بگوییم که باید در ماهیت چیزی نگریست آن گاه حرام یا مکروه بر آن اطلاق نمود.

کلمه غنا را در چند مورد به کار می برند، از جمله آوازی که کاروانهای حج در راه می خوانند مخصوصاً میان غیر عربها رسم است که با اشعاری در وصف کعبه و زمزم و مقام در طول راه «چاووشی خوانی» می کنند و ممکن است ضمن آن طبل هم بنوازند. شنیدن این اشعار مباح است و به طرب و رزی خارج از اعتدال نمی کشد، آوازهایی که جنگجویان می خوانند نیز از این قبیل است، اشعاری که به رزمیدن تشویق می کند، و در همین مایه است «حدی» که برای شتران می خوانند و شتر و آدمی در حالت و طرب می روند بی آنکه از اعتدال خارج شود، و این مباح است چنانکه روایت داریم که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) حدی گوش می داد. حتی یک بار بر حدی خوانی که شعر مذهبی را زمزمه می کرد تشویق فرمود:

لَا هُمْ لَوْ لَا أَنْتَ مَا اهْتَدَيْنَا وَلَا تَصَدَّقْنَا وَلَا صَلِينَا
فَأَلْقَيْنَا سَكِينَةً عَلَيْنَا وَثَبَتَ الْأَقْدَامُ إِذْ لَا قِينَا

امام شافعی (رحمه الله) گفته است استماع حدی و سرود اعراب اشکالی ندارد. مؤلف گوید: از جمله سرودهای اعراب آن است که حین ورود پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) به مدینه می خواندند:

طلع البدر علينا من ثنّيات الوداع
وجب الشكر علينا ما دعا لله داع

و در مدینه از این قبیل اشعار می خواندند و گاه دف می زدند. روایت داریم که روزی در ایام منی ابوبکر (رضی الله عنه) بر عایشه (رضی الله عنها) وارد شد دو دختر آنجا بودند و دف می زدند، ابوبکر منعشان کرد. حضرت که آنجا خوابیده بود سر بر آورد و فرمود: به حال خود بگذارشان، ایام عید است. باید دانست که در آن موقع عایشه بچه سال و بده و آن دو دختر هم لابد صغیره بوده اند.

روایت دیگری هست از عایشه که گوید: دختر یتیمی از انصار نزد ما بود به مردی از انصار شوهرش دادیم و من از کسانی بودم که همراه عروس به خانه داماد رفتیم. حضرت پرسید: انصار (یعنی اهل مدینه) اهل غزل اند، آنجا چه خواندید؟ عایشه گوید: پاسخ دادم دعا کردیم خدا برکتشان دهد. حضرت فرمود: آیا این سرود را نخواندید؟ (یا: چرا این سرود را نخواندید؟)

أتيناكم أتيناكم فحيونا نحييكم

و لولا الذهب الأحمر ما حلت بواديكم

ولولا الحبة السمراء لم تسمن عذارىكم

صورت دیگری از این روایت هست که حضرت فرمود: چرا کسی همراه عروس نکردید که سرود مزبور را بخواند!

مؤلف گوید: از آنچه گذشت نوع چیزهایی که می خواندند معلوم شد و دفهایشان هم از دفهای امروزی نبود گاه نیز اشعاری که به «زهدیات» موسوم بود می خواندند مثلاً:

یا غادياً فی غفلة و راحاً إلى متى تستحسن القبائح

و کم إلى کم لا تخاف موقفاً يستنطق الله به الجارحا

یا عجباً منك و أنت مبصر کیف تجنبت الطريق الواضحا

(ای آنکه به غفلت صبح و شام می کنی، تا کی زشتیها را نیکو خواهی دانست؟ و از ایستگاه قیامت، که در آن خدا اعضا را برای گواهی به سخن در می آورد، باک نداری. شگفتا با آنکه چشم داری چگونه از راه روشن به کنار می روی؟).

که پیداست اینها مباح است چنانکه از ابوحامد خلفانی نقل است که از احمد بن حنبل پرسیدم: چه گویی درباره این اشعار لطیف و کوتاه و سبک وزن که در وصف بهشت و دوزخ می خوانند، پرسید: مثل چی؟ گفتم:

إذا قال لی ربی أما استحیت تعصینی

وتخفی الذنب فی خلق وبالعصیان تأتینی

(هنگامی که خدا از من پرسد که شرم نداری از اینکه معصیت می کنی؟ گناه از خلق پنهان می داری و نزد من با عصیان می آیی....) احمد گفت: تکرار

---

۱ طبق آنچه مصحح کتاب، خیر الدین علی، تذکر داده هر دو روایت ضعیف است، الا اینکه در

صحیح بخاری و مسند احمد آمده است که عروسی یکی از انصار بود، حضرت به عایشه

فرمود: «با شما لهُو نبود؟ انصار لهُو را می پسندند» - م.

کن، تکرار کردم برخاست و به اندرون خانه رفت و صدای گریه و ناله اش را می شنیدم که همین شعر را تکرار می نمود.

و بالأخره آوازهایی هست که خنیاگرانی که کارشان همین است می خوانند و در آن از زیبارویان و شراب به طور شهوت انگیزی سخن می رود و تمایلات نهفته و فروخته را بر می انگیزاند و با انواع نی و ضرب زنگوله دار همراه است سخن در اباحت یا کراهت یا تحریم اینهاست.

باید دانست که اگر جوان تندرست صحیح المزاج مدعی شود که از دیدن زنان زیبا تحریک نمی شود و بر او اثری ندارد و به دیانتش زیان نمی رساند، تکذیبش می کنیم زیرا طبایع یکسانند، و اگر بهانه جویی کند که من به دیده اعتبار در زنان زیبا می نگرم در چشم سیاه و بینی باریک و گردن سفید صنعت خدا را می بینم می توان گفت: چرا طفل یک روزه هوشش نبرد؟ و بدترین کارها بردن ناسره است به درگاه کسی که نهان و آشکار را می داند، و اگر فرض کنیم همچین باشد که مدعی می گوید، ساز و آواز محرک فقط چنین کسی را که اصلاً و ابداً متأثر نمی شود جایز است، غزالی صریحاً گفته است: «غزلسرایی در وصف چهره و زلف و قد و قامت و دیگر زیباییهای زنان، حرام نیست»..

اگر کسی گوید که من از استماع غنا نظر دنیوی ندارم و اشارات الهی دریافت می دارم. گوییم: او از دو راه به خطا رفته، یکی اینکه تا او از سرود و غزل اشارات الهی برداشت کند، طبیعتش پیشدستی کرده مراد خود دریابد، مثل اینکه کسی بخواهد از ملاحظه زن خوشگل در صنعت الهی تأمل نماید شهوت ذهنش را از آن معنی باز می دارد و منحرف می سازد، دوم اینکه در این شعر و غزلها که می خوانند کم اشاره ی هست که به خالق منطبق شود و خدا اجل از

آن است که کلمه عشق و شیفتگی درباره او توان به کار برد. نصیب بشر از معرفت الهی احساس هیبت و تعظیم است و بس.

از امام احمد بن حنبل در مورد غنا قولهای مختلف آورده اند. باید دانست که در زمان او «زهدیات» را به آواز می خوانده اند و احمد همان را نیز بدعت می شمرد زیرا نودرآمده بوده است و سابقه ای در سنت نداشته، ولو آنکه مایه رقت قلب گردد. او «تغییر» را هم بدعت می دانست، در مورد این کلمه توضیح خواهد آمد.

روایت دیگری داریم که روزی قوالی نزد صالح پسر احمد حنبل می خواند، احمد صوت او را شنید و انکاری نکرد صالح گفت: مگر نه تو بر این کار انکار داشتی؟ احمد گفت: شنیده بودم که منکرات می گویند، ناخوش داشتم، اما آنچه این خواند مکروه ندارم. به هر حال اگر هم احمد حنبل غنا را مکروه نداشته خواندن قصاید زهد بوده است اما ساز و آواز را جایز نمی دانست. چنانکه نقل است کسی مرده بود و از او پسری مانده بود؛ با یک کنیزک مطربه، زهدیات نمی خوانده بلکه اشعار عشق انگیز و هوس آمیز می خوانده است و همین نشان می دهد که در نظر احمد ساز و آواز حرام بوده و حتی به عنوان کمک به یتیم هم جایز ندانست آن کنیزک را به نام مطربه بفروشد. و این مانند آن است که ابوظلحه انصاری به پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) گفت: نزد من مقداری شراب هست متعلق به چند یتیم. حضرت فرمود: دور بریز.

و هم از احمد نقل است که گفت: کسب مخنت حرام است زیرا بابت غنا پول می گیرد، واضح است که مخنتان اشعار زهدیه نمی خوانده اند بلکه

غزلسرایی یا نوحه سرایی^۱ می کرده اند. پس معلوم شد که غنای کنونی در نظر احمد حرام است.

از امام مالک بن انس هم راجع به ترخیصی که اهل مدینه برای غنا قایلند سؤال شد گفت: آن کار فاسقان است، فاسقان غنا را جایز می دانند. و هم از فتوای مالک است که هر گاه کسی کنیزی بخرد و بفهمد مغنیه است می تواند به سبب این «عیب» آن را پس بدهد! سایر فقهای مدینه نیز بر این بوده اند الا ابراهیم بن سعد، که تنها او به روایت زکریا الساجی غنا را بی اشکال می دانست.

امام ابوحنیفه با آنکه شرب نبیذ را جایز می دانسته غنا را مکروه داشته است و شنیدن آن را گناه می داند، همچنین دیگر فقیهان کوفه همچون ابراهیم و شعبی و حماد و سفیان ثوری در مخالفت با غنا اختلافی ندارند. بین فقیهان بصره نیز کسی در کراهت غنا خلافی نداشته الا عبیدالله بن حسن العبیری که آورده اند غنا را بلااشکال می دانست.

امام شافعی گفته است: زنادقه در عراق چیزی ابداع کرده اند به نام «تغییر» و مردم را با آن از قرآن خواندن باز می دارند. ابومنصور ازهری گوید: «المغبرة قوم یغبرون بذكر الله بدعاء وتضرع وقد سموا ما يطربون فيه من الشعر في ذكر الله عزوجل تغبيرا كأنهم إذا شاهدوا بالالحن طربوا ورقصوا فسموا مغبرة لهذا المعنى».

۱ نوحه گران حرفه ای در مجالس عزا به جای صاحب عزاها ناله و مویه می کردند، عطار گوید:

گر بود در ماتمی صد نوحه گر آه صاحب درد را باشد اثر. - م.

اگر «تغییر» و «مغیره» صحیح باشد به این مناسبت است که از شدت طرب به رقص می آیند و غبار بر می انگیزند^۱.

به هر حال نظر امام شافعی در مورد غنا روشن است: «الغناء لهو مکروه یشبه الباطل، ومن استکثر منه فهو سفیه ترد شهادته». پس علمای شهرهای بزرگ در کراهت یا حرمت غنا هم عقیده اند الا ابراهیم بن سعد و عبیدالله العنبری؛ و بر ماست که نظر اکثریت قریب به اتفاق را در نظر داشته باشیم که تکروی و جدایی از جماعت به جهنم می کشد.

سران مذهب شافعی سماع را انکار داشته اند چه قدما چه معاصران؛ از آن جمله است ابوالطیب الطبری که در منع و ذم غنا کتابی نوشته است، و هر کس تجویز غنا را به شافعی نسبت دهد بدو دروغ بسته، و دیدیم که او گواهی کسی را که زیاد به ساز و آواز گوش دهد قابل قبول نمی داند. بعضی از شافعیان متأخیر که کم دانش اند و هوی برایشان چیره شده غنا را رخصت داده اند. فقیهان حنبلی گواهی مطرب و رقاص را نمی پذیرند.

در ذکر دلایل بر کراهیت و منع آواز و موسیقی و نحوه گری

از قرآن سه آیه در این معنا داریم، یکی آیه ﴿وَمِنَ النَّاسِ مَن يَشْتَرِي لَهْوَ الْحَدِيثِ﴾^۲ که ابن مسعود (رضی الله عنه) گفته است: «لهو به خدا سوگند همانا غناء است». همچنین است قول ابن عباس و مجاهد و عکرمه و حسن (بصری)

۱ در چاپ محمد منیر الدمشقی، همه جا «تغییر و مغیره» است در چاپ خیرالدین علی هم جا

«مغیره» آمده اما در مصدر فعل به صورت تغیر و یغیر و یغیرون ضبط شده است. - م.

۲ سوره لقمان، آیه ۶. یعنی: «و بعضی از مردم سخنان بیهوده را می خرند تا مردم را از روی نادانی، از راه خدا گمراه سازند».

و سعید بن جبیر و ابراهیم نخعی، آیه دوم این است: ﴿وَأَنْتُمْ سَامِدُونَ﴾^۱ که از ابن عباس نقل کرده اند به زبان حمیری سمدلنا = غنی لنا، و مجاهد گوید: «يقول أهل اليمن: سمد فلان: إذا غنى». آیه سوم این است: ﴿وَأَسْتَفْزِرُ مَنْ اسْتَطَعَتْ مِنْهُمْ بِصَوْتِكَ﴾^۲ که مجاهد صوت شیطان را در این آیه به ساز و آواز تعبیر کرده است.

اما در سنت، روایت از عبدالله بن عمر (رضی الله عنهما) داریم که همراه نافع می رفت و صدای نی چوپانی شنید، انگشت در گوش گذاشت و راه کج کرد و از نافع می پرسید که می شنوی؟ یا صدا می آید؟ و نافع می گفت: آری، تا آن قدر دور شد که نافع گفت: دیگر صدا نمی آید آن وقت انگشت از گوش برداشت و گفت: رسول الله (صلی الله علیه وسلم) را دیدم که صدای نی چوپان را شنید همین کار را کرد. روایاتی هم در منع خرید و فروش و آموزش کنیزان مطربه هست، و اینکه بهای آنها حرام است. روایت دیگری داریم که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) از دو صدای گناه آلود منع کرده است: آواز خوانی و نوحه گری، موقعی که ابراهیم پسر پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) درگذشت حضرت می گریست عبدالرحمن بن عوف پرسید: مگر تو از گریه نهی نمی کردی؟ حضرت فرمود: «لا، ولكن فهمت عن صوتين أحقین فاجرین: صوت عند نغمة وصوت عند مصیبة» در صورت دیگری از این روایت توضیح داده شده که «صوت عند نغمة» مربوط است به ساز و آوازه‌های شیطانی و «صوت عند مصیبة» یعنی به شیوه جاهلیت بر سر و صورت زدن و پیراهن پاره کردن هنگام مصیبت.

۱ سوره نجم، آیه ۶۱. یعنی: «و پیوسته در غفلت و هوسرانی به سر می برید».

۲ سوره اسراء، آیه ۶۴. یعنی: «هر کدام از آنها را می توانی با صدایت تحریک کن».

روایت دیگری داریم که از قول پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) آورده اند: «بُعِثَتْ بِهِمُ الْمِزْمَارُ وَالطَّبْلُ» (من برای نابود کردن طبل کردن طبل و نی مبعوث شده ام). روایاتی هم داریم که شیوع ساز و آواز را از علایم آخر الزمان یا مقدمات نزول بلاهایی از قبیل باد سرخ و زلزله و فرورفتن زمین و مسخ و سنگ باریدن از آسمان... شمرده اند. روایت دیگری هست که عمرو بن قره نامی نزد حضرت رسول (صلی الله علیه وسلم) می آید و می گوید: کسب من از دف زنی است، اجازه می فرمایی که به این کار ادامه دهم طوری که به زشتی نکشد؟ حضرت اجازه نمی دهد و بعلاوه به وی تهدید و پرخاش می نماید... و بعد از رفتن او می فرماید: «این عاصیان هر کدام بی توبه بمیرند عریان محشور میشوند». از قول ابن مسعود آورده اند که هر کس بی بسم الله سوار مرکب شود، شیطان بر پشتش می نشیند و می گوید: آواز بخوان! و اگر نتواند آواز بخوند می گوید: دروغ بساز!

عبدالله بن عمر (رضی الله عنهما) دید دختر کوچکی آواز می خواند، گفت: شیطان از این هم دست بر نمی دارد. کسی از قاسم بن محمد (بن ابی بکر) راجع به غنا پرسید. جواب داد: وقتی خدا حقها و باطلها را جدا سازد به نظرت غنا را جزء کدام می گذارد؟! شعبی گفته است: لعنت بر خنیاگر و بر آن کس که برایش خنیاگری می کنند. عمر بن عبدالعزیز به معلم فرزندش نوشت «نخستین چیز که به فرزندان من می آموزی نفرت از لهو و لعب باشد که شروعش از شیطان است و عاقبتش غضب رحمان». یزید بن ولید به بنی امیه توصیه می کرد که «از غنا برحذر باشید که بر شهوت می افزاید و از مروت می کاهد و جانشین خمر است و مستی آور؛ و اگر به هر حال به غنا خواهید پرداخت باری زنان را از آن دور دارید که غنا فراخوان زناست». مؤلف گوید:

ما در کتاب ذم الهوی حکایاتی از پارسایان و عبادت پیشگان آورده ایم که چگونه با شنیدن ساز و آواز از راه به در شده اند.

... خلاصه اینکه غنا انسان را از اعتدال خارج می سازد و عقل آدم را کم می کند، به طوری که وقتی به طرب آمد کارها می کند که در حال عادی آن را زشت می داند. مثلاً سر می چرخاند، دست میزند، پای می کوبد و کارهای سخیف دیگر؛ غنا و شراب در این مورد اثر مشابه دارند و شایسته ایست که غنا نیز منع شود.

آورده اند که از محمد بن منصور درباره «اصحاب قصائد» یعنی کسانی که اشعار زهدیه می خواندند سوال شد. گفت: «اینان از خدا گریختگانند، اگر خلوص با خدا و رسول داشتند و صدق می ورزیدند خدا در دلهاشان چیزی افاضه می کرد که از این دید و بازدید مردمان فارغ می شدند».

از قول ابو عبدالله بن بطة آورده اند که کسی راجع به استماع غنا پرسید، پاسخ داد: تو را از آن نهی می کنم، و چنین افزود: «این کاری است که علما خوش نمی دارند و سفها آن را خوش می انگارند و جمعی که در نام صوفی و به حقیقت جبری اند بدان می پردازند. آن دون همتان بدعت آیین زاهد نمای تاریک بین که دعوی شوق و محبت خدا داشته خوف و رجا به کناری گذاشته اند، با آواز پسران و زنان به طرب و اشتباق آمده از خود می روند بلکه جان می دهند و در واقع خود را به حال غش می اندازند و تظاهر به مردن می کنند با این پندار که این از عشق خداست تعالی الله عما یقول الجاهلون علوا کبیرا.

در ذکر شبهه های قایلان به جواز غنا

از آن جمله است حدیث عایشه (رضی الله عنها) و دو دختری که نزد او دف می زدند و ذکر آن گذشت؛ دیگر حدیث عایشه (رضی الله عنها) درباره

عروسی آن دختر و پسر انصاری که ذکر آن گذشت؛ دیگر حدیثی است از فضالہ بن عبید که از قول پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت می کند: «لَلَّهِ اَشَدُّ اُذْنَآ اِلَى الرَّجْلِ الْحَسَنِ الصَّوْتِ بِالْقُرْآنِ مِنْ صَاحِبِ الْقِنِيَةِ اِلَى قِنِيَّتِهِ» (یعنی خداوند به صدای خوش کسی که قرآن می خواند بیشتر و بهتر گوش می دهد از گوش دادن مرد به صدای مطربه اش). ابن طاهر گوید: این به طور ضمنی حلال بودن استماع غنا را می رساند زیرا تشبیه و مقایسه توجّه خدا به صوت قرآن خوان با امر حرام موجّه نمی باشد؛ دیگر روایتی از ابوهریره در تجویز تغنی به قرآن، دیگر حدیثی که غنای حلال و حرام را تفکیک کرده با ملاک دف زدن.

در جواب این شبهات باید گفت: غنای مذکور در حدیث اول چیزی جز تکرار منظم کلمات و برگردان آنها نبوده و این اندازه، طبع را از اعتدال نمی برد و در آن زمان دلها صاف ساده بوده برخلاف امروز که دلها در سر پنجه هوس است، چنانکه در حدیث دیگری از عایشه (رضی الله عنها) آمده است که اگر رسول خدا (صلی الله علیه وسلم) این زمان (یعنی اواخر عمر عایشه) را می دید مسجد رفتن را بر زنان منع می فرمود. وانگهی خواندن سرودهای جنگ بُعات^۱ کجا و تغزل درباره آمدان که در مجالس صوفیه می خوانند کجا؟ درباره حدیث دوم شاید مقصود پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) از «لهو» همین خواندن ساده اشعار در عروسی بوده است. درباره حدیث سوم که مشبه به نمی تواند امر حرام باشد، می گوییم: اشکالی ندارد چنانکه اگر بگوییم: عسل از از خمیر گوارا تر یافتم، حرف درستی است؛ و فقها در مورد آب وضو گفته اند که آن را

۱ از برخوردهایی است که پیش از هجرت پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) به مدینه بین اوس و خزرج رخ داد. در حدیث مورد بحث ذکر شده است که آن دو دختر اشعار مربوط به جنگ

بُعات را برای عایشه می خواندند. - م.

خشک نکنید همچنانکه خون شهید را از بدنش نمی زایند و نمی شویند؛ و این تشبیه اشکالی ندارد با آنکه خون نجس است و آب وضو پاک. حدیث چهارم را که تغنی به قرآن را تجویز می کند شافعی چنین معنی کرده است که «به صوت حزین ترنم کنند»، بعضی هم گفته اند یعنی به جای سرودهای کرده است که «به صوت حزین ترنم کنند»، بعضی هم گفته اند یعنی به جای سرودهای ساربانان در کاروانها قرآن بخوانند. و اما آن حدیث که غنای حلال و حرام را با ملاک دف زدن تفکیک کرده حجت تجویز دف نمی شود حتی بعضی تابعان دف را می شکسته اند. بعضی نیز دف را در این حدیث به معنی هلهله کشیدن در عروسی و دف را سریع زدن به منظور اعلام زفاف گرفته اند و احمد بن حنبل به همین مناسبت گفته است: «احتمال قوی می دهم که در عروسی دف زدن اشکال نداشته باشد اما طبل را مکروه می دانم». و روایتی از ثابت بن سعد صحابی بدری آورده اند که گفت: رسول الله (صلی الله علیه وسلم) به ما رخصت داده است که در عروسیها دف زده شود.

مصنف گوید: از آنچه گذشت دانستیم شبهه که بدان متشبه شده اند دلیل جواز غنا در این معنای شناخته شده نیست.

ابونعیم اصفهانی در احوال براء بن مالک آورده که روزی در خانه به پشت خوابیده و ترنم می کرد، و با این استدلال خنک می خواهد تجویز غنا نماید، کدام انسانی است که با خود ترنم و زمزمه ای نکرده باشد؟ و محمد بن طاهر در کتابش بابی منعقد کرده تحت عنوان: «باب الافتراح علی القوال و السنة فیه» و آن حدیث را که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) از کسی خواست تا شعر امیه بن ابی الصلت را برایش بخواند سابقه ای برای این کار رفته که صوفی در مجلس به قوال بگوید فلان آواز و سرود را بخوان، مثل این ماند که گفته شود چون

جایز است آب انگور را همین الآن بکشی و بخوری، پس جایز است که آن را بعد از چند روز هم (که تخمیر و نجس شد) بخوری....

و نیز از محمد بن طاهر روایت کرده اند که به سال ۳۷۰ هجری در مجلسی که ابوبکر ابهری شیخ مالکیان و ابوالقاسم دارکی شیخ شافعیان و ابوالحسن طاهر بن الحسین شیخ اصحاب حدیث و ابوالحسین بن سمعون شیخ واعظان و ابوعبدالله بن مجاهد شیخ متکلمان (و نیز رفیقش ابوبکر باقلانی) حضور داشتند به ابوعبدالله غلام - که قاری خوشخوانی بود - گفته شد: چیزی بخوان، شعر عاشقانه ای خواند و آنها همه می شنیدند و چیزی نگفتند. در مورد این روایت باید گفت که اولاً محمد بن طاهر ثقه نیست و به فرض صحت حکایت، معلوم نیست که آن شعر را به ساز و آواز خوانده باشد.

و نیز محمد بن طاهر در کتابش بابی منعقد کرده تحت عنوان «باب إكرامهم لقوال وذفرادهم الموضع له»، و استدلال می کند به اینکه حضرت رسول (صلی الله علیه وسلم) جامه خود را به کعب بن زهیر بخشید که قصیده «بأنت سعاد...» را سروده بود. این را نوشتیم که قدرت فقاقت استنباط این مرد را دریابید و گرنه عمر عزیزتر از آن است که به این پریشانگوییها تباه شود و آنچه از محمد بن طاهر نقل کرده اند که شافعی برای گوش دادن آواز بر در خانه ای ایستاد... قابل اعتماد نیست و شافعی متین تر از آن بوده که چنین کاری کند. می دانیم شافعیان گوش دادن به خوانندگی زن نامحرم را حرام می دانند چه کنیز باشد چه آزاد زن؛ و مردی که کنیز خود را به خوانندگی برای دیگران وا دارد و دیگران را برای این کار جمع کند مردود الشهاده دانند و کارش را در ردیف دیوثنی شمارند.

ابوطالب مکی در کتابش آورده است که مروان قاضی چند کنیز داشت که قرآن خوانی و خوانندگی یادشان داده بود خاص صوفیان؛ که اگر این حکایت راست باشد مروان فاسق بوده است. و نیز از حاکم نیشابوری (محدث معروف) نقل کرده اند که همراه فارس بن عیسی صوفی در منزل ابوبکر ابریشمی برای شنیدن آواز «هزاره» حاضر می شدند، و این «هزاره» از خوانندگان زن باحجاب بود! مؤلف گوید: این نسبت زشتی است که به حاکم داده اند و اگر راست باشد همین خدشه بر عدالت وی کافی است.

و نیز ابوطالب مکی آورده است که عبدالله بن جعفر (بن ابیطالب) به استماع غنا می نشست، مؤلف گوید: حتماً به خواندن کنیزان خودش گوش می داده. محمد بن طاهر از صالح پسر احمد حنبل نقل کرده است که من سماع دوست داشتم و پدرم آن را ناخوش داشت تا شبی ابن الخبازة صائدی را که خواننده بود دعوت کردم وقتی پدرم به خواب رفت او شروع به تغنی نمود، ناگهان احساس کردم که پدرم به بام اتاق ما آمده گوش می دهد بالا رفتم و پدرم را دیدم دامن جامه به زیر بغل زده گویی می رقصد... صورتهای دیگر هم از این روایت هست حاصلش اینکه احمد بن حنبل سماع و تغنی را تأیید می کند. مؤلف گوید: ابن الخبازة قصاید زهدیات می خوانده، اما اینکه احمد گویی می خواسته برقصد، تعبیر و تغییری است که راویان برای تجویز رقاصی صوفیان به حکایت افزوده اند.

بعضی نیز مدعی آن شده اند که شنیدن غنا در ما تأثیری ندارد، چنانکه از ابوعلی و رودباری پرسیدند چه گویی درباره کسی که آواز لهو بشنود و بگوید: مرا حلال است زیرا به جایی رسیده ام که درمن اثر نمی کند. ابوعلی گفت: آری رسیده باشد لیکن به جهنم!

ابوحامد غزالی استدلال دیگری به نفع صوفیان در تجویز سماع و غنا کرده که دون شأن فهم فقاقت اوست، گوید: چون اجزاء غنا مباح است جمع آنها هم مباح خواهد بود؛ که به جای تعجب است. باید دانست علما انواع ساز را مشخص کرده اند که کدام حرام است و کدام مکروه و کدام مباح؛ آنچه مباح است دف است و بس آن هم در عروسی و مانند آن.

ابن عقیل از کسی شنید که می گوید: مشایخ این طایفه را هر گاه طبع از حرکت به سوی خدا باز می ماند حدی خوانی با سرود آن را پیش می راند، ابن عقیل گفت: اُف بر این گوینده مگر نمی دانید که دلها با وعد و وعید الهی در قرآن و سنت پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) به سوی خدا کشیده می شود (چنانکه در سوره انفال آمده است: ﴿وَإِذَا تُلِيَتْ عَلَيْهِمْ آيَاتُهُ زَادَتْهُمْ إِيمَانًا﴾، (آیه: ۶)'.^۱ اما انگیزش طبع با شعر و آواز رابطه آدم را از خدا میبرد زیرا صفت مخلوق است و معشوق که هر دم فتنه ای نو از او سر می زند. و هر که را نفس چنین وسوسه کند که از زیباییهای بشر و حسن صوت عبرت بر می گیریم، شیفته و فریفته ای بیش نیست باید به همان جاهایی که خدا خود نشان داده و اشاره فرموده برای عبرت بنگریم (مثل شتر و اسب و بادهای...) که محرک شهوت نیستند بلکه عظمت خالق را در نظر می آرند. و هر که خدا را «معشوق» بنامد زندیقی است در پوشش بندگی و آزمندی است در لباس زاهدی و از مشبهه محسوب است، چرا که اُنس والفت که لازمه عشق است جز با همجنس صورت نپذیرد و به قدر نزدیک در صورت اُنس استوارتر می شود و گرایش پدید می آید. مثلا اگر بعضی از ما آب را خوش داریم از آن سبب است که در ما آب

۱- یعنی: «و چون آیتش بر آنان خوانده شود بر ایمانشان بیفزاید».

هست و اگر کسی با گیاه خوش است برای آن است که در قوهٔ نمو مشترکند. اما چه مشارکتی میان خالق و مخلوق هست تا در میان میل و عشق و شوق حاصل شده باشد؟ چه مناسبتی هست میان آب و خاک با آفرینندهٔ افلاک؟ اینان برای خدا صورتی در دل تصویر و تصور می کنند و آن بتی است که ساخته دست طبع و شیطان است. عظمت خدا در دل هیبت و آزارم پدید می آورد و اینکه اینان از عشق دم می زنند با آن صورت ذهنی است و پنداری بیش نیست و چون به عقل باز می آیند و آن هم ناپدید می شود دچار حالت قلق و اضطراب می گردند نظیر عاشق سرگشته ای که از معشوق جدا شده باشد! به خدا پناه می بریم از این وساوس پست نفسانی و عوارض طبیعت جسمانی، که همچون بت شکستن به حکم شرع، سترون و زدودن آن از دلها واجب است.

باید دانست که بعضی قدمای صوفیه برای مبتدی سماع را جایز نمی شمردند زیرا می دانستند با دلهای آنها چه می کنند از ابوالحسین نوری نقل است که به یکی از یارانش گفت: «هر گاه مرید را بینی که قصاید می شنود و به راحت و تنعم می گراید از او امید خیر نیست: یکی اینکه عوام می پندارند پیشینیان اینان نیز مثل اینان بوده اند و به آنان بدگمان می شوند، دیگر اینکه عامه را به لهو و لعب جری می سازند و حجت و بهانه به دست آنان می دهند.

شعلهٔ سماع چنان در دل بعضی صوفیان گرفته که بر قرائت قرآن ترجیحش می دهند و چنان رقت قلب در سماع به ایشان دست می دهد که با شنیدن قرآن با حالت به ایشان دست نمی دهد. ابوالحسین دراج گوید: به قصد یوسف بن الحسین از بغداد به ری رفتم آنجا از هر کس منزلش را پرسیدم گفتند: با آن زندیق چه کار داری؟! دلتنگ شدم و تصمیم گرفتم باز گردم، بعد با خود گفتم: تا این شهر آمده ام دست کم بینمش، و باز سراغش را گرفتم تا مرا به مسجدش

راهنمایی کردند. دیدمش در محراب نشسته و قرآنی در پیش رو گشوده می خواند، نزدیک شدم سلام دادم. جواب داد و پرسید: از کجایی؟ گفتم: از بغداد به قصد زیارت شیخ آمده ام، گفت: می توانی شعری بخوانی، گفتم: آری:

رأيتك تبني دائماً في قطيعتي ولو كنت ذاحم لهدمت ما تبني

قرآن را تا کرد و شروع کرد به گریستن تا آنجا که ریش و جامه اش تر شد و مرا بر بسیار گریستن وی دل بسوخت، سپس گفت: فرزند، اهل ری را ملامت مکن که یوسف بن الحسین را زندیق می نامند، از وقت نماز قرآن می خواندم اشک به چشمم نیامد و از این شعر گویی قیامت در دلم بر پا شد.

از ابو عبدالرحمن سلمی نقل است که ابوسهل صعلوکی صبح جمعه ها مجلس درس و ختم قرآن داشت، و پیش از آنکه من به مرو بروم آن مجلس را برچید و برای ابن الفرغانی مجلس قوال و مغنی بر پا کرد، روزی از من پرسید که مردم چه می گویند؟ گفتم: می گویند مجلس قرآن را جمع کرده و به جایش مجلس قوال گذاشته. گفت: هر کس به استادش «چرا» گفت رستگار نشد.

مؤلف گوید: مبلغان تصوف گویند: حال شیخ به خود او واگذار شده، حال آنکه کس نباشد که چنین باشد. حیوانات را با تازیانه به راه می آرند و آدمی را با عقل و شرع از خواسته های نفسانی باز می دارند.

و بعضی صوفیه معتقدند همین غنا که گفتم جمعی حرام دانند و گروهی مکروه، برای برخی مستحب است چنانکه عبدالمنعم بن عبدالکریم قشیری گفته است سماع بر عوام حرام است زیرا نفسشان بر جاست و بر زاهدان مباح است چون جهادشان با نفس حاصل داده است و بر اصحاب ما - یعنی صوفیان - مستحب است که زنده دلانند.

مؤلف گوید: این قول از پنج جهت باطل است: یکی اینکه غزالی بر همگام سماع را مباح داشته است و غزالی از پسر قشیری به مذهب قوم داناتر بوده؛ دیگر اینکه طبع با مجاهده تغییر نمی کند هر چند ممکن است از کار باز مانده باشد که با انگیزه ای (مثلاً سماع و غنا) به عادت خود باز می گردد، سوم اینکه عالمان یا آن را حرام دانسته اند عموماً و یا مباح دانسته اند عموماً چرا که طبایع را یکسان دانند و یکسان هم هست، و پسر قشیری سه حکم کرده؛ چهارم اینکه اجماع داریم بر مستحب نبودن سماع و غیابت امر این است که مباحش دانند؛ پنجم اینکه از قول قشیری لازم می آید که شنیدن صدای عود بر کسی هم که متأثر و مغیر نمی شود مباح باشد و یا مستحب (ولو آن شخص زاهد یا صوفی نباشد).

بعضی مدعی شده اند که قربتاً الی الله (به خاطر نزدیکی به خدا) سماع غنا می کنند، چنانکه ابوطالب مکی از قول جنید آورده است که سه جا این طایفه رحمت فرود می آید: یکی هنگام طعام خوردن - که این قوم جز به هنگام نیاز شدید نخورند؛ دوم هنگام مذاکره - که سخن از مقامات صدیقان و احوال پیام آوران در میان است؛ سوم هنگام سماع - که به وجد می شنوند و حق را می بینند. مؤلف گوید: اگر نقل این سخن از جنید راست باشد - ما که بدو خوش بینیم - حمل بر آن می کنیم که مرادش سماع قصاید زهدیه که باعث رقت دل و گریه می شود، باشد. و گر نه نمی توان معتقد شد که با خواندن اشعاری به یاد سعدی و لیلی رحمت نازل شود! و آدمهایی باشند که از آن گونه اشعار برداشتِ اشارات الیه نمایند. در جنب غلبه طبایع بر آدمیان، آن اشارات مضمحل و معدوم به حساب می آید. دلیل گفته ما این است که در زمان جنید از اشعاری که اکنون می خوانند در مجالس صوفیه نمی خوانده اند.

از عبدالوهاب بن المبارک حافظ (= محدث) نقل است که گفت: با ابوالوفا فیروزآبادی شیخ رباط زوزنی دوست بودم، به من می گفت: به خدا هنگامی که بساط سماع و قوالی را دایر می کنند به یادت هستم و دعایت می کنم، و تصورش آن بود که آن، هنگام اجابت دعاست! ابن عقیل گوید: از صوفیه شنیده ام که هنگام گستردن بساط و هنگامی که حدی خوان حدی می خواند دعاها مستجاب است، و این از آن راه است که سماع غنا را عملی می انگارند قربه^۱ الی الله؛ و این کفر است چرا که هر کس تصور کند با حرام و مکروه می توان به خدا تقرب یافت کافر است، و گفتیم: فقها غنا را یا حرام شمرده اند و یا مکروه. از صالح مری نقل است که گفته: «آن بیهوش که از همه دیرتر بر می خیزد افتاده^۲ عشق است که می انگارد کاری قربه^۳ الی الله کرده، و ثابت قدم ترین کسان روز قیامت کسی است که کتاب خدا و سنت پیغمبرش را محکمتر گرفته است».

از ابوالحارث اولاسی نقل است که می گفت: شبی شیطان را در خواب دیدم بر یکی از پشت بامهای اولاس، سمت راستش عده ای بودند و سمت چپش عده ای همگی خوشپوش. به اینان گفت: بنوازید و بخوانید و به آنان گفت: برقصید و من از خوشی می خواستم خود را از بام به زمین اندازم. آن گاه شیطان خطاب به من گفت: از هیچ طریق نتوانستم بر شما رخنه کنم مؤثرتر از این!

تلبیس ابلیس بر صوفیان در وجد

صوفیان چون غنا شنوند به وجد آیند و کف زنند و نعره کشیند و جامه درند و ابلیس در این باب ایشان را سخت فریفته است. استناد شان در این حرکات به حدیثی است راجع به سلمان فارسی (رضی الله عنه) که چون آیه

﴿وَإِنَّ جَهَنَّمَ لَمَوْعِدُهُمْ أَجْمَعِينَ﴾^۱ بر پیغمبر نازل شد فریادی کشید و به سر در غلتید و سه روز به بیابان گریخت. و داستانی دیگر که ربیع بن خثیم چون کوره آتشی را دید که شعله ور است این آیه را خواند: ﴿إِذَا رَأَتْهُمْ مِنْ مَكَانٍ بَعِيدٍ سَمِعُوا لَهَا تَغِيظًا وَزَفِيرًا﴾^۲ و بیهوش شد او را به خانه بردند و تا هنگام نماز مغرب به خود نیامد، و نیز حکایات دیگر از عبادت پیشگان آورده اند که هنگام شنیدن آیه قرآنی بعضی مرده اند و بعضی از حال رفته و غش کرده اند و بعضی نعره کشیده اند، و از این گونه احوال در زهد پیش می آید.

جواب گوئیم که داستان سلمان (رضی الله عنه) دروغ است زیرا آیه مکی است و سلمان در مدینه ایمان آورده و از هیچ صحابی چین حالتی نقل نشده است. در مورد داستان ربیع بن خثیم نیز باید گفت: دو تن از راویان مشکوک اند که یکی عیسی بن سلیم قصص گوی است که سفیان ثوری منکر روایتش بود، و بویژه داستان بیهوش شدن ربیع از شنیدن آیه را انکار می کرد، زیرا خود سفیان نیز بر حالت اولیة صدر اسلام بود و از صحابه و تابعین چنین حرکات دیده نشده است. از این گذشته به فرض هم کسی از خوف خدا غش کرده یا از ترس لال مانده شده باشد، حالتش چه مناسبت دارد با کسی که مدعی وجد است اما متوجه است که چه می کند چنانکه اگر بر سر دیواری باشد نمی افتند، که اگر برآستی بیخود است باید بیفتد! سپس جامه می درد و به منکرات دیگر دست می یازد و معلوم است که بازیچه شیطان شده است.

۱ سوره حجر، آیه ۴۳. یعنی: «و جهنم وعده گاه همگی آنان است.»

۲ سوره فرقان، آیه ۱۲. یعنی: «هنگامی که این آتش آنان را از مکانی دور بیند، صدای وحشتناک و خشم آلودش را که با نفس زدن شدید همراه است می شنوند.»

از احمد بن عطاء نقل است که شبلی روز جمعه نظری می کرد و نعره ای می زد، روزی چنان فریاد کشید که مردم دور و برش مشوش گردیدند، و ابو عمران اشیب که در کنار مجلس شبلی مجلس داشت خشمگین گردید.

مؤلف گوید: از اصحاب رسول الله (صلی الله علیه وسلم) که پاکدل ترین مسلمانان بودند جز اینکه در حال «وجد» بر گریه و خشوعشان افزوده شود چیزی سراغ نداریم و اگر کار شگفتی رخ می داد خود حضرت بر آن کار انکار می کرده است. از انس روایت است که روزی پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) اصحاب را موعظه می فرمود تا آنجا که صدای ناله شنوندگان را شنیدیم، اما هیچ کدامشان بر زمین نیفتاد. و در حدیث عرباض بن ساریة است که «پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) ما را موعظه ای مؤثر کرد چندان که چشمها پر آب و دلها بیتاب گردید» ابوبکر آجری افزوده است: اما عرباض نگفته که فریاد کشیدیم و بر سینه کوبیدیم؛ کاری که این جاهلان بازیچه شیطان می کنند.

حصین عبدالرحمن گوید: از اسماء دختر ابوبکر (رضی الله عنهما) پرسیدم که اصحاب پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) هنگام قرائت قرآن چگونه بودند؟ گفت: آن چنان که خدا توصیف فرموده: چشمانشان گریان و پوست تنشان لرزان می شد. گفتم: کسانی هستند که چون صدای قرائت قرآن می شنوند از هوش می روند، گفت: أعوذ بالله من الشيطان الرجيم!

عکرمه از اسماء دختر ابوبکر (رضی الله عنهما) پرسید آیا از گذشتگان کسی از خوف خدا بیهوش می شد؟ گفت: نه، اما می گریستند.

ابن عمر (رضی الله عنهما) بر کسی گذشت که بیهوش افتاده بود، گفت: این را چه شده است؟ گفتند: یک عراقی است که وقتی صدای قرائت قرآن می

شنود به این حال می افتد. ابن عمر گفت: ما هم از خدا می ترسیدیم اما بر زمین نمی افتادیم!

از ابن عباس (رضی الله عنهما) روایت است که نزد او از خوارج و حالتی که از شنیدن صدای قرآن به آنان دست می دهد صحبت می کردند، گفت: در عبادت از یهود و نصاری سختکوش تر نباشند، که اینان گمراه کننده اند.

به انس بن مالک (رضی الله عنه) گفتند: کسانی هستند که با شنیدن قرائت قرآن از هوش می روند، گفت: این کار خوارج است!

به عبدالله بن زبیر (رضی الله عنهما) گفتند: پسرت عامر با کسانی می نشیند که هنگام شنیدن صدای قرائت قرآن خود را به بیهوشی می زنند، خطاب به عامر گفت: اگر دیگر با خبر شوم با اینها که وقت قرآن خواندن تظاهر به غش می کنند نشسته ای، خوب تازیانه ات می زنم!

از خود عامر بن عبدالله بن زبیر روایت است که نزد پدرم رفتم، پرسید: کجا بودی؟ گفتم: جماعتی یافتم که از آنها بهتر ندیده ام، با ذکر خدا تنشان می لرزد و غش می کنند، قدری با ایشان نشستم. گفت: دیگر با آنان منشین! و از چهره من فهمید که حرفش اثری نکرده، گفت: پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) را دیدم که قرآن می خواند و ابوبکر و عمر را دیدم که قرآن می خواندند و این حالت که میگویی به ایشان دست نمیداد، آیا اینان که تو می گویی از ابوبکر و عمر، خدا ترس ترند؟ عامر گوید: فهمیدم قضیه همین است که پدرم می گوید؛ دیگر با آن جماعت نشستم.

نقل است که ابوالجوزاء حدیث می گفت، ناگاه یکی از حاضران به زمین غلتید و شروع به لرزیدن کرد، ابوالجوزاء به سوی او دوید، گفتند: این یک آدم

غشی است، گفت: خیال کردم از اینهاست که خودشان را به مردن می زنند، می خواستم بگویم از مسجد بیرونش کنند.

هم نقل است که ابوالجوزاء برخاست که به سوی او برود، گفتند: این آدم مریض است، گفت: پنداشتم از اینهاست که خود را به مردن می زنند، اگر از آنها بود پایم را پشت گردنش می گذاشتم!

به ابن سیرین گفته شد: کسانی هستند که وقتی صدای قرائت قرآن می شنوند غش می کنند، گفت: یکیشان روی دیواری بنشیند و قرآن را از اول تا آخر برایش بخوانند اگر افتاد، راستگوی است (یعنی آن کارشان تصنعی است). از طریق دیگر هم شبیه این حکایت را از ابن سیرین آورده اند.

و نیز آورده اند که کسی در مجلس وعظ حسن (بصری) آه بلندی کشید. حسن گفت: اگر این آه لله بود که خود را انگشت نما کردی و اگر لله نبود که هلاک شدی. و نیز در مجلس او کسی گریست و صدا بلند کرد، حسن گفت: شیطان است که همین الآن دارد می گرید!

آورده اند فضیل عیاض به پسرش که بر اثر وجد به زمین غلتید گفت: فرزند، اگر این به حقیقت است خود را رسوا نمودی و اگر بدروغ است خود را هلاک کردی.

سعید بن عثمان واعظ به کسی که نزد او اظهار وجد و حرکات بیتابانه می نمود گفت: فرزند، اگر راست می گویی که راز درون را افشا کردی و اگر دروغ است که به خدا شرک ورزیده ای [ریا شرک خفی است].

و اگر کسی بگوید که سخن در احوال راستان است نه ریاکاران. گوییم: وجد ابتدا جای کن شدنی است در باطن، اگر انسان خود را نگه دارد و کسی نفهمد شیطان از وی مأیوس می شود و دور می گردد. چنانکه ایوب سختیانی را

وقتی ضمن سخن گفتن و حدیث گفتن رقت قلب دست می داد و اشکش می خواست بیاید دست به بینی می کشید و می گفت: چه زکام سختی! اما اگر انسان اهمال نماید و مجال ظهور به وجد بدهد یا دوست داشته باشد که مردم حال او را بفهمند، شیطان در او می دمد و هر اندازه که شیطان در او بیشتر بدمد بیشتر جای کن می شود و تحرکات بی اختیار از خود نشان می دهد.^۱

به عبدالله بن عمر (رضی الله عنهما) گفته شد: اینجا کسانی هستند که وقتی قرائت قرآن می شنوند یکیشان از ترس خدا پای بر زمین می کوبد! عبدالله گفت: چنین چیزی نمی شود، گوینده قسم خورد. عبدالله گفت: اگر چنین است شیطان در قالب آن یک نفر رفته، اصحاب پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) چنین نبودند.

و اگر کسی بگوید که گیریم صاحب وجد کوشید آن را دفع کند و اظهار ننماید اما نتوانست در اینجا دخالت شیطان چیست (یعنی چگونه این قسم وجد را کار شیطان می توان شمرد)؟ گوییم: ما منکر ضعف بعضی طبایع نیستیم اما علامت صادق بودن در فرض شما این است که نتواند آن حالت را از خود براند و نداند که چه بر سرش آمده است و می آید، آن گونه که موسی (علیه السلام) بیهوش بر زمین غلتید: ﴿وَخَرَّ مُوسَى صَعِقًا﴾^۲ چنانکه آورده اند به عبدالله بن وهب کتاب «أهوال القيامة» را فرو خواندند بیهوش افتاد و کلمه ای نگفت تا بعد از

---

۱ به دنبال این مطلب، مؤلف حکایتی و حدیثی در نکوهش و خلاف شرع بودن «افسونگری برای تب بری و تعویذ بستن و دعای مهر و محبت میان زن و شوهر» آورده که مناسب بود در باب دوازدهم بیاورد، و پس از آن به بحث درباره «وجد» که موضوع این قسمت این بازگشته است. - م.

۲ سوره اعراف، آیه ۱۴۳.

چند روز مرد. و بسیار کسان از اثر موعظه مرده اند یا غش کرده اند، الا اینکه حرکات تظاهر کنندگان به وجد طوری است که مصنوعی بودن آن اشکار است و کمک شیطان در آن روشن. اگر سؤال شود که آیا «مخلص» را در وجد راستین نقصی است؟ پاسخ می دهیم: آری، زیرا اولاً هر گاه علم داشت خود را نگه می داشت، ثانیاً بهر حال عملش بر خلاف صحابه و تابعان است. از خوات نقل است که هنگام ذکر (یاد کردن خدا) می لرزید ابراهیم بدو گفت: اگر می توانی خود را نگه داری و نگه نمی داری پس می توانم که تو را به کس نشمارم، و اگر نمی توانی خود را نگه داری پس بر خلاف گذشتگانی؛ آنان که از تو بهتر بودند.

مؤلف گوید: خوات از صالحان دور از تکلف بوده و ابراهیم نخعی فقیه است و این گونه سخن میگوید، حال اهل تصنع را چه باید گفت؟

اهل تصوف هنگام غنا چون به وجد می آیند کف می زنند، چنانکه آورده اند ابن بنان وجد می نمود و ابوسعید خراز برایش دست می زد. مؤلف گوید: این شبیه همان حرکات مشرکان است که در مراسم حج سوت می کشیدند «المُکاء» و دست می زدند «التصدية» (آنکه در سوره انفال، آیه ۳۵ آمده است): ﴿وَمَا كَانَ صَلَاتُهُمْ عِنْدَ الْبَيْتِ إِلَّا مُكَاءً وَتَصْدِيَةً﴾. «و نماز و دعایشان در کنار خانه [خدا] چیزی جز سوت کشیدن و کف زدن نبود». و در این کار شخص از وقار و عقل و اعتدال بیرون می رود و شبیه زنان می شود!

صوفیان برای رقصیدنشان از آیه قرآنی حجت می آورند که خداوند به ایوب (علیه السلام) فرمود: ﴿ارْكُضْ بِرِجْلِكَ﴾^۱ امر به نوازدگی با چوب

۱ سوره ص، آیه ۴۲. «گفتیم: بزن زمین را پهای خود».

[مضراب] را استفاده کنند! به خدا پناه می بریم از بازی کردن با شرع. بعضی نیز از حدیث زیر بر جواز رقص استدلال کرده اند: پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) به علی (رضی الله عنه) فرمود: «أنت منی وأنا منک» و علی (رضی الله عنه) از شوق دو سه قدم بر یک پا راه رفت (لنگه رفت) و نیز به جعفر فرمود: «أشبهت خلقی وخلقی». جعفر از شوق دو سه قدم بر یک پا راه رفت (لنگه رفت) و نیز پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) به زید فرمود: «أنت أخونا ومولانا»، زید از شوق دو سه قدم روی یک پا راه رفت (لنگه رفت)؛ اما یکی دو قدم بر یک پا راه رفتن کجا و رقصیدن کجا؟ بعضی هم به حرکات خاص حبشیان که در حدیث آمده استناد کرده اند: «زفنت الحبشة» و آن نوعی راه رفتن بوده است به علامت جوانی و جنگاوری و دعوت به رزم.

حکایتی هم آورده اند که سعید بن مسیب با شنیدن شعری پای بر زمین کوفت، که اولاً حکایت دروغ یا مشکوک است و ثانیاً یک دو بار پای بر زمین کوبیدن کجا و رقص کجا؟ این همه بگذار، عقل را داور کنیم و ببینیم رقص اگر کار بچگانه نیست پس چیست؟ و چگونه با رقص دلها متوجه آخرت می شود، آیا این جز زور گفتن بی مزه چیز دیگری است؟ از غزالی نقل شده است که «الرقص حماقة بین الکتفین لا تزول إلا بالتعب»! ابوالوفاء بن عقیل گوید: قرآن از رقص نهی فرموده آنجا که گوید: ﴿وَلَا تَمْشِ فِي الْأَرْضِ مَرَحًا﴾^۱ و آنجا که گوید: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يُحِبُّ كُلَّ مُخْتَالٍ فَخُورٍ﴾^۲ که شاهد در کلمه «مختال» است. کدام تحقیر

۱ سوره اسراء، آیه ۳۳. یعنی: «و مرو در زمین خرامان».

۲ سوره لقمان، آیه ۱۸. یعنی: «تو نمی توانی زمین را بشکافی و در بلندی نمی توانی به کوه

وتوهین بر خرد و تمکین از این بالاتر که آدم ریشداری بر قصد چه رسد به اینکه ریش سفید باشد، بویژه با آواز زنان و پسران بی ریش! آیا بر آنکه مرگ و سؤال قبر و قیامت و پل صراط و جهنم یا بهشت در پیش دارد شایسته است که مثل چارپایان چموش دست بیفشانند و لگد بیندازد و مثل زنان کف بزند، حال آنکه ما پیرانی با وقار دیدیم همچون ابوالقاسم بن زیدان و عبدالملک بن بشران و ابوظاهر علاف و جنید و دینوری، و با وجود طول مدت معاشرت یک لبخند از آنها مشاهده نکردیم چه رسد به خنده (پایان کلام ابوالوفاء بن عقیل).

وقتی صوفی در رقص به حال طرب می رسد دست یکی از حاضران را می گیرد و بلندش می کند که بر قصد و بر آن کس روا نیست که بر نخیزد، وقتی برخاست دیگران هم به تبع او بر می خیزند، و چون یکیشان سر برهنه سازد دیگران هم به پیروی از وی سر برهنه می سازند و بر هیچ عاقلی پوشیده نیست که سر برهنه کردن چقدر زشت و بی شخصیتی و ترک ادب است!! و اینکه در مناسک حج سر برهنه می کنند از باب تعبد است و اظهار خواری در برابر خداوند.

و چون طربشان به شدت رسد، جامه به سوی مغنی می افکنند، یا درست یا چاک زده، و بعضی جاهلان در توجیه این کار می گویند که اینان در «غیبت» اند و نمی دانند چه می کنند جای ملامت نیست، همچنانکه موسی وقتی از طور باز آمد و گوساله پرستی قوم را دید الواح را شکست. گوییم: از کجای معلوم که شکسته شد؟ و از کجا معلوم که موسی به قصد شکستن الواح را به زمین انداخته باشد زیرا در قرآن فقط به انداختن الواح بر زمین اشاره شده^۱ وانگهی

۱ سوره اعراف، آیات ۱۵۰ و ۱۵۴.

موسی (علیه السلام) در آن ما از خود بیخود حتی اگر دریای آتش در پیش رویش بود در آن فرو می رفت، چه کسی ثابت می کند که صوفی در حال رقص از خود غایب باشد حال آنکه مغنی را از دیگران باز می شناسد و اگر چاه و چاله ای پیش پایش باشد نمی افتند! چگونه می توان حال انبیا را با این سفیهان سنجید؟

مؤلف گوید: من خود جوان صوفیی را دیدم که در بازار راه می رفت و فریاد می کشید و کودکان به دنبالش می افتادند و او به آنان پرخاش و اشتلم می کرد. همو به نماز جمعه حاضر می شد و همان نعره ها را می کشید و نماز می خواند، راجع به نماز از او من سؤال کردند گفتم: اگر در حال نعره کشیدن از خود بیخود، پس وضویش هم باطل شده و اگر با خود است متصنع می باشد [و حضور قلب ندارد]. و این مرد توانا و چالاک بود اما کار نمی کرد بلکه همه روزه برایش زنبیل می گرداندند به اندازه خوراک خود و یارانش جمع می شد و این مفتخوارگی است نه توکل.

(بر سر مطلب برویم) گیریم که صوفیان در حال بیخودی نعره می کشند پس نزدیک شدن و دست یازیدنشان به سماع که از زور خوشی چنین پرده بر عقل می کشد نهی شده است همچنانکه پرداختن به کاری درد آور نیز شرعاً ممنوع است. از ابن عقیل درباره وجد نمودن و جامه دریدن صوفیان سوال شد، گفت: خطا و حرام است، زیرا پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) از تباه کردن مال نهی فرموده است و نیز از گریبان دریدن [در عزا] منع کرده است. کسی در آن میان گفت: صوفی در حال وجد نمی داند چه می کند. ابن عقیل پاسخ داد، وارد شدنشان در مجلسی که می دانند طرب بر ایشان چیره می شود و عقلشان می رباید و جامه در می کنند خلاف است و پرهیز واجب، و مسئولیت ساقط نمی

شود، کما اینکه از کسی که مسکر می نوشد و مست می شود به عذر مستی مسئولیت ساقط نمی شود.

محمد بن طاهر برای جامه دریدن صوفیان، حجت دیگری یافته و آن حدیث عایشه (رضی الله عنها) است که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) پرده حجله را کشید و چاک زد. فقاقت این بیچاره را بین که جامه دریدن و مال تباه کردن صوفیان را با پاره شدن پارچه ای (بدون قصد و عمل) قیاس می کند! و گر هم عمدی بوده به لحاظ تصاویری بوده که آن پرده داشته است، و می دانیم شارع از باب تشدد در منهیات چنین کارها می کند مثلاً برای دور ریختن شراب خمها را می شکنند. و اگر صوفی گوید که حین جامه دریدن از خود غایب بودم گوئیم: شیطان تو را از خود ربوده و اگر با حق بودی حق حفظت می کرد که حق امر به تباهکاری نمی نماید.

مشایخ صوفیه درباره جامه های دریده شده در سماع نیز حرفها دارند، محمد بن طاهر گوید: جامه دریده شده از آن کسی است که به خاطر او جامه را دریده اند و حدیث جریر را دلیل می آورد^۱ و نیز گوید: دلیل بر آنکه جماعت حاضر حین جامه دریدن نیز سهمی دارند حدیث ابوموسی است، حضرت به کسانی که با کشتی از حبشه باز آمدند از غنایم خیر سهم داد^۲. مؤلف گوید: بنگرید این مرد چگونه شریعت را باه بازی گرفته تا با فهم کث خود آنچه موافق مذهب متأخران صوفیه است به حدس و گمان استخراج کند زیرا از متقدمان صوفیه در این باب چیزی به دست نداریم. به هر حال، اگر آن که جامه

---

۱ جاء قوم محتابی النمار فحض رسول الله على الصدقة، فجاء رجل من الأنصار بصره فتتابع الناس، حتى رأيت كومين من ثياب و طعام... .

۲ و لم يسهم لأحد غاب عن فتح خيبر إلا أصحاب سفينتنا. (روایت بخاری و مسلم).

را دریده و به سوی کسی افکند یا با خود است که اصل پاره کردن جایز نبوده، و اگر بیخود است که تصرف او در مالش جایز نیست که ببخشد یا بفروشد، و اگر آن چنان که گفته اند آن جامه دریده که می افکند مانند چیزی باشد که از انسان بیفتد و گم شود پس کسی حق ندارد آن را تملک نماید، و اگر با خود باشد و جامه دریده را بیفکند نه به عنوان شخص معینی که باز تصرف در آن جایز نیست، و اگر خصوصاً به سوی مغنی بیفکند باز هم از آن وی نمی شود، چرا که تملک جز با عقد شرعی صورت نمی گیرد و چیزی را به صورت کسی افکندن و پرتاب کردن عقد شرعی نیست!

بعد از این همه، گیریم که از آن مغنی باشد، وجه تصرف دیگران در آن چیست؟ و حال که تصرف کردند چرا تکه تکه می کنند که این خود اضاعه مال است و خلاف شرع؛ و بعد غایبان را چرا سهم می دهند؟ حدیث ابوموسی در اینجا حجت نمی شود، چرا که بسا حضرت از شاهدان وقعه خیر اجازه گرفته و به از راه رسیدگان سهمی داده و یا از محل خمس غنایم که حق خود حضرت بود داده است.

مذهب صوفیان در این باب شبیه است به احکام جاهلیان درباره «بحیره» و «سائبة» و «وصیلة» و «حام»^۱ که از خود وضع کرده بودند. محمد بن طاهر گوید: اتفاق آرای مشایخ بر این است که با جامه های دریده شده در سماع و جامه های درست که به موافقت افکنده اند از آن جمع است و با نظر شیخ تقسیم می شود، با این استدلال که «الغنیمة لمن شهد الوقعة». اما شیخ ابواسماعیل انصاری گفته است جامه های دریده شده و پاره های آن به جمع تقسیم می

۱ رجوع به توضیح صفحات گذشته همین کتاب. - م.

شود و آنچه درست است به قوال می رسد، به دلیل حدیث سلمه: که حضرت پرسید: چه کسی دشمن را کشته؟ گفتند: سلمه بن اکوع حضرت فرمود: تمام غنیمت و جامه دشمن به سلمه میرسد؛ در اینجا هم قوال بوده که با آواز خود صوفی را به جامه دریدن واداشته و از پای افکنده است!

مؤلف گوید: بنگرید شیطان چگونه این جاهلان به شریعت را فریفته و بنگرید اجماع مشایخ اینان را که به یک پشگل نمی ارزند. اما فقیهان اجماع دارند بر اینکه هر چه هبه شود درست یا پاره به همتان کس می رسد که بدو هبه کرده اند، و در تشبیه صوفی از پافتاده به کشته جنگ و غنیمت و جامه ای از وی بر می گیرند هم اشکالها هست، و این همه جز هذیان و محالبافی چیزی نیست.

نقل است که ابوالفتوح اسفراینی در جمعی چندان رقصید تا دستارش از سر افتاد، ناگاه متوجه شد که با کفش می رقصیده - و آن خطاست - از بابت کفاره آن گناه ردای ابریشمی منقش خود را از دوش برکند و در میان افکند و آن را پاره پاره کرده تقسیم کردند. ممکن است گفته شود خوب بود ردا را از جمع می خرید و پاره پاره اش نمی کردند، محمد بن طاهر گوید: در حدیث داریم: «لا تعودن فی صدقتک» مؤلف گوید: لزومی به خریدن نبود چون ردا در مالکیتش باقی بوده و با افکندن، مال غیر نمی شود).

بعضی فقهای صوفیه در جواب این اشکال که پاره کردن جامه ها تباه کردن مال است گفته اند که آن پاره ها قابل استفاده است و این تفریط نیست، گوییم: پس تفریط چیست؟ عجب است از ابو حامد غزالی که گفته است پاره کردن جامه به مربعها که به کار وسله دوزی و نیز سجاده بیاید بر این طایفه مباح است همچنانکه پارچه سالم بریده می شود تا از آن جامه دوخته شود! گوییم: اگر

جامهٔ دوخته را به صورت رشته های دراز هم ببرند باز به کاری آید و گیسوبند را شاید، همچنانکه اگر شمشیر را بشکنند نیمهٔ آن نیز به کاری آید، اما مراد انتفاع خاص نیست سود گرفتن عام و بهره برداشتن از کل یک چیز است، و هر اندازه از سود آن کم شود اتلاف محسوب است. به همین دلیل شکستن درهم درست را نهی کرده اند زیرا قدری از قیمت آن کم می شود. شگفت از این نیست که ابلیس صوفیان نادان را فریفته، شگفت تر این است که برخی فقیهان را از راه برده و بدعتهای صوفیه را بر احکام ابوحنیفه و مالک و شافعی و احمد حنبل (رضوان الله علیهم أجمعین) ترجیح نهاده اند.

اینان در بدعتهای خود غرایب آورده اند، چنانکه محمد بن طاهر در کتابش بابی منعقد کرده تحت عنوان «باب السنة فی أخذ شیء من المستغفر» و حدیث کعب بن مالک را آورده که برای توبه از گناه شرکت نکردن در جنگ تبوک خودش پیشنهاد کرد که همهٔ مالم را می بخشم حضرت رسول (صلی الله علیه وسلم) فرمود: «یجزئک الثلث» یک سوم آن کفایت است، و باب دیگری منعقد کرده زیر عنوان «الدلیل علی أن من وجبت علیه غرامة فلم یؤدها ألزموه أكثر منها» و حدیث معاویه بن جعدة را شاهد آورده که از «مانع الزکاة آنچه بدیهی دارد می گیریم با نصف مالش» (البته شافعی این حدیث را قبول نداشت). مؤلف گوید: به بازی و جهل اینان بنگر که معین کردن جریمه و غرامتی را برای یک خطا کار برای وی الزام آور و واجب می دانند و حال آنکه هر کس غیر واجبی را واجب بشمارد کافر است. و از جمله بدعتهای اینان سر برهنه کردن است هنگام استغفار و این خلاف مروت (شخصیت) و منافی ادب است. و اما تطبیق حدیث کعب بن مالک و حدیث معاویه بن جعدة بر غرامت و جریمه ای که از

جانب خود بر مرید می بندند و آن را الزام آور می انگارند جز بازی با شریعت نیست، حقا که اینان خروج کنندگان بر شریعت اند!

تلبیس ابلیس بر صوفیان در مصاحبت با نوجوانان

بدان که بیشتر صوفیان بر خویش، طریق نظر بر زنان بیگانه را بسته اند. و از نکاح به عبادت پرداخته اند و مصاحبت نوجوانان با ایشان از راه ارادت و آموختن پارسایی اتفاق افتاده، و ابلیس صوفیان را بتدریج به نوجوانان مایل ساخته است، و آن هفت صورت دارد:

قسم اول - پلید ترین صوفی نمایان اند که به حلول معتقدند و گویند: خداوند اجسامی برگزیده و با صفات ربوبیت در آنها حلول کرده. بعضیشان بر آن رفته اند که خداوند در زنان زیبا حلول کرده است. بعضی صوفیه گفتند: ما خدا را در همین دنیا می بینیم و می شود که در صفت آدمی باشد؛ نه تنها آدمی زیبا، مدعی اند حتی او را در صورت غلامی سیاه نیز دیده اند.

قسم دوم - لباس متصوفه را پوشیده اند و قصد فسق دارند.

قسم سوم - آنان هستند که نظر به روی خوب را مباح دانند، ابو عبدالرحمن سلمی در آخر کتاب «سنن الصوفیه»، رقص و غنا و نظر به روی خوب را جزء رخصتهای صوفیه می شمارد و روایتی می آورد از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) که «اطلبوا الخیر عند حسان الوجوه». و نیز روایتی دیگر از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) که: «ثلاثة تجلو البصر: النظر إلى الخضره والنظر إلى الماء والنظر إلى الوجه الحسن»: که این دو حدیث، اصلی ندارند و از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) نیست. مخصوصاً حدیث دوم را داستانی است. از ابوالبختری (وهب بن وهب) نقل است که من نزد هارون الرشید می رفتم و پسرش قاسم پیش او بود و من در او زیاد می نگریستم، یک روز رشید گفت: می بینم که خیلی به قاسم

نگاه می کنی می خواهی او را خاص خود کنی با تو تنها باشد! گفتم: یا امیرالمؤمنین به خدا پناه می برم از این تهمت ناواردی که بر من می زنی؛ خیره شدنم در او از آن بابت است که جعفر صادق از پدرانش تا علی (رضی الله عنه) و او از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت می کند که «سه چیز بر نور چشم می افزاید، نگریستن در سبزه، نگریستن در آب روان و نگریستن در روی خوب». مؤلف گوید: این حدیث مجعول است و علما بالاجماع ابوالبختری را دروغساز و جعّال دانند. بعید هم نیست که ابوعبدالرحمن سلمی از «نظر به روی خوب»، نگاه به همسر یا کنیز خود شخص را مراد کرده باشد اما چون به طور مطلق به کار برده جای بدگمانی هست. شیخ ما محمد بن ناصر حافظ (= محدث) گفت که ابن طاهر مقدسی کتابی در جواز نظر بر پسران امرد تصنیف کرده است. مؤلف گوید: به نظر فقها هر کس با نگریستن به امردان شهوتش تحریک شود نگاهش حرام است، و هر انسانی مدعی شود که با نظر به امرد زیبا شهوتش نمی جنبد دروغگوست. اما اینکه نظر بر پسران به طور مطلق مباح گردیده از این روست که در تحریم آن مشکلات فراوان به وجد می آید از باب «رفع حرج» منع نکرده اند اما زیاد نگریستن نشانه عمل کردن به مقتضای هوس است.

قسم چهارم - بعضی گویند: ما به نظر شهوت نمی نگرییم بلکه می خواهیم عبرت بگیریم، لذا نگاه بر ما زیانبخش نیست. مؤلف گوید: این حرفی است نشدنی زیرا طبایع یکسان است و در اول مبحث سماع به این نکته اشاره کردیم. از ابوالنضر غنوی عابد نقل است که نگاهش به پسر خوشگلی افتاد و بر او خیره ماند و بدو نزدیک شده گفت: تو را به خدای سمیع و عزیز و رفیع و سلطان منیعیش سوگند می دهم که بگذار چشمم از نگاه به تو سیراب شود. پسر اندکی

ایستاد و خواست راه بیفتد عابد گفت: به خدای حکیم مجید کریم مبدیء قسم می دهم که بایست! آن پسر ساعتی ایستاد و عابد نگاهش را در تمام قد و قامت او سیر داد. پسر خواست راه بیفتد عابد گفت: تو را به خدای واحد احد جبار صمد لم یلد و لم یولد قسم می دهم که بایست! پسر ایستاد عابد مدتی طولانی در او نگریست و پسر خواست راه بیفتد. عابد گفت: تو را به خدای بی نظیر لطیف خبیر سمیع بصیر قسم می دهم که بایست! پسر ایستاد. عابد پیش رفت و نگاهی دیگر به او کرد و سرش را پایین انداخت و آن پسر راه افتاد و رفت. عابد پس از مدت طولانی سر بالا کرد و در حالی که می گریست گفت: نظر به این چهره مرا به یاد «وجه الله» که اجلّ از تشبیه است، می اندازد، امیدوارم که با کوشش در راه رضای او و جنگ با دشمنان و یاری کردن به دوستانش شایسته آن شوم که به وجه کریم او نظر بیندازم، و به خدا راضیم بلکه شایقم که جاودانه در آتش بیفکند و چشمم بر روی باشد. این بگفت و بیهوش شد. و از خیر نساج نقل است که همراه محارب بن حسان خصوفی در مسجد خیف بودیم در حال احرام پسر زیبارویی از اهل مغرب نزد ما آمد، محارب را دیدم بر او بد خیره شده است؛ بعد از آنکه پسر رفت به محارب گفتم: در ماه حرام و شهر حرام و مشعر حرام به حال احرام آن نگاه حرام تو به آن پسر چه بود؟ گفت: ای هرزه دل هرزه نگاه، نمی دانی که سه چیز مرا از در افتادن به دام ابلیس باز می دارد، و آن ایمانی نهانی است و عفت مسلمانی و شرم از خدای تعالی که مرا می نگرد. این بگفت و از هوش رفت، به طوری که مردم به دور ما جمع شدند. مؤلف گوید: جهل آن عابد اول را بنگرید که چگونه به لفظ تنزیهی است و در نهان تشبیهی. و حماقت این دومی را ببینید که خیال کرده گناه فقط در عمل زشت است نمی داند که نظر شهوت حرام است. یکی از علما از قول

پسر بی ریشی برای من نقل کرد که فلان صوفی عاشق من به من گفته: پسر جان، ببین خدا چه نظر لطفی به تو دارد که نیاز و حاجت مرا به تو حواله کرده! و نیز آورده اند که جمعی از صوفیان بر احمد غزالی وارد شدند پسری نزد او بود و گلی، گاه به گل می نگریست و گاه به آن پسر؛ آن جمع وقتی نشستند یکیشان گفت: شاید ما شما را مکدر کردیم (مزاحم شدیم). احمد غزالی گفت: آری والله! همگی از آن کلام وجد نمودیم و با هم صیحه کشیدند!

به صوفیی نوشتند که تو فلان غلام ترکت را دوست داری؟ غلام را فراخواند و نزد نامه رسان وسط دو ابرویش را بوسید و گفت: این هم جواب نامه! مؤلف گوید: من از دیدرگی و بی حیایی این شخص عجب ندارم از آن چارپایانی حاضر در مجلس در شگفتم که چگونه بر او انکار نمودند. آری، حرارت شریعت در دل بسیار از مردم سرد شده است. ابوطیب طبری گوید: این طایفه نظر کردن بر مردان و استفاده از زیور و جامه های رنگی را بر سماع افزوده اند از آن رو که به خوشخوراکی روی آورده اند اگر کم بخورند به سما و نظر کشیده نمی شوند. ابن عقیل گوید: هر کس مدعی شود که من با نگرستن به صورتهای زیبا از انحراف باکی ندارم، قابل قبول نیست چرا که قرآن خلاف آن را گفته: ﴿قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَعْضُوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ﴾^۱ و نیز فرموده است: ﴿أَفَلَا يَنْظُرُونَ إِلَى الْأَبْلِ كَيْفَ خُلِقَتْ * وَإِلَى السَّمَاءِ كَيْفَ رُفِعَتْ * وَإِلَى الْجِبَالِ كَيْفَ نُصِبَتْ﴾^۲ که معلوم دارد نظر کردن تنها بر چیزهایی که شهوت انگیز

۱ سوره نور، آیه ۳۰. یعنی: «به مردان مؤمن بگو: چشمان خود را [از آنچه حرام است

مانند دیدن زنان نامحرم و عورت دیگران] فرو بندند، و شرمگاه خود را حفظ کنند».

۲ سوره غاشیه، آیه ۷. یعنی: آیا به شتر نمی نگرند که چگونه آفریده شده است؟ و به آسمان که

چگونه بر افراشته شده؟ و به کوهها که چگونه در جای خود نصب گردیده!».

نیست برای عبرت گرفتن جایز است تا به فتنه در نیفتند. و شرع زن را به پیغمبری نفرستاده و قاضی و پیشنماز و مؤذن قرار نداده زیرا احتمال لغزش برای دیگران هست و هر کس بگوید: من جدای از دیگرانم و تنها عبرت می گیریم و شهوت عارض من نمی شود قول وی را تکذیب می کنیم.

قسم پنجم - گروهی هستند که با پسران بی ریش معاشرت می کنند و خود را از کار زشت نگه میدارند و این را نوعی مجاهده می پندارند و نمی دانند که همان مصاحبت و نگاهشان هم گناه است. از ابوکمیت اندلسی که جهانگرد بود نقل است که عجیبترین حالی که از صوفیه دیدم این است: مردی بود مهرجان نام که اصلاً مجوسی بود، مسلمان شده و صوفی گردیده بود. پسر زیبایی همراه داشت که هیچ گاه از او جدا نمی شد شبها نمازش را می خواند و نزد آن پسر می خوابید پس از ساعتی با اضطراب بر می خاست و باز به نماز می ایستاد تا آنجا که خسته می شد و باز نزد آن پسر می خوابید و چند بار این کار تکرار می شد. وقتی سپیده می زد دست به آسمان بلند می کرد و می گفت: خدایا، تو می دانی که امشب بر من به سلامت گذاشت و کار زشتی نکردم و کرام الکاتبین معصیتی از من ننوشتند حال آنکه چیزی در دل دارم که اگر بر کوه بار کنند کوه شکافته می شود... سپس می گفت: ای شب، گواه باش که خوف خدا مرا از دست یازیدن به حرام بازداشت. آن گاه می گفت: خدایا تویی که من و این پسر را به پرهیزکاری همصحبت شب و روز کرده ای در بهشت هم ما را با هم محشور کن. راوی گوید: مدتها با او بودم و همین کار تکرار می شد، روزی که خواستم از او جدا شوم پرسیدم: داستان چیست؟ گفت: بدان که من با دلم چنان مدارا می کنم که هر شاهی با رعیت چنان مدارا کند خدایش می آمرزد،

گفتم: چه انگیزه ای داری با این پسر همراه باشی که می ترسی با وی به گناه درافتی؟ (ظاهراً آن صوفی جوابی نداده است).

ابوحمزۀ صوفی گوید که در بیت المقدس جوانی صوفی دیدم که نوجوانی همراه داشت، آن صوفی مُرد، و نوجوان را می دیدم که از اندوه صوفی پوستی و استخوانی بیش از وی نمانده بود، روزی پرسیدمش: گویا از غم دوست هرگز تسلی نخواهی یافت؟ گفت: چگونه از غم مردی تسلی یابم که در طول صحبت و خلوت شب و روزش با من به گناهی دچار نشد و مرا نیز همیشه از گناه باز می داشت. مؤلف گوید: ابلیس می داند که اینان به کار زشت تن نمی دهند لذا نخست از ایشان به نگاه و صحبت و خلوت راضی می شود و اگر به همین حال باشند و از کار زشت دیگر بازمانند همین کلنجار رفتن بیهوده شان با نفس آنان را از یاد خدا به غیر خدا مشغول داشته است، چه لزومی دارد که از آداب شرع بیرون روند و خویش را به دشواری اندازند؟ همچون کسی که از کنار بیشه درندگان می گذرد و آنها از وی غافل اند، دستی دستی آنها را تحریک کند و بعد با آنها بجنگد اگر کشته نشود باری زخمی شدن بسیار محتمل و تندرست ماندن دور از انتظار است. و از اینان کسانی هستند که آخر کار به آن عمل زشت هم تمایل می یابند و در این موقع از همنشینی پسران جوان پرهیز می کنند.

از ابوحمزۀ نقل است که محمد بن علاء دمشقی را که پیشرو صوفیان بود با پسری خوبروی می دیدم، مدتی گذشت دیدم جدایی گزیده است، پرسیدم: آن جوان را که بدو دلبسته و پیوسته بودی چه کردی؟ گفت: بی آنکه نفرت و ملالی یابم از او جدایی گزیدم. پرسیدم: چرا؟ گفت: دیدم دل در خلوت مرا به کاری فرا می خواند که با آن از چشم خدا بیفتم، لذا هجران بر وصل گزیدم تا

در فتنه نغلم و هلاک نشوم. از امیه بن صامت صوفی نقل است که چون به پسر زیبایی می نگریست این آیه را می خواند: ﴿وَهُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ مَا كُنْتُمْ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ﴾^۱ و استغفار می کرد و آن قدر می گریست که نزدیک بود بمیرد و در میان گریه می گفت: ای چشم، تو را با گریستن از بلا محفوظ می دارم. و نیز از ابوحمزه نقل است که عبدالله بن موسی از پیشروان صوفیه در بازار نگاهش به پسری افتاد و عاشق شد و عقل از دست بداد هر روز بر سر راه می ایستاد تا می دیدش، آن گاه باز می گشت تا بیمار شد به طوری که نمی توانست از جا تکان بخورد. ابوحمزه گوید: روزی به عیادتش رفتم و پرسیدم: قصه چیست؟ گفت: این از امتحانهای الهی است که نتوانستم بگذرانم، بسا گناه که کوچک می شماریم و نزد خدا بزرگ است، آن کس که نگاه حرام کند باید که بدین درد طولانی مبتلا شود، و به گریه افتاد. ابوحمزه پرسید: برای چه می گریی؟ گفت: می ترسم عذابم در جهنم نیز طول بکشد. ابوحمزه گوید: وی را ترک کردم در حالی که بر وی دلم می سوخت. و نیز از ابوحمزه روایت است که محمد بن عبدالله بن اشعث دمشقی از نیکان بود، روزی نظر بر پسری زیباروی افتاد، غش کرد، به منزل رساندندش، بیمار زمینگیر شد و مدتی بر آن حال بود ما به عیادتش می رفتیم و حالش را می پرسیدیم لیکن سبب بیماریش را به ما نمی گفت اما مردم داستان نگاهش را به آن پسر نقل می کردند تا خبر به آن پسر رسید و به عیادت وی آمد. بیمار با دیدن او تکانی خورد و نشاط یافت و خندان شد و حالش بهبود پیدا کرد و از بستر برخاست، روزی آن پسر از وی دعوت کرد که به منزل او بروند، نپذیرفت، ابوحمزه گوید: آن پسر از من

۱ سوره حدید، آیه ۴. یعنی: «و هر کجا باشید او با شماست، و خدا به آنچه می کنید بیناست.»

خواهش کرد که عاشق را به منزل او برم، از من هم نپذیرفت، سبب پرسیدم. گفت: از فتنه و بلا در امان نیستم و از گناه معصوم نیستم. از آن ترسم که شیطان آزمونی در میان بیاورد و میان من و او معصیتی رود که به سبب آن از زیانکاران شوم. نیز از صوفیه کسانی بوده اند که در این طریق تصمیم به کار زشت گرفته اند و به سبب آن تصمیم خود را کشته اند. چنانکه آورده اند در بلاد فارس صوفی بزرگی بود گرفتار نوجوانی شد و خود را نتوانست نگه دارد و نفس به عمل زشت دعوتش می کرد از ترس خدا و ندامت آن تصمیم خود را از بلندی به دریای آب افکند و غرق کرد در حالی که این آیه را می خواند: ﴿فَتَوْبُوا إِلَيَّ بَارِكُمْ فَاقْتُلُوا أَنْفُسَكُمْ﴾^۱. یعنی: «پس توبه کنید و به سوی خالق خود باز گردید! و خود را [یکدیگر را] به قتل برسانید!».

مؤلف گوید: ببینید شیطان با این بیچاره چه کرد. نخست از راه نگاه به آن نوجوان فریبش داده و محبت وی را در دلش جاری ساخته، سپس به کار زشت دعوتش نموده و چون استواریش را دیده به خودکشی وادارش کرده و آن آیه را که مربوط به بنی اسرائیل است، مطابق حال او در نظرش جلوه داده، حال آنکه از گناه آن خیال زشت می توانست توبه کند اما طبق حدیث پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) کسی که خود را از کوه بیندازد و بکشد جاودانه در جهنم است. و هم از این جمله بوده است که از معشوق جدایش کرده اند و معشوق را کشته. چنانکه شنیدم یکی از صوفیان بغداد با پسری همخانه بود، آن قدر زشتگویی کردند که جدایشان ساختند، آن گاه صوفی با کاردی سراغ آن پسر رفت و به قتلش رسانید و برکشته اش می گریست. اهل رباط آمدند و ماجرا

---

۱ سوره بقره، آیه ۵۴.

دیدند و خبر به رئیس شرطه بردند و اقرار به قتل نمود و پدر آن پسر آمد در حلی که می گریست، صوفی نیز به حال گریه قسمش می داد که قصاص کن! و پدر آن پسر به صوفی گفت: اکنون عفوتم کردم. صوفی برخاست و بر سر قبر آن پسر رفت و به گریه نشست، پس از آن همه ساله به حج می رفت و ثوابش را به روح آن پسر اهداء می نمود.

کسانی هم از صوفیه بوده اند که با وجود دعوی صبر و مجاهده در معصیت افتاده اند. چنانکه از ادریس بن ادریس نقل است جمعی از صوفیان به مصر درآمدند و همراهشان پسر ساده ای بود که برایشان آواز می خواند، یکی از آن صوفیه گرفتار آن پسر شده بود و خودداری نمی توانست و نمی دانست از چه راه بدو نزدیک شود، تا روزی گفت: بگو: لا اله الا الله، پسر گفت: لا اله الا الله، صوفی بر جست و گفت: من می بوسم دهانی را که لا اله الا الله گفت!^۱

قسم ششم - صوفیانی هستند که قصد ساده بازی ندارند و به دنبال نوجوانان نمی روند، بلکه نوجوانان و پسران به قصد آموزش زهد و پارسایی از راه ارادت نزد ایشان می آیند و بر دست اینان توبه کرده وارد طریقت می شوند، در اینجا شیطان حضور می یابد و کم کم از راه نگاه مکرر و سوسه شان می کند و به فتنه می افکند و بسا کسا که چون برصیصا به دیانت خویش مغرور است و شیطان به قعر جهنم می اندازدش.

---

۱ این قسم داستانها از صوفیه ایرانی معاصر مؤلف نیز نقل شده است (مثلاً: روزبهان، نجم الدین کبری، اوحد الدین کرمانی، مجد الدین بغدادی...) و هر کس تنها کلیات سعدی را بنگرد در می یابد که این بیماری در بیرون از خانقاهها و محافل صوفیه نیز کم و بیش شیوع داشته است. - م.

قسم هفتم - آن کسان هستند که میدانند نظر کردن و صحبت داشتن با ساده رویان خوب نیست اما صبر نمی توانند. چنانکه از یوسف بن الحسین نقل است که گفت: من هر چه می کنم پیروی کنید الا با نوجوانان نشستم که این بدترین فتنه هاست، و من بیش از صد بار با خدای خود عهد بسته ام که بانوجوانی نشینم اما با دید روی زیبا و قد رعنا و چشمی را آن عهد شکسته ام اما خدا می داند که به معصیتی نیفتاده ام. مؤلف گوید: این مرد خود را رسوا ساخته حال آنکه خدا بر کار او پرده کشیده بوده است، و نیز اقرار به سست پیمانی و بی ارادگی خویش کرده، پس آن «عزایم تصوف» که نفس را به مشقتها وامیدارد کجاست و برای چه زمانی است؟! وانگهی پنداشته که گناه همان عمل زشت است و ندانسته که نگاه و همصحبتی (با شهوت) نیز معصیت است. ببینید جهل با بعضیها چه می کند!

از ابوالحسین نوری نقل است که در بغداد نگاهم بر پسر خوبرویی افتاد، خواستم دوباره نگاهش کنم صدایش کردم و گفتم: کفشهایی که جیرجیر می کند می پوشید و در کوچه ها به گردش می افتید! گفت: خوب به وسیله علم می خواهی با ما جمع شوی (یعنی به بهانه نهی از منکر می خواهی با ما دوستی برقرار کنی).^۱

---

۱ نظیر این حکایت است که در لطائف الظرفاء ثعالبی آمده است: «یکی از قاریان زنی زیبارو و گشاده در راه دید و به نیت مزاح این آیه را خواند: ﴿وَلْيَضْرِبْنَ بِخُمُرِهِنَّ عَلَىٰ جُيُوبِهِنَّ﴾ یعنی: «روسری های خود را بر سینه خود افکنند» (سوره نور، آیه ۳۱). زن گفت: ای دشمن روی، با آیه قرآن مزاحم می شوی! رک: مقاله لطیفهای ثعالبی، نوشته علیرضا ذکاوتی قراگزلو، نشر دانش، سال هفتم شماره چهارم، خرداد و تیر ۱۳۶۶، ص ۵۷-م.

از حسن بن ذکوان نقل است که گفت: با فرزندان توانگران منشینید که صورتهای مثل صورت زنان دارند و از دختران بکر فریبنده ترند. عبدالعزیز بن ابی السائب از قول پدرش می آورد که گفت: از فتنه یک پسر بر یک عابد بیش از آن بیم دارم که از فتنه هفتاد دختر بر او.

ابوعلی رودباری از جنید روایت می کند که مردی با پسر خوبرویی نزد امام احمد بن حنبل آمد. احمد پرسید: این کیست گفت: پسر خودم است، احمد گفت: این دفعه این را همراه نیار! وقتی برخاست کسی به احمد گفت: خدا شیخ را مؤید بدارد، این مردی است با آزم و پسرش بهتر از اوست، احمد گفت: این مانع از آن نمی شود که ما گفتیم. استادان ما چنین عمل می کردند و از گذشتگان نیز چنین روایت می آورند. در حکایت دیگر از احمد حنبل آورده اند که حسن البزاز با پسر زیبارویی به مجلس او رفت، هنگام بازگشت احمد بدو گفت: با این پسر در کوچه همراه مباش! حسن گفت: این خواهر زاده من است؛ احمد گفت: باشد، ولی مردم به سبب گناه سوء ظن در حق تو به هلاکت می افتند!

از فتح موصلی نقل است که به خدمت سی تن از پیران که همگی از ابدال بودند رسیدم هر یک هنگام خداحافظی مرا توصیه کردند که از معاشرت این نوجوانان پرهیز کنم.

سلام بن اسود مردی را دید که در نوجوانی می نگرد، گفت: ای فلان، آبروی خود را نزد خدا حفظ کن! از عبدالقادر بن طاهر نقل است که می گفت: «من صحب الأحداث وقع فی الأحداث» (هر کس به دنبال این پسر و آن پسر افتد، به سر در افتد). مظفر قرمیسینی می گفت: با پسران به سلامت و پاکی نشستن بلاست تا چه رسد آن را که معاشرت ناسالم کند.

پیشینیان درکناره جویی از پسران ساده روی مبالغه می ورزیدند. از سفیان ثوری نقل است که نمی گذاشت نوجوان بی ریش در مجلسش بنشیند. یحیی بن معین می گفت: امردی در همنشینی من طمع نکند؛ احمد بن حنبل گفت: امردی در راه با من همراه نشود.

ابونصر بن الحارث نشسته بود، کنیزک بسار زیبایی از راه رسید و پرسید: «باب حرب» کجاست؟ شیخ نشان داد؛ سپس پسری زیبا آمد و همان جا را سراغ کرد، شیخ پاسخش نداد و سر فرو افکند و هر دو چشم خویش پوشانید و پسر سؤال خود را تکرار می کرد تا حاضران پاسخش را دادند و رفت. سپس از شیخ سؤال شد که چرا جواب آن کنیز را دادی اما با این پسر سخن نگفتی، گفت: از سفیان ثوری نقل است که با دختر یک شیطان هست و با پسر دو شیطان!

عبدالله بن مبارک از سفیان ثوری نقل می کند که وارد حمام شد، پسر خوشکلی هم بعد از او آمد، گفت: بیرونش کنید که با هر زنی یک شیطان هست و با هر پسری بیش از دو شیطان!

ابوامامه گوید: ما نزد یک پیر قاری می رفتیم، همه رفتند پسری ماند که قرائت کند. من هم خواستم بیرون بروم، گفت: بمان تا این پسر درسش را تمام کند؛ اگره داشت از اینکه با آن پسر تنها بماند.

ابوعلی رودباری گوید: احمد مؤدب از من پرسید: که صوفیه زمان ما این ساده بازی را از کجا گرفتند؟ گفتم: شما بهتر می دانید که غالباً از آفت به سلامت اند. گفت: هیهات، با ایمان تر از اینها را دیده ام که از نوجوان می گریخته اند آن طور که از جلو لشکر می گریزند، و این بستگی به «اوقات واحوال» دارد که مصون بماند یا نماند.

همنشینی با ساده رویان محکمترین ریسمانی است که شیطان با آن صوفیه را به دام می افکند. یوسف بن الحسین گفته است: آفت صوفیه از همنشینی نوجوانان است و صحبت نا جنس و راه آمدن با زنان. از ابوالفرج رستمی صوفی روایت است که می گفت: شیطان را به خواب دیدم و گفت: ما را چگونه یافتی؟ دیدی که از دنیا و لذات و اموال آن گذشتیم و تو بر ما راهی نداری، گفت: غافل از سماع دوستی و مصاحبت نوجوانان که دلتان را فرا گرفته است! از ابوسعید خراز نقل است که: شیطان رابه خواب دیدم، از من به کناری می رفت، گفتم: بیا! گفت: با شما چه کار کنم که با هر چه دیگران را می فریم شما آن را دور افکنده اید؛ اما چیزی هست. گفتم: آن چیست؟ گفت: همنشینی نوجوانان! خراز گوید: و کدام صوفی از آن رسته است؟

در عقوبت نظر به ساده رویان

ابوعبدالله بن الجلاء گوید: به نصرانی پسری زیباروی خیره شده بودم ابوعبدالله بلخی بر من گذشت وگفت: برای چه اینجا ایستاده ای؟ گفتم: آن صورت زیبا را چگونه به آتش می سوزانند! دستی بر پشت شان ام زد و گفت: بعد از مدتی عاقبت این کارت را خواهی دید! ابن الجلاء گوید: بعد از چهل سال قرآن را فراموش کردم. از ابوالادیان نقل است که همراه استادم با ابوبکر دقاق می رفتیم، پسری گذشت من به تماشا ایستادم، استادم گفت: فرزند، عقوبت این کار را بعد از مدتی خواهی دید. بیست سال گذشت و طوری نشد، شبی با همین فکر به خواب رفتم، صبح برخاستم قرآن که بتمامی حفظ بودم فراموشم شده بود. از ابوعبدالله زراد نقل است که در خوابش دیدند و پرسیدند: خدا با تو چه کرد؟ گفت: همه گناهایی که کرده بودم و اقرار داشتم بر من بخشیدند، الا یکی که شرم داشتم اقرار کنم. خداوند مرا در عرق شرم بداشت

چندان که گوشت چهره ام بریخت! پرسیدند: آن چه بود؟ گفت: در زیبارویی نگریسته بودم^۱.

ابویعقوب طبری گوید: جوانی خوبروی همنشین من بود، یک صوفی بغدادی نزد ما آمد، و او بسیار در آن جوان می نگریست و من خشمگین بودم تا شب پروردگار را به خواب دیدم فرمود: یا ابا یعقوب، چرا این مرد را از نگاه به نوجوان منع نمی کنی؟ به عزتم قسم است که هر کس را به نوجوانان مشغول کردم از قرب خویش باز داشتم و دور ساختم. ابویعقوب گوید: مضطرب از خواب جستم و آن خواب را با صوفی بغدادی حکایت کردم نعره ی بزد و مرد، غسلش دادیم و دفنش کردیم و من دلنگران او می بودم تا پس از یک ماه به خوابش دیدم و پرسیدم: خدا با تو چه کرد؟ گفت: آن قدر عتاب و توبیخ فرمود که با خود گفتم نجات نخواهم یافت، آن گاه مرا عفو کرد.

مؤلف گوید: از این داستانها بسیار است که چون مبتلا به بیشتر صوفیه بود، شمه ای آوردیم و هر کس بیشتر خواهد به کتاب ما ذم الهوی مراجعه نماید که در مورد هرزه نگاهی و چشم چرانی و دیگر اسباب هوی (= عشق به معنی معمولی)، نهایت آنچه بخواید در آن کتاب خواهد یافت.

---

۱ و از ابوبکر کتانی نقل است که یکی از صوفیه را به خواب دید و از وی پرسیدم خدا با تو چه کرد؟ گفت: گناهانم را یک بیک بر من عرضه کرد و من همه را قبول کردم. آخر گفت: فلان کار را هم کرده ای، حیا کردم که اقرار نمایم، گفتم: شرم دارم که بگویم آری. خطاب آمد که آنچه را اقرار کردی آمرزیدم چه رسد به اینکه شرم نمودی که اعتراف کنی. ابوبکر کتانی گوید: سپس پرسیدم: آن گناه چه بود؟ گفت: زیبارویی بر من گذشته بود بدو نگریسته بودم. (مترجم گوید: این حکایت قدری بوی اباحه دارد و نظر مؤلف را که سختی عقوبت نگاه به ساده رویان است نمی رساند لذا از متن به حاشیه نقل شد. - م.

تلبیس ابلیس بر صوفیان در ادعای توکل و ترک اموال

از ابوسلیمان دارانی نقل است که گفت: ما اگر توکل بر خدا داشتیم از ترس دزد برای خانه هایمان دیوار نمی ساختیم و بر درها قفل نمی زدیم. از ذوالنون نقل است که گفت: سالها سفر کردم و تنها یک بار به معنای صحیح توکل ورزیدم و آن هنگامی بود که کشتیمان در دریا شکست و من به تخته پاره ای می آویختم، آن گاه در دل گفتم اگر تقدیر الهی بر غرق توست که تخته فایده ای ندارد، این بگفتم و از تخته دست برداشتم و خود را در آب رها نمودم؛ آب مرا به ساحل رسانید. از ابو یعقوب زیات درباره توکل پرسیدند درهمی با خود داشت بیرون آورد، آن گاه حق مطلب درباره توکل ادا نمود و گفت: شرم داشتم که یک درهم با من باشد و از توکل سخن برانم. کسی نزد ابن الجلاء آمد و درباره توکل پرسید، ابن الجلاء پاسخی نداده برخاست به اندرون رفت و کیسه ای که چهار دانگ در آن بود بیرون آورد و به یکی از حاضران گفت: برو برای جمع چیزی بخر؛ آن گاه جواب آن پرسش کننده را داد و گفت: شرم کردم از خدا که چهار دانگ داشته باشم و از توکل سخن بگویم.

سهل بن عبدالله (تستری) گفته است: هر کس در کسب طعنه زند در سنت طعنه زده است و هر کس بر توکل طعنه راند بر ایمان طعنه رانده است.

مؤلف گوید: اینها از کم علمی است، اگر می دانستند توکل چیست. میان توکل و اسباب و وسایط تضادی نمی دیدند. توکل بدین معناست که تکیه ات در دل فقط بر خدا باشد و این منافاتی با حرکت و متوسل شدن به وسایل و گرد کردن مال (حلال) ندارد. همان که امر بر توکل کرده امر به احتیاط و مسلح شدن هم فرموده است: ﴿خُذُوا حِذْرَكُمْ﴾^۱. یعنی: «آمادگی خود را (در برابر

۱ سوره نساء، آیه ۷۱.

دشمن) حفظ کنید». و جای دیگر: ﴿وَأَعِدُّوا لَهُمْ مَا اسْتَطَعْتُمْ مِنْ قُوَّةٍ﴾^۱. یعنی: «و در برابر آنان آنچه در قدرت و توان دارید از نیرو [و نفرات و ساز و برگ جنگی] و اسبان ورزیده [برای جنگ] آماده کنید». و جای دیگر: ﴿أَنْ أَسْرِبَ بِعِبَادِي فَأَضْرِبَ لَهُمْ طَرِيقًا فِي الْبَحْرِ يَبَسًا﴾^۲. «بندگانم را شبانه [از مصر] حرکت بده، و برای آنان راهی خشک در دریا قرار ده». خود پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) یک وقت دو زره با هم پوشیده بود، و یک بار مریض شد با دو طیب مشورت کرد، و هنگام مهاجرت از مدینه از دست مشرکان در غار پنهان شد، و برای کشیک شب می پرسید: «من یحرسنی اللیلة؟» و در روایت جابر فرمود: «شبها در خانه هایتان را ببندید»، و چنانکه گفتیم توکل منافی با احتراز و احتیاط نیست.

در روایت است که مردی نزد پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) آمد و شترش را بر در مسجد رها کرد، حضرت پرسید: شترت را چه کار کردی؟ گفت: ولش کردم به امید خدا؛ حضرت فرمود: با توکل زانوی اشتر ببند!

سفیان بن عیینة در معنی توکل گفته است: یعنی اینکه بنده راضی به کارهای خدا باشد. ابن عقیل گوید: بعضی پنداشته اند توکل یعنی به عواقب نیندیشیدن و احتیاط نورزیدن، حال آنکه این ناتوانی و کوتاهی است و سزاوار هر گونه توبیخ و سرزنش. خداوند امر به توکل فرموده بعد از نهایت کوشش را به جای آوردن در هر کار، چنانکه در قرآن هم خطاب به پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) میفرماید: ﴿وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ فَإِذَا عَزَمْتَ فَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ﴾^۳؛ یعنی: «و در کارها با آنان مشورت کن، و چون تصمیم گرفتی بر خدا توکل کن». آیا مشاوره که خدا

---

۱ سوره انفال، آیه ۶۰.

۲ سوره طه، آیه ۷۷.

۳ سوره آل عمران، آیه ۱۵۹.

به آن امر فرموده جز استفاده از فکر و نظر دیگران برای احتراز از خطر و نگهداشت خویش از دشمن چیز دیگری است؟ اگر توکل ترک احتیاط بود می باید بهترین خلق خدا در بهترین اوقات که نماز است احتیاط از دست بنهد حال آنکه خداوند بر گرفتن اسلحه و ساختن آرایش جنگی را به نص قرآن جزء نماز خوف قرار داده: ﴿فَلْتَقُمْ طَائِفَةً مِنْهُمْ مَعَكَ وَلِيَأْخُذُوا أَسْلِحَتَهُمْ﴾^۱. یعنی: «باید دسته‌ای از آنها با تو (به نماز) برخیزند، و سلاحهایشان را با خود بگیرند». مگر نه اینکه پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) از بیم آنکه توطئه کنندگان بکشندش از مکه خارج گردید و مگر نه اینکه در غار نهران شد و ابوبکر (رضی الله عنه) سوراخهای غار را هم سد کرد، و مگر نه یعقوب (علیه السلام) از باب احتیاط به یوسف (علیه السلام) می گوید: ﴿لَا تَقْصُصْ رُؤْيَاكَ عَلَىٰ إِخْوَتِكَ﴾. یعنی: «خواب خود را برای برادرانت بازگو مکن». و جای دیگری به پسرانش می گوید: ﴿لَا تَدْخُلُوا مِنْ بَابٍ وَاحِدٍ﴾^۲. «از یک در وارد نشوید».

توکل آن است که آنچه در قدرت داری انجام دهی آن گاه منتظر کمک خدا بشوی، که تعطیل نعمت الهی یعنی قوایی که در آدم به ودیعت نهاده جایز نیست. متوکل باید اعضای بدنش در حرکت برای کسب باشد و دلش ساکن، کار را به حق تفویض کند که داد و گرفت از اوست، و از آنجا که برای هر کاری اسبابی نهاده مثلا غذا خوردن را سبب سیری قرار داده اگر سبب را خوار داریم گویی عطای او را خوار داشته ایم. مثل کسی که با سرچشمه آب به اندازه یک بیل زدن فاصل دارد که آب روان شود بیل از دست بنهد و به نماز استسقا بایستد، این عقلا و شرعاً درست نیست. عیسی (علیه السلام) بالای کوه

۱ سوره نساء، آیه ۱۰۲.

۲ سوره یوسف، آیات ۵ و ۶۷.

نماز می خواند، ابلیس آمد و گفت: مگر تو بر آن نیستی که همه چیز به قضا و قدر است؟ عیسی (علیه السلام) گفت: آری، شیطان گفت: خود را از این کوه پایین بینداز و از خدا بخواه که قدر را برگرداند، عیسی (علیه السلام) گفت: ای ملعون، بر خداست که بندگان را بیازماید، بندگان را نرسد که خدای را بیازمایند.

از ابو عبدالله بن سالم پرسیدند که ما مکلف به کسب هستیم یا توکل، و کدامین عبادت محسوب می شود؟ گفت: کسب سنت رسول (صلی الله علیه وسلم) است و توکل حال او؛ کسب برای کسانی است که به کمال توکل نرسیده اند، هر کس توکل تواند کسب بر وی جایز نیست مگر کسبی از باب معاونت [همیارب با دیگر آدمیان] نه اینکه اعتماد بر آن باشد. قشیری از یوسف بن الحسین روایت می کند که گفت: چون مرید را بینی مشغول رخصتها و مباحات است و به کسب پرداخته، بدان که از او کاری نمی آید!

مؤلف گوید: این سخن کسانی است که ندانسته اند توکل عمل قلب است نه عمل جوارح و منافاتی با کسب ندارد. هر کس بپندارد که با کسب از توکل خارج می شویم انبیا را غیر متوکل می انگارد، مگر نه آدم (علیه السلام) کشاورز بود و نوح و زکریا (علیهما السلام) نجار بودند و ادریس (علیه السلام) خیاط بود و ابراهیم و لوط (علیهما السلام) کشت کار بودند و صالح (علیه السلام) تاجر بود و سلیمان (علیه السلام) زنبیل می بافت و داود (علیه السلام) زره می ساخت و موسی و شعیب (علیهما السلام) و محمد (علیه وعلیه السلام) چوپان بودند. از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که من در مکه برای چند قیراط گله می چرانیدم و چون خدا پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) را به غنایم توانگر ساخت از کسب بی نیاز شد. از صحابه، ابوبکر و عثمان و

عبدالرحمن بن عوف و طلحه (رضی الله عنهم) بزاز (فروشنده پارچه پنبه ای و کتانی) بودند، چنانکه محمد بن سیرین و میمون بن مرهان نیز بزاز بودند، و نیز از صحابه زبیر و عمرو بن عاص (رضی الله عنهما) خزاز (فروشنده پارچه ابریشمی) بودند، همچنانکه شغل ابوحنیفه (رحمه الله) همین بود، و نیز از صحابه، سعد بن ابی وقاص (رضی الله عنه) چوبه تیر می تراشید و عثمان بن طلحه (رضی الله عنه) خیاط بود. تابعان نیز کاسب بودند و به کسب توصیه می کردند. و نیز نقل است که چون ابوبکر (رضی الله عنه) خلیفه شد، صبح فردا پارچه بر دوش انداخت بیاورد در بازار بفروشد عمر و ابو عبیده (رضی الله عنهما) به او رسیدند و پرسیدند: کجا؟ گفت: بازار! گفتند: اما تو متولی امور مسلمین شده ای، گفت: پس عیالم را از کجا خرج بدهم؟ در روایت دیگر آمده است که برای ابوبکر (رضی الله عنه) دو هزار (ظاهراً درهم) حق قرار دادند، گفت: پانصد هم بپزایید که عیال دارم و شما مرا از کار خرید و فروش باز داشتید.

مؤلف گوید: حال اگر نزد صوفیه چنین سخنی گفته شود که «پس عیالم را از کجا خرج بدهم؟» می گویند: شرک ورزیدی! و اگر گفته شود: فلانی برای کسب و تجارت بیرون رفت، می گویند: توکل و یقین ندارد! و این از آنجاست که معنی توکل و یقین را نمی دانند. آری، اگر یکیشان در را بکلی به روی خود ببندد و «توکل» کند، می شود گفت: نزدیک به مدعای صوفیه عمل کرده، اما این طور نیست، یا خودش دوره گردی و «پرسه» می کند یا کسی را با زنبیل برای گردآوری طعام می فرستد. و اگر در رباط با هیأت بینوایی بنشیند هم خود مایه اطمینان خاطر است و سبب جویی محسوب است، زیرا می داند که رباط خالی از فتوحی نباشد همچنانکه دکان بی داد و ستدی نباشد!

از ابراهیم ادهم نقل است که گفت: هر که به ترک کسب گوید و در مسجد بنشیند، گداست آن هم گدای سمج؛ ابوتراب به یارانش گفت: هر یک از شما مرقع بپوشید یا در خانقاه و مسجد ساکن شود، گدایی کرده است.

از عمر (رضی الله عنه) نقل است که گفت: ای جماعت فقرا، سرتان را بلند کنید، راه روشن است، به سوی خیرات از یکدیگر پیشی گیرید و سرباز نباشید.^۱ از اصحاب پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) طلحه بن عبیدالله و سعید بن زید (رضی الله عنهما) در رشته تجارت شام مشغول بودند. از امام احمد بن حنبل سؤال شد که چه گویی درباره کسی که به خانه یا مسجد نشسته می گوید من کاری نمی کنم تا روزیم برسد؟ احمد گفت: او به تکلیف خود جاهل است، مگر نشنیده ای که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرموده است: «جعل الله رزقی تحت ظل رمحی». (خداوند روزی مرا زیر سایه نیزه ام قرار داده). از عبدالله بن احمد نقل است که کسی از پدرم پرسید: چه گویی درباره کسانی که می گویند: ما کسب نمی کنیم و توکل می کنیم؟ گفت: این حرف آدم احمقی است، وظیفه ماست که همگی توکل کنیم اما همگی باید خود را به کسب عادت دهیم.

و نیز درباره گروهی که خود را «متوکلون» می نامیدند از امام احمد بن حنبل سؤال شد گفت: بدعتگذارند، اینها مردمان بدی هستند که می خواهند کار دنیا بخوابد. احمد بن حنبل شخصاً فرزندانش را به کسب و تجارت فرستاده بود. هم از او نقل است که بهترین درهمها نزد من آن است که از تجارت به دست آمده باشد و آنچه به هدیه رسیده ناخوش دارم.

---

۱ مقصودش ظاهراً شرکت در جهاد و کشور گشایی و استفاده از غنائم بوده است. - م.

ابراهیم ادهم دروگری می کرد و سلمان خواص خوشه چین بود و حذیفه مرعشی خشت می زد. موسی (علیه السلام) چون از ترس کشته شدن از مصر به مدین گریخت، به خاطر سیر کردن شکم و حفظ عفت نفسش (= زن گرفتن) خود را هشت ساله اجیر شعیب کرد که برای او چوپانی کند. حرکت برای کسب روزی به کار بردن نعمت الهی است که همان قوت بدن باشد. انسان آنچه دارد فراموش می نماید و باز از خدا می خواهد و چون نمی رسد با خدا پرخاش می کند، مانند آن که در تنگسالی مقروض شده می گویند: چه شود که ملکت را بفروشی، می گوید: آبرویم میان مردم می رود! اینها عادات احمقانه است. آن که از کسب تن می زند، یا از ادای آنچه بر او واجب است یعنی نفقه عیال باز می ماند و یا باید خویش را با لقب «متوکل» بیاراید و آنان که کسب می کنند رحم کنند و چیزی به او بدهند و به همان مقدار از قوت زن و بچه های خود می برند. باید چقدر کسی دون همت باشد که به این پستی تن بدهد، مردم تمام مردم کسی است که به خاطر تنبلی، جوهری را که خدا در او به ودیعت نهاده تباه نسازد و به این دلخوش نباشد که میان نادانان نامی دارد.

این خانه نشستگان برای مفتخواری به بهانه های زشت دست می زنند، یکی اینکه می گویند: رزق بی گمان برسد. پیداست که از ما اجری امر را خواسته اند ما مأمور به کسب هستیم، اینکه مقدر شده یا نشده مربوط به ما نیست. دیگر می گویند: لقمه حلال کجا پیدا می شود؟! و نیز می گویند: ما کسب کنیم که کمک به عاصیان و ظالمان باشد؟ نظیر آن داستان که آورده اند ابراهیم خواص گوید: خواستم روزی حلال بخورم، به ماهیگری رفتم سه ماهی پی در پی گرفتم که ناگهان از پشت سر سلیم زدند (و ندانستم چه دستی بود) و ندایی آمد: هیچ جا رزقی نیافتی که باید اینجا بیابی و تسبیح گویی را بکشی؟ ابراهیم خواص گوید:

قلاّب شکستم و بازگشتم. مؤلف گوید: اگر قصه راست باشد، آن که سیلی زده ابلیس بوده و ندا هم از جانب ابلیس بوده، زیرا خدا ماهی را حلال کرد، و برای شکار آن کسی را مجازات نمی کند. اگر شکار و ذبح را به این عنوان که کشتن تسبیح گویندگان خداست ترک کنیم پس بدن ما از کجا قوت و قوام می گیرد؟ همانا قوام بدن به گوشت خواری است و پرهیز از ماهیگری و ذبح مذهب براهمه است بین ابلیس با جاهل چه می کند؟ حکایت دیگری هست که به فتح موصلی گفتند: تو چرا فقط به اندازه مصرف عیال خودت صید می کنی، چرا بیشتر صید نمی کنی که به دیگران هم بفروشی؟ گفت: چگونه جانوری را که میان آب مطیع خداست بگیرم و به خورد کسانی بدهم که بر روی زمین خدا را معصیت می کنند! مؤلف گوید: اگر این حکایت راست باشد بهانه جویی خنکی است که با عقل و شرع نمی سازد، مثل اینکه کسی بگوید اگر نان پیزم، گنهکاران خواهند خرید و خورد؛ پس باید به یهود و نصاری هم نان فروخته نشود! این حرفی است بی معنی.

تلبیس ابلیس بر صوفیان، در ترک دارو و درمان

علما متفق اند که تداوی مباح است و بعضی آن را مستحب دانسته اند، پس قول کسانی که آن را خارج از توکل می شمارند قابل توجه نیست. روایت صحیح از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) داریم که خود تداوی می کرد و دیگران را هم امر به تداوی می نمود. چنانکه در حدیث عثمان بن عفان (رضی الله عنه) آمده، به کسی که در حال احرام چشم درد گرفته بود حضرت رسول (صلی الله علیه وسلم) اجازه داد صبر بر آن ضماد کند. دارو درمان کردن دلیل بر نارضایی

---

۱ ما اقوال مختلف در این مسأله را در کتابمان موسوم به لقط المنافع فی الطب ذکر کرده ایم.

از قضای الهی نیست. خدا برای هر دردی درمانی آفریده مگر مرگ، و همچنانکه خوراک را سبب رفع گرسنگی قرار داده در او هم علاج مرض است.

تلبیس ابلیس بر صوفیان در عزلت و ترک جمعه و جماعت

نیکان سلف به خاطر اشتغال به علم و عبادت تنهایی و گوشه نشینی را ترجیح می دادند، الا اینکه نماز جمعه و جماعتشان ترک نمی شد و در عبادت مریض و تشییع جنازه و ادای حقوق واجب شرکت می کردند، کناره گیری آنان از شرّ و همنشینی با بیکارگان و اهل باطل بود. اما ابلیس عده ای از صوفیه را فریفت که همچون راهبان غار نشین شده از ثواب شتابیدن به سوی مساجد و نیز نماز جمعه و جماعت و دمخوری با اهل علم محروم شدند.

غزالی در کتاب «احیاء علوم الدین» آورده است که مقصود از ریاضت خالی ساختن دل است از غیر خدا، و این ممکن نمی شود جز به خلوت گزیدن در یک جای تاریک؛ و اگر جای تاریک یافت نشود سرش را در جبه ای یا گلیمی یا لنگی پیچد تا نور به چشمش نخورد (و چیزی نبیند که حواسش پراکنده شود)، در این حالت است که ندای حق را می شنود و جلال حضرت ربوبی را مشاهده می کند.

مؤلف گوید: شگفتا از این ترتیبات که از یک فقیه عالم صادر شده، از کجا که آنچه ریاضتکش مشاهده می کند جلال ربوبی باشد و آن ندایی که می شنود از آن حق باشد؟ و از کجا اطمینان دارد که آنچه می یابد وسوسه و اوهام فاسد مالخولیایی نیست زیرا انسان در خلوت خیالاتی می شود بویژه که سر خود را هم در پارچه ای پیچیده و چشم خود را بسته باشد!

آورده اند که ابو عبید تستری اول ماه رمضان وارد اتاقی می شد و به زنش میگفت: در این اتاق را گل کن و هر شب از روزنه گرده ای برای من بیفکن، روز عید که زن دیوار را بر میداشت وارد اتاق می شد می دید سی گرده در گوشه اتاق است و در مدت سی شبانه روز ابو عبید نه خورده و نه نوشیده و نه احتیاج به تجدید وضو پیدا کرده است (یعنی حتی نخوابیده که وضویش باطل شود). مؤلف گوید: این حکایت از دو راه دروغ است یکی اینکه نمی شود آدمی سه روز بی خواب و خور زنده باشد و از او بول و غایط و باد هم سر نزنند، دوم اینکه مسلمان نماز جمعه و جماعت را ترک نمی کند. اما اگر قصه راست باشد ابلیس در آنجا تلبیس را به نهایت رسانیده است و چیزی از فنون فریبکاری باقی نگذاشته.

ابوالحسین پوشنجی را چند بار از بابت شرکت نکردن در نماز جماعت و جمعه سرزنش کردند، در جواب می گفت: اگر برکت در جماعت است، سلامت در عزلت است. اما روایت در نهی تنهایی و عزلت داریم. آورده اند یکی از مسلمانان در یکی از سریه ها (=مأموریت های جنگی) به غاری برخورد با آب روان و سبزی در کنارش، با خود گفت: از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) اجازه بگیرم و بیایم در اینجا منزوی شوم، چون قصد خود را با پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) در میان نهاد، حضرت فرمود: «دین من یهودیت و نصرانیت نیست، بلکه حنیفیه سمحه (پاکدینی آسانگیر و باگذشت) است، سوگند به خدا صبح و شامی در جهاد بهتر از دنیا و مافیهاست و در صف رزم ایستادن به شصت سال نماز برتری دارد.

تلبیس ابلیس بر صوفیان در سرفروانگدن و خشوع نمایی و حیلت آرای

چون خوف خدا در دل باشد خشوع ظاهر شود و دفع آن ممکن نباشد. پیشینیان در نهفتن حال خشوع و خضوع تا بتوان می کوشیدند، ابن سیرین روزها خندان بود و شبها گریان. البته توصیه ما به عالمان این نیست که با عوام گشاده رویی بسیار کنند که این برای عوام ضرر خواهد داشت چرا که نمی توانند استفاده وسیع عالم را از مباحات و رخصتها را برای خود توجیه کنند. پس بر عالم سزاوار است که با عامیان به سکوت و ادب برخورد کند، اما آنچه مذموم است خشوع نمایی و حالت گریه به خویش گرفتن و سرفرو افکندن است که مردم زاهدش دانند و دستش بیوسند و از او التماس دعا کنند. از خائفان کسی باشد که از شرم خدای سر به آسمان بلند نمی کند و این فضیلتی نیست هیچ خشوع از خشوع پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) بالاتر نباشد و آن حضرت بسیار سر به سوی آسمان بلند می کرد، و حتی مستحب است به آسمان نگریستن و در قرآن آمده است که به آسمان بنگرید^۱ و این رد آن گروه از صوفیان است که تعهد دارند عمری به آسمان ننگرند که این بدعتی است تشبیه آمیز. و این بازی ابلیس است با نادانان، چرا که عالم فنون مکر ابلیس را می داند و ابلیس از عالم بسیار می ترسد.

از ابوسلمة بن عبدالرحمن نقل است که گفت: اصحاب پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) منحرف نبودند، و نیز خود را به مردن نمی زدند، آنها در مجالس شان

---

۱ ﴿أَفَلَمْ يَنْظُرُوا إِلَى السَّمَاءِ فَوْقَهُمْ كَيْفَ بَنَيْنَاهَا وَزَيَّنَّاهَا وَمَا لَهَا مِنْ فُرُوجٍ﴾. یعنی: «آیا آنان به آسمان بالای سرشان نگاه نکردند که چگونه ما آن را بنا کرده ایم، و چگونه آن را (بوسیله ستارگان) زینت بخشیده ایم و هیچ شکاف و شکستی در آن نیست؟!» (سوره ق. آیه ۶)؛ و ﴿قُلِ انظُرُوا مَاذَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ﴾. «بگو: بنگرید که چه چیزی در آسمانها و زمین است؟». (سوره یونس، آیه ۱۰۱).

شعر می خواندند و از دوران جاهلیتشان یاد می کردند، اما موقعی که کسی قصد دینشان را می کرد (از شدت غضب) چشمشان مثل دیوانه در کاسه به گردش در می آمد. آورده اند که عمر (رضی الله عنه) جوانی را دید سر فرو افکنده، گفت: ای فلان، سر خود بلند کن که هر کس فزونتر از آنچه در دل خشوع دارد از خود خشوع نشان دهد منافق است؛ و نیز مردی در مجلس عمر (رضی الله عنه) آهی اندوهناک کشید، عمر (رضی الله عنه) مشت یا لگدی به او زد. نیز آورده اند کسی با گردن کج از حاشیه دیوار راه می پیمود، گفتندش: چرا این گونه راه می روی؟ به خدا عمر (رضی الله عنه) وقتی راه می رفت محکم قدم بر می داشت و می گذشت و صدایش درشت و بلند بود. در داستان مشابهی شفا دختر عبدالله عده ای جوان را دید که آهسته می روند و آهسته حرف می زنند. پرسید: اینها کیانند؟ گفته شد: اینها ناسکانند، گفت: ناسک راستین عمر (رضی الله عنه) بود که وقتی حرف می زد همه می شنیدند و تند راه می رفت و اگر کتک می زد دردناک می زد.

مؤلف گوید: پیشینیان حال خود را نهان می داشتند و گاه برای ترک تصنع، تصنع می روزیدند مثل ایوب سختیانی که عمداً جامه بلند می پوشید زیرا در آن زمان زاهدان و صوفیان جامه کوتاه و دامن برچیده می پوشیدند. سفیان ثوری می گفت: اهمیت نمی دهم که چه اندازه از عملم ظاهر شود، و به دوستی گفت: چه جرأتی داری که در حضور مردم نماز می خوانی (یعنی اگر احتمال ریا برود گستاخی است)، ابوامامه به کسی که در حال سجده بود گفت: چه سجده خوبی، اگر در خانه ات بود!

آورده اند که کسی در مجلس حسن بن عماره آهی کشید، حسن در او نگریست و از حاضران پرسید: این کیست؟ راوی گوید: گمان کردیم که اگر می شناختش علیه او دستوری می داد.

امام شافعی شعری سروده که مضمونش چنین است: این زاهد نمایان گرگ صفت را رها کن! از ابراهیم بن سعید نقل است که بالای سر مأمون ایستاده بودم. مأمون گفت: یا ابراهیم! گفتم: بلی. گفت: بدان که ده تا از اعمال نیک بالا نمی رود و قبول نمی شود! پرسیدم: کدام است آنها یا امیرالمومنین؟ گفت: گریه ابراهیم بر منبر، خشوع عبدالرحمن بن اسحاق، زاهد نمایی ابن سماعه، نماز شب ابن خیعویه، نماز ظهر (ضحی) عباس، روزه دوشنبه و پنج شنبه ابن السندی، حدیث گویی ابورجاء، قصص گویی و موعظه حاجبی، صدقه حفصویه، و کتاب الشامی برای یعلی بن قریش.

تلبیس ابلیس بر صوفیان در ترک ازدواج

اگر کسی بداند که به سختی یا گناه می افتند ازدواج بر او واجب است و در غیر این صورت هم سنت مؤکد است. ابوحنیفه و احمد بن حنبل نکاح را افضل از همه مستحبات می دانند زیرا باعث افزایش نسل است که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) بدان سفارش فرموده. از سعد بن وقاص (رضی الله عنهما) نقل است که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) ترک دنیا را بر عثمان مظعون منع فرمود، و اگر به او اجازه می داد ما هم خود را اخته می کردیم.

روایت مشهوری از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) هست که «نکاح از سنتهای من است و هر که از سنت من سر بیچد از من نیست». از شداد بن اوس نقل است که گفت: مرا زن بدهید که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) به من سفارش کرده خدا را به حال عزب ملاقات نکنم (زن نگرفته نمیرم).

و نیز آورده اند مردی به نام عکاف بن تمیمی هلالی نزد پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) آمد. حضرت پرسید: زن داری؟ گفت: نه، حضرت پرسید: کنیز داری؟ گفت: نه، حضرت پرسید: دارا هستی؟ گفت: هستم، حضرت فرمود: در این صورت تو یا از اخوان الشیاطینی و یا راهب مسیحی. سنت ما نکاح است. بدترین شما عزبهای شما هستند و پست ترین مردگانتان عزبها هستند؛ آیا با شیاطین دست بازی می کنید؟ شیاطین را علیه صالحان اسلحه ای برآتر از ترک زن نیست.

در روایت دیگر، حضرت متبتلان از زن و مرد را لعنت کرده، یعنی زن یا مردی که بگوید: همسر نمی خواهم. امام احمد بن حنبل گوید: عزوبت در اسلام جایی ندارد، پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) چهارده زن گرفت و روزی که در گذشت نه زن داشت، و فرمود: «حُبَّ إِلَيَّ مِنَ الدُّنْيَا الطَّيِّبِ وَالنِّسَاءِ (وقرة عینی فی الصلاة)». و نیز گفته اند: گریه بچه پیش پدرش برای نان فضیلتش بیشتر است از چه و چه؛ عابد عزب کجا به پای زن دار می رسد؟

شیطان بر بسیاری از صوفیه امر را مشتبه کرده زن نمی گیرند، پیشینیان ایشان به علت پرداختن به عبادت از ازدواج تن می زدند و می گفتند: آدم را از عبادت باز میدارد، که البته اگر نیازمند نکاح بودند که با این خوددوری به دین و جسم خود ضرر زدند و اگر نیازمند نبودند، فضیلت ازدواج را از دست دادند. در روایت است که در همبستری با حلال ثواب هست همچنانکه در غیر حلال گناه می نویسند، و نیز از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) نقل کرده اند: دیناری که برای عائله خرج کنی از دیناری که صدقه دهی یا بنده ای آزاد کنی یا خرج جهاد کنی، بالاتر است.

در مقابل اینها، صوفیه گفته اند که نکاح موجب گرایش به دنیویات است، ابوسلیمان دارانی می گوید: هر کس حدیث بنویسد، یا در طلب معاش مسافرت کند یا ازدواج نماید، به دنیا روی کرده است. این خلاف شرع است، مگر نه اینکه گفته اند: ملائکه بال خود را برای اهل علم می گسترند؟ و مگر نه عمر (رضی الله عنه) گفته است که اگر در حال کسب حلال بمیرم بهتر از آن است که در راه جهاد بمیرم؟ و مگر نه شارع مقدس فرموده است: «تَنَاقَحُوا تَنَاسَلُوا»؟ پس معلوم شد این اوضاع و ترتیبات صوفیه با شرع نمی خواند. متأخران صوفیه از آن رو نکاح را ترک گفتند که حسن اعتقاد عوام در حق ایشان محفوظ بماند زیرا این امر در نظرشان اهمیت دارد که بگویند: فلانی در عمر خود زن نشناخته (بندش به حلال باز نشده چه رسد به حرام). عجیب است از غزالی که می گوید: مرید را نسزد که خود را به ازدواج گرفتار کند و از عبادت باز دارد و به زن انس گیرد، که هر کس با غیر خدا انس گرفت به او نپردازد. آیا غزالی نمی دانسته که در ازدواج هدف حفظ عفاف است و فرزند آوردن، و این آدمی را از راه سلوک بدر نمی برد. آیا به نظر غزالی انس طبیعی مرد به انس با انس دل وی به خدا منافات دارد؟ مگر نه اینکه قرآن می فرماید: ﴿خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً﴾^۱. «برایتان از [جنس] خودتان همسرانی آفرید تا به آنها آرام گیرید و بین شما دوستی و مهربانی مقرر داشت». آیا پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) که با زنانش مزاح می کرد و با عایشه مسابقه می گذاشت انس با خدا نداشت؟

۱ سوره روم، آیه ۲۱.

ترک نکاح بر جوانان صوفی سه اثر دارد: یک عده از اینان با حبس منی مریض می شوند همچنانکه محمد بن زکریای رازی گفته است: آدمهایی می شناسم که منی زیاد دارد و چون به سبب نوعی فلسفه گرایی بر خویش جماع را منع کرده اند بدنهایشان سرد شده حرکات برایشان مشکل می شود و افسردگی بی دلیل به آنها دست می دهد و مالیخولیایی می شوند و کم اشتها می شود و غذا را خوب نمی توانند هضم کنند. همو گوید: مردی را دیدم که جماع را ترک کرد در نتیجه اشتهايش را به غذا از دست داد و همان مقدار کم نیز که می خورد از روی بی میلی بود و بالا می آورد، اما هنگامی که بر سر عادت نخستین خود در جماع کردن بازگشت، همه عوارض بیماریش سریعاً برطرف گردید.

عده دیگری پس از مدتی بی زنی زن می گیرند و در کامرانی به افراط می روند.

گروه سوم منحرف می شوند و به بچه بازی می گرایند.

بعضی صوفیه زن می گیرند با این ادعا که برای شهوت نیست، اگر مراد این است که هیچ نظر شهوی ندارند آشکارا نشدنی است، اما اگر مقصود این است که از ازدواج بیشتر رعایت سنت پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) منظور بوده حرفی است شدنی، و قابل قبول است.

بعضی جاهلان آلت خود را می برند با این پندار و دعوی که از خدا شرم دارند، و این بالاترین حماقت هاست و خلاف حکمت دانستن خلقت! گذشته از اینکه با قطع آلت شهوت زایل نمی گردد.

تلبیس ابلیس بر صوفیان در فرزند نخواستن

از ابوسیلیمان دارانی نقل است که گفت: هر کس فرزند بخواهد احمق است زیرا هم به دنیایش لطمه می زند و هم آخرتش؛ بچه نه می گذارد آدم عبادت کند و نه اینکه به خورد و خواب و عیش خود برسد.

از جنید نقل است که گفت: اولاد، عقوبت شهوت حلال است وای به عقوبت شهود حرام! مؤلف گوید: اینها غلط است زیرا بچه داشتن در شرع ممدوح است.

تلبیس ابلیس بر صوفیان در سیاحت و سفر

ابلیس بسیاری از اینان را فریفته که بدون مقصد معین و بدون مقصد طلب علم به سیر و سفر بیرون شوند؛ تنها و بدون زاد و توشه؛ و نام آن را توکل بگذارند و کاری که همه فوت فضیلت و فریضه است طاعت انگارند. پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) سفر بی هدف را نهی کرده، و نیز فرموده است: «لا زمام ولا خزام ولا رهبانیه ولا تبتل ولا سیاحه فی الإسلام». (ریاضتکشان بنی اسرائیل به بینی خود حلقه ای می انداختند به نام «زمام»؛ و نیز حلقه ی موین بر یکی از دو پره بینی قرار می دادند به نام «خزام»؛ گاه نیز «خزام» را به استخوان ترقوه می انداختند؛ «رهبانیت» معلوم است، و «تبتل» یعنی تاریک دنیا شدن و زن نگرفتن؛ «سیاحت» یعنی ترک شهر و دیار خود گفتن و سر درکوه و بیابان گذاشتن). پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرموده است: «سیاحت امت من در جهاد و مسافرت حج و عمره است». از امام احمد حنبل نقل است که گفت: «سیاحت در اسلام جایی ندارد و پیغمبران و صالحان اهل سیاحت (به خاطر سیاحت) نبوده اند».

اما به تنهایی سفر رفتن را پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) چنین نهی فرموده: «تک سوار شیطان است و دو تک سوار دو شیطان؛ سه سوار با هم می شود کاروان».

شب تنها به سفر بیرون رفتن هم نهی شده؛ و نیز گفته اند که هرگاه کار انسان در سفر تمام شد فوراً نزد خانواده خویش بازگردد. کسی که عادت خود را فقط سفر قرار داده بیهوده خود را می آزارد و عمر تلف می کند.

در تلبیس ابلیس بر صوفیان که بی توشه راهی بیابان می شوند

شیطان بر بسیاری از صوفیان امر را چنین مشتبه کرده که پنداشته اند توکل یعنی ترک زاد (که گفتیم این حرف غلط است)، و داستانها در این باره آورده اند. یکی آنکه فتح موصفی گوید: به قصد حج بیرون شدم، در وسط بیابان پسر کوچکی را دیدم، با خود گفتم: شگفتا کودکی در این بیابان! قدم تند کردم تا بدو رسیدم و سلام کردم، سپس گفتم: پسر جان، تو صغیری و مکلف نیستی، گفت: عموجان، کم سن و سالتر از من هم مرده است. گفتم: پس گام بلند بردار که به منزل برسی، راه دور است، گفت: از من گام برداشتن است و از خدا به منزل رسانیدن... گفتم: توشه و مرکوبی با تو نمی بینم، گفت: توشه من یقین من است و مرکوب من رجا، گفتم: منظور من نان و آب است. گفت: اگر دوستی یا برادری تو را به خانه اش دعوت نماید خوب است که با خود خوراکی همراه ببری؟ گفتم: اجازه بده قدری نان و آب به تو توشه بدهم. گفت: ای بیکاره و بیهوده گو! خداست که به ما می خوراند و می نوشاند. فتح گوید: خردسالی از او متوکل تر و بزرگسالی از او پارسا تر ندیدم.

مؤلف گوید: با چنین حکایاتی کارها را خراب می کنند و هر که می شنود می پندارد که حرف درستی است، آدم بزرگسال با خود می گوید: حال که

کودک چنین کاری کرده من چرا نکنم؟ و عجب با کودک نیست عجب از کسی است که او را دیده و بدو نفهمانیده که کارش خطاست و حالیش نکرده که «دعوت کننده» خود فرموده: «تزوادوا» (توشه بردارید!) اما چه باید گفت که بزرگان تصوف هم بر این سیره بوده اند.

به ابو عبدالله بن الجلاء گفتند: عده ای با ادعای اینکه متوکل هستیم بی توشه به بیابان می روند و می میرند؛ گفت: این کار مردان حق است، و اگر بیمرند دیه بر قاتل است! از ابو عبدالله بن خفیف نقل است که در سفر سوم حج تنها در بیابان گم شدم و از تشنگی و گرسنگی آن به من رسید که هشت دندانم افتاد و موهای سرم بکلی ریخت. مؤلف گوید: ظاهراً این را برای آن گفته که بستایندش، اما درخور نکوهش است.

ابوحمزۀ صوفی گفته است: من شرم دارم از اینکه وارد بیابان شوم و شکم سیر باشد، زیرا این خود توشه برگرفتن محسوب می شود! مؤلف گوید: پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) وقتی می خواست به غار برود توشه بر میداشت، و موسی (علیه السلام) وقتی به طلب حضر راه افتاد یک ماهی برای خوردن همراه برد، اصحاب کهف با خود پول همراه داشتند آیا اینان از توکل خارج اند؟ غزالی خواسته برای این کار صوفیه عذری بترشد گفته است: بی زاد و توشه داخل بیابان شدن جز به دو شرط روا نباشد یکی آنکه باید نفس خویش را عادت داده باشد که کمابیش یک هفته گرسنگی بکشد دیگر اینکه بتواند با گیاه زیست کند در این صورت ظرف یک هفته ممکن است به گیاهی یا آدمیزادی برسد و نمیرد. مؤلف گوید: چه کلام زننده ای است از یک فقیه! می شود تصور کرد که مسافر بیابانی ما بعد از یک هفته هم کسی را نبیند یا مریض شود گیاه نتواند بخورد. یا به کسی بر بخورد اما آن کس چیزی به او ندهد که بخورد او

خواهد مرد و کسی اهمیت نخواهد داد، این همه مشقت برای چیست؟ کجا به ما فرموده اند که گیاه بخوریم و از پیشینیان چه کسی این کار را کرده است؟ اینان جزم کرده اند بر اینکه خدا در بیابان روزیشان را می رساند، اما عادت آن نیست که از صحرای برهوت روزی بطلبند، چنانکه وقتی بنی اسرائیل از موسی (علیه السلام) «سبزی و خیار و سیر عدس و پیاز» خواستند، خدا به موسی (علیه السلام) خطاب کرد که ﴿اهْبِطُوا مِصْرًا﴾^۱ یعنی: «به شهری درآید»، مضافاً آن جور چیزها شهر است نه بیابان قفر. از ابن عباس روایت است که یمنیها بدون زاد به حج می آمدند و در مکه گدایی می کردند، آیه آمد: ﴿وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَى﴾^۲. «و توشه بر گیرید، زیرا بهترین توشه‌ها تقوا میباشد». از محمد بن کثیر صنعان درباره «زاهدان بی کفش و توشه» سؤال شد گفت: آنها زاهد نیستند، اولاد شیطانند، زهد یعنی چسبیدن به سنت پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) و همانندی جستن به اصحاب او.

از امام احمد بن حنبل پرسیدند که کسی می خواهد بی توشه به بیابان بزند گفت: اوه، اوه، نه، نه (و صدایش را بلند کرد سپس گفت:) مگر با زاد و قافله. از همو پرسیدند که مسافر خوب است با توشه حرکت کند یا با توکل؟ گفت: توشه داشته باشد و توکل کند. در روایت دیگر از همو پرسیدند آیا جایز است که کسی بدون توشه، توکل کند و به مکه برود؟ پرسید: چه می خورد؟ گفتند: مردم به او اعطاء می کنند. پرسید: اگر نکردند چه؟ آن وقت خود را نشان می دهد که بدانند گرسنه است یا نه؟ این را نمی پسندم و نشنیده ام که اصحاب و تابعان هیچ کدام چنین کاری کرده باشند. و نیز از او پرسیده شد: آیا حج رفتن

---

۱ سوره بقره، آیه ۶۱.

۲ سوره بقره، آیه ۱۹۷.

بی توشه صحیح است؟ گفت: نه، پرسیده شد: آیا اینان که بی توشه به حج می روند بر خطا هستند؟ گفت: آری بر خطا هستند.

و نیز کسی نزد ابن حنبل آمد که می خواهم با یک درهم به حج بروم، پاسخ داد: برو به دروازه کرخ، آنجا با این درهم ریسمان بخر و بر سرت بگذار و بفروش تا سیصد درهم جمع کنی، آن قوت به حج برو! آن شخص گفت: مگر کاسبیهای مردم را نمی بینی چگونه است. حنبل پاسخ داد: تو بدان منگر، هر کس ملتفت این نحوه مسائل می شود می خواهد معیشت مردم را خراب کند^۱.

در بیان کارهای خلاف شرع که در سیاحت و سفر از صوفیان سر زده است

از ابوحمزه نقل است، در یک سفر توکل شبی خواب آلود راه می پیمودم که ناگاه در چاهی افتادم که بیرون آمده نمی توانستم، در ته چاه نشستم ناگاه دو مرد بالای چاه آمدند، یکیشان گفت: همین جور بگذاریم و برویم و این چاه سر راه مسلمانان بماند؟ دیگری گفت: پس چه کار کنیم؟ ابوحمزه گوید: خواستم صدایشان کنم، در دلم ندا دادند که بر ما توکل کرده ای و از بلای ما به سوای ما شکوه می بری! ساکت ماندم، آن دو مرد باز آمدند و سر چاه را پوشاندند. با خود گفتم: از اینکه چیزی از بالا در چاه فرو رخته شود آسوده شدم اما در اینجا زندانی ماندی! روز و شبی گذشت. فردا صبح گویی کسی مرا صدا کرد و یکی محکم به من چسبید که ندانستم کیست و چیست دست دراز کردم به چیز خشنی برخورد، آن را محکم گرفتم، آن چیز بالا کشیده شد و مرا بیرون از چاه افکند. دیدم درنده ای است! طبیعی است که خیلی ترسیدم، صدای

۱ یعنی بهانه جویبها و مته به خشخاش گذاشتنهای شرعی غالباً از سوی کسانی است که خود

اهل عمل به مسائل نیستند. - م.

هاتف به گوشم رسید که ای اباحمزه با بلایی تو را از بلا رهانیدیم؛ و این ترس از آن ترس تو را بس!

روایت دیگری از همین داستان هست به این صورت: «ابوحمزه خراسانی گوید: سالی به حج شدم اندر راه می رفتم اندر چاهی افتادم نفس اندر من پیکار کرد که فریاد خوان، گفتم: نه به خدای که فریاد نخوانم. این خاطر هنوز تمام نکرده بودم که دو مرد آنجا فرا رسیدند یکی گفت: بیا تا سر این چاه سخت کنیم تا کسی در این چاه نیفتند. نی و چوب آنچه بایست بیاوردند و سر چاه پوشیدند خواستم که بانگ کنم گفتم: بانگ بدان کسی کن که نزدیکتر است به تو از ایشان. خاموش شدم. چون ساعتی برآمد، چیزی بیامد و سر چاه باز کرد، پای به چاه فرو کرد و بانگ همی کرد که چنان دانستم که همی گوید: دست اندر پای من زن. دست نزد پای وی زدم مرا برکشید؛ و ددی بود و بشد. هاتفی آواز داد که اباحمزه نه این نیکوتر که به هلاکی از هلاکی برهانیدم؟»^۱.

مؤلف گوید: سکوت این آدم در ته چاه خلاف شرع بود، باید داد می زد و نمی گذاشت سر چاه را بپوشانند و بایستی از خود دفاع می کرد. و اینکه گفته: «فریاد نمی خوانم و کمک نمی طلبم»، مثل آن است که کسی بگوید: نان نمی خورم، آب نمی خورم. اگر فریاد می کرد و کمک می طلبید کاری خلاف توکل نکرده بود، همچنانکه دست به ساق درنده گرفت و از چاه بیرون آمد، در حالی که فعل از قول معتبر تر است.

از محمد سمین نقل است که گوید: در بیابان می رفتم بر راه شتری دیدم مرده و هفت هشت درنده بر سر لاشه اش با هم می چنگیدند و به هم می

۱ نقل از: ترجمه رساله قشیریه، تصحیح بدیع الزمان فروزانفر، ص ۹-۲۵۸-م.

پدیدند، ترسیدم، نفس گفتم که بر کناری رو. با خود گفتم هم از راه خواهم رفت و نزدیک رفتم تا در کنار درندگان ایستادم، در درون نگریستم دیدم ترس باقی است گفتم از اینجا تکان نخواهم خورد و بنشستم. باز در خود نگریستم ترس باقی بود، گفتم تا ترس هست نمی روم، و هما جا خفتم، خواب مرا فرو گرفت و پیش چنگال همان درندگان خوابم برد. مدتی گذشت تا به خود آمدم درندگان رفته بودند و از لاشه چیزی نمانده بود و ترس من هر بر طرف شده بود. برخاستم و به راه افتادم.

مؤلف گوید: کار این مرد خلاف شرع بوده که خویش را در معرض حمله درندگان قرار داده که حفظ جان از هلاک و حفظ تن از آزار واجب است. از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت داریم که «در هر سرزمین که طاعون باشد، آنجا نروید» و «از مجذوم بگریز همچنانکه از شیر می گریزی»، و خود حضرت روزی به یک دیوار کج رسید به سرعت گذشت. این صوفی از نفس خود می خواسته که با دیدن درندگان جای کن نشود حال آنکه موسی (علیه السلام) وقتی دید عصای دستش که بر زمین افکند به امر خدا ازدها شده، برگشت و گریخت^۱. ترسیدن از مار و درنده در طبیعت آدمیان است و طبیعت آدمیان

---

۱ ﴿وَأَلْقِ عَصَاكَ فَلَمَّا رَآهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلَّى مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ يَا مُوسَى لَا تَخَفْ إِنِّي لَا يَخَافُ لَدَيْ الْمُرْسَلِينَ﴾. یعنی: «و عصای خود را بیفکن، پس چون آن را دید که می جنبد، گویی که آن ماری است. روی به پشت کرد و باز نگشت [فرمودیم: ای موسی، مترس. که رسالت یافتگان در نزد من نمی ترسند». (سوره نحل، آیه ۱۰)؛ ﴿وَأَنْ أَلْقِ عَصَاكَ فَلَمَّا رَآهَا تَهْتَزُّ كَأَنَّهَا جَانٌّ وَلَّى مُدْبِرًا وَلَمْ يُعَقِّبْ يَا مُوسَى أَقْبِلْ وَلَا تَخَفْ إِنَّكَ مِنَ الْآمِنِينَ﴾. «و اینکه عصای خود را بیفکن. چون آن را دید که می جنبد که گویی ماری است، به پشت روی گرداند

یکسان است. اگر کسی بگوید: من از درنده نمی ترسم تکذیبش می کنیم همچنانکه اگر بگوید نظر به روی زیبا را خوش ندارم تکذیبش می کنیم. این صوفی پنداشته که اگر نفس خویش را به قهر وادارد که میان درندگان بخوابد، این توکل است، اگر چنین بود از نزدیکی به آنچه برای ما شرّ و بلاست نهی مان نمی کردند. می توان تصور کرد که درندگان سیر بوده و متعرضش نشده اند. ابوتراب نخشی را که از بزرگان صوفیه است درندگان پاره کردند^۱. البته می شود که خداوند به لطف خود محمد سمین را میان درندگان حفظ کرده باشد. بحث در این است که او کار خطایی کرده و باید برای شنونده عامی (غیر فقیه روشن شود که آن خطا بوده است نه اینکه نشانه یک یقین کامل و اراده بسیار قوی تلقی گردد و حال محمد سمین را بر محمد رسول الله (صلی الله علیه وسلم) که از دیوار شکسته حذر کرد و بر موسی (علیه السلام) که از مار گریخت ترجیح نهند!

داستان دیگری از همین محمد سمین آورده اند، مؤمل مغابی گوید: با محمد سمین همسفر بودیم، در بیابان میان تکریت و موصل ناگاه غرش درنده ای از نزدیک به گوشمان رسید من بسیار ترسیدم و حالم منقلب شد و رنگم پرید و خواستم بگریزم محمدسمین نگهم داشت و گفت: جای توکل اینجاست نه

و باز نگشت. [گفتیم:] ای موسی، پیش آی و مترس. حقاً که در امانی». (سوره قصص، آیه ۳۱).

۱ «ابوتراب النخشی... در بادیه بمرد در نماز، باد سموم او را بسوخت، مرده بر پای بماند، یک سال بر پای بوده است... وگفتند کی سباع او را بگزید و در آن برفت، در سنه خمس و اربعین و مأتین». (طبقات الصوفیه، هروی، چاپ عبدالحی حبیبی، کابل ۱۳۴۱ شمسی،

مسجد جامع! مؤلف گوید: درست است که اثر توکل می باید در سختیها ظاهر شود، اما شروط توکل این نیست که خود را به چنگال درنده بسپاریم؛ این کار حرام است.

از علی رازی پرسیدند که چرا دیگر همراه ابوطالب جرجانی نیستی؟ گفت: همسفر بودیم شب در بیشه ددان خفتیم، چون دید من از ترس خوابم نمی برد، طردم کرد و گفت: از این پس با من منشین! مؤلف گوید: این صوفی به رفیقش ظلم کرده و چیزی فوق طاقت انتظار داشته در حالی که حضرت موسی (علیه السلام) از مار (عصای خودش که مار شد) گریخت.

دیگر از کارهای جاهلانه و خلاف شرع صوفیان داستان حسن برادر سنان است که گوید: در راه مکه خار در پایم فرو رفت، اعتقاد به توکل نگذاشت آن را از پای برآرم. همچنان پای بر زمین می مالیدم و می رفتم! و نیز توکل دینوری به مثابه ای بوده است که دوازده بار پا برهنه و سر برهنه به حج رفته، و هرگاه خاری در پایش میخلیده، سر پایین نمی کرده و دست نمی برده آن خار را برآرد بلکه پا بر زمین می سوده و همچنان به راه خود می رفته است. مؤلف گوید: جهل را بنگرید، چه کسی فرموده که پابرهنه به حج برو، یا خار از پا بیرون مکش؟ این چه جور طاعتی است؟ اگر جای خار متورم شود و بمیرد در هلاک خویشتن شرکت کرده، وانگهی مگر نه نیمی از خار را با پای بر زمین سودن دفع و رفع کرد؟ پس چرا بقیه را با دست بیرون نکشید؟ این کارهای خلاف عقل و دین چه ربطی به توکل دارد؟ مگر نه اینکه برای دفع آزار از بدن حتی در حال احرام می توان حرمت احرام را شکست (و گزنده ای را کُشت) و بعداً بابت آن قربانی گذراند؟ شرع کجا با خود آزاری موافق است؟ از عبید شنیدم

که می گفت: عقل آن مرد را از آنجا می سنجم که سمت آفتاب گیر را رها کند و از آن طرف که سایه است راه پیموید.

از ابوبکر دقاق نقل است که گفت: نوجوان بودم و در وسط سال به قصد مکه تنها از وطن بیرون آمدم نیم جلی به کمر داشتم و نیم جلی بر دوش؛ در راه چشمم درد گرفتم با همان جل آب چشمم را پاک می کردم تا آنجا که چشمم زخم شد و خونابه با اشک می آمد، اما من از زور اشتیاق و قوت اراده میان آب چشم و خون فرقی نمی گذاشتم و پیش می رفتم و چشمم در آن سفر از بین رفت؛ و هرگاه آفتاب تنم را می سوزانید، دست خود را می بوسیدم و بر چشم می نهادم از شادمانی آن بلا!

در روایت دیگر از ابوبکر دقاق^۱، آورده اند که او یک چشم بود، سبب پرسیدند. گفت: با توکل پای در بادیه نهادم و با خود عهد بستم که از مال کاروانیان نخورم، و یک چشم من از زور گرسنگی آب شد و بر چهره ام فرو دوید.

مؤلف گوید: اگر یک مبتدی حال این مرد را بشنود پندارد که اینها از مجاهدت است، حال آنکه این یک مسافرت مجموعه ای از خلاف شرعهاست که بدان می نازد. تن و تنها در نیمه سال از وطن بیرون آمدن و خود را عرضه خطر قرار دادن، بی زاد و راحله سفر کردن، جل پوشیدن و اشک و خونابه چشم با جل ستردن؛ و این همه را قربة الی الله انگاشتن. بلایی که خود بر سر خود آورده چه شادمانی دارد؟ آن بلایی که خود به خود «از حیب آید» در

۱ ابوبکر زقاق مصری صحیح است، رک: طبقات الصوفیه هروی، چاپ عبدالحی حبیبی، کابل

خور «مرحبا»ست. آن تحمیل گرسنگی بر خود و چشم خود را از دست دادن حماقت دیگری است. در اینجا می باید «سؤال» می کرد. چنانکه از سفیان ثوری نقل است که گفت: «هر که گرسنه باشد و سؤال نکند تا بمیرد به جهنم می رود». وقتی اسباب ظاهری منقطع شود، سؤال تنها راه ممکن است که تجویزش کرده اند.

هم از ابوبکر دقاق نقل است که در خیمه گاهی از آن عربها طلب میهمانی کردم در آنجا به کنیز زیبایی نظر افتاد و در او نگریستم؛ و آن چشم را که در او نگاه کرده بود برکندم و افکندم و گفتم: چشمی همانند تو هست که در خدا می نگرد (یعنی خدا بین باش نه خطا بین).

مؤلف گوید: بنگرید کار این نادان را؛ اگر آن نگاه بی اختیار بوده گناهی نداشته و اگر به عمد بوده صغیره ای که با پیشیمانی رفع می شود. یک گناه کبیره که برکندن چشم است بدان افزوده^۱، و این را مایه نزدیکی به خدا پنداشته که خود گناه دیگری است چه با گناه تقرب نجویند. بسا آن حکایت شنیده که در بنی اسرائیل کسی به زنی نگریست و سپس چشم خویش برکنند، هر گاه این داستان راست باشد شاید طبق شریعت آنان بوده و این عمل در شریعت پیامبر ما تحریم گردیده است. این صوفیان گویی شرع جدیدی ابتکار کرده شریعت محمد (صلی الله علیه وسلم) را ترک کرده اند. و این نظیر داستان زن همسایه شعوانه است که چشمان زیبایی داشت روزی یکی به دنبالش افتاد و تا در خانه اش رفت؛ زن گفت: چه می خواهی؟ گفت: شیفته تو شده ام، پرسید: شیفته

---

۱ بلاخره برای خواننده معلوم نمی شود که چشم ابوبکر دقاق بر اثر گرسنگی آب شده و برچهره فرو ریخته، یا به دست خود کنده و دور افکنده و یا طبق داستان اول از بس با جُل اشک و خون از چشم خود پاک کرده آن را از بین برده است. - م.

کجای من شده ای؟ گفت: عاشق چشمانت شده ام. زن اندرون خانه رفت و دو چشم خود را از کاسه درآورد و آورد از پشت در به بیرون پرتاب کرد و گفت: بگیرشان، که الهی مبارکت نباشد!

و بر عکس این است حکایت آن زن بیدار دل که ذوالنون گوید: در سرزمین «بجه» دیدم و صدایش کردم، گفت: مرد را چه به زن؟ اگر ناقص عقل نبودی چیزی برایت پرتاب می کردم!

از ابوجعفر حداد نقل است که سالی با توکل وارد بادیه شدم و هفده روز گذشت که چیزی نخورده بودم. از راه رفتن عاجز گردیدم و چند روز دیگر به همان حال ماندم تا به صورت در افتادم و غش کردم و تمام تنم را به طوری شپش گرفته بود که کسی چنان چیزی ندیده و نشینده است. در آن حال عده ای سوار بر من گذشته بودند یکیشان پیاده شده سرم را تراشیده و پیراهنم را شکافته بود و مرا در گرما گذاشته و رفته بودند. عده ای دیگر رسیده مرا به خیمه گاه خود رسانده گوشه ای انداخته بودند و زنی شیر در حلقم ریخته بود، چشم گشوده گفته بودم، کدام منزل به اینجا نزدیکتر است؟ گفتند: کوههای شراه، و مرا به آنجا حمل کردند (تا به کاروانهای حج پیوندم)!

مؤلف گوید: دیوانه زنجیر گسسته که گوشت خود را با کارد تکه تکه کند جا دارد که بگوید چنین جنونی ندیده ام، و این همه برای نزدیک شدن به خدا! از ابراهیم خواص نقل است که شیخی از اهل معرفت در بیابان بعد از هفده روز خود را در راهی افکند (که کسی یا کاروانی بر او بگذرد) شیخ دیگر که

۱ شراه کوهی است در دیار بنی کلاب، معجم اللبدان، چاپ ووستنفلد، ج ۳، ص ۳۶۷-م.

همراه او بود منعش کرد اما او نپذیرفت. (دومی می خواسته بیش از اولی صبر خود را بر گرسنگی بیازماید).

و نیز آورده اند که ابراهیم هروی با «شبه» وارد بیابان شد، گفت: ای شبه، هرچه از علایق داری دور بینداز، شبه گوید: هر چه داشتم انداختم الا دیناری، ابراهیم بعد از چند قدم گفت: هر چه داری بدور بینداز و باطن مرا مشغول مدار، دینار را بیرون آوردم به او دادم دورش انداخت. گفت: باز هم چیزی داری، زیرا باطن من مشغول است، یک دسته شمع همراه داشتم بیرون آوردم و گفتم: با من جز این هیچ نیست. آن را هم گرفت و دور انداخت. گفت: حالا برویم، و راه افتادیم. شبه گوید: در آن سفر هر گاه گرسنه شدم، غذایی در راه افکنده دیدم. هر کس با خداوند عمل به صدق کند این طور می شود. مؤلف گوید: این هم خطاب بوده، مال خود را دور افکنده و خوراکی را که معلوم نیست مال چه کسی و از کجاست برداشته است!

از ابوسعید خراز نقل است که وقتی بی توشه وارد بیابان شدم و گرسنه ماندم، منزل را از دور دیدم خوشحال شدم اما با خود اندیشیدم که نباید توکل به غیر کنم و سوگند خوردم که به آن منزل نمی روم مگر اینکه ببرندم. پس حفره ای برای خود در شن کندم و تا سینه خویش را در ریگ و شن پوشانیدم، نیمه شب صدای بلندی به گوشم رسید که «ای اهل منزل! یکی از اولیاء الله خود را در ریگ و شن حبس کرده، به او برسید»، چند تن آمدند و مرا از ریگ بیرون کشیده به منزلشان رساندند.

مؤلف گوید: بر گرسنه و تشنه اگر میل نان و آب کند چه ملامتی هست؟ و اگر مسافر شوق به منزل داشته باشد چه عجب! از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که هر گاه از سفر باز می آمد و مدینه از دور آشکار می شد

حرکت را سریعتر می کرد، و نیز چون از مکه اخراجش کردند همیشه آرزوی وطن می فرمود و به این شعر تمثل می کرد:

ألا ليت شعري هل أبيتن ليلةً بوادٍ وحولى إذخر و جلیل

که «اذخر» و «جلیل» از رویدنیهای خاص اطراف مکه است، شاعر با خود حدیث نفس می کند که «آیا می شود شبی را در وادی به سر آرم که پیرامونم اذخر و جلیل باشد؟»

داستانی هم از ابوخیر نیشابوری (تیناتی) درباره بریده شدن دستش آورده اند گفت: در سفر رادم تا به اسکندریه رسیدم دوازده سال آنجا بماندم، «خانکی از نی ساخته بودم و راهگذران چون شبانگاه چیزی می خوردندی، سفره های خود را بیرون می افشاندندی نان ریزه ای که می ریخت در آن با سگان مزاحمت می کردم و نصیب خود می گرفتم، در تابستان قوت من این بود و چون زمستان می شد در نواحی خانه من بردی [= پاپیروس] بسیار بود از زمین می کردم و بیخ آن را که تازه و سفید بود می خوردم و آنچه از آن خشک و سبز بود می انداختم، این بود قوت من. ناگاه به سر من ندا در دادند که ای ابوالخیر، تو چنان گمان می بری که با خلق در قوتهای ایشان شریک نیستی و دعوی توکل می کنی و حال آنکه در میان معلوم^۱ نشسته ای! گفتم: الهی و سیدی و مولایی، سوگند به عزت تو که هرگز دست به آنجاه از زمین و رویانی دراز نکنم و هیچ نخورم جز آنچه تو به من رسانی. دوازده روز دیگر گذشت نماز فرض و سنت و نوافل می گزاردم بعد از آن از نوافل عاجز شدم، دوازده روز دیگر فرض و سنت می گزاردم، بعد از آن سنت هم عاجز شدم و دوازده

۱ متن عربی: «وَأنت فی وسط القوم جالس» (و تو در میان مردم نشسته ای). - م.

روز دیگر فرض می گزاردم بعد از آن از قیام عاجز شدم، دوازده روز دیگر نشسته می گزارم بعد از آن از نشستن نیز عاجز شدم دیدم که دیگر فرض از من فوت می شود پس پناه به خدای تعالی بردم و در سرّ خود گفتم: الهی و سیدی، بر من خدمتی فرض کرده ای از آنم سؤال خواهی کرد و رزق مرا ضمان شده ای که به من برسانی؛ به آن رزقی که ضمان شده ای بر من تفضل کن و به آن عهدی که بسته ام مرا مگیر. ناگهان دیدم که در پیش من دو قرص پیدا شد؛ پس دایم آن دو قرص را از این شب تا آن شب دیگر می یافتم. بعد از آن اشارت چنان شد که به جانب ثغر (= مرز) می باید رفت به غزا؛ به جانب ثغر روان شدم تا به «فرما» رسیدم و اتفاقاً روز جمعه بود و در صحن مسجد جامع شخصی قصه زکریا (علیه السلام) و درآمدن وی در درخت و دو نیمه کردن وی به اره و صبر کردن وی بر آن می گفت. در نفس خود گفتم: الهی و سیدی و مولایی، زکریا مردی صبار (بسیار شکیبا) بوده است اگر مرا نیز به بلایی گرفتار کنی صبر کنم پس از آن روان شدم تا به انطاکیه رسیدم بعضی از دوستان مرا دیدند دانستند که عزیمت ثغر دارم برای من شمشیری و سپری و حربه ای آوردند. پس به ثغر رفتم و از خدای تعالی شرم داشتم که از ترس عدو در پس سور (= قلعه و دیوار) مقام گیرم، روز در بیشه که بیرون سور بود مقام می گرفتم و شب به کنار دریا می آمدم و حربه را به زمین فرو می بردم و سپر را به آن باز می نهادم و محراب می ساختم و شمشیر را حمایل می کردم و تا روز نماز می گزاردم. چون نماز صبح می گزاردم به بیشه باز می گشتم. روزی از روزها نظر کردم، چشم من بر درختی افتاد که بعضی میوه های وی سرخ شده بود و بعضی سبز بود و شبنم بر آن نشسته بود و می درخشید، مرا خوش آمد عهد بر من فراموش گردانیدند، دست به آن دراز کردم از میوه آن درخت

چیزی گرفتم بعضی در دهان داشتم و بعضی در دست، که عهد را فریاد می دادند. آنچه در دست داشتم بریختم و آنچه در دهان داشتم بینداختم و با خود گفتم که وقت محنت و ابتلاء رسید. سپر و حربه را دور اندختم و بر جای بنشستم و دست در سر خود زدم. هنوز نیک قرار نگرفته بودم که جمعی سواران و پیادگان گرد من در آمدند و گفتند: برخیز! و مرا می بردند تا به ساحل رسانیدند دیدم که امیر آن نواحی سوار ایستاده است و گروه سواران و پیادگان گرد بر گرد وی؛ و جماعتی سیاهان که روز پیشتر قطع طریق کرده بودند پیش روی وی بازداشته بودند. چون پیش امیر رسیدم گفت: چه کسی؟ گفتم: بنده ای از بندگان خدا، پس از آن سیاهان پرسید که وی را می شناسید؟ گفتند: نی. گفت: وی مهتر شماس است (که) خود را فدای وی کنید! پس حکم کرد که دستها و پاهای ایشان ببرید. یک یک را پیش می آوردند و از هر کدام یک دست و یک پای می بریدند، چون نوبت به من رسید گفتند: پیش آی دست خود را دراز کن! دست خود را دراز کردم و بیریدند گفتند: پای خود را دراز کن، دراز کردم و روی خود به آسمان کردم و گفتم: «الهی و سیدی دست من گناه کرده بود پای را چه گناه است؟ ناگاه سواری که در میان ایستاده بود خود را بر زمین انداخت و گفت: چه می کنید؟ می خواهید که آسمان به زمین فرود آید؟ این فلان مرد صالح است، و نام مرا گفت. آن امیر خود را از اسب بینداخت و دست بریده مرا برداشت و ببوسید و در من آویخت و می گریست که مرا بحل کن! گفتم: من در اول تو را بحل کرده ام، دستی بود گناهی کرده بیریدندش»^۱.

۱ ترجمه داستان ابوالخیر با نثر شیوای عبدالرحمن جامی از نفحات الانس (چاپ توحیدی پور،

مؤلف گوید: ببینید شیطان با این مرد که از اهل خیر هم بوده، چه کرده؟ اگر این مرد عالم بود می فهمید که کارهایش حرام است. از حاتم اصم نقل است که عهد کرد که غذا نخورد تا دهانش را به زور بگشایند و لقمه بگذارند، و به یارانش گفت: شما پراکنده شوید، و نه روز گرسنه ماند، روز دهم کس آمد و خوراکی آورد و گفت: بخور، حاتم جواب نداد، باز گفت: بخور، حاتم جواب نداد باز گفت: بخور حاتم جواب نداد گفت: این شخص دیوانه است! و لقمه ای به دست خود برگرفت و اشاره نمود که دهان بگشا! حاتم هیچ نگفت و دهان نیز نگشود. آن مرد برخاست و به زور کلید دندانهای حاتم از هم بگشود و لقمه را در دهانش چپانید. در اینجا بود که حاتم لقمه را خورد و به آن مرد گفت: اگر میخواهی از کارت ثواب کامل بیری اینان را اطعام کن (و اشاره به یارانش کرد).

محمد بن طاهر از یکی از مشایخ صوفیه نقل می کند که با جمعی از صوفیان در سفر بود سخن از توکل در میان آمد و اینکه باید به رسیدن روزی یقین داشت، آن شیخ گفت: من بر عهده می گیرم که هیچ نخورم تا جام فالوده گرمی بیارند و مرا سوگند دهند که بخور! گفتند: باید هیچ کوششی هم نکنی؛ و راه خود را ادامه دادند تا به دهی رسیدند. روزی و شبی گذشت، هیچ نخورد و آن جماعت پراکنده شدند الا یک تن که راوی داستان است. راوی گوید: شیخ صوفی خود را در مسجد ده افکند و تن از ناتوانی به مرگ سپرد و من بالای سرش بودم نیمه شب شب چهارم که شیخ داشت تلف می شد در مسجد گشوده شد و کنیز سیاهی یک طبق سرپوشیده آورد، پرسید: شما غریبید؟ گفتم: غریبیم. سر طبق را گشود در آن یک جام فالوده بود که از داغی قل می زد. طبق را پیش آورد گفت: بخورید! به شیخ گفتم: بخور، گفت: نمی خورم. کنیز سیاه

سیلی محکمی به او زد و گفت: به خدا اگر نخوری همین طوری می زنمت! به من گفت: بیا با هم بخوریم، و جام فالوده داغ را تا آخر خوردیم، و کنیز راه افتاد که برود، من پرسیدم: داستان این جام فالوده چیست؟ گفت: من کنیز رئیس این دهم و او مردی است تندخوی، به یک ساعت پیش از ما فالوده خواست، پا شدیم درست کنیم. عجله داشت و هی می گفت زود باشید زود باشید، و سوگند به طلاق زنش خورده است که احدی از این فالوده نخورد مگر مردی غریب! و ما در مساجد دنبال غریب گردیدیم و کسی را نیافتیم جز شما را، و اگر این شیخ صوفی فالوده را نمی خورد آن قدر می زدمش تا بمیرد، مبادا ارباب خانم مرا طلاق دهد! شیخ به من گفت: خدا را چطور می بینی وقتی بخواهد روزی برساند. مؤلف گوید: بسا جاهلی آن را بشنود و کرامت پندارد، حال آنکه: کار این شیخ صوفی بسیار زشت بوده، که خدا را امتحان می کرده، آنچه از گرسنگی بر خویش تحمیل کرده ناروا است، و درست است که خدا در حق وی لطف کرده، اما شاید برای آنکه در برابر کار خلافتش لطف خدا را اکرام نپندارد، مخصوصاً به آن صورت زننده روزی اش را داده است! در داستان خانم اصم هم می توان گفت: اگر واقعاً می خواست ترک اسباب را به کمال برساند باید از جویدن هم خودداری می نمود! بازی شیطان را با این نادانان ببینید، آخر چه قصد قربتی در این کارهای خنک و بیمزه هست؟ آیا اینها چیزی جز مالیخولیاست؟

از جعفر خلدی نقل است که گفته است: پنجاه و شش بار وقوف در عرفات کردم که از جمله بیست و یک بار طبق مذهب تصوف بود. از راوی پرسیدند: که منظور چیست؟ گفت: یعنی به سمت پل «ناشریه» بالا رفته و آستینها را

افشانده تا بدانند توشه و آب (و پول) با خود ندارد، آن گاه لبیک گفته و راه افتاده است.^۱

مؤلف گوید: این کاری است خلاف شرع، زیرا قرآن گفته: ﴿وَتَزَوَّدُوا﴾ «و توشه همراه گیرید». و پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) شخصاً توشه بر میداشت. و نمی شود گفت که کسی طی چند ماه نیاز به چیزی پیدا نمی کند، و اگر گدایی کند یا بدون سؤال وضع خود را بر آنها عرضه نماید (که بر او ترحم کنند) خلاف توکل ادعایی است. و اگر بی سبب رزقش برسد، و او خویش را مستحق آن اکرام بداند، خود امتحانی است از جانب خدا! پس به هر حال زاد و توشه ببرد بهتر است.

محمد بن طاهر از صوفی حکایت می کند که جمعی صوفی از مکه برگشته نزد او آمدند، پرسید: با چه کسانی همراه بودید؟ گفتند: با حاجیان یمن [که خود به فقر و کم بضاعتی معروف بوده اند]. گفت: ای وای کار تصوف به اینجا کشیده و توکل از میان رفته! شما بر طریقه و مذهب تصوف نرفته اید بلکه از سر سفره یمن به سر سفره حرم رفته اید. به حق دوستان و جوانمردان سوگند که ما چهار تن رفیق بودیم با هم برای زیارت قبر پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) بیرون رفتیم و پیمان کردیم که به مخلوقی توجه نکنیم و بر معلوم تکیه نورزیم. به مدینه رسیدیم و سه روز آنجا بودیم «فتوح» دست نداد، از آنجا بیرون شدیم و به «جحفه» رسیدیم، به محاذات ما عده ای از اعراب بودند، قدری «سویق» برای ما فرستادند، شروع کردیم به همدیگر نگاه کردن و به یکدیگر گفتن که

۱ ناشریه از بلاد یمن است، معجم البلدان، چاپ ووستفند، ج ۵، ص ۳۱-۳۰ م.

اگر ما اینکاره بودیم. (یعنی اهل قرب و توکل بودیم) همانا تا حرم «فتوح» برای ما نمی رسید! آن سویق (= قاووت) را با آب خوردیم و تا مکه طعام همان بود. از ابوعلی رودباری نقل است که با جمعی از صوفیان در بادیه بودیم از آن جمله ابوالحسین عطوفی؛ گاه قافله ای بر ما می گذشت و راه را تاریک می کرد، ابوالحسین از تلی بالا می کشید و صدای گرگ در می آورد، اگر خیمه گاهی در آن نزدیکیها بود و صدای سگهایشان بلند می شد، ابوالحسین نزد آنها می رفت و برای ما خوراکی می آورد!

مؤلف گوید: اینها را نقل کردیم تا خواننده خردمند از اندازه فهم و خرد اینان آگاه شود و تبری جوید، آخر کسی که حتی یک سوزن با خود به بیابان نمی برد هر گاه جامه اش دریده شد چگونه برای نماز می تواند ستر عورت نماید؟ از این رو بعضی مشایخ تأکید می کرده اند که قبل از سفر باید لوازم فراهم نماید. چنانکه از ابراهیم خواص که در تجرید و توکل باریک بین بود، نقل است که سوزن و نخ و مشگوله و مقراض همیشه همراه داشت. پرسیدند: تو که از همه چیز امتناع می نمایی اینها چیست؟ گفت: اینها منافی توکل نیست، ما فرایض بر گردن داریم، و فقیر را یک جامه بیش نباشد، اگر آن جامه پاره شود و عورت را نپوشاند نماز باطل است و اگر مشگوله نداشته باشد با چه وضو می سازد؟ پس هر گاه درویشی دیدی بی مشگوله و نخ و سوزن در نماز متهمش بدار (یعنی یا نماز نمی خواند یا نمازش درست نیست).

تلبیس ابلیس بر صوفیان هنگامی که از سفر باز می گردند

از آیینهای صوفیان است که چون مسافر به رباط برسد و در آن جمعی باشند، نخست سلام نمی کند، بلکه وضو می گیرد و دو رکعت نماز می خواند آن گاه بر شیخ رباط و دیگر حاضران سلام می کند. این خلاف است، زیرا

عموم فقهای اسلام گویند: سنت است که هر کس بر جمعی وارد شود باید سلام کند حال وضو داشته باشد یا نه - مگر صوفیان این شیوه را از کودکان آموخته باشند که چون گفته شود چرا سلام نکردی، می گوید: حالا صورتم را نشسته ام!

دیگر از آداب صوفیه مالیدن پای مسافری است که عصر از راه برسد و حجت آرند که عمر بر پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) وارد شد دید غلام حبشی پشت حضرت را مالش می دهد، پرسید: رسول الله (صلی الله علیه وسلم) تو را چه شده است؟ حضرت فرمود: « شتر مرا بر زمین زد».. مؤلف گوید: فقه اینان را بنگرید. از کجا معلوم که حضرت از سفر آمده بود؟ تازه پشت با پا چه مناسبتی دارد؟ وانگهی در حدیث نداریم که غلام حبشی در اول شب پشت حضرت را مالش میداده است. و نیز برای از راه رسیده «عتیره» (=قربانی، طبق رسم جاهلیت) میگذارند (و به سماع و پایکوبی می نشینند)^۱ با این استناد که گویا یک کنیزک قریشی نذر کرده بود که هر گاه حضرت از سفری سالم برگردد، آن کنیزک در حجره عایشه دف بزند. حضرت آمد و فرمود: حال که نذر کرده ای بزن!

تلبیس ابلیس بر صوفیان وقتی کسی از ایشان بمیرد

ابلیس در این موضوع بر صوفیان دو گونه فریب به کار برده، یکی اینکه گویند بر مرده نباید گریست که هر که بر مرده بگرید از طریق اهل معرفت بیرون است. ابن عقیل گوید: این افسانه و گزافه است و برخلاف عادت و طبیعت و فزون بر آنچه شریعت خواسته، نبینی که قرآن درباره یعقوب (علیه

۱ آنچه در داستان مثنوی مولوی آمده (صوفی می گشت در گرد افق / تا شبی در خانقاه شد

السلام) از فراق یوسف (علیه السلام) و تصور مرگ یوسف می گوید: ﴿وَأَبْيَضَتْ عَيْنَاهُ مِنَ الْحُزْنِ فَهُوَ كَظِيمٌ﴾^۱. یعنی: «و چشمان او از اندوه سفید شد، اما خشم خود را فرو می برد». و پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) از مرگ پسرش ابراهیم گریست و فاطمه (رضی الله عنها) در رحلت پدر بزرگوارش «وا ابتاه» گفت. روایتی داریم از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) که کسی نزد آن حضرت به کسی که گفته بود من هرگز بچه ام را نبوسیده ام، فرمود: «هر کس رحم نکند رحم کرده نمی شود». در واقع بی احساس بودن در شادی و غم علامت آن است که شخص به جماد نزدیکتر است تا آدم. شرع همین قدر از ما خواسته که در مصیبت مرده صورت را چنگ نزنیم و پیراهن ندرانیم، اما اشک روان و دل غمگین طبیعی است.

شیطان صوفیان را از راه دیگر هم فریفته که مراسم مرگ میت را «عرس» (= جشن) می نامند و می زنند و می رقصند و می خوانند و می گویند: «شادی می کنیم که به وصال پروردگارش رسیده» که از سه راه شیطان امر را در این سخن بر ایشان مشتبه ساخته است: اولاً در سنت اسلامی بر عهده دیگران است که غذا حاضر کنند و به خانه صاحب مرده ببرند زیرا او مشغول عزاداری است (همچنانکه پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) دستو داد غذا تهیه کردند و به خانه جعفر بن ابیطالب بردند) در حالی که صوفیان هنگام عزاداری دیگران را اطعام می نمایند. ثانیاً شادی می کنند و می گویند: به وصال رسیده حال آنکه پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) وقتی شنید امّ علاء درباره عثمان بن مظعون می گوید: «لقد أكرمك الله»، فرمود: تو چه دانی که خدا وی را گرامی داشته! ثالثاً در

---

۱ سوره یوسف، آیه ۸۴.

دعوت یا «عرس» مرده رقص و بازی می کنند، باید پرسید اگر مرده تان آمرزیده شده این چه طرز شکرگزاری است و اگر آمرزیده نشده چه جای شادمانی است؟

تلبیس ابلیس بر صوفیان در ترک علم آموزی

بدان که بالاترین تلبیس ابلیس بر آدمیان بازداشتن از علم آموزی است، زیرا علم نور است و چون چراغها خاموش شد شیطان هر طور خواست اشخاص را می لغزاند.

ابلیس برای این کار از چند راه وارد می شود یکی اینکه تن آسایی و بطالت را در نظر همگان می آراید و چنین القاء می کند که علم آموزی رنج و مشقت دارد. از امام شافعی نقل است که گفت: اساس تصوف به تنبلی است، ابن شاهین گوید: از صوفیه کسانی هستند که علما را می نکوهند و پرداختن به دانش آموختن را بطالت می نامند و چون درازی راه علم را دیدند به کوتاه کردن جامه و جبه پوشیدن و مشگوله برداشتن و زاهد نمایی بس کردند. شیطان بعضی را هم به علم اندک قانع ساخته از فضیلت علم کثیر محروم شان می دارد، نمی گذارد به طلب حدیث با اسناد عالی بروند و به گوشه هایی از حدیث قانعشان می سازد با این وسوسه که در این لذتی هست و جنبه دنیوی دارد. البته امارت و قضاوت و فتوی نیز لذت و مخاطره را با هم دارد اما فضیلت عظیمی است مثل گل و خار که با هم است و شایسته است که فضایل را بطلبند و از آفات آن بر حذر باشند. حب ریاست فایده اش این است که عده ای دنبال این فضایل بروند همچنانکه شهوت برای بقای نسل است. وانگهی خود علم نیت عالم را به استقامت و راستی می آرد، چنانکه از یزید بن هارون نقل است که گفت: «علم را برای غیر خدا آموختیم اما علم خود امتناع دارد که

غیر خدا را باشد»، یعنی علم به اخلاص هدایت می کند. شیطان به بعضی هم این چنین تلقین می کند که مقصود از علم عمل است، غافل از اینکه اشتغال به علم آموزی خود از افضل و اکمل اعمال است و عالم گر چه کم عمل کند در جهاد است و عابد نادان پیراهه می رود. شیطان بعضی را چنین وسوسه می کند که آنچه عالمان می آموزند علم باطن نیست، تا آنجا که صوفی (ظاهراً بایزید) گفته است: «حدثنی قلبی عن ربی» و شبلی سروده است:

إذا طالبونی بعلم الـوـرـق برزت علیهم بعلم الخرق

بر اساس این پندار علم شریعت را علم ظاهر و هواجس نفسانی خویش را علم باطن نامیده اند و روایتی از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) می آورند که به علی (رضی الله عنه) فرمود: «علم الباطن سر من سر الله (ظ: أَسرار الله) عزوجل و حکم من أحكام الله تعالی، یقذقه الله عزوجل فی قلوب من یشاء من أولیائه» که این حدیثی است بی اصل و و در سلسله سندش اشخاص مجهول هستند.

آورده اند که در ناحیه بایزید عالم فقهی بود که به سراغ بایزید رفت و گفت: از تو عجایی برای من نقل کرده اند، بایزید پاسخ داد: آنچه نقل نکرده اند عجیتر است. فقیه پرسید: این علم تو از کجاست و از کیست؟ بایزید پاسخ داد: علم من عطای الهی است و از آنجاست که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرموده: «هر که به آنچه میداند عمل کند آنچه نمی داند خداوند بدو می آموزد» و نیز از آنجا که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرموده علم دو گونه است: یکی زبانی که حجت است بر تو و دیگر قلبی که سودمند است. و بدان ای شیخ که علم تو زبانی است و از زبانها آموخته شده و علم من الهامی است و از سوی خداست. فقیه گفت: علم من از راویان معتبر به پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) و از طریق جبریل به خدا می رسد. بایزید پاسخ داد: ای شیخ، پیامبر (صلی الله

علیه وسلم) را علمی بود که جبریل و میکائیل از آن خبر نداشت. فقیه گفت: آری، اما می خواهم برایم ثابت شود آن علم که میگوی داری از جانب خداست. بایزید پاسخ داد: آیا میدانی که علم انبیا از وحی است؟ گفت: آری، بایزید گفت: آیا ندانسته ای که اولیاء و صدیقان نیز از الهام و افاده خدایی زبان به سخن حکمت می گشایند و امت را فایدهت می رسانند؟ آنچه گفته مرا ثابت می نماید الهام خداست به مادر موسی که موسی را در جعبه ای بگذار و به آب بینداز^۱، و الهام خداست به خضر در آن کارها که کرد و گفت: ﴿وَمَا فَعَلْتُهُ عَنْ أَمْرِي﴾^۲ یعنی: «و من این را از پیش خود انجام نادم». و همانچه ی پیشگویی از ابوبکر (رضی الله عنه) نقل کرده اند که پیشتر به عایشه خبر داد: «دختر خارجه دختر می زاید» و نیز آن داستان عمر که از مدینه فریاد زد: «یا ساریة الجبل» و در رزمگاه عربان و ایرانیان شنیده شد!

و نیز نقل است که در مجلس بایزید می گفتند: فلان از فلان حدیث شنیده و نوشته، و فلان را دیده بایزید گفت: بیچاره مرده دلان که علم خود را از مردگان فرا گرفته اند، ما علم خویش را از زنده ای که نمیرد فرا گرفته ایم. مؤلف گوید: آنچه در حکایت اول از «الهام» گفته خود دلیل کم دانشی است زیرا آن نوع «الهام» آدم را از «علم» بی نیاز نمی سازد. ما منکر آن نیستیم که گاه خداوند چیزی را به انسانی الهام نماید چنانکه از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت داریم: «إِنَّ فِي الْأُمَّمِ مُحَدِّثِينَ وَإِنْ يَكُنْ فِي أُمَّتِي فَعَمْرٌ». (یعنی در امتهای کسان باشند که الهام به خیر می شوند و اگر در این امت کسی باشد عمر

---

۱ سوره طه، آیه ۳۹.

۲ سوره کهف، آیه ۸۳.

است)، اما این «الهام به خیر» مُجْزِی از تکلیف و قابل عمل نیست. و آنچه دربارهٔ خضر گفته اند، قولی هست که او خود نبی بوده است و به وحی الهی عواقب کار را می دانسته (و طبق تکلیف خود عمل کرده است). اما «الهام» نتیجهٔ علم و تقوی است که صاحب این دو فضیلت به خیر ارشاد می گردد، اما اینکه «علم» به کناری نهند و بر «الهام» و «آنچه به خاطر خطور کند» عمل کنند، قابل اعتنا نیست. زیرا اگر علم نقلی نداشته باشیم از کجا دریابیم که این «خاطر و الهام» الهی است یا شیطانی؟ باید دانست که «الهام» جای علم نقلی را نمی گیرد همچنانکه علوم عقلی جای علوم شرعی را نمی گیرد که علم عقلی غذاست و علم شرعی دوا و قابل جابجایی نیستند.

اما آنچه گفته که «علم خود را از مردگان می گیرند»، حمل به صحتش این است که بگوییم نفهمیده چه گفته، و گر نه این طعن در شریعت است.

ابن شاهین گوید: صوفیه علم خود را «بی واسطه» می دانند، این حرف متأخران است که به بطلت گراییده اند و گرنه پیشینیان تصوف، از سران علم قرآن و تفسیر و فقه و حدیث بوده اند. غزالی گوید: گرایش صوفیان به «علوم الهی» است نه تعلیمی، لذا بر درس آموختن و کتاب جمع کردن علاقه ای ندارند بلکه میگویند: باید راه مجاهدت پیش گرفت و صفات نکوهیده را زدود ورشته های علایق را گسست و با تمام نیت و قوت رو به خدا کرد. یعنی باید از زن و بچه و دارایی و دانایی برید و در گوشه ای با خود خلوت کرد و تنها فرایض تکلیف به جای آورد، صوفی حتی بر قرائت قرآن و کتابت حدیث و تأمل در نفس نیز همت نگمارد بلکه فقط باید بگوید: الله الله الله تا آنجا که زبان از حرکت باز ماند و همچنان در دل آن ورد را ادامه دهد تا صورت لفظی از قلب نیز محو شود.

مؤلف گوید: بر من گران است که این کلام از یک فقیه صادر شده، این در واقع در هم پیچیدن بساط شریعت است که به قرآن خواندن و علم آموختن تحریص می نماید، حال آنکه غزالی در این کلمات از علم نهی کرده. پیشینیان تصوف نخست علم دین می آموختند، اما طبق آنچه غزالی پیشنهاد کرده شخص بی علم با وسوسه ها و اوهام خویش تنها می ماند و شیطان هرگونه بخواهد با وی بازی میکند، وسوسه شیطانی را در نظر وی الهام و مناجات رحمانی می نمایاند. البته ما منکر این نیستیم که دل چون پاک شود انوار هدایت بر آن فرو می ریزد، اما پاک کردن دل مطابق علم (یعنی فقه) باید باشد نه منافی با آن مثل گرسنگی شدید کشیدن و شب نخوابیدن و عمر در تخیلات تباه ساختن که شرعاً نهی شده است. علم باید کیفیت ریاضت را معلوم دارد و درست و نادرست آن را مشخص نماید.

اما شیطان جمعی را به بازی گرفته به ریاضت بر خلاف علم روی کرده اند و از علم دوری گزیده. چنانکه ابوعلی البنا از یک صوفی نقل می کند که می گفت: «قرآن حجاب است، پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) حجاب است و میان خدا و بنده فاصله ای نیست». عده ای به کلمات شیفته و فریفته شده، عبادات را کنار گذاشتند، و گوینده این سخنان از ترس کشتن خود را نهان کرد. از ضرار بن عمر نقل است که گفت: کسانی علم آموزی و همنشینی با اهل علم را ترک گفته محراب نشین شده اند و به نماز و روزه پرداخته اند تا آنجا که از ایشان پوست و استخوانی مانده، بدین گونه با سنت مخالفت کرده هلاک شدند به خدا قسم هر کس طبق جهل عمل و عبادت کند تباهکاریش بیش از اصلاحگری اوست.

بسیاری از صوفیه میان شریعت و حقیقت فرق قایل شده اند، اما این جهالت است، زیرا شریعت چیزی جز حقیقت نیست؛ و اگر مقصودشان از حقیقت شناختِ «رخصت و عزیمت»^۱ است اینها هم خارج از شریعت نمی باشد. باید دانست که بعضی قدمای صوفیه، اعراض از ظواهر شرع را منکر بودند، چنانکه سهل به عبدالله گفته است: «...علم همه حجت است [علیه تو] الا آن مقدار که عمل کنی، و عمل موقوف است بر کتاب و سنت؛ و سنت بر پایه تقوی قرار دارد». و همو گفته است: «سواد را بر بیاض نگه دارید» و «هر کس ترک ظاهر کند به زندقه گراییده است» و «راهی به سوی خدا بهتر از علم نیست، یک گام انحراف از طریق علم باعث چهل صباح سرگردانی است». از ابوسعید خراز نقل است که گفت: «هر باطنی که مخالف ظاهر شرع باشد باطل است»، و ابوبکر دقاق گوید: ندایی غیبی شنیدم که «هر حقیقتی که در آن عمل به شریعت نباشد کفر است»، و خود غزالی در کتاب الاحیاء نوشته هر کس گوید: حقیقت مخالف شریعت است و باطن خلاف ظاهر، این شخص به کفر نزدیکتر است تا ایمان». ابن عقیل گوید: صوفیه شریعت را اسم نامد و حقیقت را معنی آن، و این حرف خوبی نیست زیرا خداوند شریعت را برای مصالح خلق و آیین پرستش حق وضع کرده، دیگر چه حقیقتی ورای این؟ مگر چیزهایی که از القائنات شیطان در دل افتد. هر کس حقیقت را در غیر شریعت جوید فریبخورده ای بیش نیست.

---

۱ رخصت و عزیمت اصطلاح اصولی است، «رخصت» تقریباً معادل مباح و «عزیمت» معادل واجب و حرام است، رک: فرهنگ معارف اسلامی، دکتر سید جعفر سجادی، چاپ اول، شرکت مؤلفان مترجمان ایران، ج ۳، ص ۲۸۷-م.

تلبیس ابلیس بر جماعتی از صوفیان که کتابهای خود را در خاک دفن کرده یا به آب شسته اند.

ابلیس جمعی از صوفیان را که به کتابت علم (فقه و حدیث) اشتغال داشتند، فریفت و با این شبهه که مقصود از علم، عمل است آنان را واداشت که نوشته های خود را دفن کنند. آورده اند که احمد بن ابی الحواری کتبش را در دریا انداخت و گفت: «چه نیکو راهنمایی بودی تو، اما سرگرم شدن به راهنما بعد از رسیدن به مقصد بیهوده است». وی سی سال حدیث طلب کرده و نوشته بود و چون در آن رشته به کمال رسید کتابهای خود را به آب سپرد و گفت: «ای علم این کار نه خوار داشت توست و نه سبک شمردن تو، بلکه از آن روست که تو را می خواستم تا به خدا ره یابم، اکنون که راه یافتم از تو بی نیاز شده ام». درباره ابوالمحسین بن خلّال نوشته اند که خوش فهم بود و در آموختن حدیث پایدار؛ مدتی به تصوف گرایید و حدیث را دور افکند و باز بر سر حدیث نوشتن بازگشت. و نیز شنیده ایم که او مقداری از آنچه را در جوانی شنیده و یادداشت کرده بود به دجله ریخت. نخستین مشایخ حدیث او ابوالعباس اصم و هم طبقه ایی او بوده اند که از ایشان حدیث بسیار شنیده و نوشته بود. درباره موسی بن هارون نقل است که بر مشایخ حدیث جزواتی را که نوشته بود می خواند و هر جزو که تمام می شد به دجله می انداخت و میگفت: «حق این را ادا کردم!» درباره ابوعبدالله المقرئ آورده اند که از پدرش پنجاه هزار دینار نقد ارث برده بود بجز املاک، از آن همه گذشت کرد و بر فقرا انفاق کرد، از او نقل است که گذشتن از آن همه مال و نیز سفر مکه و از پای افتادن در راه چندان بر من سخت نبود که گذشتن از کتب علم و حدیث که گرد آورده بودم.

از شبلی روایت کرده اند که گفت: کس شناسم که در این راه نیامد تا هر چه داشت انفاق کرد و هفتاد کتابدان (جزوه دان کتاب) که به خط خود نوشته بود در دجله ریخت و نزد فلان و فلان حدیث خوانده و از بر کرده بود. راوی گوید: مرادش خودش بود.

مؤلف گوید: این کاری شیطانی بوده زیرا علم با کتابت حفظ می شود، چنانکه هر گاه آیه ای نازل می شد، پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) کاتب را فرا می خواند تا ثبتش کند، و در آن زمان بر تنه پوست کنده درخت خرما و سنگ و استخوان شانه (شتر و گوسفند) می نوشتند، سپس ابوبکر (رضی الله عنه) برای حفاظت قرآن آن را در مصحف گرآورد و عثمان (رضی الله عنه) و دیگر صحابه از آن نسخه گرفتند و این همه برای آن بود که از قرآن چیزی گم نشود یا تغییر نیابد. همچنین است سنت؛ که نخست به فرموده پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) جز قرآن چیزی نمی نوشتند: «لا تکتبوا عنی سوی القرآن»، اما بعدها که حدیث فراوان شد به منظور حُسن ضبط اجازه داده شد که بنویسند. چنانکه آورده اند مردی نزد پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) از کم حافظگی شکایت کرد حضرت فرمود: «استعن علی حفظک بیمینک» (= بادستت حافظه را یاری کن؛ یعنی بنویس) و جای دیگر فرمود: «اکتبوا ولا حرج». بدین گونه صحابه الفاظ پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) را ضبط کردند و علم شریعت از همین روایتها فراهم گردید. بعدها محدثان از این شهر به آن شهر مسافرت کردند تا احادیث صحیح را بیابند، و با نقادی و جرح و تعدیل و تهذیب، تصنیفها پدید آوردند. حال کسی که این نوشته ها پیش آید حکم خدا را نمی داند چیست، هرگز با شریعت بدین گونه عناد ورزیده نشده. مخصوصاً با توجه به اینکه اسناد متصل به پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) ویژه شریعت ماست (و اینان با شستن و دور افکندن

حدیث، از این جنبه هم قدر ناشناسی به خرج می دهند). و حدیث پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) آن قدر زیاد است که امام احمد حنبل در پیری از پسرش حدیثی شنید که نشینده بود، و این احمد حنبل است که آن قدر استماع کرده و نوشته، چه رسد به کسی که نوشته یا هر چه نوشته شسته! پس به چه اساس باید فتوی داد؟ به اینکه در دل فلان صوفی چه افتاده است! یا فلان زاهد چه گفته است! به خدا پناه می بریم از گمراهی بعد از راه یافتن.

و این کتابها که به خاک سپردند اگر همه حق بوده، خلاف کرده اند؛ و اگر باطل بوده یا آمیزه ای از حق و باطل بوده باری عذری دارند^۱ و آنچه از سفیان ثوری نقل شده که نوشته های خود را دفن کرد بر این وجه باید حمل کرد. و اگر آن کس که کتابها را تلف می کند به تصور خودش از این جهت بوده که کتاب وی را از عبادت باز می دارد، گوئیم: از سه راه خطا کرده است: دیگر اینکه بیداردلی دوام نیابد و دل را زنگ می گیرد و زدودن زنگ دل جز با نگرستن به کتاب زدوده نشود. و تلف کننده کتاب از کار خود پشیمان می گردد. چنانکه آورده اند یوسف بن اسباط مدتی بعد از خاک سپردن کتابهایش باز به حدیث گفتن نشست اما از حافظه می گفت و اشتباه رخ می داد، و انگهی گیریم صاحب کتابها از کتابهایش بی نیاز بود و بی نیاز خواهد بود، آیا همانها به کار یک مبتدی نمی آمد؟ پس اگر وقف می کرد به از آن بود که آنها را تلف سازد. اتلاف کتب به هیچ حال حلال نیست.

۱ مؤلف در آنجا خشک مغزی را از آن کسان که به دلایل دیگری دستنوشته های خود را به

خاک می سپرده اند، در گذرانیده است. - م.

از امام احمد بن حنبل پرسیدند که کسی وصیت کرده کتابهایش را دفن کنند چه باید کرد؟ گفت: من دفن کردن علم را نمی پسندم و خوش ندارم؛ و همو در مورد دیگری گفته است: نمی دانم دفن کردن کتاب چه معنی دارد؟

تلبیس ابلیس بر صوفیان در انکارشان بر اهل علم

از جعفر خلدی نقل است که (در پیری) می گفت: اگر صوفیه گذاشته بودند الآن هر چه اسناد حدیث هست بر شما عرضه می کردم؛ من در نوجوانی به مجلس عباس الدوری رفتم و درسش را نوشتم و بیرون آمدم به یک صوفی که مصاحبت داشتیم برخورددم. گفت: این چیست؟ نشانش دادم، گفت: وای بر تو، «علم الخرق» را گذاشته «علم الوراق» می طلبی؟ این حرف در دلم نشست و دیگر به مجلس آن محدث نرفتم.

ابوسعید کندی گوید: در رباط صوفیه منزل داشتم و پنهان از ایشان در طلب حدیث هم بودم (یعنی حدیث استماع می کرده و یادداشت بر میداشته) روزی دوات از آستینم افتاد، یکی از صوفیه گفت: عورتت را پنهان کن!

حسین بن احمد صفار گوید: روزی شبلی در دست من دواتی دید، گفت: آن سیاهی را از نظر من دور کن که سیاهی دلم مرا بس است!

از علی بن مهدی نقل است که در بغداد به حلقه شبلی درآمدم با من دواتی بود شبلی را نظر بر آن افتاد، این شعر را خواند:

... إذا خاطبونی بعلم الوراق برزت علیهم بعلم الخرق

یعنی: چون با من از علم کاغذی سخن گفتند، من هم علم خرقة ژنده و دل پاره پاره (طبق ضبط دیگر: جگر سوزان) بر ایشان آشکار کردم.

مؤلف گوید: مخالفت با علم و کتابت آیا جز راه بستن بر حق و دشمنی با شرع چیز دیگری هست؟ اما اینان نمی دانسته اند چه کار می کنند.

ابن باکویه از عبدالله بن خفیف نقل می کند که گفت: علم بیاموزید و گول حرفهای صوفیه را نخورید، من دوات و کاغذ را توی لباسهایم پنهان می کردم و نهانی نزد اهل علم می رفتم و صوفیه چون آن را دریافتند با من خصومت کردند و گفتند: تو رستگار نمی شوی! اما بعداً به من محتاج شدند^۱.

امام احمد بن حنبل هر گاه دوات را دست طالبان علم می دید می گفت: اینها چراغ های اسلام است؛ و خود در پیری همواره دوات همراه داشت و می گفت: المحبرة إلى المقبرة!

امام احمد بن حنبل اهل حدیث را همان «ابدال» می دانست، و می گفت: هر کس اهل حدیث را بد بشمرد زندیق است. امام شافعی گفته است: هر گاه یکی از اهل حدیث را می بینم گویی یکی از یاران پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) را دیده ام.

اما از محمد بن مسروق نقل است که گفت: خواب دیدم قیامت است و همه جمع اند ناگهانه منادی ندا داد که الصلاة جامعة! همگی برای نماز صف بستند، فرشته ای آمد که میان دو ابرویش نوشته بود «جبریل أمین الله»، از او پرسیدم: حضرت رسول (صلی الله علیه وسلم) کجاست؟ گفت: دارد برای برادران صوفیش سفره میچیند! گفتم: من هم از صوفیه بوده ام؛ گفت: آری، اما حدیث زیاد مشغولت کرد.

---

۱ وجهش این است که ابن خفیف از صوفیان معتدل بوده و کتابهایی در تطبیق و تقریب تصوف و سنت نوشته بوده است، رک: سیرت شیخ کبیر ابو عبدالله بن خفیف شیرازی، با تصحیح و مقدمه ا. شمیل طاری به کوشش دکتر توفیق سبحانی، نشر بابک، تهران ۱۳۶۳ و نیز، رک: نشر دانش، سال هفتم، شماره سوم، فروردین و اردیبهشت ۱۳۶۶، مقاله اینجانب تحت عنوان «سیر در سیره ابن خفیف» در معرفی همان کتاب. - م.

مؤلف گوید: معاذ الله که جبریل علم حدیث را انکار نماید. در سند این داستان یک دروغساز هست، خود ابن مسروق هم خیلی مقبول نبوده است.

تلبیس ابلیس بر صوفیان که در مسائل علمی دینی اظهار نظر کنند

صوفیان با آنکه علم را ترک گفته به ریاضت خودسرانه پرداختند اما از سخن گفتن در علم دینی (فقه و تفسیر و حدیث) خودداری نمودند و طبق «واقعات» خود یعنی هر آنچه در دل افتد، اظهار نظر کردند و غلطهای زننده از ایشان سر زد و مسائل را به همان سمت خاص خود سوق دادند. و البته روزگار از مدافعان دین که اشتباهکاری غلط کاران را افشا سازند و دعاوی مفتریان را رد کنند خالی نیست.

اینک نمونه هایی از تفسیر قرآن صوفیه: آورده اند که از جنید پرسیدند: ﴿سُنْقَرُكَ فَلَا تَنْسَى﴾^۱ یعنی چه؟ گفت: یعنی «لا تنس العمل به» که «فلا تنسی» را فعل نهی فهمیده حال آنکه فعل «نفی» است، و هم از او پرسیدند: ﴿وَدَرَسُوا مَا فِيهِ﴾^۲ یعنی چه؟ گفت: «ترکوا العمل به» که در اینجا «درس» به معنی تلاوت و قرائت است نه به معنی مندرس شدن، و جنید غلط فهمید.

از شبلی پرسیدند: ﴿إِنَّ فِي ذَلِكَ لَذِكْرٍ لِمَنْ كَانَ لَهُ قَلْبٌ﴾^۳ یعنی چه؟ گفت: «لمن كان الله قلبه». در واقع معنی آیه این است که «قرآن تذکری است برای هر کس که دلی داشته باشد» و شبلی چنین معنی کرده: «قرآن تذکری است برای هر کس که دلش خدا باشد!» اگر این تفسیر به رأی نیست، چیست؟

۱ سوره اعلی، آیه ۶. یعنی: «ما بزودی (قرآن را) بر تو می خوانیم و هرگز فراموش نخواهی کرد».

۲ سوره اعراف، آیه ۱۶۹. یعنی: «و آنان بارها آن را خوانده اند؟».

۳ سوره ق، آیه ۳۷. یعنی: «یقیناً در آن، پند است کسی را که دلی دارد».

از ابوالعباس بن عطاء راجع به آیه ﴿فَنَجِّنَاكَ مِنَ الْغَمِّ﴾^۱ پرسیدند گفت: یعنی: «ای موسی تو را از غصه بنی اسرائیل رهانیدم و تو را از اغیار بریده، مفتون خودمان کردیم» که موسی (علیه السلام) را عاشق خدا قلمداد کردن آن هم با لفظ «فتناک بنا عن سوانا» گستاخی است. هم از او درباره آیه ۸۹ سوره واقعه ﴿فَرَوْحٌ وَرِيحَانٌ وَجَنَّتْ نَعِيمٌ﴾^۲ پرسیدند گفت: ﴿رَوْحٌ﴾ یعنی نظر به وجه الله، ﴿رِيحَانٌ﴾ یعنی استماع کلام الله، و ﴿جَنَّتْ نَعِيمٌ﴾ یعنی در آن حجابی بین بنده و خدا نیست. و این همه خلاف قول مفسران است.

ابوعبدالرحمن سلمی تفسیری در دو مجلد گرد آورده که بیشتر هذیان است مثلاً در وجه تسمیه فاتحة الكتاب از قول صوفیه آورده است: «برای آن فاتح نامیده شد که اول خطاب خداوند است به پیغمبر (صلی الله علیه وسلم)» حال آنکه به اتفاق مفسران، «فاتحه» اولین سوره نیست که نازل شده همو در معنی «آمین» گوید: یعنی «قاصدین» حال آنکه «میم» در کلمه «آمین» مخفف است نه مشدد، و این اشتباه زشتی است.

و در تفسیر ﴿وَإِنْ يَأْتُوكُمْ أُسَارَىٰ تُفَادُوهُمْ﴾^۳ از قول ابوعثمان ﴿أَسَارَىٰ﴾ را به معنی «غرق در گناهان» معنی کرده و از قول واسطی «غرق در رؤیت افعال خویش»؛ و از قول جنید آورده است که قطع تعلقات، فدیة اسارت در دنیویات است، و بدین گونه معنی آیه را که در طعن بر بنی اسرائیل است از ذمّ به مدح نقل کرده است.

۱ سوره طه، آیه ۴۰. یعنی: «پس نجات دادیم ترا از اندوه».

۲- یعنی: «[در] راحت و آسایش و بهشت پر نعمت [خواهد بود]»

۳ سوره بقره، آیه ۸۵. یعنی: «و اگر اسیر شده به نزد شما می آیند، برای [آزاد کردن] آنان فدیة می دهید».

محمد بن علی گوید: ﴿يُحِبُّ التَّوَّابِينَ﴾^۱ یعنی خدا آنان را که از توبه، توبه کردند دوست می دارد! و ﴿يَقْبِضُ وَيَبْسُطُ﴾^۲ را که به معنی وسعت بخشیدن و تنگ گرفتن در مال است چنین معنی کرده: «يقبضك بإياله ويبسطك لإياله». و ﴿وَمَنْ دَخَلَهُ كَانَ آمِنًا﴾^۳ را که دربارهٔ خانهٔ خداست و عبارت سیاق خبر دارد و معنی امر؛ چنین معنی کرده: هر کس وارد حرم شود از وسوسهٔ شیطان و هواجس نفس در امان است! حال آنکه می دانیم بسا کسان وارد حرم می شوند و غرق در وسوسه اند.

ابوتراب [ظ: نخشی] کلمهٔ «کبائر» را در آیهٔ ۳۱ سورهٔ نساء، به معنی «دعاوی فاسده» گرفته، و سهل بن عبدالله ﴿وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَى﴾ به معنی «قلب» و ﴿وَالْجَارِ الْجُنْبِ﴾ به معنی نفس و ﴿وَأَبْنِ السَّبِيلِ﴾^۴ را به معنی «جوارح» گرفته. ابوبکر وراق در قضیهٔ یوسف گوید: یوسف قصد زن عزیز نکرد و قرآن صریح گفته: ﴿وَهُمْ بِهَا لَوْلَا أَنْ رَأَى بُرْهَانَ رَبِّهِ﴾^۵. هم در این سوره، محمد بن علی

۱ سورهٔ بقره، آیهٔ ۲۲۲. یعنی: «یقیناً خدا دوست میدارد توبه کنندگان را».

۲ سورهٔ بقره، آیهٔ ۲۴۵. یعنی: «خدا است که تنگدستی و گشایش میدهد».

۳ سورهٔ آل عمران، آیهٔ ۹۷. یعنی: «و هر کسیکه داخل آن بشود در امان است».

۴ سورهٔ نساء، آیهٔ ۳۶. ﴿وَالْجَارِ ذِي الْقُرْبَى﴾: یعنی: همسایه خویشاوند

﴿وَالْجَارِ الْجُنْبِ﴾: یعنی: و همسایه بیگانه و همنشین.

﴿وَأَبْنِ السَّبِيلِ﴾: یعنی: واماندگان در سفر.

۵ سورهٔ یوسف، آیهٔ ۲۴. یعنی: «و او نیز- اگر برهان پروردگار را نمی‌دید- قصد وی می‌نمود».

در آیه ۳۱: ﴿مَا هَذَا بَشَرًا﴾^۱ را چنین معنی کرده: «ما هذا بأهل أن يدعى إلی المباشرة»^۲.

زنجانی گفته است: «رعد» نعره های ملائکه است و «برق» زبانه آه ایشان و باران گریه ایشان. «حسین» درباره آیه ﴿فَلِلَّهِ الْمَكْرُ جَمِيعًا﴾^۳ گوید: چه مکر از این روشتر که در وهم آدمیان انداخته که به هر حال راهی به خدا هست حال آنکه نیست، حدوث را چه به قدم؟! مؤلف گوید: هر کس در این کلمه بیندیشد داند که کفر است و تمسخر؛ و چه عجب که این «حسین» همان حلاج است پسر منصور!

و کتاب سلمی پر است از این قسم تفسیرها، خواستم نمونه های بیشتر بیاورم اما دیدم تزییع عمر است، و این گونه تفسیر از جنس تفسیر باطنیان است و هر کس زیادت خواهد در خود کتاب سلمی بنگرد.

ابونصر سراج هم در کتاب اللّمع، از این نوع «مستنبطات» صوفیه آورده مثلاً شبلی در معنی ﴿لَوْ اَطَّلَعْتَ عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا﴾^۴ که درباره اصحاب کهف است، گوی: «لو اطلعت على الكل مما سوانا لوليت منهم فرارا إلينا»!

ابوحامد غزالی در تفسیر آیه ﴿وَاجْنِبْنِي وَبَنِيَّ أَنْ نَعْبُدَ الْأَصْنَامَ﴾^۱ که ابراهیم از خدا می خواهد خود او و فرزندانش را از پرستش اصنام محفوظ بدارد، گفته

۱ سوره یوسف، آیه: ۳۱. یعنی: «این [جوان] بشر نیست».

۲ این یکی را بد نگفته و معنی ضمین آیه همین است! و زبانحال زنان مصر که عفت و پاک چشمی یوسف را دیدند همین معنی می تواند باشد. - م.

۳ سوره رعد، آیه ۴۲. یعنی: «همه تدبیرها و نقشه‌ها در اختیار خداست».

۴ سوره کهف، آیه ۱۸. یعنی: «اگر نگاهشان می کردی، از آنان می گریختی و سر تا پای تو از

ترس و وحشت پر می شد!».

است: «أصنام» یعنی سیم و زر، زیرا مرتبه پیغمبری بالاتر از آن است که بت (به معنای مجسمه خدایان) پرستند. اما هیچ مفسری این را نگفته، وانگهی مگر نه اینکه اعراب اولاد (اسماعیل بن) ابراهیم اند، و می دانیم اکثر اعراب بت پرست بودند.

صوفیه در نفس قرآن هم به ناروا دخل کرده اند مثلاً ﴿وَلَسُلَيْمَانَ الرِّيحَ﴾ را گفته اند: «ولی سلیمان الريح» بوده است.

صوفیان که برای یک لقمه پارسایی به خرج داده اند، ببینید چه بی پروا در تفسیر دست گشاده اند. سلمی از ابوحمزه خراسانی نقل کرده است که گفت: آیه ﴿كُلُوا وَاشْرَبُوا هَنِيئًا بِمَا أَسْلَفْتُمْ فِي الْأَيَّامِ الْخَالِيَةِ﴾^۲ مگری بزرگ است، که در بهشت عده ای را با خوردن و نوشیدن از خدا مشغول دارند، چه حسرتی از این بالاتر؟

باید دانست که معنی «مکر و خدعه» که در حق خدا به کار رود، جزا دادن خدعه و مکر است؛ و لازمه قول ابوحمزه این باشد که پیغمبران در بهشت نخورند و ننوشند.

از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که هر کس تفسیر به رأی نماید، جایگاه خود را در آتش آماده سازد، و نیز روایتی است که فرمود: هر کس تفسیر به رأی کند، و لو درست بگوید خطا کرده است، حال به حکایت زیر توجه کنید:

۱ سوره ابراهیم، آیه ۳۵. یعنی: «و من و فرزندانم را از پرستش بتها دور نگاه دار!».

۲ سوره الحاقه، آیه ۲۴. یعنی: «(و به آنان گفته می شود): بخورید و بیاشامید گوارا در برابر اعمالی که در ایام گذشته انجام دادید!».

ابن خفیف از رویم روایت می کند که شبی مهتابی جمعی از مشایخ در شام با هم جمع بودند گفتند: چنین شب خوش ندیده ایم، بیایید با مذاکره در مسأله ای آن را به سر آریم، بیایید در محبت سخن بگوییم که تکیه گاه صوفیان است. و هر یک از پایه خود چیزی می گفتند، عمرو بن عثمان مکی هم در آن جمع بود برخلاف عادتش بدو بول دست داد، بیرون شد و به حیاط رفت و باز آمد. گفت: ای قوم، خاموش باشید که جواب مسأله تان اینجاست! نامه ای بر پاره پوستی یافتم بنگرید چه نوشته: «مکار مکار و کلکم تدعون حبه»^۱. راوی گوید: بعضی همان جا محرم شدند و دیگر همدیگر را ندیدند تا موسم حج در مکه.

مؤلف گوید: اگر داستان راست باشد شیطان آن نوشته را افکنده هر چند پندارند که از جانب خدا بوده است. گفتم: کاربرد کلمه «مکر» در مورد خدا یعنی «مجازات مکر» اما «مکار» خواندن خدا از جهالت و حماقت هم بدتر است. از رویم نقل است که گفت: «خداوند چیزهایی را در چیزهایی نهفته مثلاً مکرش در علمش نهفته و سرّ خدعه اش را در لطفش، و پنهانترین عقوبتهایش را در کراماتش». این پریشانگویی و گستاخی است.

از بایزید نقل است که برای دیدن برادرش می رفت به جیحون رسید، دو سمت رودخانه به هم برآمد که او بگذرد. بایزید گفت: «سیدی! این مکر نهان برای چیست، قسم به عزتت که برای این عبادتت نکردم» و بازگشت و از

---

۱ و نیز رک: سیرت شیخ کبیر ابو خفیف شیرازی، پیشگفته، ص ۹-۸۸. مترجم قدیم کتاب (ابن جنید شیرازی) شاید تعمداً خواسته صورت قابل قبولی به مطلب بدهد و عبارت بالا را چنین ترجمه کرده: «مکاران دعوی محبت می کنند» حال آنکه «مکار» خبر مبتدای محذوف است: «هو مکار» و همان معنی را می دهد که ابن الجوزی برداشت کرده و گفته: «إنی لأقشعر من ذکرها، لکنی أنبہ بذکرها علی قبح ما یتخایله هؤلاء الجهلة» (ص ۳۷۶). - م.

جیحون عبور ننمود. هم از بایزید نقل است که گفت: «هر کس خدای را شناخت در بان بهشت شد و بهشت بر او وبال شد». هم از او نقل است که گفت: عارفان در دیدار خدای تعالی دو طبقه اند برخی هر گاه خواهند دیدار کنند، بعضی یک بار ببینند نه بیش. پرسیدند: این چگونه باشد؟ گفت: چون اول بارش ببینند بازاری بهر ایشان بنهد که در آن بازار فقط صورتهای زنان و مردان فروشند، هر یک از عارفان که در آن بازار رود دیگر برای دیدار خدا باز نیاید! آن گاه چنین افزود: «در این دنیا به بازاری می فریادت و در آخرت به بازاری، پس تو هماره بنده بازار باشی».

مؤلف گوید: اینکه ثواب بهشت را سبب انقطاع از خدا پنداشته جهلی است زننده، و اگر آن بازار که بهر ثوابشان نهاده اند باعث عقوبت باشد این ثواب نباشد فریب باشد. و بایزید از کجا دانست که چنین چیزها هست؟ این نیست جز «واقعات و خواطر» نادانان، که چون «واقعه» از روی علم باشد درست باشد و چون از روی جهل همه دلبخواهی است.

هم از بایزید نقل است که بر گورستان جهودان گذشت، گفت: اینان که باشند عذابشان کنی؛ از این مثنی استخوان که قضا بریشان رفته در گذرا! هم از او نقل است که به گورستان یهود گذشت گفت: «عذوران اند» و بر مقابر مسلمانان گذشت گفت: «مغروران اند». یعنی شقاوت ازلی است و بی اختیار و انتخاب بندگان بوده است در این صورت فرعون و گنهکاران دیگر هم نباید عذاب شوند.

ابوتراب نخشی نزد امام احمد بن حنبل آمد، امام احمد می گفت: فلان روای ثقه است، فلان ضعیف است... ابوتراب گفت: یا شیخ، غیبت علما مکن! احمد گفت: این نصیحت است نه غیبت.

عبدالرحمن بن ابی حاتم کتابش: الجرح و التعديل را برای جمعی می خواند، که احوال اهل علم از ثقه یا غیر ثقه معلوم شود. یوسف بن الحسین گفت: بس کن! که من شرم دارم از این قوم که صد سال یا دویست سال است به بهشت رسیده اند و تو غیبتشان می کنی!... عبدالرحمن گریست و گفت: اگر این کلمه را پیشتر به من گفته بودند این کتاب نمی نوشتم!

مؤلف گوید: اگر ابن ابی حاتم مثل امام احمد فقیه بود جوابش را چنین می داد که اگر جرح و تعدیل نباشد از کجا روایت درست و غلط را از هم تشخیص می دهیم؟

اینان نه تنها باب علم را بستند. در دعا را هم بستند از ابوالعباس بن عطاء نقل است که گفت: هر کس بداند که خدا حالش را می داند از عرضه حاجات خود خودداری نماید.

جوانی از شبلی پرسید که چرا همیشه «الله» می گویی و «لا اله الا الله» نمی گویی؟ شبلی گفت: می ترسم از اثبات بعد از نفی؛ جوان گفت: حجت قویتر خواهم، از آن ترسم که تا به اقرار نرسیده مرا به عنوان انکار بگیرند! مؤلف گوید: فقه دقیق و استنباط ظریف را ببین!

از ابوالحسین نوری نقل است که چون صدای مؤذن می شنید می گفت: زهر مار! و چون بانگ سگ می شنید می گفت: لیبک و سعدیک! سبب پرسیدند، گفت: آن مؤذن غافل است و برای اذان مزد می گیرد رشکم می آید که نام خدا بر زبان آرد. اما این سگ بی ریا ذکر خدا می گوید که ﴿وَإِنْ مِنْ شَيْءٍ إِلَّا يُسَبِّحُ بِحَمْدِهِ﴾^۲. مؤلف گوید: فقه دقیق و استنباط ظریف را ببین! کسی ریش خود را

۱ جالب اینکه صوفیه ایران نیز با اخباریه موافقت کرده اند تا اصولیه. - م.

۲ سوره اسراء، آیه ۴۴. یعنی: «و هر موجودی، تسبیح و حمد او می گوید».

گرفته بود، ابوالحسین نوری گفت: دست از ریش خدا بردار! شکایت به خلیفه بردند خلیفه نوری را احضار کرد و پرسید: چنین گفته ای؟ گفت: آری، مگر نه همه از آن خداست و این مرد و ریشش هم از آن خداست؛ نوری پنداشته که صفت ملک، صفت ذات است. از شبلی درباره معرفت پرسیدند، گفت: هر کس بگوید: الله، الله را نشناخته که اگر می شناختند نمی گفتند. همو از کسی پرسید: اسمت چیست؟ گفت: آدم، گفت: وای بر او می دانی آدم چه کرد؟ آدم خدا را به یک لقمه فروخت! شبلی گفت: پاک است خدایی که مرا با دیوانگی از هر چه بگویم معذور داشته است!

یکی از همنشینان شبلی گفت: عزم توبه دارم، شبلی گفت: هر چه داری بفروش و قرضه‌هایت را پرداز و زنت را طلاق بده، آن شخص این کارها را کرد، گفت: اکنون اولاد خود را یتیم کن یعنی از وابستگی به تو مأیوس شوند، آن شخص گفت: کردم (گفت: اکنون برو گدایی کن، رفت و پرسه کرد) و قدری نان پاره که جمع کرده بود نزد شبلی آورد، شبلی گفت: برو بریز جلو فقرا و با هم بخورید.

از ابوالحسن خرقانی نقل است که گفت: لا اله الا الله از میان دل، محمد رسول الله از بن دندان!

شبلی در حمام پسری دید لخت، گفت: چرا عورت به لنگ نمی پوشانی؟ پسر گفت: خاموش ای بیهوده گو که اگر اهل حقی جز به حق نمی نگری و باطل نمی بینی و اگر اهل باطلی جز باطل نمی نگری و حق نمی بینی که حق مشغول حق و باطل مشغول باطل است.

غزالی در کتاب احیاء العلوم حدیث یا قولی آورده که «للربوبية سر لو أظهر بطلت النبوة، وللنبوة سر لو كشف لبطل العلم، وللعلماء بالله سر لو أظهره لبطلت

الأحكام» مؤلف گوید: بنگرید این درهمگویی و پریشانگویی را که چگونه ظاهر و باطن شریعت را مخالف یکدیگر می‌داند. و نیز غزالی آورده است که صوفی را کودکی خردسال تلف شد، گفتم: اگر از خدا می‌خواستی جان بچه ات را به تو می‌بخشید، گفت: اعتراض بر قضای الهی سخت تر است بر من از مردن فرزندم. ببینید چگونه دعا را با اعتراض در آمیخته، و عجب از غزالی که این سخن را با قبول و تحسین نقل کرده است.

جهودی نزد ابوسعید ابوالخیر آمد و گفت: می‌خواهم به دست تو مسلمان شوم. ابوسعید از جهود پرسید: حتماً می‌خواهی مسلمان شوی؟ گفت: آری. ابوسعید گفت: از مال و جان خود بیزاری می‌جویی؟ این است اسلام در نظر من. جهود گفت: آری. ابوسعید گفت: حال که چنین است نزد فلان شیخ ببریدش که بدو لا لای منافقان در آموزد (یعنی لا اله الا الله).

نظیر این حکایت است که آورده اند حسین و حسن^۱ دو پسر عیسی بن ماسر جس مسیحی می‌خواستند مسلمان شوند، نزد حفص بن عبدالرحمن برای عرض شهادتین رفتند. حفص گفت: شما رئیسان نصاری هستید و عبدالله بن مبارک امسال به حج رفته است بروید بر سر دست او مسلمان شوید که برای مسلمانان با اهمیت تر باشد. آن دو بازگشتند، تا مراجعت ابن المبارک حسین به حال مسیحیت مرد و تنها حسن توانست نزد ابن المبارک مسلمان گردد.

مؤلف گوید: این نتیجه جهل حفص بن عبدالرحمن بوده و گرنه لحظه ای اسلام آوردن آن دو را به تأخیر نمی‌انداخت؛ و البته حرف ابوسعید عجیب تر بوده.

۱ در قرون اولیه اسلامی اهل ذمه معمولاً یک نام رسمی هم داشته اند. - م.

سهل تستری به هر یک از یارانش که مریض می شدند می گفت: اگر خواستی بنالی بگو «اوه»، که این از اسماء الله است و مگو «أفرج» (گشایش و خلاص بده!) که این از نامهای شیطان است!

این بود نمونه سخنان صوفیه از تفسیرشان و فقه شان که همه نشان کثرفهمی و کم دانشی است و پر از اشتباهات. از امام شافعی نقل است که گفت: ده سال با صوفیان مصاحبت کردم و تنها از این دو کلمه سود بردم: یکی: «الوقت سیف» (زمان مثل شمشیر می برد و می گذرد) دیگر: «أفضل العصمة أن لا تقدر» (بالاترین عصمت آن است که نتوانی)!

تلبیس ابلیس بر صوفیان در شطح و دعاوی

بدان که علم، خوف می آرد و خاموشی و خود را خوار دیدن، همچنانکه بر پیشینیان خوف غالب بوده، ابوبکر (رضی الله عنه) می گفت: «کاش من مویی بودم بر سینه مومنی»، و عمر (رضی الله عنه) می گفت: «وای بر حال عمر اگر نیامرزش»، و ابن مسعود (رضی الله عنه) می گفت: «کاش پس از مرگ بر نخیزاندم»، و عایشه (رضی الله عنها) در اواخر عمر به این آیه تمثل می کرد: ﴿يَا لَيْتَنِي مِتُّ قَبْلَ هَذَا وَكُنْتُ نَسِيًّا مَنَسِيًّا﴾^۲. و سفیان ثوری هنگام مرگ به حماد بن سلمه گفت: امید می داری که چون منی را بیامرزد؟ این دانایان که چنین کلمات گفته اند از آنجاست که قرآن فرماید: ﴿إِنَّمَا يَخْشَى اللَّهَ مِنْ عِبَادِهِ الْعُلَمَاءُ﴾^۳ و پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرموده: «أنا أعرفكم بالله وأشدكم له خشية».

۱ نظیر: چگونه شکر این نعمت گزارم / که زور مردم آزاری ندارم. - م.

۲ سوره مریم، آیه ۲۳. یعنی: «ای کاش! پیش از این مرده بودم، و بکلی فراموش می شدم».

۳ سوره فاطر، آیه ۲۸. یعنی: «از بندگان خدا فقط علماء از او می ترسند».

اما بعضی صوفیه به خاطر اعمال و ریاضت‌هایشان مورد لطف قرار گرفته اند و کراماتی به ایشان اعطا شد و همان باعث شد که زبان در دعوی گشودند.

بایزید گوید: دوست دارم که روز قیامت خیمه بر بالای جهنم زنم، پرسیدند: چرا؟ گفت: می دانم که جهنم مرا بیند فسرده شود، و من رحمتی باشم خلق را. هم از او نقل است که گفت: روز قیامت بهشتیان را به بهشت برند و دوزخیان را به دوزخ؛ من از خدا خواهم که مرا به دوزخ برد، پرسیدند: چرا؟ گفت: تا خلق داند که نیکویی و لطف او در آتش نیز با اولیایش باشد. مؤلف گوید: این همان جهنم است که قرآن از حرارت و شعله آن ما را برحذر داشته، و پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرماید: «این آتشی که بنی آدم بر می افروزد یک جزء از هفتاد جزء حرارت جهنم را دارد، و آتش جهنم شصت و نه بار از این آتش شما سوزنده تر است». و هم از آن حضرت روایت است که «جهنم را بیارند با هفتاد هزار زمام بسته و هر زمامی را هفتاد هزار ملک می کشد». از عمر (رضی الله عنه) نقل است که روزی به کعب (الاحبار) گفت: قدری ما را موعظه کن و بترسان، کعب گفت: یا امیرالمؤمنین چنان عمل کن که اگر با عمل هفتاد پیغمبر در عرصه قیامت حاضر شوی باز بر خود بیم داشته باشی و افزود: «اگر از جهنم روزنه ای به اندازه بینی گاوی در مشرق بگشایند و مردی در مغرب باشد مغزش آب شود و بریزد». و افزود: «جهنم را صدایی در قیامت هست که هر پیامبر برگزیده یا فرشته مقربی بشنود و به زانو درآید و گوید: پروردگارا، من فقط خودم را به تو سپردم با دیگری کار ندارم!»

و از قول پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) آورده اند که از جبریل پرسیدم: چرا میکائیل نمی خندد؟ جبریل گفت: از آن روز که خدا جهنم را آفریده میکائیل نخندیده، و نیز اشک چشم من نخشکیده مبادا از اهل جهنم باشیم. عبدالله بن

رواحه از خوف جهنم می گریست زنش پرسید: تو چرا می گریی؟ گفت: به من خبر داده اند که وارد جهنم می شوم اما خبر نداده اند که از آن خارج خواهم شد.^۱

با این وصف، جرأت این مدعی (یعنی بایزید) را ببینید که چگونه جهنم را خوار می شمارد و خود را اهل نجات می انگارد، حال آنکه جز عده خاصی از صحابه، کسی را حتماً نتوان بهشتی شمرد^۲ و از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که «هر کس گوید: من بهشتیم، همو جهنمی است». و از محمد بن واسع نقل است که هنگام می گریست و می گفت: برادران! می دانید مرا به کجا می برند؟ برادران! می دانید مرا به کجا می برند؟ به خدا به جهنم می برند، مگر اینکه بیامرزدم.

اگر آن دعوی بایزید را که نقل کرده اند راست باشد اوج تلبیس ابلیس است. هم از قول او آورده اند که گفت: جهنم چه باشد؟ به خدا اگر جهنم را بینم به گوشه مرقعه خاموشش کنم! هر کس این بگوید زندیق است زیرا اهمیت ندادن به یک چیز حاصل انکار آن است، مثل کسی که به جن معتقد است و در تاریکی از جن می ترسد و آن کس که معتقد نیست نمی ترسد و بسا بگوید: ای جنیات، بیایید مرا بگیرید! بد نیست به چهره کسی که چنین جهنم را به تحقیر یاد می کند شمع افروخته ای نزدیک کنند، وقتی تکان خورد، بگویند: این اخگری است از آتش (جهنم).

۱ اشاره است به آیه ﴿وَإِنْ مِنْكُمْ إِلَّا وَارِدُهَا﴾ (سوره مریم، آیه ۷۱). - م. «و کسی از شما نیست مگر آنکه بر آن گذر خواهد کرد».

۲ اهل سنت روایتی آورده اند که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) ده تن از صحابه را به بهشت مژده داد، آن ده تن را «عشره مبشره» گویند. - م.

هم از بایزید نقل است که می گفت: «سبحانی سبحانی ما أعظم شأنی»، سپس می گفت: «حسبی من نفسی حسبی» اگر این نقل راست باشد بسا راوی نفهمیده (و یا کلامی را از نیمه شنیده) بسا بایزید ذکر تمجید خدا را از قول خدا بیان می نموده است. اگر غیر از این توجیه شود راه به جایی نمی برد، مثلا جعفر خلدی از جنید روایت می کند که گفت: بایزید مستهلک در شهود جلال بوده و حق وی را از شهود خودش باز داشته و جز حق چیزی ندیده پس همان را وصف کرده است. مؤلف گوید: اینها افسانه ای پیش نیست.

احمد بن سالم بصری در بصره در مجلس خود گفت: فرعون دعوی بایزید را نکرد، فرعون گفت: ﴿أَنَا رَبُّكُمْ الْأَعْلَى﴾^۱، و کلمه «رب» بر مخلوق قابل اطلاق است چنانکه گویند: «رب الدار» (= صاحب خانه) اما «سبحانی سبحانی» که بایزید گفت جز خدا را نسزد^۲. از او پرسیدند آیا یقین داری که این کلمه را بایزید گفته است گفت: آری. گفتند: ممکن است که از قول خدا حکایت می کرده مثلا اگر بشویم کسی می گوید: «لا إله إلا أنا» دانیم که دارد قرآن می خواند چنانکه از عده ای از اهل بسطام که از خاندان بایزید بودند راجع به این کلمات سؤال (که آیا بایزید چنین گفته است؟) گفتند: ما خبر نداریم.

و نیز از قول بایزید آورده اند که گفت: مدتی من گرد خانه کعبه می گشتم و او را می طلبیدم چون رسیدم دیدم که خانه کعبه گرد من می گردد؛ و نیز گفته است: در حج اول خانه را دیدم و در حج دوم صاحب خانه را و در حج سوم نه خانه را دیدم نه صاحب خانه را.

۱ سوره نازعات، آیه ۲۴. یعنی: «من پروردگار برتر شما هستم».

۲ چنانکه از قول یوسف (علیه السلام) درباره شوهر «زلیخا» همین کلمه (رب) به کار رفته.

(سوره یوسف، آیه ۲۳). - م.

و نیز از او درباره «لوح محفوظ» پرسیدند، گفت: منم لوح محفوظ.

ابوموسی دثیلی گوید: به بایزید گفتم: شنیده ام سه تن باشند که دلشان دل جبریل باشد. بایزید گفت: منم آن سه تن! پرسیدم: چگونه؟ گفت: قلبم یکی و همتم یکی و روحم یکی. گفتم: شنیده ام کسی باشد که قلبش قلب اسرافیل باشد. گفت: منم آن یک تن، همچون دریایی بنیان کن، بی آغاز و بی پایان.

و نیز آورده اند که نزد بایزید این آیه را خواندند: ﴿إِنَّ بَطْشَ رَبِّكَ لَشَدِيدٌ﴾^۱ بایزید گفت: به حیات او سوگند که بطش من شدیدتر است!

بایزید را گفتند که شنیده ایم تو از هفت تنانی، گفت: من همه هفت تنانم! گفتند: همه خلق زیر لوای محمد (صلی الله علیه وسلم) باشند، گفت: به خدا لوای من بزرگتر است از لوای محمد [صلی الله علیه وسلم]، لوای من از نور است و آدمی و پری با همه پیام آوران زیر آن باشند. همو گفت: سبحانی سبحانی ما اعظم سلطانی! مانند من نه در آسمان یافت شود و نه در زمین به صفت من کسی شناخته آید. من اویم و او من است و او اوست.^۲

هم از او نقل است که گفت: (خداوند) مرا بالا برد و پیش خویش بر پا داشت و گفت: خلق من دوست دارند که تو را ببینند، گفتم: عزیزم، من هم می خواهم که مرا ببینند. گفت: من می خواهم تو را به خلق بنمایم. گفتم: عزیزم، حال که تو می خواهی مرا به خلق بنمایی و خلق می خواهند مرا ببینند، من خلاف کردن نتوانم. پس مرا با وحدانیت نزدیکی بخش و جامه ربانیت در من بپوشان و با احدیت رفعت بده تا چون خلق تو مرا ببینند گویند تو را دیده اند،

۱ سوره بروج، آیه ۱۲. یعنی: «یقیناً خشم و مؤاخذه پروردگارت شدید و سخت است.»

۲ کسانی که طالب این گونه سخنان باشند، فصل مربوط به بایزید را در تذکرة الاولیاء عطار

تا تو باشی که می بیندش و من در کار نباشم؛ (بایزید گوید:) پس مرا بر پا داشت و مرا بیاراست و رفعت بخشید سپس گفت: به سوی خلق من بیرون شو. یک گام برداشتم و در گام دوم از هوش رفتم ندا کرد که حبیب من به من بر گردانید که ساعتی تاب دوری من ندارد.

هم از بایزید نقل است که گفت: او خواست ما را ببیند، ما نخواستیم که او را ببینیم. هم از او نقل است که گفت: خدایا، اگر در علم ازلیت گذشته که احدی از خلق را عذاب کنی، جسم مرا آن قدر بزرگ کن که کس دیگر با من در جهنم نگنجد.

مؤلف گوید: این سخن سه اشکال دارد یکی اینکه «اگر» ندارد و خدا بعضی را عذاب خواهد کرد چنانکه فی المثل از فرعون و ابولهب نام برده شده؛ دوم اینکه بایزید خود را از خدا رحیمتر انگاشته که بر کافران نیز دل می سوزاند سوم اینکه به غلط خویش را صبور پنداشته یا انگاره ای از چند و چون عذاب نداشته.

هم از بایزید نقل است که گفت: دوش با خضر در این مسأله [شاید مسأله فوق] سخن می گفتم و ملائکه می شنیدند و تحسین می کردند و خداوند هم بر حرفم عیب نگرفت. و گر نه مرا لال می کرد! مؤلف گوید: اگر نه این است که بایزید را به جنون منسوب داشته اند سزاوار بود که حرفش را رد کنیم، آخر خضر کجا بود و ملائکه کی کلامش را تحسین کردند؟ بسا حرفهای عیبناک که گوینده اش در جا عذاب نمی شود (و گاه نیز مجازات می شود). از سمنون محب نقل است که خویش را کذاب می خواند به سبب این بیت:

ولیس لی فی سواک حظٌ = فکیف ما شئت فامتحنی

(یعنی: مرا جز از تو کام نیست، هر گونه که خواهی مرا بیازمای)

و به حبس البول (شاش بند) مبتلا شد، از آن پس آرام و قرار نداشت و شیشه ادرار به دست بر در مکتبخانه ها می گردید و به کودکان می گفت: عموی دروغگویتان را دعا کنید!

مؤلف گوید: پوست آدم می لرزد، می بینی که در مقابل چه کسی اظهار تاب و توان کرده؟ این نیست جز نتیجه جهل، اگر خداشناس بود از خدا طلب عافیت می کرد نه بلا!

آورده اند که ابوالحسین نوری را مریدانش گفتند: از این همه عبادت که کرده ای و اجتهاد که ورزیده ای نتیجه ای به ما نشان بده، ماهی از رودخانه بیرون بیار که سه رطل وزن داشته باشد نه بش و نه کم. ابوالحسین دعا کرد که مولای من! اگر ماهی این چنین که خواستند بیرون نیاری خود را در رودخانه می افکنم؛ که ماهی با همان وزن بیرون آمد. گویند: جنید از او پرسید: اگر ماهی به آن اندازه بیرون نمی آمد براستی خود را غرق می کردی، گفت: آری!

این حکایت را به نوع دیگر هم آورده اند: ابوالحسین نوری گفت: از این کرامات که می گویند مرا در دل چیزی (شکی) بوده، روزی از کودکان نسی گرفتم (برای قلاب) و میان دو زورق ایستادم و گفتم: خدایا به عزت قسم اگر یک ماهی سه رطلی برای من نفرستی دیگر هیچ چیز نمی خورم (و یک ماهی سه رطلی بیرون آمد!) گویند: این را نزد جنید گفتند، گفت: بایستی ماری بیرون می آمد!

از ابوسعید خراز نقل است که گفت: بزرگترین گناه من نسبت به او، شناختن من است او را! مؤلف گوید: اگر مرادش این باشد که چون او را شناخته ام حق عبادت او را نمی توانم بگذارم، قابل قبول است و گر نه کلامی است قبیح. از

شبلی نقل است که می گفت: خدایا خلق برای نعمت تو را دوست دارند و من برای بلای تو، تو را می خواهم.

احمد بن محمد الهمدانی گوید: نزد شبلی بودیم، چون برخاستم برویم، گفت: بروید، من با شما هستم، هر جا باشید در حفظ و حراست من هستید! گویند: هنگام مرگ از شبلی پرسیدند: چگونه ای؟ گفت:

ان سلطان حبه = قال لا أقبل الرشا

فسلوه فدیته ... ما لقتلی تحرشا

هم از او نقل است که گفت: پروردگار به پیغمبر وعده داده آن قدر بدو ببخشد و ببخشد که راضی شود^۱ و به خدا سوگند که محمد (صلی الله علیه وسلم) تا یک تن از امتش در آتش باشند راضی نمی شود. شبلی سپس گفت: بعد از محمد (صلی الله علیه وسلم) من برای دیگر جهنمیان (یعنی کافران) شفاعت می کنم و احدی در دوزخ نمی ماند.

ابن عقیل ذیل این قول شبلی گوید: اما سخن اولش باطل است چه پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) برای عذاب فاجران راضی است چنانکه شرابخوار را ده بار لعنت فرموده، دیگر اینکه خود را اهل شفاعت (کردن) دانسته و اینهم باطل است، سوم اینکه در شفاعت بالا دست محمد (صلی الله علیه وسلم) را که صاحب مقام محمود است^۲ گرفته است! گذشته از اینکه خود را اهل بهشت شمرده و هر کس چنین دعوی کند طبق روایت، جهنمی است. ابن عقیل سپس

۱ ﴿وَلَسَوْفَ يُعْطِيكَ رَبُّكَ فَتَرْضَى﴾. یعنی: «و بزودی پروردگارت آن قدر به تو عطا خواهد

کرد که خشنود شوی». (سوره ضحی، آیه ۵).

۲ اشاره است به آیه ۷۹ سوره اسراء.

می گوید: به خدا اگر می توانستم شمشیر را از خون اهل بدعت سیراب می کردم؛ اکنون جز زبان و قلب خود قدرت ندارم!

از ابوالعباس بن عطاء نقل است که در قرآن نگریستم خداوند هر بنده ای را ستوده دچار ابتلایش کرده است، من هم از خدا ابتلاء خواستم، چند روزی نگذشت که از خانه من بیست و اند مرده بیرون بردند، سپس مالم رفت. راوی گوید: سپس عقلش رفت و حدود هفت سال بیخویشتن می زیست و چون به خود آمد چنین سرود:

بار ستم تو بر ندارد جز من با عشق تو صبر کس نیارد جز من!

مؤلف گوید: نتیجه جهل این مرد آن بوده که از خدا بلا طلبیده و اظهار قوت کرده و این بسیار زشت است، و نیز به خدا «ستم» نسبت داده، اگر بخواهیم حمل به صحت کنیم باید بگوییم شعر را هم در حال بی عقلی گفته است.

از علی بن ابراهیم حصری نقل است که گفت: «مرا با بلای خودم واگذارید، مگر نه شما اولاد آدمیند، آدم که خدا به دست خود بسرشت و در او روح خویش دمید و ملائکه را به سجده واداشت و بدو امری فرمود، اما او خلاف امر نمود. چون سر خم دُرد آمیز باشد تهش چه خواهد بود!» و نیز از او نقل است که گفت: زمانی قرآن می خواندم و به خدا از شیطان پناه نمی بردم، و از شیطان گفتم (یعنی وسوسه بر زبانم جاری می شد) تا کلام حق حاضر آید و برسد. مؤلف گوید: این خلاف امر خداست که به پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) می

فرماید: ﴿فَإِذَا قَرَأْتَ الْقُرْآنَ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ﴾^۱. یعنی: «پس هر گاه قرآن بخوانی، از شیطان رانده شده به خداوند پناه جوی».

به خط ابوالعباس احمد بن محمد دینوری نوشته ای یافتند بدین مضمون: «شالوده های تصوف را برکنده اند و راه آن را خراب کرده و معانی آن را با الفاظی که پدید آورده اند دگرگون ساخته، طبع پرستی را زهد خوانده اند و بی ادبی را اخلاص، و بیرون رفتن از حق را شطح، و لذت بردن نکوهید را طیبت و بدخویی را هیبت و بخیلی را زیرکی و هوسبازی را ابتلاء و روی کردن به دنیویات را (نتیجه) وصول و گدایی را کار و بدزبانی را ملامتگری نامیده اند. سیره گذشتگان قوم چنین نبود». ابن عقیل گوید: صوفیان بر اعمال حرام نامهای دیگر نهادند مثلاً گرد آمدن برای خوشگویی و آوازخوانی و خنیاگری را «اوقات» نامند. پسر بی ریش را «جوان» و معشوقه را «خواهر» و «مریده»، و رقص را «وجد» و تنبلکده را «رباط» گویند، اما این تغییر نام باعث تجویز نمی شود.

شمه ای از کارهای خلاف عقل و شرع صوفیان

از ابن الکریتی استاد جنید نقل است که جنب شد و بر تنش مرقع ضخیمی داشت و هوا بسیار سرد بود کنار دجله رفت و با همان مرقع داخل آب شد و غسل کرد و گفت: عهد میکنم که تا این مرقع خشک نشود از تن بیرون نیارم و تا یک ماه آن مرقع خیس بود.

در روایت دیگر آمده است که ابن الکریتی گفت: در شب سردی جنب شدم و در نفس خود تعلل و تأخیری در غسل کردن یافتم که صبح آب گرم می کنی و غسل می کنی، یا حمام می روی. با خود گفتم: عجباً عمری معامله با خدا دارم و امشب حقی از او برگردنم آمده، آیا رواست که شتاب نکنم و درنگ

۱ سوره نحل، آیه ۹۸.

ورزم؟ با خود سوگند خوردم که باید در رودخانه غسل کنی و با همین مرقع، و از تن بیرونش نکنی تا بخشکد به شرط آنکه آبش را فشار ندهی و در آفتاب نروی. مؤلف گوید: پیشتر اشاره کردیم که این مرقع ابن الکریتی هر آستینش یازده رطل وزن داشت، و این داستان غسلش را برای دیگران حکایت کرده که بگویند: خوب کاری کرده ای و دهان به دهان نقل نمایند حال آنکه جهالتی بیش نیست و معصیت کرده و این کار تنها جاهلان را پسند می افتد نه عالمان را زیرا هیچ کس حق ندارد خود را شکنجه کند، و انگهی از بس این مرقع ضخیم بوده چه بسا آب به همه جای بدنش نرسیده و غسلش هم درست نبوده، و در طول آن یک ماه که مرقع نخشکیده بسا از لذت خواب هم محروم شده و شاید اینکار منجر به بیماری یا مرگ می شده است.

آورده اند که زن احمد خضرویه مهریه اش را به احمد بخشید که او را به ملاقات بایزید برد. احمد زنش را نزد بایزید برد و او پیش بایزید روگشاده نشست، احمد اظهار تعجب کرد زنش گفت: من وقتی نزد بایزید نشستم همه لذایذ نفسانی را فراموش نمودم، و هر گاه به تو می نگرم کام دل را به یاد می آرم. هنگامی که از نزد بایزید بیرون می آمدند، احمد به بایزید گفت: مرا وصیتی کن، گفت: جوانمردی را از زنت پیاموز!

احمد بن ابی الحواری و ابوسلیمان با هم عهد بسته بودند که احمد، امر ابوسلیمان را خلاف نکند. روزی ابوسلیمان مجلس می گفت. احمد آمد و پرسید: تنور را آتش کردیم حالا چه کار کنیم؟ ابوسلیمان جواب نداد، احمد دوباره و سه باره پرسید. ابوسلیمان گفت: برو توی تنور بنشین! احمد رفت و همان کار را کرد. ناگاه ابوسلیمان گفت: احمد را دریابیم؛ با حاضران برخاستند و سراغ احمد آمدند دیدند وسط تنور نشسته اما آسیبی به وی نرسیده بود.

مؤلف گوید: صحت این قصه بعید است، اگر راست باشد معصیت کرده و طاعت در معصیت جایز نیست. چنانکه روایت داریم که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) عده ای را به یک مأموریت جنگی فرستاد و یکی از انصار را بر ایشان گماشت. آن مرد انصاری در راه به دلیلی بر آن عده خشمگین شد و گفت: مگر نه اینکه پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرموده است شما از من اطاعت کنید؟ گفتند: آری، گفت: هیزم جمع کنید و آتش درست کنید، آن کار را کردند گفت: حالا توی آتش بروید! عده ای حاضر شدند که بروند. جوانی از آن میان گفت: مگر ما برای پرهیز از آتش جهنم به رسول الله (صلی الله علیه وسلم) نگروده ایم؟ حالا عجله نکنید نزد آن حضرت می رویم اگر امر فرمود که در آتش داخل شوید، داخل می شویم. پس همگی نزد حضرت بازگشتند و ماجرا باز نمودند حضرت فرمود: اگر وارد آن آتش می شدید دیگر بیرون آمدن نداشتید (یعنی از آن به جهنم می رفتید)، بدانید که اطاعت فقط در کار نیک است «إِنَّمَا الطاعة فی المعروف».

ابوالخیر دثیلی گوید: نزد خیر نساج بودم زنی آمد و گفت: آن مندیلی که نزد تو آورده بودم بده، داد. زن پرسید: اجرتش چند می شود؟ گفت: دو درهم، زن گفت: الآن پول همراه ندارم فردا ان شاء الله می آرم. خیر گفت: خیر، اگر آوردی و من نبودم پول را در دجله بینداز من وقتی آمدم آنرا تحویل می گیرم. زن پرسید: چگونه؟ خیر گفت: تفتیش در این قضیه از طرف تو فضولی است، همانچه گفتم بکن! زن گفت: ان شاء الله؛ و رفت. ابوالخیر گوید: فردای آن روز آمدم، خیر آنجا نبود زن آمد و دو درهم که در پارچه ای گره زده بود آورد و خیر را نیافت، آن پارچه گره زده را در دجله انداخت؛ خرچنگی در آن بسته آویخت و در آب فرو رفت، بعد از ساعتی که خیر آمد و در دکان گشود، کنار

آب نشست که وضو بگیرد خرچنگ در حالی که آن بسته را بر پشت حمل می کرد نزدیک خیر آمد و خیر آن بسته را از پشت خرچنگ برگرفت. راوی گوید: در این موقع من به خیر گفتم که چنین و چنان دیدم، گفت: تا من زنده ام چیزی به کسی اظهار مکن.

مؤلف گوید: بعید است که این قصه راست باشد و اگر راست باشد از خلاف شرعی خالی نیست چرا که شارع تزییع مال را نهی کرده، و به آن منگر که گویند این کرامت است، خداوند با مخالفت شرع به کس کرامت نبخشد و اکرام ننماید.

آورده اند که کسی بر نوری وارد شد دید هر دو پایش ورم کرده است. پرسید: چه خبر است؟ گفت: نفس از من خرما خواست، از من امتناع و از او اصرار تا بالأخره رفتم خرما خریدم و خوردم. آنگاه گفتم: ای نفس برخیز و نماز بگزار، ابا کرد، با خدا عهد کردم که چهل روز بر زمین ننشینم جز برای تشهد! ابوحامد غزالی آورده است که یکی از شیوخ را در بدایت سلوک از شب خیزی کسالت دست می داد، بر خود الزام کرد که تمام شب روی سر بایستد تا نفس به رغبت به شب خیزی اقدام نماید. و نیز آورده است که یکی از صوفیه برای آنکه حب مال از دل برکند هر چه داشت نقد کرد و به دریا انداخت، و رسید که اگر انفاق کند غرور و ریای بخشش فرو گیردش. یکی از صوفیه کسی را اجرت میداد که در حضور جمع فحشش دهد تا نفسش به بردباری عادت کند. دیگری زمستانها در فصل طوفانی به دریا می رفت تا تمرین شجاعت نماید. عجب از غزالی است که چنین چیزها را به عنوان آموزش ذکر کرده، و پیش از این حکایات نوشته: بر شیخ است که به حال مبتدی بنگرد، اگر وی را مالی است پیش از حاجت، بگیرد و به راه خیر صرف کند و اگر منش

خود بزرگ بینی دارد وی را به گدایی در بازار وا دارد و اگر تنبل است وی را به آب آوردن و مبال شستن و با دود و خاکستر مطبخ محشور سازد و اگر پرخور است روزه فرماید، و اگر عزب است و شهوتش با روزه کم نمی شود افطارش را یک شب به آب تنها قرار دهد و یک شب به نان تنها و مطلقاً از گوشت منعش نماید.

آورده اند که یکی از اهل بسطام همیشه به مجلس بایزید می آمد، روزی گفت: استاد، من سی سال است که روزه دارم و شب زنده دار، و بترک شهوتها گفته ام، اما از آنچه تو می گویی در دل چیزی نمی یابم. بایزید گفت: اگر سیصد سال روزه داری و شب زنده داری ورزی و بترک کام دل گویی و بر این حال که می بینم باشی از این علم ذره ای نیابی. آن مرد پرسید: چرا؟ بایزید گفت: برای آنکه تو محجوب به نفس خود هستی. آن مرد پرسید: آیا این درد را دواپی هست؟ بایزید گفت: هست، اما تو نمی پذیری. مرد گفت: می پذیرم. هر چه بگویی می کنم. بایزید گفت: هم اکنون برو و سر و ریش بتراش و جامه بر کن با پلاسی بیرون آی و تو بره ای بر گردن پر از گردکان (چهارمغز)، و کودکان را به گرد خود جمع کن و با صدای هر چه بلندتر بگو: بچه ها هر کدامتان یک سیلی به من بزنند یک گردو به او می دهم! و به همان راسته بازار رو که در آن حرمت داری. آن مرد گفت: سبحان الله! از مثل من شایسته است که چنین کاری بکند؟ بایزید گفت: این «سبحان الله» نیز که گفتی شرک بوده! پرسید: چطور؟ گفت: برای آنکه محض تعظیم نفس خود گفتی، یعنی نفس من منزّه است از اینکه چنان کارها بکنم! آن مرد گفت: آن کارها را نمی توانم بکنم، راه دیگری نشان بده، باید گفت: شروع کار همان است که گفتم تا آبروی

(خیالی) تو برو و نفست خوار گردد بعد از آن می گویم که چه چیز برایست خوب است. مرد گفت: نمی توانم. بایزید گفت: من که گفته بودم نمی پذیری. مؤلف گوید: از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت داریم که مؤمن حق ندارد خود را خوار کند. از حدیث نقل است که روزی به نماز جمعه نرسید، مردم را دید که از نماز بر می گردند خود را پنهان ساخت تا نبینندش! نیز غزالی از یحیی بن معاذ نقل می کند که گفت: از بایزید پرسیدم که از خداوند درخواست معرفت کرده ای؟ گفت: بر خدا گران است که کسی بشناسد! مؤلف گوید: این اقرار به جهل است زیرا اگر مقصود معرفت به طور کلی باشد، که خدایی هست با صفات معین، که بر هر مسلمانی دانستن این اندازه واجب است؛ و گر مقصود شناختن حقیقت ذات او باشد که باز این اظهار نظر نشان جهل است.

و نیز از ابوتراب نخشی نقل کرده است که به مریدی گفت: اگر بایزید را یک بار ببینی، از هفتاد بار دیدن خدا برایست سودمندتر است! مؤلف گوید: این حرفی است چند پله بالاتر از جنون.

همو از ابن الکریتی نقل کرده است که گفت: ساکن محله ای شدم و در آن محل به نیک نام برآوردم و این در دلم اثر گذاشت. وارد حمامی شدم و آنجا لباسهای فاخری دیدم، دزدیدم و پوشیدم و مرقع خویش روی آن پوشیدم و بیرون آمده آهسته آهسته راه می پیمودم. پس مرا گرفتند و لباسها را از تنم بیرون آورده سلیم زدند و از آن پس به «دزد حمام» شهرت یافتم و آرامش پیدا کردم. غزالی می افزاید: بدین گونه خود را ریاضت می دادند که خدا از ملاحظه خلق نجاتشان دهد و از خودبینی رهایشان سازد، و صاحبان حال بسا نفس خویش را با چیزهایی معالجه کرده اند که فقیه نمی پسندد، اما صلاح

قلبشان در آن است. مؤلف گوید: تعجب من از غزالی بیشتر است تا آن جامه دزد!

علی بن بابویه از صوفیه است. روزی گوشتی خرید که به منزل ببرد، شرم داشت، پس آنگوشت به گردن آویخت و از بازار به خانه برد (تا نفس را بشکند). مؤلف گوید: این ریاضت نیست، از بین بردن شخصیت است میان مردم، و بدان می ماند که کسی کفش خویش را بر سر بگذارد!

جمعی از صوفیه خود را ملامتی نام نهاده اند و مرتکب گناه می شوند و می گویند: مقصود ما آن است که از چشم مردم بیفتیم و از جاه پرستی و ریا آسوده شویم و این نظیر آن داستانی است که کسی با زنی زنا کرد و او را آبستن ساخت گفتند: چرا هنگام انزال خود را از زن کنار نکشیدی؟ گفت: «عزل» مکروه است. گفتند: نشنیده ای که زنا حرام است! این جاهلان که آبروی خود را نزد مردم می ریزند آیا ندانسته اند که مسلمانان گواهان خدایند بر روی زمین؟

از داستانهای عجیب صوفیه یکی هم این است که ابوالحسین مدینی حکایت می کند: از بغداد به سوی نهر ناشریه بیرون شدم در یکی از قُرّای آن نهر مردی بود که به صوفیه ارادتی داشت. «یک روز به کنار شط می رفتم پاره ای خرّقه دیدم که افتاده بود دانستم که از آن درویشی است آن خرّقه بر گرفتم و از میان شط آوازی شنیدم. چون نگاه کردم ابوالحسین نوری بود که خود را در آب افکنده بود و در میان آب و گل غوصی می کرد. چون مرا بدید گفت: ای ابوالحسن، می بینی خدای تعالی با من چه معاملت می کند؟ هر روز چندین انواع بلا به من فرستد و اصناف مکاره به من رساند و به عاقبت می فرماید که آنچه جمله خلائق را تقدیر کرده ام ترا بیش از آن نخواهد بود و ترا بر دیگران

ترجیحی نیست و تخصیصی نخواهد بود، و این سخنان می گفت و می گریست. من به رفق تن او از گل شط پاک کردم و از وحل می شستم پس جامه دروی پوشانیدم و او را پیش آن مرد [که به صوفیان ارادت داشت] بردم. چون وقت شام درآمد، خلق جمله درها بستند و بر بامها رفتند و آن مرد نیز ما را به بام برد و گفت: ددگان هر شب قصد این دیه می کنند و مردم از خوف بر بامها می روند؛ و پیراهن ده بیشه ای بود که مأوای ددگان بود؛ ابوالحسین نوری چون این سخن بشنید خود را به پای برهنه در آن بیشه انداخت و تا روز آمد و شد می کرد در آن بیشه و با شیران سخن می گفت، و ما چون او را بدان صفت بدیدیم با یکدیگر گفتیم که ابوالحسین (نوری) از این بیشه خلاص نیابد. روز دیگر دیدیم که از میان بیشه به سلامت بیرون می آید و با خود ترنمی می کند. چون به نزدیک ما رسید خود را بینداخت و پایهایش هر دو مجروح گشته بود از نی بیشه که قلم تراش کرده بودند. ما منقاشی طلب کردیم و نی پاره ها از پای وی بیرون می آوردیم و چهل روز بر پای نتوانست خاست. ابوالحسن گوید که از ابوالحسین نوری سؤال کردم که این خود چه حالی بود؟ جواب داد: که چون بشنیدم که در آن بیشه شیر هست نفس خود دیدم که برمید. من از جهت کسرِ نفس خود را در آن بیشه انداختم^۱.

مؤلف گوید: آیا این همه کار دیوانگان نیست؟ و زباندرازی و گستاخیش را ببینید آنجا که می گوید: «می بینی خدا با من چه معاملت می کند؟» همین ابوالحسین نوری را دیدند سرنگون و پا در هوا چنین مناجات می کرد: مرا از مردمان رمانیدی و از نفس و مال و دنیا تهیدست گردانیدی! (راوی

۱ ترجمه این داستان از سیرت شیخ کبیر، ص ۵۹-۵۸، نقل شد. - م.

گوید: بدو گفتم: اگر راضی هستی که هستی اگر نه سر به دیوار بکوب). و نیز آورده اند که نوری ملکی داشت به سیصد دینار فروخت و بر کنار دجله نشست و آن دینارها را دانه دانه در آب می انداخت و می گفت: (ای دنیا) مرا می خواهی با اینها بفریبی؟ مؤلف گوید: اگر از فتنه آن پول می ترسید بهتر آن بود که همه را یکجا به فقیری بدهد و از تشویش برهد.

ابوجعفر دراج گوید: استادم بیرون رفت برای طهارت، من جبه اش را برداشتم و جستجو کردم چهار درهم نقره یافتم، و آن شب گرسنه خفته بودیم. چون آمد گفتم: تو چهار درهم داری و ما گرسنه ایم گفت: آن را برداشتی؟ پس بده! سپس گفت: حالا بگیرش و برو چیزی بخر بیار. گفتم: تو را به خدایی که می پرستی بگو داستان این پول چیست؟ گفت: خدا غیر از این چیزی به من روزی نکرده، قصد داشتم وصیت کنم که آن را با من دفن کنند و روز قیامت آن را به خدا مسترد نمایم و گویم: این است آنچه از دنیویات به من عطا کرده ای.

ابوجعفر حداد مدت بیست سال هر روز یک دینار کار می کرد و آن را صدقه میداد و تمام روزها روزه بود شب بین نماز مغرب و عشا از در خانه ها چیزی صدقه می گرفت و با آن افطار می کرد. مؤلف گوید: صدقه گرفتن بر کسی که تواند کسب کند حرام است، و اگر هم حلال باشد مناعت کجاست؟ پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرمود: اگر یکی از شما طنابی برگیرد و به صحرا رود و هیزم جمع کند بیارد در بازار بفروشد و از مردم بی نیاز شود به از آن است که سؤال نماید، خواه چیزی بدهندش و خواه ندهند. و هم از آن حضرت روایت است که فرمود: صدقه گرفتن بر کسی که دارد، و کسی که قوت کار دارد و سالم است، روا نیست.

از پسر شبلی نقل است که شبلی یک شب پایی بر لب بام گذاشت و پای دیگر را رو به حیاط نگه داشت و گفت: ای چشم، اگر یک لحظه پلک بر هم بگذاری خود را به پایین می اندازم؛ و بدین گونه تا صبح بیدار بوده صبح گفت: دیشب ذکر خدا از هیچ کس نشنیدم جز از یک خروس دوپولی!

ابوالعباس بغدادی گوید: ما با ابوالحسن پسر شبلی مصاحبت داشتیم یک شب ما را به میهمانی خواند، گفتیم: به شرطی که پدرت نزد ما نیاید، گفت: نمی آید. و ما به منزل او رفتیم داشتیم غذا می خوردیم که شبلی وارد شد در دو دستش لای هر انگشت شمعی، هشت شمع در دو دست؛ آمد و وسط جمع نشست. ما از او شرم و پروا داشتیم، گفت: آقایان مرا شمع و لگن شمع فرض کنید! سپس گفت: غلام من ابوالعباس کجاست؟ آن شعر را بخواند که:

و لما بلغ الحيرة حادی جملی حارا

فقلت احطط بها رحلی و لا تحفل بمن سارا

(یعنی: وقتی به حیره رسیدیم حدی خوان شترم حیران شد، بدو گفتم: بار مرا در همین جا فرود آر و اعتنا نکن به آن که رفت) و چون ابوالعباس آن شعر را تغنی کرد حال شبلی دگرگون شد، شمعها از دست بیفکند و برفت.

آورده اند که شبلی روز عید ماه رمضان مژگان برکنده و ابرو تراشیده دستمالی بر پیشانی بست و بیرون آمد و چنین می خواند:

لناس فطرٌ و عیدٌ = انی فریدٌ و حیدٌ

و نیز آورده اند که شبلی روزی در قبه الشعراء در جامع منصور نشسته بود و عده ای دورش جمع بودند، در آن میان نوجوانی بسیار زیبا بر ایشان گذشت و توقف کرد شبلی گفت: ای شیطان، از ما دور شو، آن نوجوان نرفت، دوباره گفت: ای شیطان، از ما دور شو، باز هم تکان نخورد. شبلی برای سومین بار

گفت: برو و گرنه به خدا لباس درست بر تنت باقی نمی گذارم! و آن نوجوان لباسهای بسیار گرانبها بر تن داشت، برگشت و رفت و شبلی چنین سرود: «گوشت را جلو مرغان شکاری انداخته اند، و چمن بی اختیار به آن حمله می کند ملامت می نمایند. اگر می خواستند ما صالح باشیم روی خواب تو را می پوشانیدند». [خدایا راست گویم فتنه از تست...].

گویند: پسری علی نام از شبلی مُرد. زن شبلی در عزای او موی بیرید، شبلی هم که ریش پر پشتی داشت همه را بتراشید، سبب پرسیدند گفت: آن زن برای (محبوب) مفقود گیسو بریده چگونه من برای (حبیب) موجود ریش نتراشم! و نیز آورده اند که شبلی گاه جامه گرانبهایی را از تن در می آورد و به آتش می سوزانید. یک روز عنبر بر آتش نهاد و زیر دمب خری را بخور داد! و نیز نقل است که کسی بر او وارد شد دید شکر و بادام پیش اوست و می سوزاند. سراج گفته است: «برای آنکه از یاد خدا مشغولش ندارد»، مؤلف گوید: «عذر» سراج بدتر از «گناه» شبلی است!

و نیز سراج آورده است که شبلی ملکی را فروخت و پولش را بر دیگران انفاق نمود و عیال خود را چیزی نداد. و نیز شنید که این آیه را می خوانند: ﴿اٰخْسَاوْا فِیْهَا﴾^۱، گفت: کاش من هم از مخاطبان این آیه بودم! و نیز گفته است: خدای را بندگان باشند که اگر در جهنم آب دهان بیفکنند خاموش شود! مؤلف گوید: این از همان قبیل است که بایزید گفته و هر دو از یک سرچشمه است. و نیز آورده اند که شبلی مقداری نمک در چشم می ریخت که شب نخوابد و بیدار بماند! مؤلف گوید: ظاهراً ریاضتکشی به این حالش انداخته بوده است.

۱ سوره مؤمنون، آیه ۱۰۸. «در آن [رسوا و] خوار و خاموش مانید».

ابوعبدالله رازی گوید: کسی پشمینه ای به من پوشانیده بود، بر سر شبلی قلنسوه ای دیدم که با آن پشمینه خیلی جور بود و مناسب می نمود. دلم خواست که آن کلاه نیز مال من باشد. شبلی چون مجلس تمام کرد و برخاست نگاهی به من کرد و عادتش این بود که هر گاه می خواست من دنبالش کنم چنان نگاهی می کرد. به دنبالش رفتم، تا به خانه رسیدیم گفت: پشمینه را بیرون بیار، آنرا از تن کندم با کلاه یکجا به هم پیچید و هر دو را در آتش انداخت!

غزالی نقل می کند که شبلی پنجاه دینار را در دجله انداخت و گفت: «هر کس تو را عزت نهاد خدایش ذلت داد» مؤلف گوید: تعجب من از غزالی است که چنین کاری را با لحن ستایش آورده است. پس فقاہتش کجاست؟

از بُنان نقل است که گفت: روزی خوردنی نیافتم و به حال اضطرار افتادم، در راه می رفتم پاره زری دیدم بر خاک افتاده، خواستم برگیرم. دوباره گفتم «لقطه» است و از آن گذشتم، و باز آن «حدیث» به یاد آوردم که اگر روی زمین را خون فرا گیرد مسلمان جز حلال از آن نخورد، پس باز گشتم و آن پاره زر را برداشته و در دهان نهادم. خیلی دور نرفته بودم که به حلقه طفلان رسیدم که یکیشان صحبت می کرد. طفلی پرسید: چیست علامت صدق در بندگان؟ آن گوینده پاسخ داد: آن است که پاره زر را بیفکند از دهان! بُنان گوید: زر از دهان برون افکندم. مؤلف گوید: دور افکندنش آن هم با حرفِ کودکی، خلاف شرع بوده است!

و نیز غزالی نوشته: شفیق بلخی در حالی که به گوشه عبا چیزی بسته بودند ابوالقاسم زاهد آمد، ابوالقاسم پرسید آن چیست؟ گفت: چند تا بادام است

۱ یعنی طبق قاعدة «لقطه باید دنبال صاحبش می گشت تا بیابدش، یا اصلا آن را از جایی که

برادرم داد و گفت: دوست دارم با اینها افطار کنی. ابوالقاسم گفت: ای شفیق، حال که تو به خود وعده می دهی و اطمینان می نمایی که «تا افطار زنده خواهم ماند» من دیگر با تو حرف نخواهم زد. و در را به رویش بست و درون رفت! مؤلف گوید: فقاقت دقیق را ببینید! مسلمانی را به خاطر یک عمل مباح بلکه مستحب (تهیه افطار) ملامت کرده بلکه با او قطع رابطه نموده، حال آنکه پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) قوت یک ساله عائله اش را فراهم می کرد. جهل، کار این گونه زاهدان را خراب کرده است.

احمد بن اسحاق عمانی گوید: در هند صوفی دیدم که به نام (یا عنوان) صابر شناخته می شد، صد سال از عمرش گذشته بود و همیشه یک چشمش را می بست، پرسیدم: ای صابر، صبر تو به چه حد است؟ گفت: یک بار نگاهم بر زینت دنیا افتاد، برای آنکه نظرم از آن سیراب نگردد مدت هشتاد سال است که یک چشمم را بسته و بر دنیا نگشاده ام! از زاهد دیگری نقل است که یک چشمش را به قیر پوشانیده بود و می گفت: نگرستن با دو چشم اسراف است! خداوند همگی ما را عقل سالم عطا فرماید.

یوسف بن ایوب همدانی از استادش عبدالله جونی نقل می کرد و می گفت: من این دولت از محراب نیافتم از خلا یافتم؛ روزی داشتم آبریزگاه را نظافت می کردم و می رُفتم. با خود گفتم: عمرت را در چنین کاری تلف کردی، دوباره با خود گفتم: ای نفس، از خدمت بندگان خدا عار و ابا داری؟ پس سر چاه مبال گشودم و خویش را در آن افکندم چندان که نجاست در دهانم رفت. مرا بیرون آوردند و شستند. مؤلف گوید: ببینید این بیچاره چگونه جمع شدن چند مرید را «دولت» انگاشته و آن را حاصل رفتن نجاست به دهانش پنداشته است؟ چون علم ندارد از این خبط و خطاها بسیار دارند.

آورده اند حسین بن منصور حلاج در ابتدای کارش به مکه آمد، کتانی گوید: به زحمت زیاد مرقع از او بر گرفتیم. سوسی گوید: یک شپش آن را وزن کردیم نیم دانگ وزن داشت^۱ از بس ریاضت کشیده و مجاهدت ورزیده بود. مؤلف گوید: جهل (یا بی توجهی) حلاج را در مورد نظافت ببینید تا چه حد بوده است؟ شرع حتی اجازه داده که اگر سر کسی شپش گرفت، و لو در حال احرام سر بتراشد (و کفاره ای پردازد)، و از او جاهلتر کسی است که شپش گرفتگی را ریاضت و مجاهدت می داند.

عبدالله بن مفلح گوید: درویشی نزد ما بود در جامع؛ روزی خیلی گرسنه شد گفت: خدایا یا مرا سیر کن یا پاره ای از کنگره این مسجد بر سرم بزن! در آن میان کلاغی آمد و لب کنگره مسجد نشست و آجری از زیر پایش رها شد و بر سر درویش افتاد، درویش در حالی که خون از چهره پاک می کرد رو به آسمان نمود و گفت: تو به قتل همه جهانیان هم اهمیت نمی دهی!^۲ مؤلف گوید: خدا بکشش با این استنباط! چرا دنبال کسب ویا گدایی نرفت؟

از غلام خلیل روایت است که درویشی در حال دویدن گاه بر می گشت و می گفت: شما را علیه خدا شاهد می گیریم که دارد می کشدم! و افتاد و مرد. اما صوفیه ملامتی زشت ترین حالت را که در نفس دارند آشکار می کنند و بهترین اعمال خویش را نهان می دارند و این خلاف آن چیزی است که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرماید: «هر کس مرتکب بعضی از این پلیدیها می شود باید به ستر الهی پنهانش دارد». و نیز به ماعز که نزد حضرت به زنا اقرار کرد،

۱ دانگ، یک ششم درهم سنگ است و یک درهم سنگ تقریباً معادل یک مثقال شرعی (۱۸

نخودی) است. - م.

۲ یادآور داستانهای فراوانی است که عطار در این مایه دارد. - م.

فرمود: چرا پنهانش نداشتی و اگر نهفته می داشتی بهترین بود. زمانی حضرت در راه ایستاده بود و با صفیه (زوجه خودش) صحبت می کرد، یکی از اصحاب گذشت حضرت صدایش کرد و فرمود: «بدان که این صفیه است»، این را فرمود تا آن صحابی را گمانی در دل نگذرد.

اباحتیان در پوشش صوفیان

اباحتیان برای حفظ جان، خود را بین صوفیان جا زده اند و به سه گروه تقسیم می شوند:

یکی کافران اند که خدا را قبول ندارند و یا به خدا اقرار دارند لیکن پیغمبر و نبوت را منکرند گویند: آنچه پیغمبران آورده اند دروغ و نشدنی است. اینان برای یله کردن و آزاد گذاشتن نفس در تمایلات خودش تنها راهی که برای حفظ خون خود یافته اند پوشش تصوف است، «بظاهر در صورت درویشانند و نه بر سیرت ایشان». اینان را جز شمشیر چاره ای نیست.

گروه دوم به اسلام اقرار دارند اما به تقلید مشایخ خود (بر خلاف دین) عمل می کنند.

گروه سوم شخصاً دچار شبهاتی گشته اند که به مقتضای آن در عمل اباحی شده اند. و اصل آن شبهات این است که شیطان فریشان داد که حجتها را متعارض یافتند و تمیز را مشکل و رسیدن به مقصد را از طریق علم نزدیک به محال. وصال شاهد مقصود به کوشش نیست بلکه باید روزی باشد، اینان از این رو راه نجات را بسته یافتند و کلمه «علم» را دشمن دارند و گویند: علم حجاب است و علما با علم از مقصود در حجاب مانده اند و اگر عالمی بر ایشان انکار نماید به پیروان خود گویند: این هم در باطن با ما همراهی است الا اینکه خلاف عقیده باطنی خود را نزد عوام سست خرد اظهار می نماید، و اگر آن عالم در

مخالفت اینان بجد باشد گویند: ابلهی است پابسته قید و شرع. و خود طبق شبهاتی که بر ایشان دست داده عمل کردند و اگر دقت و توجه می ورزیدند این خود عمل به «علم» است! اینکه شبهات آنان و جوابهای آنان:

شبهه اول- گویند: در تقریر ازلی عده ای اهل سعادت شده اند و جمعی نامزد شقاوت، نیکبخت بدبخت نمی شود و شقی سعید نمی گردد، و می دانیم که اعمال عبادی محض جلب سعادت و رفع شقاوت است و در حالتی که «زین پیش نشان بودنیها بوده است»، پیداست که کوشیدن ما بیهوده است، باید غم نخوریم و دل به لذت سپاریم و نفس را بر هیچ عملی جای ملامت نیست زیرا هر چه هست از پیش نوشته شده.

در پاسخ گوئیم که این رد همه شرایع است و بالاتر از آن اعتراض به خالق که اصلاً چرا ارسال رسل و انزال کتب کرده، و هر شبهه ای که به مردود شمردن کتابهای آسمانی و نادان انگاشتن پیام آوران بکشد باطل است [گفتیم که این دسته از اباحتیان اصل اسلام را اقرار دارند]. و روایت از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) در این موضوع هست که اصحاب پرسیدند: یا رسول الله، آیا توکل نکنیم؟ فرمود: «عمل کنید و هر کس برای آنچه آفریده شده، راهش آسان می شود و به آن سوق داده می شود»، یعنی مثلاً برای هر کس بچه مقدر شده، حب نکاح در دل او پدید می آید و برای هر کس نادانی مقدر شده علم دوستی از دلش برکنده می شود و برای هر کس دانی مقدر شده بر عکس. باید دانست که در انسان قدرت «کسب» هست و بابت همین ثواب و عقاب به وی تعلق می گیرد. پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) نظر اصحاب را از ملاحظه «قدر» به ملاحظه «عمل» معطوف داشت زیرا ما نمی دانیم تقدیر چگونه است و مقدر چیست اما

عمل را می بینیم، آنچه را عیان است به بهانه آنچه نهان است نمی توان ترک کرد.

شبهه دوم- گویند خداوند مستغنی از اعمال ماست و معصیت و طاعت ما بر او اثر ندارد، پس سزاوار نیست که خویش را بی فایده رنج دهیم.

در جواب گوئیم که این اولاً رد شرع است و اعتراض بر آمدن پیغمبران [و شبهه کننده به قول خودش بر اسلام اقرار دارد]. ثانیاً هر کس بر این پندار باشد که خداوند را از طاعت و عصیان من سود و زیانی است خدا را نشناخته، چنانکه در قرآن آمده است: ﴿وَمَنْ جَاهَدَ فَإِنَّمَا يُجَاهِدُ لِنَفْسِهِ﴾^۱. و جای دیگر فرموده: ﴿وَمَنْ تَزَكَّى فَإِنَّمَا يَتَزَكَّى لِنَفْسِهِ﴾^۲. پس هر کوششی نتیجه اش عاید خود ما می شود و هر تقوا و تزکیه ای به سود خود ماست، چنانکه طبیب اگر بیمار را پرهیز فرماید برای بیمار خوب است و برای طبیب تفاوت نمی کند؛ و همان طور که بدن را خوراکیهای سودمند و زیانبخش هست، اعمال و عقاید مختلف هم برای نفس همین حال را دارد. این نظر کسانی است که برای اعمال، علل و اغراضی قایلند. کسانی هم هستند که میگویند: عمل به دستورات شرع محض تعبد و اطاعت است و لزومی ندارد که افعال خدا را ارسال رسل و انزال کتب تعلیل و توجیه نماییم که «افعاله لا تعلل». وانگهی درست است که خدا از طاعت ما و معرفت ما بی نیاز است، اما همو خواسته که ما بشناسیمش و اطاعتش کنیم و ما باید امر او را در نظر داشته باشیم نه غرض از آن امر را [او از ما بی نیاز است اما ما بی نیاز از او نیستیم].

---

۱ سوره عنکبوت، آیه ۶. یعنی: «و هر کس که جهاد کند، تنها به [سود] خودش جهاد می کند».

۲ سوره فاطر، آیه ۱۸. یعنی: «و هر کس [از آلودگیها] پاک شود به سود خود پاک می شود».

شبهه سوم - گویند: اگر وسعت رحمت الهی را در نظر آریم و اینکه از بخشایش ما، هر خطابی کرده باشیم، عاجز نیست، خویش را به زحمت و حرمان از لذت دچار نمی سازیم.

در جواب گفته می شود که این هم رد کتب آسمانی و پیام آوران است و خوار داشت هشدارهای آنان در خودداری از گناهان. وانگهی همچنانکه خداوند خو را به رحمت ستوده، همو خو را «شدید العقاب» نیز نامیده است و ملاحظه می شود که انبیا و اولیا دچار عقوبت لغزشهای خود می شوند و به گرسنگی و بیماری گرفتار می آیند، و کسانی که نجاتشان حتمی است باز از خدا می ترسند چنانکه ابراهیم خلیل (علیه السلام) روز قیامت گوید: نفسی نفسی، و موسای کلیم گوید: نفسی نفسی، و از عمر (رضی الله عنه) نقل است که می گفت: وای بر عمر اگر نیامرزشدش. و باید دانست کسی مستوجب رحمت می گردد که خود را در معرض آن قرار دهد همچنانکه کارنده امید درو خواهد داشت و در قرآن آمده است: ﴿إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَالَّذِينَ هَاجَرُوا وَجَاهَدُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ أُولَئِكَ يَرْجُونَ رَحْمَتَ اللَّهِ﴾^۱، یعنی کسانی می توانند امید رحمت خدا داشته باشند که مؤمن باشند و هجرت و جهاد کرده باشند، آنان که بر گناه ورزیدن اصرار دارند چگونه «منتظر رحمت خدا» هستند. معروف کرخی گوید: «امیدواری تو به رحمت کسی که اطاعتش نمی کنی جز خذلان و حماقت چیزی نیست». در افعال خدا چیزی که دلالت بر ایمنی از مجازات گنهکاران کند وجود ندارد همچنانکه بر یأس از رحمت او هم دلیلی نداریم، پس نه یأس از لطف او خوب است و نه طمع در رهیدن از چنگ انتقام او. آن خدایی که به ربع دینار حکم

۱ سوره بقره، آیه ۲۱۸. یعنی: «یقیناً کسانی که ایمان آوردند و کسانی که هجرت کردند و در

راه خدا جهاد نمودند آنان به رحمت خدا امیدوارند».

بریدن دست را که از اشرف اعضاست داده، از کجا ایمن شده ای که فردا عذابش چنین نباشد.

شبهه چهارم - عده ای را در دل چنین افتاده که مراد از اعمال، ریاضت نفوس است و پیراستن آن از چرک و آلودگی؛ و مدتی نفس را ریاضت داده اند و چون به نتیجه نرسیده اند اعمال را رها کرده، گفتند: برای چه خویش را رنج بداریم در راه امری که برای بشر حاصل شدنی نیست.

جواب این است که مراد شرع ریشه کن کردن شهوت و غضب و سایر صفات بشری نبوده (که بگویند این ممکن نیست) زیرا این شهوت و غضب برای مصالحی آفریده شده. اگر میل به خوردن نبود آدم زنده نمی ماند و اگر تمایل به آمیزش نبود نسل ادامه نمی یافت و اگر خشم نبود انسان از موجودیت خود دفاع نمی نمود... مراد شرع واداشتن نفس است به اعتدال در شهوت و غضب، به طوری که زیانمند نباشد. در قرآن «نهی نفس از هوی»^۱ و همچنین فرو خوردن خشم^۲ ستایش شده، نه اینکه در نفس، طلب و خشم اصلاً نباشد. پس اگر کسی بگوید: مقصود از ریاضت تغییر طبیعت است حرف نشدنی گفته، مقصود شکستن حدت و شدت و شور و زور نفس هنگام غضب و شهوت است نه نابود کردن نفس. تا مانند آدم عاقل و مطلعی باشد که بداند چه بخورد و چه نخورد نه کودک نادان که هر چه پیش می آید می خورد و نمی داند چه می کند.

۱ ﴿وَنَهَى النَّفْسَ عَنِ الْهَوَىٰ﴾. یعنی: «و نفس را از هوی و هوس باز داشته باشد». (سوره نازعات، آیه ۴۰).

۲ ﴿وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ﴾. یعنی: «و خشم خود را فرو می برند و از خطای مردم درمی گذرند». (سوره آل عمران، آیه ۱۳۴).

شبهه پنجم - عده ای نیز به ریاضت ادامه داده و به جایی رسیده اند که پنداشته اند «جوهر» شده اند و گویند: اکنون دیگر باک نداریم از اینکه هر کار بکنیم، امر و نهی برای عوام است و اگر آنها نیز به مقام «جوهر» برسند از امر و نهی برهند، و گویند: حاصل نبوت، خرد ورزی و مصلحت گرایی است و مراد از آن کنترل عوام است؛ ما عوام نیستیم که در سوراخ تکلیف برویم زیرا ما «حکمت» را دریافته ایم. اینان نشانه «جوهر» شدن را در آن دانند که حمیت از میان برخیزد چنانکه اگر یکی از ایشان زن خود را با مرد بیگانه ببیند تنش نلرزد، اگر بلرزد هنوز به کمال نرسید و نفسش نمرده و «حظ نفس» در او باقی است. اینان «بیغیرتی» را که صفت مختثان است کمال ایمان دانند. در تاریخ طبری آمده است که راوندیه نوامیس خود را مباح می داشتند و مهمان را پس از پذیرایی با خوراک و نوشابه نزد زن خود می خواباندند.

در جواب این شبهه باید گفت که تا جسم باقی است احکام شرع و رسوم بندگی به جای خود باقی است که اینها برای مصلحت مردمان وضع شده. درست است که صفای قلب بر کدورت طبیعت چیره می شود اما آن کدورت بر حال خود هست و به اندک انگیزه اش به جنبش در می آید، مثل آبی که زیرش لجن است و به اندک حرکتی گل آلود می شود. و مثال طبع مانند سفینه ای است که بیست فرسنگ در خلاف جریان آب ببرند و رهایش کنند باز در سرازیر بر می گردد. هر کس مدعی تغییر طبیعت شود دروغ گفته، و هر کس بگوید: من به زنان زیبا بدون شهوت می نگرم، راست نگفته، دلیلش این است که هم اینان به لقمه ای یا دشنامی تغییر حالت یابند. پس کو آن عقل که مدعی اند حال آنکه «هوی» این سو و آن سو می کشدشان، و افسارشان به دست «هوی» است. هم از اینان کسانی هستند که با زنان مصافحه می کنند حال آنکه

پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) در بیعت با زنان دست نمیداد، و هم از اینان کسانی هستند که شنیده ایم با زنان عقد برادری می بندند و خلوت می کنند و مدعی سلامت از گناه هستند، حال آنکه همین خلوت با زن بیگانه گناه است؛ و نگاه حرام است، و کسی را از اندیشه بد رهایی نیست. چنانکه عمر (رضی الله عنه) گفته است: اگر دو استخوان پوسیده (پیرزنی و پیرمردی) خلوت یابند، قصد همدیگر می کنند! ابن شاهین گوید: از صوفیه کسانی هستند که به دعوی «خواهر- برادری» نوامیس را مباح دارند و به زن نامحرم می گویند: «بیا من و تو با هم عهد کنیم و عقد ببندیم که بر یکدیگر اعتراض ننماییم». محمد بن علی حکیم ترمذی در کتاب «ریاضة النفوس» آورده است که سهل بن علی مروزی به زن برادرش (که همخانه بودند) گفت: از من روی پوشان؛ پس از مدتی گفت: حالا هر طور می خواهی باش. ترمذی گوید: آن حرف اول، هنگامی بود که در نفس خود شهوت می یافت. مؤلف گوید: مردن شهوت در حیات آدمی محال است البته می شود که ضعیف گردد، مثلاً آدم از جماع عاجز شود اما همو از نگاه و لمس لذت می برد. گیریم این همه نیست، مگر نه اینکه شرع همگان را از نگاه حرام منع فرموده است؟ ابو عبدالرحمن سلمی آورده است که به ابونصر نصر آبادی گفتند: کسی هست که با زنان بیگانه می نشیند و می گوید: «من در دیدن ایشان از گناه معصومم» گفت: تا زمانی که بدن بر پاست امر و نهی شرعی برجاست و هر کس بر شبهة گستاخانه اقدام نماید از حرام در امان نماند. از ابوعلی رودباری پرسیدند: چه گویی در حق کسی که گوید من به درجه ای رسیده ام که اختلاف احوال در من اثر نگذارد؟ گفت: آری، رسیده باشد لیکن به جهنم! کسی نزد جنید گفت که اهل معرفت از باب نزدیکی خدا به جایی رسند که «حرکات» را ترک گویند، جنید پاسخ داد: این یعنی سقوط تکلیف؛ که

بسیار خطیر است. در نظر من آن کس که زنا ورزی می کند از گوینده این سخن (که تکلیف ساقط است، و حرکات را باید ترک نمود) بهتر است. خداشناسان دستور اعمال را از خدا گرفته اند و با عمل نزد او باز می گردند. من اگر هر سال زنده بمانم ذره ای از اعمال نیک کم نمی کنم. مگر مانعی پیش آید زیرا این معرفت را راسختر می سازد و حالت را قوت می بخشد. از ابوالحسین نوری نقل است که گفت: هر گاه کسی را بینی که مدعی حالتی است با خدا که از حد حکم شرعی بیرون می بردش، به آن کس نزدیک مشو؛ و هر گاه کسی را بینی که مدعی یک حالت باطنی است که ظاهرش بر آن گواهی نمی دهد، آن کس را در دین متهم مدار.

شبهه ششم - گروهی در ریاضت به افراط رفته و به نوعی کرامت یا رؤیای صادقانه دست یافته اند یا کلماتی لطیف بر زبانشان جاری می شود که ثمره خلوت گزینی است، و چنین می تانارند که به مقصد نایل گردیده اند و گویند: بعد از وصول، دیگر چیزی ما را زیان نرساند و هر کس را که به کعبه رسیده بیابان وردی نباید. با این تصورات، اعمال را کنار می گذارند اما مرقعه و سجاده دارند و به رقص و وجد می پردازند و سخنان صوفیانه می گویند و جوابشان همان است که گذشت.

ابن عقیل گوید: بدان که مردم از شرع خدا برآمده به جعلیات خودشان گراییده اند. مثلاً بعضی، غیر خدا را می پرستند و آن معبودها را وسیله نزدیکی به خدا انگاشته اند. بعضی دیگر موحدند اما عبادات را دور افکنده گویند اینها برای عوام وضع شده که معرفت ندارند. حال آنکه در قرآن آمده است: (

وَيَحْذَرُكُمُ اللَّهُ نَفْسَهُ (آل عمران: من الآية ۲۸)^۱. یعنی: «و می ترساند شما را خدا از خود». و باید دانست که عبادات غالباً اقتضای انس گرفتن با هموعان و نیز روی کردن به جهات و ابنیه بخصوص دارد اما این منافی روح ایمان و نظر داشتن به توحید خالص نیست چنانکه در قرآن آمده است: ﴿لَيْسَ الْبِرُّ أَنْ تُوَلُّوا وُجُوهَكُمْ قِبَلَ الْمَشْرِقِ وَالْمَغْرِبِ وَلَكِنَّ الْبِرَّ مَنْ آمَنَ بِاللَّهِ﴾^۲. یعنی: «نیکی این نیست که روی‌های خود را بطرف مشرق و مغرب بر گردانید. بلکه نیکوئی این است که: کسی بخدا...». و نیز دربارهٔ قربانی آمده است: ﴿لَنْ يَنَالَ اللَّهُ لُحُومَهَا وَلَا دِمَاؤُهَا﴾^۳. یعنی: «هرگز گوشت‌ها و خون‌ها (ی قربانیان) به خدا نمی‌رسد. ولی تقوا و پرهیزکاری شما است که به خدا می‌رسد». تکیه باید بر مقاصد باشد اما صرف شناخت هم کافی نیست و باید شعائر و ظواهر رعایت گردد، بر خلاف آنچه صوفیان شطاح و باطنیان ملحد گفته اند^۴.

چون صوفیه اطلاع شان بر شرع محدود است از ایشان حرفها و کارهای ناروا سر می‌زند، و کسانی که صوفی نیستند و خود را به ایشان مانند کرده‌اند به آنان تاسی و تشبه می‌نمایند، این است که صوفی صالح نادر است و نه تنها علما بلکه مشایخ عرفا نیز صوفیه را نکوهیده‌اند. آورده‌اند که کسی نزد امام مالک گفت: صوفیه دیار ما جامه‌های نفیس یمنی می‌پوشند و چنین و چنان می‌کنند. مالک گفت: آن وقت ادعای اسلام هم دارند، این بگفت و چنان به خنده

۱ سوره آل عمران، آیه ۲۸.

۲ سوره بقره، آیه ۱۷۷.

۳ سوره حج، آیه ۳۷.

۴ در اینجا مؤلف حکایتی سخیف راجع به ابن خفیف نقل کرده که از ترجمه آن صرف نظر

افتاد که به پشت غلتید. یکی از حاضران خطاب به گویندهٔ اول گفت: وای بر تو، که فتنه ای بزرگتر از تو به این شیخ ندیده بودیم، ما به یاد نداریم که شیخ این گونه بخندد.

از امام شافعی نقل است که گفت: اگر کسی صبح صوفی شود، ظهر نشده احمق می گردد؛ و نیز نقل است که گفت: هر کس چهل روز با صوفیان بنشیند عقلش به جا نمی ماند، و همو صوفیه را «گرگان ریگستان» نامیده است.

احمد بن ابی الحواری از ابوسلیمان دارانی نقل می کند که گفت: صوفی نیک ندیدم جز عبلة بن مرزوق؛ و گفت: مرا دل بر صوفیه می سوزد!

یونس بن عبدالاعلی گوید: صوفی خردمند ندیدم جز ادریس خولانی (سلمی گوید: ادریس از مشایخ مصر است پیش از ذوالنون). و نیز از یونس بن عبدالاعلی نقل است که می گفت: سی سال با صوفیه نشستم و جز مسلم خواص، خردمندی در ایشان ندیدم.

از یحیی بن معاذ نقل است که گفت: از صحبت سه گروه پرهیزید: عالمان غافل، فقیران تملق گو و پشمینه پوشان جاهل.

پیشتر گفتیم که فقیهان مصر بر ذوالنون به سبب سخنانی که میگفت انکار نمودند، و نیز فقیهان بایزید را از بسطام بیرون کردند، همچنانکه ابوسلیمان دارانی را بیرون کردند. احمد ابی الحواری و سهل تستری از دست فقیهان گریختند. این همه از آن جهت بود که گذشتگان از اندک بدعتی می رمیدند و به پیروی از سنت، بترک بدعت می گفتند. آورده اند که جمعی از فقیهان به مجلس ترحیم فقیهی در یکی از رباطها رفتند. ابوالخطاب کلوذانی فقیه آمد و بر در رباط ایستاد و گفت: بر من گران است که وارد این رباط شوم، هر گاه اساتید ما

و مشایخ قدم ما را در این رباط میدیدند چه می گفتند؟ راوی گوید: بدو گفتم: پیشینیان آن طور بودند، اما حالا گرگ و میش آشتی کرده اند.

مؤلف گوید: به خط ابن عقیل دیدم که در نکوهش صوفیه نوشته بود: آنان تنبلکده رباط را بر مسجد گزیده اند و از مساجد بریده، و رباط نه مسجد است نه خانه است نه کاروانسرا. و در آن رباطها به تن پروری و بیکارگی می گذرانند و خود را مثل حیوان فربه می کنند و به خور و خواب و رقص و آواز می پردازند و مرقعهای رنگین و دستارهای خوش نمود که دل زنان و نوجوانان را بر باید می پوشند و در هر خانه ای قدم بگذارند دل زنان را از شوهران بگردانند. و معیشتشان از اعانه و هدایایی ستمگران و تبهکاران و غاصبان از قبیل لشکریان و باج گیران است. نوجوانان بی ریش را برای همنشینی به مجلس سماع می کشانند و آنان را شمع بزم خویش می سازند، و با زنان بیگانه به بهانه خرقة پوشانیدن رفت و آمد می کنند و این را حلال می دانند. تقسیم کردن جامه های چاک زده در بزم سماع را واجب انگارند، طرب را «وجد» نامد و میهمانی را «وقت» و غنا را «قول» و جامه مردم بردن را «حکم» نامند و نیز تا وعده دعوت دیگری نگیرند از خانه میزبان بیرون نروند و این را واجب دانند؛ و هر کس این را از روی اعتقاد گوید: کافر است و فاسق [زیر از خود: «واجب» تراشیده و حرام می خورد]. خنیاگری با نی را مایه قربت خدا انگارند و بساط غنا و سماع را محل استجاب دعا پندارند که این نیز کفر است زیرا ارتکاب مکروه یا حرام را باعث نزدیکی خدا دانسته اند.

و نیز خود را تسلیم شیخ می کنند (به اصطلاح: سر می سپارند) و اگر کسی چون و چرا ورزد گویند: بر شیخ اعتراض روا نیست هر چند کارهایی باشد که بد بودنش آشکار است مثلا اگر پسری را ببوسد گویند: از مهربانی است، و اگر

با زن بیگانه خلوت کند گویند: دخترش حساب می شود و خرقه پوشیده است، و اگر جامه کسی را بی رضایت او به دیگری ببخشد گویند: حکم خرقه است! و اینها درست نیست زیرا هیچ «شیخ» (پیر) که داخل تکلیف نباشد نداریم، تازه دیوانه و کودک را هم تأدیب می کنیم و حیوانات را از باب تنبیه می زنیم و این در عوض عتاب در خطاب است. اگر شیخی باشد که وی را به حال خود واگذارند، «ابوبکر» (رضی الله عنه) است اما همو می گفت: «هرگاه کژ شدم راستم کنید» (إن اعوججت فقومونی) و نمی گفت: تسلیم شوید و قبول کنید! حتی صحابه بر پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) اعتراض می نمودند، و ملائکه به خداوند گفتند: ﴿أَتَجْعَلُ فِيهَا مَنْ يُفْسِدُ فِيهَا وَيَسْفِكُ الدِّمَاءَ﴾^۱. و موسی (علیه السلام) به خداوند جل جلاله گفت: ﴿أَتَهْلِكُنَا بِمَا فَعَلَ السُّفَهَاءُ مِنَّا﴾^۲. یعنی: «آیا ما را به خاطر گناهی بیخردان ما مرتکب شدند، هلاک می کنی؟».

اینکه هر چه «پیر» می گوید بی چون و چرا باید پذیرفت، به رعایت خاطر پیشکسوتان است و سلطه بر نوآمدگان و مریدان و قرآن این را نکوهش کرده: ﴿فَاسْتَخَفَّ قَوْمَهُ فَاطَاعُوهُ﴾^۳. یعنی: «(فرعون) قوم خود را سبک شمرد، در نتیجه از او اطاعت کردند». فرعون از سبک عقلی رعایایش سوء استفاده کرده ایشان را به اطاعت خود در آورد. و آن کلمه که صوفیان گویند: «بنده چون به معرفت رسید، هیچ کار بدو زیان نرساند» بالاترین زندقه است چه به اتفاق فقیهان هر چه شناخت بالاتر باشد تکلیف سخت تر می گردد همچنانکه بر انبیاء در صغایر

---

۱ سوره بقره، آیه ۳۰: (آیا در زمین کسی قرار می دهی که در آن فساد می کند و خون می ریزد...؟). - م.

۲ سوره اعراف، آیه ۱۵۵.

۳ سوره زخرف، آیه ۵۴.

هم تنگ گرفته می شود. پس ما را به خدا گوش به این بیکارگان مدعی تو خالی ندهید که دراعه کارگزاران حکومت را با پشمینه پوشی یکجا دارند و اعمال افسار گسیختگان ملحد را با رقص و ساز و آواز و بی اعتنایی به شرع با هم آرند. زندیقان را جرأت رد کردن شریعت نبود تا صوفیه آمدند و آیین هرزگی آوردند و بنیاد ولنکاری نهادند. نخست اینکه تفاوت اسم «حقیقت و شریعت» در میان آوردند، حال آنکه شریعت قوانینی است که خدا بر مصلحت خلق وضع فرموده و حقیقت چیزی جز آن نیست و هر چه جز آن باشد و سوسه شیطانی است و هر کس حقیقت را خارج از شریعت بجوید فریبخورده ای بیش نباشد. صوفیان با این حرفها دل آدمهای شاد را ربودند و از اموالشان بهره بردند (حال آنکه فقیهان را آن اندازه بهره مالی نیست، زیرا فقیه مثل طیب است و خرج کردن برای دوا و درمان سخت است ولی خرج کردن برای مطربگان آسان است).

اما دشمنی صوفی با فقیه بزرگترین بی دینی است، فقیه ایشان را از گمراهی و تبهکاری باز می دارد، و حق سنگین است همچنانکه زکات دادن سخت است اما به مطربه و شاعر مداح آسان بذل می کنند و بر همین قیاس است دشمنی صوفیه با اهل حدیث.

صوفیان برای برطرف کردن عقل به جای شراب از حشیش و معجون استفاده می کند و خنیاگری ممنوع را «سماع و وجد» نامیده اند حال آنکه وجد کردن به طوری که عقل را برطرف کند حرام است. خداوند شریعت را از شر اینان حفظ فرماید و دلیلی بر باطل بودن اینان روشنتر از این نیست که دنیاداران و اشخاص اهل دنیویات به اینان گرایش دارند همچنانکه به مطربان و رقاصان آوازخوانان.

ابن عقیل می افزاید: اگر کسی بگوید که اینان پاک جامه اند و خوش ظاهر و اهل محراب، گویم: نتوانند که وسیله جذب قلوب را از کف بنهند، که در آن صورت عیششان پایدار نماند. وانگهی، اگر پاکیزگی ظاهر طفیلیان و مخشان بغداد را بنگری و خوشخویی مطربگان را بینی دانی که آن (لطف اخلاق صوفیان) از مقوله فریبکاری و سبکساری است زیرا آدمیان را یا به رفتار می توان فریفت یا به گفتار؛ و چون اینان را دانش بایسته و رفتار شایسته نیست با زبان مالداران را می فریبند. و باید دانست که رعایت تکلیف سخت است مخصوصاً بر ولنکاران و افسار گسیختگان که نواهی شرع را خوش ندارند، و هیچ گروهی بر شریعت زیانمندتر از متکلمان و صوفیان نباشد که متکلمان عقاید عامه را با شبهات عقلی تباه می سازند و صوفیان با اعمال خود قوانین ادیان را خراب می کنند و بطالت و خنیاگری را رواج می دهند. و پیشینیان شایسته ما چنین نبودند، بلکه در عقاید تسلیم محض بودند و در اعمال بسیار جدی. نصیحت من به برادران دینی این است که به سخن این دو گروه گوش ندهند که آخر کار صوفی شطاحی است و پایان راه متکلم شکاکی! ابن عقیل می افزاید: و باز متکلم بهتر است که باشد شک را بزداید اما صوفی بر پندار تشبیه بیفزاید. و کلام صوفیان بیشتر اشارت است به برداشتن وسایط نبوت، همچنانکه درباره ارباب حدیث به طعنه می گفته اند: مسکینان علم خود را از مردگان گرفته اند و ما از زنده ای که نمیرد! در نبوت زباندرازی کرده برواقتات (= آنچه در دل افتند) تکیه می نمایند، زیرا آن که می گوید: «حدثنی قلبی عن ربی»^۱، به صراحت خویش را از پیام آور بی نیاز می شمارد؛ و آن که «نقل» را

۱ سخنی است منسوب به بایزید بسطامی. - م.

تحقیر می کند در واقع امر شریعت را معطل می گذارد (زیرا کار شرع بی حدیث نمی گذرد).

آن که میگوید: «حدثنی قلبی عن ربی» از کجا اطمینان دارد که القائات شیطانی را الهامات یزدانی نپنداشته است؟ چرا کلام رهنمای معصوم را بگذارد و بر چیزی تکیه کند که از وسوسه ابلیس مصون نیست؟ ابن عقیل می افزاید: خروج کنندگان بر شریعت بسیارند اما خداوند با راویان و محدثان اصل شریعت را حفظ می کند و با فقیهان معانی شریعت را؛ و فقیهان سلاطین علما هستند که نمی گذارند دروغسازی سربلند کند. ابن عقیل سپس چنین می گوید: معروف است که خدا چون خواهد خانه تاجری را ویران سازد، آن تاجر با صوفیان می نشیند؛ من می گویم: خانه دینش هم خراب خواهد شد چرا که صوفیان خرقة پوشانیدن به زن نامحرم را جایز دانند و در مجلس سماع و طربشان بسا مغازلات در میان می آید و عاشق و معشوق به عنوان دعوت (= میهمانی صوفیه) خلوت بیابند، و یا کسی دلدادۀ دیگری گردد و دلی زنی از شوهرش برگردد و اگر آن شوهر به این امر راضی باشد که دیوث است و اگر زن را محدود و محبوس نماید، زن گوید مرا بگذار تا نزد آن که به من خرقة پوشانیده روم! و اینکه می گویند: فلانه زن از دست فلان شیخ خرقة پوشیده و از دختران او شده، کلمه ای است خطا و بازیچه گونه؛ اما این را از «مقامات الرجال» شمرده اند و سالهای سال اجرا شده و سابقه ای پیدا کرده و حرارت کتاب و سنت در دلها کاهش یافته است. این بود خلاصه ی از سخنان ابن عقیل که ناقدی باریک بین و فقیه بوده است.

ابوبکر عنبری درباره صوفیه گفته است:

«به تأمل نگریستم تا مدعیان برده یا آزاد را بیازمایم / بیشترشان را سرابی دیدم که منظره اش از دور شکوهمند است / ندا کردم که ای قوم معبود شما کیست؟ هر یک در حد خود اشارتی کرد^۱ : / بعضی نفس پرست بودند و به قید سوگند بالاتر از آن چیزی نمی شناختند؛ / بعضی خرقه مرقع می پرستیدند و بعضی مشکوله ای از پوست را / و بعضی هوی پرست بودند - که هوی پرست عاقل نیست- / و کسانی مدعی سختکوشی در عبادت که «وقت» شان لباسشان است، و اگر از دست برود شب بدی را به صبح می رساند / و سماع دوستی که گوش به انواع سرود سپرده است و به آهنگی زار می نالد یا چون شیر می خروشد / و جامه کهنه می درد تا نو بپوشد / و خود را به آتش می افکند تا شکم چرانی کند. / زهی از این مردان! آیا شیطان از اینان چه انتظار دیگری داشت؟ / به انواع جنون گیجشان کرده و از دیوانه، زنجیری کم دارند / سوگند به خدا که اینان خداشناس نیند بلکه منکرند...» الخ.

و حسن بن علی بن سیار چنین سروده است:

«مردمانی ظاهر اصلاح دیدم مشکوله بدوش و اهل دعا / عزلت گزیده از مردمان در مساجد ؛ پرسیدم: اینان کیانند؟ گفتند: اهل توکل / صوفیانی هستند راضی به قضا و سر به حکم خدا فرود آورده / گفتم: حال که چنین است، انسان راستین اینها هستند و دیگران اراذلند / و مدتی خدمتگزار آنان بودم تا به تحقیق دریافتم که پست همتانند؛ /

۱ یادآورد شعر عرفی شیرازی است: حرم جویان دری را می پرستند / فقیهان دفتری را می

پرستند... (تا آخر غزل). - م.

طلبخوارانی که لباس شهرت^۱ (انگشت نشان) می پوشند / از بزرگشان
 پرس و امتحان کن، خیال نمی کنم واجباتش را بداند / اما درباره آهو
 چشمان نازنین سؤال کن، می بینی که وارد است / علم آنان در
 جلساتشان به شیوه اوباش فروپایه بی مایه / عبارت است از چند
 اصطلاح که عکس واقعیت است / پشمینه پوشیده اند تا به خیری دست
 یابند اما پشه های موزی (یا: گرگان شریر) اند و بدترین در نوع خود /
 کسب معاش را کنار گذاشته اند تا با شکم چرانی مردم را بیچاره کنند /
 و این نه از پاکدامنی و وارستگی است بلکه به خاطر تن آسایی و تنبلی
 / به فریفته آنان از قول من بگوی: توبه کن که آنان اهل باطل و بطالت
 اند / از کلام ایشان به خدا استغفار جوی و دیگر به همنشینی جاهلان
 برنگرد».

صوری از قول بعضی اساتید خود آورده:

«اهل تصوف (راستین) رفتند و جز دروغی نمانده / تصوف تبدیل شده
 است به نعره کشیدن و وجد نمودن و دام نهادن / (اما) نفست به تو دروغ گفته،
 این سنت قابل پیروی نیست...».

و ابوزکریا تبریزی (خطیب) این شعر را از ابو العلاء معری آورده^۲:

زعموا بأنهم صفاوا لمليکهم   کذبوک ما صافوا ولكن صافوا
 شجر الخلاف قلوبهم ويح لها   غرضی خلاف الحق لا الصفصاف

۱ در قسمت «لباس صوفیه» به اقوال مربوط به نهی از «لباس شهرت» اشاره شده است. - م.
 ۲ از اشعار مصنوع است. در بیت اول جناس اشتقاق و در بیت دوم ایهام به کار برده، حاصل
 معنی این است که صوفیان مدعی صفا هستند اما منحرفند و در دلهایشان درخت خلاف
 روییده نه بید مجنون! - م.

و نیز در این معنا شعری بدین مضمون از شاعری روایت کرده اند:
 آن صوفی طبلخوارهٔ منگ از بنگ و ساوس و هوی دنگ
 بدکاره و پرخور و فضولی شطاح و مباحی و حلولی
 همچون خرکِ علف چریده مستک شده و زجا پریده
 دستک زن و پایکوب و رقصان دعوی بکند ز عشق یزدان^۱

---

۱ مقایسه شود با تمدن اسلامی در قرن چهارم، آدام متز، ترجمهٔ علیرضا ذکاوتی قراگزلو،

امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۶۴، ج ۲، ص ۳۲۶-م.

باب یازدهم

در تلبیس ابلیس بر اهل دین از راه کرامات نمایی

پیشتر گفتیم که هر قدر انسان جاهلتر باشد تسلط بر وی به همان نسبت بیشتر است و هر قدر داناتر باشد تسلط ابلیس بر وی کمتر. از عبادت پیشگان کس باشد که در ماه رمضان شبی روشنایی در آسمان بیند و گوید: «ليلة القدر» را دریافتم، و اگر در ماه رمضان نباشد گوید: در آسمان بر من گشوده شد. چیزی برایش پیش می آید آن را کرامت می پندارد و بسا آن چیز اتفاقی بوده یا از طرف خدا برای امتحان آن شخص بوده و یا از ترفندهای ابلیس بوده است؛ و بر خردمند شایسته نیست که با این گونه امور بیارامد هر چند کرامت باشد. پیشتر از قول مالک بن دینار و حبیب عجمی آوردیم که شیطان با قراء بازی می کند همچنانکه کودکان با گردکان!

شیطان حتی بعضی زاهدان ضعیف النفس را با نوعی کرامت نمایی فریفته و به ادعای پیغمبری انگیخته است. حارث (کذاب) از اهل دمشق، و مولای ابوالجلاس بود و پدرش در «غوطه» سکونت داشت. و حارث چنان عبادت پیشه و پارسا بود که اگر جامه زرین هم می پوشید زهدش از ورای آن آشکار بود و چون شروع به حمد خدا می نمود چنان سخن می گفت که سابقه نداشت. به پدرش نامه نوشت که: «مرا دریاب! در خود چیزها می بینم که بیم دارم از جانب شیطان باشد» پدرش در جواب نوشت: «پسرم بدانچه امر شده روی آور که شیطان طبق گفته قرآن: بر بهتانگر گناهکار نازل می شود، و تو نه بهتانگری

۱ ﴿هَلْ أُنَبِّئُكُمْ عَلَىٰ مَن تَنَزَّلُ الشَّيَاطِينُ * تَنَزَّلُ عَلَىٰ كُلِّ أَفَّاكٍ أَثِيمٍ﴾. (سوره شعراء، آیات ۲۲۱-۲۲۲).

یعنی: «آیا به شما خبر دهم که شیاطین بر چه کسی نازل می شوند؟! آنها بر هر بهتانگر

گناهکار نازل می گردند».

نه گناهکار». پس حارث شروع کرد در مساجد یک به یک مردان را تبلیغ کردن و عهد گرفتن که رازش را فاش نکنند، و بعضی کارهای شگفت آور بدیشان نشان داد. مثلاً به مرمر مسجد با دست ضربه ای می زد و آن مرمر تسبیح می گفت، و نیز در زمستان میوه تابستانی به ایشان می خورانید، و نیز می گفت: بیاید برویم فرشتگان را به شما نشان بدهم و آنان را به دیر مران می برد و مردانی اسب سوار بدیشان می نمود. کار او شهرت یافت و آشکار شد و یارانش بسیار شدند تا خبر به قاسم بن مخیمه رسید و او نزد قاسم گفت که من پیام آورم! قاسم گفت: دروغ می گویی ای دشمن خدا! ابوادریس به قاسم گفت: بد کردی که با او نرمی به خرج ندادی، اکنون می گریزد؛ و از آنجا برخاسته خود را به عبدالملک رسانید و داستان باز نمود، عبدالملک به طلب حارث کس فرستاد اما نتوانستند بر او دست یابند. و عبدالملک به عنبیره [؟] رفت و احتمال می رفت که لشکریان وی پیرو حارث شده باشند. حارث به بیت المقدس گریخت و آنجا مخفی شد و مریدانش، افراد را (برای بیعت) نزد او می بردند. تا آنکه یک مرد بصری وارد بیت المقدس شد. او را نزد حارث بردند، حارث پس از بیان حمد خدا گفت: من پیغمبرم! مرد بصری گفت: حرفهایت خوب است، اما در پیغمبریت تأمل دارم. بار دیر نزد او رفت و حارث همان دعوی باز نمود مرد بصری گفت: در کار تو نظر کرده ام و اندیشیده ام، حرفت به دلم نشست و به تو ایمان دارم. حارث را خوش آمد و دستور داد که هر وقت مرد بصری آمد مانع دخول وی نشوند، و مرد بصری نزد او رفت و آمد می کرد تا راه درون شد و بیرون شد و گریزگاهش را بلد شد. سپس از حارث اجازه مسافرت خواست، حارث گفت: کجا؟ گفت: به بصره می روم که در آنجا نخستین داعی و مبلغ تو باشم! حارث اذن داد و مرد بصری مستقیم نزد

عبدالملک آمد و خلوت طلبید، عبدالملک خلوت کرد و او را نزد تخت خویش خواند و پرسید: چه می خواهی بگویی؟ گفت: خبر حارث را دارم! عبدالملک خودش را از تخت به زیر افکند و گفت: کجاست؟ مرد بصری گفت: حارث در بیت المقدس است و من راه ورود و خروج نهانگاه وی را بلد شده ام و ماجرای خویش را با حارث باز گفت. عبدالملک گفت: تو را مأمور گرفتن او می کنم. و تو از این لحظه امیر بیت المقدسی! هر چه می خواهی بخواه. مرد گفت: عده ای را که زبان (عربی) نمی دانند تحت امر من قرار بده. عبدالملک چهل مرد فرغانه ای را تحت امر او قرار داد، و نامه ای به حاکم بیت المقدس نوشت که از امروز امیر تو فلان کس است (یعنی مرد بصری) تا وقتی آنجاست در هر چه گوید اطاعتش کن! مرد بصری به بیت المقدس رفت و نامه را به حاکم شهر نشان داد، حاکم گفت: هر چه می خواهی بگو، گفت: مردان خود را بفرمایی تا هر یک شمعی در دست گیرند و در تمام گوشه و کنار بیت المقدس و کوچه های آن پراکنده شوند و چون تو فرمان دهی شمعها را برافروزند، حکم چنان کرد که او گفته بود. مرد بصری آنگاه به منزل حارث رفت و در زد و گفت: از «پیغمبر خدا» برای من اذن دخول بگیر! دربان گفت: تا صبح اجازه نیست، گفت: به «پیغمبر» بگو که من از شوق دیدار وی نماز نخوانده به اینجا آمده ام! دربان رفت و پیام رساند، حارث گفت: در بگشایید؛ تا در گشوده شد، بصری فریاد زد شمعها را روشن کنید! و همه محیط مثل روز روشن شد. مرد بصری به مأموران خود گفت: هر کس خواست عبور کند بگیریدش. و خود وارد خانه شد و آنجا که احتمال می داد حارث هست رفت، اما حارث آنجا نبود و مریدانش می گفتند: پیغمبر به آسمان صعود کرد! مرد بصری به سردابی که حارث برای چنین مواقع ساخته بود رفت و در سوراخی او را یافت از

لباسش گرفت و بیرون کشید و به فرغانیان همراهش گفت: این را ببندید، بستند؛ و هنگامی که نزد عبدالملک می بردندش، گفت: ﴿اتَّقُوا رَجُلًا أَنْ يَقُولَ رَبِّيَ اللَّهُ﴾^۱ یکی از فرغانیان گفت: این کرامت ما بود تو هم اگر کرامتی داری بنمای! و چون نزد عبدالملک رسید دستور داد مصلوبش کردند و به مردی گفت که با حربه (نیزه کوتاه یا کارد بلند) بزندش، اما حربه به دنده حارث فرود آمد و منحرف شد، حاضران فریاد برداشتند که سلاح در انبیاء الله کار نمی کند! مردی از مسلمانان نزدیک رفت و حربه را میان دنده هایش زد و کارش را بساخت. آورده اند که خالد بن یزید بن معاویه [معروف به حکیم بنی امیه] بعداً به عبدالملک گفت: اگر من نزد تو بودم نمی گذاشتم او را بکشی، عبدالملک پرسید: چرا؟ گفت: برای آنکه بی گرفتار «مذهب»^۲ بود و اگر به وی گرسنگی داده می شد آن «مذهب» برطرف می گردید و ترکش می کرد.

---

۱ سوره غافر، آیه ۲۸. یعنی: «آیا می خواهید مردی را بکشید بخاطر اینکه می گوید: پروردگار من «الله» است».

۲ مصحح کتاب، خیرالدین علی، این کلمه را نفهمیده و به «عقیده و روش» معنی کرده حال آنکه طبق خرافات عرب، «مذهب» شیطانی است که به خدمت عبادت پیشگان در می آید و آنان را می فریبد و عجایب نشان می دهد تا دچار عجب شوند و در خود گمان کرامات برند، چنانکه آورده اند مردی مهمان زاهدی شد و چند روز نزد او بود و هر شب هنگام افطار چراغ و خوان و خوراکی حاضر می شد بی آنکه در آن صومعه بجز آن زاهد کسی باشد و مهمان در شگفت شد و از زاهد سبب می پرسید و زاهد از پاسخ طفره می رفت تا پس از اصرار مهمان زاهد گفت: «شیطانی هست که اینها را می آورد و می خواهد من این را بر کرامات خود حمل کنم اما من میدانم که اینها از شیطان است» تا این را گفت آن چراغ خاموش گردید و آن افسون زایل شد. (رک: عجائب المخلوقات و غرائب الموجودات، زکریا قزوینی (متوفی ۶۸۲)،

طبق روایت دیگری وقتی حارث را نزد عبدالملک می بردند او را به زنجیری بسته بودند. در راه دوبار آیه ای خواند که زنجیر از دست و گردنش فرو افتاد، و نیز هنگامی که مصلوبش کردند و حربه در او کار نمی کرد عبدالملک به آن مأمور گفت: نام خدا را بیار تا حربه تو در او کار کند!

و بسیار کسان فریفته کرامات نمایی شده اند چنانکه از فرقد سبخی (زاهد) نقل است که به ابراهیم نخعی (فقیه) گفت: شش درهم مالیات بدهی داشتیم و در فکر بودم که از کجا بایرم، از قضا هنگامی که کنار فرات راه می رفتم شش درهم یافتم بی کم و زیاد. ابراهیم گفت: آن را صدقه بده! منظورش آن بود که پول از آن تو نیست، و فقهای کوفه برای لقطه کمتر از یک دینار جستجوی صاحب لقطه را لازم نمی داند. ببینید فقیهان چگونه از فریب خوردن و فریب دادن بدورند.

از ابراهیم خراسانی نقل است که روزی احتیاج به وضو پیدا کردم ناگاه مسواکی سیمین به نرمی حریر و کوزه ای گوهری پدید آمد، مسواک کردم و وضو گرفتم و آن را به جا گذاشتم و گذشتم. مؤلف گوید: این قصه دروغ است و اگر راست باشد، کم اطلاعی این مرد را از فقه نشان می دهد که ندانسته استعمال مسواک نقره روا نیست و خداوند با چیزی که استعمال آن شرعاً روا نیست کسی را اکرام نمی کند، مگر آنکه از راه امتحان باشد.

محد بن ابی الفضل الهمدانی مورخ از پدرش نقل کرده است که سرمقانی مقرر نزد ابن علاف درس می خواند و در (اتاقی از) مسجد کوی «زعفرانی»

چاپ فاروق سعد، ص ۳۹۳. (نیز رک: زندگی و آثار جاحظ، علیرضا ذکاوتی قراگزلو، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۷، ص ۴۳) لسان العرب (۱/۳۹۴) «المذهب» را به وسواس و جنون معنی کرده است. - م.

مکان داشت، تا اینکه ایام قحطی و تنگسالی پیش آمد. روزی ابن العلاف متوجه شد که سرمقانی از میان زباله هایی که دجله می آورد برگ کاهوهایی که دور ریخته شده بود بر می چیند و می خورد. این بر ابن العلاف خیلی گران آمد و نزد رئیس الروؤساء رفت و وی را از وضع سرمقانی باخبر کرد. رئیس الروؤساء غلامش را فرستاد که بدون آنکه سرمقانی بفهد کلیدی برای اتاقش بسازند، و دستور داد همه روزه سه رطل نان سفید و یک جوجه بریان و مقداری حلوا شکری برایش ببرند. روز اول که سرمقانی در اتاق خود را گشود و آن سفره را در سمت قبله مشاهده کرد در شگفت شد و با خود گفت: این هدیه بهشتی است، باید این راز را پنهان دارم و با کس نگویم زیرا که شرط کرامت کتمان است و هر که «اسرار هویدا کند» لایق راز نباشد. به هر حال پس از چند روز که شاداب و فربه گردید، ابن العلاف از او پرسید: سبب چیست که حالت به شده است؟ سرمقانی شروع کرد با کنایه و ابهام حرف زدن و از صراحت طفره رفتن؛ چون ابن العلاف خیلی اصرار ورزید سرمقانی اجمالاً گفت: «از راهی که بشر نداند به من روزی می رسد!» ابن العلاف گفت: برو از رئیس الروؤساء بپرس؛ که او این کار را کرده است. در اینجا بود که سرمقانی اوقاتش تلخ شد و علامت شکستگی (و سرخوردگی) در چهره اش آشکار گردید.

خردمندان چون فریبکاری ابلیس را دانستند از چیزهایی که صورت کرامت دارد حذر کردند که مبادا تلبیس ابلیس باشد. از زهرون نقل است که در بیابان سرگردان بودم مرغی سپید به من نزدیک شد و گفت: زهرون تو گم شده ای! گفتم: ای شیطان، دیگری را بفریب! باز بر شانه ام نشست و همان سخن را گفت، گفتم: ای شیطان، دیگری را بفریب! بار سوم گفت: تو گم شده ای و من شیطان نیستم، مرا به سوی تو فرستاده اند. این بگفت و غایب گردید. از رابعه

نقل است که گفتندش: چرا اجازه نمیدهی مردم به دینت بیابند؟ گفت: بیایند که چه؟ بیایند و بروند از من کارهایی که نکرده ام حکایت کنند! می گویند: من زیر جانمازم پول پیدا میکنم، و دیگ من بدون آتش پخته می شود، در حالی که اگر چنین چیزها بینم دچار وحشت می شوم. پرسیدند که آیا در منزل خود خوراک و نوشابه ای (از غیب) یافته ای؟ گفت: اگر هم چنین چیزی بینم دست نمی زنم!

و نیز از رابعه نقل است که گفت: در روز سردی روزه بودم گفتم: کاش غذای گرمی داشتم و با آن افطار میکردم، قدری پیه در منزل بود با خود گفتم: اگر پیاز یا سبزی بود با آن چیزی می پختم، در این میان گنجشکی آمد و پیازی از منقارش بر راه افتاد. تا این منظره را دیدم ترسیدم که از شیطان باشد و از خیالی که کرده بودم گذشتم.

مردم همه بر آن بودند که وهیب بهشتی است و او می گریست و می گفت: مبادا این القاء از شیطان باشد (که مرا دچار عجب کند).

شیخ ابو حفص نیشابوری روزی در بیرون شهر مجلس می گفت و حاضران را وقت خوش گردید. در آن میان یک بزکوهی از کوه پایین آمد و نزد شیخ رفت و زانو زد، شیخ تکانی خورد و بشدت گریست. سبب پرسیدند، گفت: چون وعظ کردم و شما را وقت خوش شد، با خود گفتم کاش قربانی داشتم که ذبح میکردم و شما را دعوت می کردم، در این خیال بودم که این بزکوهی آمد و پیش پایم زانو زد و با خود اندیشیدم نکند مثل فرعون باشم که خداوند در این جهان حتی رود نیل را هم طبق میل او جاری ساخت، اما از نعمتهای آنجهانی محروم باشم! این فکر تکانم داد.

شیطان صوفیان متأخر را فریفت تا کراماتی برای اولیا جعل کند و به گمان خویش تصوف را تقویت نمایند حال آنکه اگر امری بحق باشد در استواری خود نیاز به باطل ندارد. چنانکه از عمرو بن واصل نقل کرده اند که گفت: سهل بن عبدالله چهل مرد موینه پوش را در راه مکه دید که در مسجدی نماز گزاردند و از یک درخت انار بدون میوه، هر کدام یک انار تر و تازه چیدند و رفتند و چون سهل از ایشان درخواست نمود که با وی نیز سخن بگویند و مواسات کنند- که گرسنه بود- رئیس آن گروه گفت که تو با آنچه داری محجوبی، برو هر چه داری پشت فلان کوه بینداز و بیا، سهل رفت اما دلش نیامد که مال خود را دور اندازد، آنرا در خاک کرد و برگشت. رئیس آن گروه پرسید: دور انداختی؟ سهل گفت: آری، پرسید: چه دیدی؟ گفت: هیچ! گفت: پس دور نینداخته ای برو آنچه داری دور بینداز و بیا. سهل گوید: رفتم و آنچه داشتم پشت کوه انداختم ناگاه نور ولایت مرا فرو گرفت، بازگشتم و اناری بر درخت دیدم آن را چیدم و خوردم و از گرسنگی و تشنگی رستم. تا آن روز که آن گروه را در مکه میان زمزم و مقام (ابراهیم) دیدم که همگی به من سلام دادند و حال مرا پرسیدند. سهل گوید: گفتم: من دیگر از شما و سخن گفتن با شما بی نیازم؛ آن طور که شما بی نیاز بودید؛ اکنون در من برای غیر خدا جایی نیست.

مؤلف گوید: عمر و بن واصل را تضعیف کردند و در روایت دو راوی مجهول هست، گذشته از این نشان ساختگی بودن حکایت، دستور دور انداختن مال است که به سهل می دهند، و این خلاف شرع است و اولیا حکم به خلاف شرع نمی نمایند، و آن کلمه که «نور ولایت مرا فرو گرفت» حرفی است بی

معنی! اهل علم گول چنین قصه ای را نمی خورند اما جاهل بی بصیرت فریفته می شود.

آورده اند که کسی نزد بایزید آمد و دید اندکی آب پیش روی اوست و تکان می خورد، پرسید: این چیست؟ بایزید گفت: مردی آمد و پرسید حیا چیست؟ من چیزی در باب حیا برای او گفتم، چرخ بزد و افتاد و آب شد؛ همین است که می بینی! راوی افزوده است که از آن آب، چیزی ماند مانند گوهر؛ و احمد بن خضرویه از آن نگین انگشتر بساخت و هر گاه از کلام صوفیان چیزی می گفت یا می شنید قدری از آن نگین آب می شد تا از آن چیزی باقی نماند.

مؤلف گوید: این دروغ زشت را جاهلان ساخته اند، آن هم اسناد، و اگر نه آن است که جاهلان این قصه را چیزی می انگارند یاد نکردنش اولی بود. از عبدالعزیز بغدادی نقل است که حکایات صوفیه را میخواندم، روزی به پشت بام رفتم صدایی شنیدم که میگفت: ﴿وَهُوَ يَتَوَلَّى الصَّالِحِينَ﴾^۱ به اطراف نگرستم کسی را ندیدم، خود را از بام بیفکندم و در هوا بایستادم! مؤلف گوید: این دروغی است نشدنی، و اگر به فرض محال راست باشد کاری خلاف شرع کرده؛ از کجا اطمینان یافته بود که در شمار صالحان است؟ و مگر در قرآن نخوانده بود که ﴿وَلَا تُلْقُوا بِأَيْدِيكُمْ إِلَى التَّهْلُكَةِ﴾^۲ و در حالی که خلاف امر خدا می کرد چگونه خویش را صالح می پنداشت؟ پیشتر آن حکایت را آوردیم که شیطان به عیسی (علیه السلام) گفت: خود را از کوه پایین بینداز (خدا حفظت می کند). عیسی

۱ سوره اعراف، آیه ۱۹۶. یعنی: «و او همه صالحان را سرپرستی می کند».

۲ سوره بقره، آیه ۱۹۵. یعنی: «و خویشان را به [دست خویش به ورطه] نابودی نیفکنید».

(علیه السلام) گفت: خدا می تواند که بنده را امتحان کند اما بنده را نسزد که خدا را بیازماید.

عده ای صوفی نما نیز بوده اند که باشطح گویی و کرامات نمایی دل عوام را ربوده اند نظیر حکایاتی که از حلاج هست. نان و کباب و حلوا در گوشه ای از صحرا پنهان می کرد و یک یارِ رازدار را بر آن واقف می ساخت، آن گاه به اصحاب می گفت: چطور است کمی گردش کنیم. و بر می خاست و همراه حاضران به صحرا می رفتند، در اینجا که یار رازدار می گفت: دلمان نان و کباب و حلوا میخواهد! حلاج آن جمع را ترک میکرد و به همان گوشه می رفت و دو رکعت نماز می گزارد، آن گاه نان و کباب و حلوا را بیرون می آورد. حلاج گاه دست می برد و از هوا چند سکه برمی گرفت، روزی کسی بدو گفت: اینکه از سکه های رایج است، اگر راست می گویی سکه هایی از هوا بیار که نام تو و پدرت بر آن منقوش باشد! حلاج تا روزی که مصلوبش کردند از این تردستیها نشان میداد. آورده اند همان روز که برای قتل می بردنش، به یارانش گفت: شما نترسید! من سی روز دیگر نزد شما باز خواهم گشت!

هم از متأخران کسانی هستند که تن به طلق می اندایند و در تنور می نشینند و آسیبی نمی بینند، و این را کرامت وانمود می کنند.

ابن عقیل گوید: ابن الشباس (و پیش از او پدرش نیز) کبوترهای نامه بر داشت و یارانی در هر شهر؛ چون عده ای نزدش می آمدند توسط کبوتر از وضع شهر آنها و حوادثی که بعد از مسافرت ایشان گذشته بود کسب خبر می کرد و به عنوان غیبگوی بازگو می نمود و مثلاً می گفت: هم اکنون که شما اینجا نشسته اید، چنین اتفاق تازه ای افتاده است. آنان پس از بازگشت به ولایت خود اظهارات ابن الشباس را مطابق واقع می یافتند و حیرتزده و

مدهوش می شدند و یقین می کردند که از غیب خبر یافته است که در فلان ده جنگ و ستیزی واقع شده و او اصلاحشان داده است! و این همه به توسط دو سه پرنده دست آموز و با همدستی غلامان و یارانش انجام می شد و در دل عوام تأثیر می گذاشت.

ابن عقیل می افزاید: این را نوشتم که معلوم شود این گونه کارها به بازی با دین و آسیب زدن به شرع هم منجر می شود. مؤلف گوید: ابن الشباس، علی بن الحسین بن محمد بغدادی است که کنیت خودش ابوعبدالله و کنیت پدرش ابوالحسین بود. ابن الشباس به سال ۴۴۴ در بصره وفات یافت و خودش و پدرش و عمویش ساکن بصره بودند و عقاید واقعیشان بر مردم مخفی بود الا اینکه به احتمال وی شیعه امامی یا غالی باطنی بودند و من در تاریخ [ظ: المنتظم] ذکر کرده ام که چگونه یکی از یارانش که از شیعه امامیه باطنیه بود راز یکی از «کرامات» وی را فاش نمود و معلوم داشت که ابن الشباس چگونه به جای استخوانها بزغاله بریان بزغاله زنده نشان داد و دوباره بزغاله بریان دیگری از همان جا بیرون آورد؟

مؤلف گوید: ما در زمان خود کسی را دیدم که نزد مردم چنین وانمود می کرد که ملائکه نزد او آمده اند و میگفت: «هؤلاء ضیف مکرمون»^۱ و تعارف می کرد که جلو بیایند! وهم به روزگار ما کسی ابریق سفالین نوی را نخست با عسل پر کرد به طوری که در سفال طعم عسل نفوذ کرد و در سفر آن را پر می کرد و به یارانش می داد، می گفتند: آب ابریق او طعم عسل دارد! بین این جور

۱ تلمیح به آیه ﴿هَلْ أَتَاكَ حَدِيثُ ضَيْفِ إِبْرَاهِيمَ الْمُكْرَمِينَ﴾ (سوره ذاریات آیه ۲۴). یعنی: «آیا

خبر مهمانان گرامی ابراهیم به تو رسیده است؟».

آدمها کسی از خدا بترسد یا خدا را بشناسد وجود ندارد، و به خدا پناه می بریم از خواری و رسوایی.

باب دوازدهم **در تلبیس ابلیس بر عامیان**

گفتیم که هر قدر شخص جاهلتر باشد، فریفتاری ابلیس نسبت به او قویتر است. از این رو، عامه فریبهای ابلیس بسیار متنوع است و شمارش آن امکان ندارد و ما در اینجا مهمترین آنها را که مادر فریبهای ابلیس بر عامیان محسوب می شود می آوریم که خواننده بقیه را از آن قیاس کند.

از آن جمله ابلیس به سراغ عامی می رود و او را به تفکر در ذات و صفات خدا بر میانگیزد و به شک می اندازد، و طبق روایتی که از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) هست کار را به آنجا می رساند که پرسد: «ما را خدا آفریده، خدا را کی آفریده؟». در چنین موردی پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرموده است که برای رفع وسوسه شیطان بگوییم: «آمنت بالله ورسوله» (به خدا و پیام آورش باور دارم).

مؤلف گوید: این آزمون و بلا نتیجه حسیگری است (عوام عقلشان به چشمشان است) چون هر چه دیده ساخته و مصنوع بوده لذا می پرسد: «خدا را کی آفریده؟» در جواب این عامی می گوییم: برای آنکه بدانی حس تو خطاست فکر کن که مگر نه خداوند زمان را در لازمان و مکان را در لامکان آفریده؟ اما حس تو از تصور این مطلب می رمد، پس بدان که آنچه را احساس کردنی نیست با حس نتوان جستجو کرد، بلکه با عقل مشورت کن که نیک مشاوری است.

ابلیس گاه از راه صفات امر را بر عامی مشتبه می سازد و او را به ورطه تشبیه می اندازد و گاه از راه تعصب فرقه ای؛ به طوری که می بینیم عامیان درمسائلی همدیگر را لعنت می کنند و حتی با هم می جنگند که حقیقتش را نمی دانند مثلاً یکی تعصب ابوبکر (رضی الله عنه) را می کشد و یکی تعصب علی (رضی الله عنه) را؛ و بسی از این ستیزها رخ داده. مثلاً سالیان سال بین اهل محله کرخ و محله باب البصره [دو محله از بغداد] زد و خورد و آتش افزوی بر سر این مسأله واقع شده و بسا آن که در این مسائل با دیگران بحث و مشاجره می کنند خودش حریر می پوشد و شراب میخورد و آدم می کشد که علی (رضی الله عنه) و ابوبکر (رضی الله عنه) هر دو از چنین آدمها بیزارند.

و نیز عامی بعضی نکات در ذهن در می یابد و شیطان به وسوسه اش می آراید و او را به مخاصمه با پروردگار می کشاند که چرا فلان عمل را مقدر کرده و برای همان مجازات می کند؟ چرا روزی فلان آدم پرهیزکار اندک است و رزق آن دیگری گنهکار فراوان؟ از عامیان کس باشد که در شرایط وفور شکر گوید و چون بلایی رسد زبان به اعتراض و کفر گویی گشاید. هم از عامیان کسانی هستند که گویند: درساختن و سپس ویران کردن این اجساد چه حکمتی بوده است؟ بعضی رستاخیز را بعید انگارند، بعضی چون به مراد خود نمی رسند یا گرفتار بلایی می شوند از دین بر می گردند و می گویند: ما دیگر نماز نمی خوانیم! گاهی یک تبهکار مسیحی مؤمنی را می کشد و عامه می گویند: صلیب غلبه کرد! دیگر برای چه نماز بخوانیم؟ این همه از آن جهت است که به عالمی رجوع نمی کنند تا اشکالشان را حل کند و بگوید خداوند حکیم است و صاحب اختیار، و جای اعتراضی نیست.

و از عوام کسی باشد که از عقل خود راضی است و از مخالفت علما باکی ندارد و چون فتوای عالمان با مقصود او نمی سازد زبان به رد و نکوهش آنان می گشاید. ابن عقیل گوید: در طول عمر هر گاه در کار صنعتگری دخالت کرده ام به من گفته است: کار مرا خراب کردی! و این در حالی است که شغل آن صنعتگر امری است حسی که اگر من هم بدان پردازم می توانم، اما تخصص من در امور عقلی است (که دشوارتر است) لیکن وقتی فتوا می دهم عامی نمی پذیرد.

دیگر از تلبیسه‌های ابلیس بر عامیان، مقدم داشتن زاهدان است بر عالمان؛ بر تن هر نادانی و جبهه پشمینه ای بینند وی را اکرام کنند بویژه که سر فرو افکند و از خود خشوع بنماید، و گویند: این کجا فلان عالم کجا؟ این زاهد است و در عمر میوه تر نخورده و زن نگرفته و آن دنیاپرست است؛ و نمی دانند که عالم بر زاهد برتری دارد. خدا بر این عامیان تفضل کرده که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) را ندیدند که زیاد زن میگرفت و از کنیزان غنایم برای خود برمی گزید و گوشت جوجه می خورد و شیرینی و عسل را دوست داشت، اگر اینها را می دیدند پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) در نظرشان عظمتی را که دارد نمی یافت!

دیگر از فریبه‌های شیطان به عوام، بدگویی آنان است از علما در استفاده از چیزهای مباح، و این باز بدترین نوع نادانی است، و نیز غریب دوستی آنان؛ عالم غریب را بر همشهری ترجیح می دهند حال آنکه همشهری خود را بهتر می شناسند و از کار و افکارش باخبرند و آن غریب ممکن است یک (مبلغ سیار) باطنی باشد. خداوند در قرآن بر مردمان منت نهاده که «رسول از خودشان»

برایشان برانگیخته^۱، و جای دیگر فرموده: ﴿يَعْرِفُونَهُ كَمَا يَعْرِفُونَ آبْنَاءَهُمْ﴾ پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) را مثل فرزندان خود می شناسند^۲. یعنی سزاوارتر است که نفوس تسلیم کسی شوند که آشنا تر است، اما عامیان غریب را برتر می دانند. بزرگداشت زهدنمایان، عامیان را به قبول هر گونه دعاوی ایشان می کشاند هر چند آن دعاوی خلاف شرع باشد و آدمیان را از دین بیرون ببرد. مثلاً یکی از همین متظاهران دام گستر به مرد عامی میگویند: دیروز فلان کار کردی فلان امر برای تو روی خواهد داد؛ و عامی حرف او را تصدیق میکند و می گوید: خاطر مرا خوانده و از آن سخن گفته است؛ و نمی داند ادعای غیبگوی کفر است و نیز عامی می بیند که متظاهران دام گستر چگونه کارخلاف شرع می کنند (مثلاً خلوت کردن با زنان و رسم برادر خواندگی و بستن عقد خواهر برادری) مع ذلک عامی تسلیم است و می گوید: کار اینان به خودشان واگذار شده و خطا نمی کنند.

دیگر از تلبیسه‌های ابلیس بر عامیان افسار گسیختگی آنان است در انواع معصیت، و چون توبیخ شوند با کلام زندیقان پاسخ دهند که: «ای نقد بگیر و دست از آن نسیه بدار!» حال آنکه اگر درست بفهمند معصیت «نقد» نیست زیرا حرام است، پس جای مقایسه ندارد. اگر بین دو مباح که یکی نقد است و دیگری نسیه گزینش میکرد وجهی داشت اما مثال عامی چنان است که به تبار بگویند: عسل نخور بگویند: «لذت عسل نقد است و وعده سلامت نسیه!»

۱ ﴿لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الْمُؤْمِنِينَ إِذْ بَعَثَ فِيهِمْ رَسُولًا مِنْ أَنْفُسِهِمْ﴾ (سوره آل عمران، آیه ۶۴). یعنی:

«یقیناً خدا بر مؤمنان منت نهاد که در میان آنان پیامبری از خودشان برانگیخت.»

۲ سوره بقره، آیه ۱۴۶.

و نیز از عامیان کس باشد که گوید: خدا کریم است، عفویش بسیار گسترده است: و رجای به لطف الهی جزء دین است. این آرزومندی و طمع دور و دراز از خود را «رجاء» نام نهند و هلاک شوند. از فرزدق نقل است که چون پرسیدند: چرا زنان شوهردار پاک دامن را متهم به زنا می کنی؟ پاسخ داد: به نظر شما اگر این گناه را که در ساخت پروردگار کرده ام در پیشگاه پدر و مادرم کرده بودم دلشان می آمد که مرا در تنور پر آتش بیندازند؟ گفتند: نه. گفت: من پروردگار را بر خودم رحیمتر از پدر و مادر می دانم! در جواب باید گفت که این جهل محض است زیرا رحمت پروردگار عبارت از «رقت طبع» نیست و گر نه هیچ گنجشکی باید ذبح نمی گردید و جان هیچ کودکی گرفته نمی شد و احدی را به جهنم نمی بردند.

از ابونواس نقل است که در مکه پسر بی ریشی را دید حجرالاسود را می بوسد. گفت: به خدا من باید این پسر را نزد حجرالاسود ببوسم، هر چه منعش کردند سود نبخشید، نزدیک رفت و در کنار حجرالاسود صورت بر صورت آن پسر گذاشت و او را بوسید. راوی گوید: گفتم: وای بر تو! در حرم خدا عمل حرام کردی! گفت: بی خیالش! خدا رحیم است و چنین سرود:

و عاشقان التف خداهما عند استلام الحجرالاسود

فاشتفیا من غیر أن یأثما کأئما کانا علی موعده

(یعنی: دو عاشق هنگام بوسیدن حجرالاسود، چهره به چهره هم چسبانند)

گویی آنجا وعده گاهی است که از وصال هم سیراب شوند بی آنکه گنهکار شده باشند!

هم از ابونواس نقل است که هنگام مرگ بدو گفتند: توبه کن! گفت: مرا می ترسانید. من از حماد بن سلمه شنیدم که از یزید الرقاشی و او از انس روایت می کرد که پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرمود: «لکل نبی شفاعة وإنی اختبأت شفاعتی لأهل الکبائر من أمتی» (هر پیامبری را شفاعتی هست و من شفاعتم را برای صاحبان گناه کبیره از امتم ذخیره کرده و نهفته ام). مؤلف گوید: خطای ابونواس از دو راه است: یکی اینکه به جنبه رحمت نظر دارد و به جنبه عقاب توجه ندارد، دیگر اینکه نمی داند آمرزش برای توبه کاران است: ﴿وَإِنِّي لَغَفَّارٌ لِّمَن تَابَ﴾^۱. و به این مطلب در شبهات اهل اباحت (فصل گذشته) قبلاً اشاره کردیم.

و از عوام کسانی باشند که گویند: علما حفظ حدود نمی کنند، فلان عالم چنین کرده و فلان عالم چنان کرده؛ اما کار ما آسان است! در پاسخ باید گفت که عالم و جاهل در تکلیف برابرند و اگر به فرض عالمی هواپرست شد این برای جاهل عذر محسوب نمی شود. بعضی از عوام گویند: جرم من چه قابل آن است که عقوبت شوم و من کیستم که موأخذه ام کنند؟ که گناه من زیانی به خدا نمی زند و طاعت من سودی نمی رساند و عفو او بزرگتر از جرم من است، و شاعر گفته: «من نزد خدا چه قدری دارم که اگر عصیان کرده باشم مرا نبخشاید»؟ گوئیم: این حماقت بزرگی است که تصور کنیم که خداوند فقط ضد یا ندّ (= برابر، نظیر) خود را مجازات می کند؛ وانگهی از کجا که از کثرت معصیت، «معاند» به حساب نیایند. ابن عقیل شنید که کسی می گوید: من کیم

۱ سوره طه، آیه ۸۲. یعنی: «و بیگمان من بسیار آمرزنده‌ام برای کسی که توبه آرد».

که خدا مرا عقوبت کند؟! گفت: تو همانی که اگر همه آدمیان بمیرند و تو یکی مانده باشی خطاب «یا ایها الناس» خدا به تو و فقط به تو بر می گردد!

بعضی از عامیان نیز خود را وعده می دهند که بزودی توبه می کنم و آدم خوبی می شوم! اما بسا ابلهان را که با همین خیال، توبه نکرده، مرگ رفته است. در خطا شتاب کردن و در صواب درنگ نمودن کار خردمندانه نیست، بسا که موفق به توبه نشود و بسا توبه درست نکند و بسا توبه اش مقبول نیفتد. گیرم توبه هم قبول شد شرم از عصیان برای همیشه هست. پس توبه هر چه زودتر بهتر. و نیز کس باشد که توبه نماید اما به وسوسه شیطان از سست ارادگی آن را بشکند.

از قول حسن (بصری) آورده اند که گفت: چون شیطان تو را پیوسته در معصیت خدا بیند مژده مرگ دهد! و چون پیوسته در طاعت خدا بیند، به ستوه آید و تو را ترک کند و اما اگر گاه چنین باشی و گاه چنان، شیطان در تو طمع بندد.

دیگر از تلبیسه‌های شیطانی این است که اشخاص را به نسبت مغرور و فریفته سازد، یکی می گوید: من از اولاد ابوبکرم دیگری می گوید: من از اولاد علی هستم دیگری می گوید: من شریف حسنینم یا شریف حسینم، دیگری می گوید: من خویشاوند فلان عالم یا زاهدم؛ و این را از دو راه سودمند می دانند یکی اینکه چون خدا آن شخص بزرگ را دوست دارد لابد اولادش را هم دوست خواهد داشت، که چنین نیست و اگر چنین بود خدا باید هم اکنون بنی اسرائیل را (که از اولاد یعقوب علیه السلام اند) دوست داشته باشد! دیگر آنکه پندارند آن شخص بزرگ صاحب شفاعت است و در حق فرزندان و بستگان خویش شفاعت خواهد نمود و این نیز غلط است چرا که در قرآن می خوانیم: ﴿وَلَا

يَشْفَعُونَ إِلَّا لِمَنْ ارْتَضَى ﴿١﴾، شفاعت در حق کسانی است که مورد رضایت خدا باشند و نیز پسر نوح (علیه السلام) با بدان بنشست خاندان نبوتش گم شد^۲، همچنین ابراهیم (علیه السلام) در حق پدرش [یا عمویش: آزر] شفاعت نمود. هر کس پندارد که با نجات پدرش نجات می یابد، چنان است که پندارد هرگاه پدرش غذا بخورد، او سیر می شود!

دیگر از تلبیسه‌های شیطان بر عامیان این است که با داشتن یک خصلت خوب، نسبت به دیگر عمل خود مقید نیستند مثلاً میگویند: من اهل سنتم و «اهل سنت به خیر باشند». غافل از اینکه عقیده خوب چیز دیگری است، و عمل خیر یا خودداری از معاصی چیز دیگر، و یکی از دیگری بسنده نیست. همچنین اند شیعیانی که به دوستی اهل بیت خود را محفوظ از عذاب دانند حال آنکه تقوی عذاب را دفع می کند.

از جمله فریبه‌های ابلیس بر عامیان تلبیس اوست بر عیاران که خویش را «جوانمرد» نامند و مال مردم برند و گویند: جوانمرد زنا نمی کند، دروغ نمی گوید و بی ناموسی و تجاوز از وی سر نمی زند. با این حال از گرفتن اموال مردم (راهزنی و دزدی و کیسه بری) باک ندارند غافل از اینکه سوزاندن جگر صاحب مال کم از آن گناهان نیست و این روش را «فتوت» و آیین جوانمردی خوانند و چنان در آن متعصب اند که کسی به جوانمردی سوگند خورد و (مدتی) نخورد و ننوشد. همچنین پوشیدن شلوار فتوت را چون مرقع پوشی صوفیان سنت دانند. بسا به دختر یا خواهر یکی از این جوانمردان بدروغ و از راه دشمنی و تحریک تهمتی ببندند، بی درنگ می کشدش و این را

۱ سوره انبیاء، آیه ۲۸. یعنی: «و شفاعت نمی کنند مگر برای کسی که [خداوند] بپسندد».

۲ سوره هود، آیه ۴۶.

«جوانمردی» می نامند. بعضی از اینان نیز به تحمل کتک و شلاق خوردن افتخار می نمایند.

چنانکه از امام احمد بن حنبل نقل است که ابوالهیثم (موسوم به خالد حداد) را که دزد و طرار بود رحمت می فرستاد، سبب پرسیدند: گفت: وقتی مرا برای تازیانه زدن می بردند^۱ ابوالهیثم گفت: مرا که می بینی طبق حسابی که در دفتر خلیفه هست تا حالا هجده هزار تازیانه خورده ام برای دنیویات و در طاعت شیطان، تو هم برای دین و در طاعت خدا این درد تازیانه را تحمل کن! و این ابوالهیثم خالد در پایداری شهرت داشت. گویند: متوکل از او پرسید: صبر تو تا چه حد است؟ گفت: یک کیسه پر عقرب کن تا دست در آن کنم! و بدان که من هم مثل تو درد می کشم، و از آخرین شلاق همان قدر احساس سوزش می کنم که از اولین شلاق؛ و اگر حین تازیانه خوردن ژنده ای در دهان من گذارده شود، از حرارت آه و ناله ای که از درونم بر می آید آن ژنده آتش می گیرد، اما من پایداری می کنم. فتح بن خاقان [وزیر متوکل] گفت: وای بر تو با این عقل و بیان چرا به راه باطل می روی؟ خالد گفت: ریاست را دوست دارم! متوکل گفت: من هم از خلیدیه ام! و فتح گفت: من هم از خلیدیه ام! [احتمالا خالد رئیس خلیدیه^۲ بوده است].

---

۱ امام احمد بن حنبل از کسانی بود که در قضیه «محنة» (تقتیش عقاید درباره قدیم بودن یا مخلوق بودن قرآن) دستگیر و زندانی شد و تازیانه اش زدند زیرا تسلیم این نظریه نشد که قرآن مخلوق است؛ و صوفیه از این بابت وی را ستوده اند. (مثلا رک: کشف المحجوب هجویری، ص ۱۴۵). - م.

۲ مصحح کتاب، خیرالدین علی، نوشته است «خلیدی نسبت است به خالد، بر خلاف قیاس». باید توجه داشت که در رساله مناقب التبرک و عامه جندالخلافة جاحظ، ضمن دسته جات

هم از خالد پرسیدند: مگر شما گوشت و خون نیستید چطور این درد را تحمل می کنید؟ پاسخ داد: آری ما هم دردمان می آید اما استواری و اراده ای داریم که شما ندارید! داود بن علی گوید: وقتی خالد را آوردند رفتم بینمش، دیدم نمی تواند درست بنشیند زیرا از بس شلاق خورده بود گوشت لگنش مضمحل شده بود. «جوانمردان» پهلوی هم نشسته بودند و حکایت می کردند که فلانی این قدر شلاق خورد و آن دیگری فلان قدر؛ خالد گفت: ننشینید از دیگران تعریف کنید، کاری کنید که دیگران بنشینند از شما تعریف کنند! مؤلف گوید: ببینید شیطان چگونه با اینان بازی می کند، درد شدید را تحمل می کنند که «اسمی درک کنند» اما صبر بر معاصی و صبر در طاعات نمی ورزند تا اجری ببرند، و عجب اینکه خود را کسی می پندارند!

و از عوام کسان باشند که نماز واجب به جا نیاورند و نافله بگزارند! یا چون مأموم باشند از پیشنهاد پیش افتد. بعضی برای نمازهای واجب نروند اما در «لیلة الرغائب»^۱ در مسجد ازدحام کنند، بعضی اهل عبادت و گریه اند اما

ماجراجویان و گردنکشان و آشوبگران شهر بغداد که نام برده (بدون ذکر کلمة عیار یا فتی یا شطار از «خلیة» یاد کرده است و احتمالاً منسوب به محله ای بوده اند (رک: رسائل الجاحظ، عبدالسلام هارون، قاهره، ۱۹۶۴، ج ۱ ص ۲۷). در حواشی طه الجاجری بر ابخلاء جاحظ (ص ۳۲۶) خلیدیه را منسوب به محله ای در بغداد می داند، ضمناً قول فان فلوتن را (که خلیدیه را به معنای حبس ابدیها گرفته) رد می کند و از ثعالبی نقل می کند که خلیدیه و اهل شطارت در یک ردیف آورده است. - م.

۱ «لیلة الرغائب» اولین شب پنجشنبه از ماه رجب است، و در آن بین نماز مغرب و عشاء دوازده رکعت نماز مستحب به جا می آورند، این نماز سنت نیست و بدعت است به سال ۴۴۸ هـ در بیت المقدس آن را بر ساختند (با استفاده از حاشیة مصحح کتاب). - م.

کارهای زشت را نیز ترک نگویند و گویند هم عبادت داریم و هم معصیت؛ و خدا آمرزگار و مهربان است. اکثراً پیرو رأی خویشند و بیش از آنکه صلاح ورزند فساد می کنند، و نیز از عامیان کس باشد که حافظ قرآن است و به پندار پارسایی خود را مقطوع النسل سازد!

دیگر از تلبیسه‌های ابلیس کشانیدن مردم است به مجالس ذکر و وعظ؛ با این گمان که فضیلت حضور در مجلس ذکر و گریستن برای شخص کافی است غافل از اینکه برای یاد گرفتن و عمل کردن است و هر که چیزی یاد گیرد و عمل ننماید حجت بر او تمامتر است. و من کسانی می شناسم که سالهاست در مجالس حاضر می شوند و گریه می کنند و خضوع از خود نشان می دهند اما همچنان به بد معاملگی و رباخواری و تقلب و غیبت گویی مسلمانان و آزردن پدر و مادر ادامه می دهند و حتی ارکان نماز خود را درست نکرده اند و می پندارند آن گریه دفع عذاب گناهان می کند، بعضی هم نشستن با علما و صالحان را مایه دفع گناهان میدانند، بعضی هم برای توبه امروز و فردا می کنند، تأخیرشان طول می کشد، بعضی هم به این مجالس برای وقت گذرانی و تفریح می آیند.

ابلیس مالداران را از چهار راه می فریبد:

اول اینکه - مقید نیستند از کجا پول در آورند، این است که ربا در معاملات شیوع دارد و نمی دانند که اکثر معاملاتشان خلاف شرع است، چنانکه پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرمود: زمانی بیاید که شخص باک ندارد مال از کجا مال به دست می آرد، حلال یا حرام.

دوم اینکه - در انفاق بخل می ورزند، زکات نمی دهند و می گویند: خدا می بخشد. بعضی قدری از زکات را می پردازند و می پندارند که همان از بقیه نیز

بسندہ است. بعضی کلاه شرعی می سازند یعنی پیش از آنکه سر سال برسد آن را به یکی از نزدیکان هبه می نماید و بعد از گذشتن سر سال آن را مسترد می دارد! بعضی به فقیری جامه ای می دهند که دو دینار می ارزد و آن را به پای زکات، ده دینار حساب می کنند با این تصور جاهلانه که خلاص یافته اند و بری‌الذمه شده اند. بعضی مال یا پول بد [یعنی نامرغوب؛ کم عیار] را به جای مال و پول خوب می دهند؛ بعضی کسی را که بناست به او زکات داده شود در طول سال به کار می کشند و پولی را که در واقع اجرت اوست به جای زکات می پردازند؛ بعضی هم هستند که زکات واجب را درست و کامل می دهند اما شیطان وسوسه شان می کند که همین واجب تو را بس؛ و از ثواب صدقه مستحب دادن محرومشان می دارد؛ و آخر آن مال برای دیگران می ماند! از ابن عباس نقل است که گفته: اول بار که سکه زدند شیطان آن را برداشت و بوسید و برچشم گذاشت و بر ناف مالید و گفت: «به وسیله تو آدمیان را به طغیان و کفری وا می دارم» و شیطان از آدم پولدوست بیشتر خشنود است تا از شیطان پرست! و هم از او نقل کرده اند که گفت: شیطان به سراغ آدمیزاد می آید و از هر راه وسوسه اش می کند وقتی عاجز شد می رود روی پولهای وی می خوابد و نمی گذارد انفاق نماید.

سوم اینکه - فراوانی مال را فضیلتی می پندارند و غنی را برتر از فقیر می انگارند. حال آنکه مال (نقره و طلا و جواهر) سنگی بیش نیست و فضایل در درون انسان باید باشد و توانگری راستین در غنای روحی است.

چهارم اینکه - مال را به اسراف خرج می کنند، مثل ساختمانهای افزون بر نیاز و آراستن و نقاشی در و دیوار خانه و حیاط، و نیز پوشیدن جامه های گرانبها که شخص را به سرگرانی و خود بزرگ بینی بکشاند، یا ولخرجی و

ریخت و پاش در خوردنیها؛ و این همه بالأخره از حرام و مکروه خالی نمی تواند باشد و نباید باشد و باید نزد خدا جواب بگوید. چنانکه از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است که فرمود: «ای آدمیزاده، به روز قیامت، سر پا در پیشگاه خدا نگهت می دارند تا پرسند: عمرت را در چه چیز صرف کرده ای؟ تنت را چگونه و برای چه پوشانده ای؟ مالت را از کجا آورده ای و در کجا خرج کرده ای؟».

کسانی هم هستند که برای پل سازی و مسجد سازی پول می دهند اما قصدشان این است که مردم ببینند و نقل کنند، از این جهت اسم خود را بر آنچه ساخته اند نقش می نمایند، و اگر بنا باشد که نوشته نشود نمی سازند!

و نیز کسانی هستند که برای روشنایی شبهای ماه رمضان در مساجد شمع می دهند این برای جلب ستایش مردم است؛ همان مساجد در طول سال تاریک است و از دادن روغن چراغ اندکی دریغ می ورزند چون به اندازه اهدای شمع در ماه رمضان ستایش انگیز نیست. حقیقت آنکه اگر پول شمع را برای رفع نیاز فقرا صرف کنند بهتر است، بخصوص که در ماه رمضان به حد افراط و اسراف شمع مصرف میشود، اما چاره چیست؟ «ریا» کار خود را می کند!

و نیز کسانی هستند که به فقیر جلو چشم مردم کمک می کنند تا هم فقیر را خوار کرده باشند و هم خویش را در معرض ستایش مردم قرار داده باشند، که هر دو قصد نارواست. بعضی کسان دینار سبک وزن یا بدلی را جلو چشم مردم صدقه می دهد که بگویند: «یک دینار به فقیر داد»، حال آنکه شایستگان قدیم دینار سنگین وزن را در پاره کاغذی کوچک می پیچیدند و پنهانی به فقیر می دادند و او نخست می پنداشت «خرده» است که در کاغذ پیچیده اند وقتی می گشود و می دید دیناری است شاد می شد و شاید می پنداشت که دینار سبک

وزن است چون وزن میکرد و می دید از دینار معمولی هم سنگین تر است بیشتر شادمان می گردید و بدان گونه آن صدقه دهنده هر بار ثواب چند باره می برد.

بعضی هستند که اصرار دارند صدقه را به بیگانه بدهند، حال آنکه نیکی بر خویشاوندان اجرتش بیشتر است، زیرا هم صدقه است و هم صلۀ رحم؛ و بعلاوه اگر با آن خویشاوند خصومتی هم داشته باشد و به او نیکی کند ثواب مجاهده با نفس هم می برد، که از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است فرمود: «بهترین صدقه آن است که به خویشاوندی نیازمند که با تو قطع رابطه کرده است بدهی»، پیداست که چنین صدقه ای فقط برای خداست و هیچ گونه محبت خویشاوندی در آن دخیل نیست.

کسانی هستند که صدقه می دهند اما از دادن خرجی خانۀ خود دریغ دارند یا بر عیال خود تنگ میگیرند. پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) فرمود: «بهترین صدقه آن است که از روی توانگری باشد؛ و از عائلۀ خود شروع کن». و نیز از حضرت روایت است که روزی فرمود: «تصدق کنید. مردی گفت: من یک دینار دارم. حضرت فرمود: برای خودت خرج کن (بر خودت تصدق کن)، گفت: دینار دیگری دارم. فرمود: برای زنت خرج کن. گفت: دینار دیگری دارم فرمود: برای فرزندان خرج کن. گفت: دیناری دیگری دارم. فرمود: برای خادمیت خرج کن. گفت: دینار دیگری دارم. فرمود: خودت به آن بیناتری (یعنی خودت بهتر می دانی که چطور تصدق بدهی)».

بعضی برای حج [مستحبی] پول فراوان خرج می کنند و شیطان در نظرش چنین می آراید که به قصد قربت است حال آنکه برای ریا و جلب ستایش مردم یا برای تفریح بوده است. کسی نزد بشر حافی گفت: دو هزار درهم برای حج کنار گذاشته ام. بشر پرسید: حج واجب گزارده ای؟ گفت: آری، بشر گفت: با

آن پول وام و امداری را ادا کن. آن مرد گفت: دلم جز به حج راضی نمی شود. بشر گفت: می خواهی سواره وارد شوی و بیایی و بگویند حاجی آمده است! بعضی کسان پول خود را برای اوقات (= دعوتها و میهمانیهای صوفیانه) و مجالس رقص و سماع خرج می کنند و شیطان چنین در نظر آنان می آراید که این عمل به منزله «اطعام مساکین» است، حال آنکه پیشتر گفتیم این مجالس مایه تباهی دلهاست. در همین مجالس است که جامه برای مغنی می افکنند (و یا پاره پاره کرده میان حاضران بخش می کنند).

برخی هستند که برای جهیزیه دختر خود «دیگران» نقره می سازند و آن را نوعی قربت محسوب می نمایند، گاه در مجلس ختم قرآن مجمر نقره هست و علما حاضرند و بر حسب عادت نه صاحب مجلس متوجه کراهت کارش هست و نه علما ایراد می گیرند.

عده ای در وصیت ظلم می کنند و با این تصور که در مال خود حق هر گونه تصرف دارند بعضی وارث یا همه آنان را محروم می دارند، حال آنکه روایت از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) اضرار در وصیت از کبائر است و «هر کس در وصیت ظلم کند وی را در وادی «وباء» از دوزخ اندازند». و از جمله موارد چیرگی ابلیس بر آدمیان کسب مال از غیر حلال است و صرف در جای حرام یا خرج نکردن در جای واجب.

ابلیس بر بعضی فقیران نیز تلبیس می کند بدین گونه که اظهار فقر نماید حال آنکه (عجالتاً) بی نیاز است و اگر اظهار فقر به گدایی منجر شود بر عذاب جهنمش افزوده. چنانکه از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است: «هر کس برای مال اندزوی تکدی نماید پاره آتش جمع می کند، کم باشد کم؛ زیاد باشد زیاد». و اگر کسی فقیر باشد و ابراز نکند بلکه اظهار تجمل نماید برایش اجر

آخرتی محسوب است، چنانکه در پیشینان کس بود که در مسجد می خوابید اما همیشه کلیدی به دست داشت تا پندارند خانه دارد.

از فریبهای ابلیس بر فقرا یکی هم این است که خود را بهتر از اغنیا دانند، حال آنکه خوبی به داشتن و نداشتن نیست (بلکه به اجرای دستورهای شرع است).

و نیز ابلیس عامهٔ مردم را با پیروی عادات فریفته و به هلاک رسانده؛ از آن جمله از تبعیت عقاید پدران، که جهود و نصرانی و بت پرست به همان دلیل بر کیش موروثی خویش باقی می مانند، و شخص پنجاه سال می گذراند و از خود نمی پرسد من بر خطا هستم یا بر صواب. مسلمانان نیز در عبادت طبق عادات عمل می کنند و شخص شصت سال می گذراند و طبق آنچه از دیگران دیده نماز می خواند اما «الحمدش» را درست نکرده است و واجباتش را نمی شناسد و این نیست جز به علت خوار داشتن دین، که نمی رود پرسد تا یاد بگیرد، حال آنکه اگر خیال تجارت داشته باشد پیش از مسافرت می پرسد که در شهر مقصدش چه کالایی رواج دارد. با این حال می بینیم از همین مسلمانهای شصت ساله که پیش از پیشنهاد به رکوع یا سجود می روند و توجه نمی کنند که رکوع «رکن» است و اگر قبل از امام رکوع برود و قبل از او برخیزد دو بار در رکنی از ارکان نماز تخلف کرده و نمازش باطل است. و نیز کسانی هستند که هنوز تشهد را کامل نخوانده چون می شنوند امام سلام گفت سلام می گویند و از نماز خارج می شوند، و می دانیم که تشهد مأموم بر عهدهٔ امام نیست [آنچنانکه قرائت حمد و سوره بر عهدهٔ امام است] پس نماز باطل می شود. هستند کسانی که فریضه کامل نمی گزارند و نافله به جا می آرند یا در وضو

دقت نمی کنند و مثلاً آب به زیر حلقه انگشتری که در انگشت دارند نمی رسانند و وضو درست نمی شود.

در خرید و فروش هم اکثر عقودشان باطل است و حکم شرع را نمی دانند و بر خود هموار نمی کنند که از فقیهی تقلید نمایند زیرا نمی خواهند زیر بار شریعت رفته باشند. بیشتر چیزها که می فروشند مغشوش و معیوب است که عیبش پوشانیده شده، مثلاً طلای کم عیار را با آب طلا با عیار بالا نشان می دهند، یا زنی ریسمان میرسد و آن را خیس می کند تا سنگین شود.

از جمله عادت پرستی عوام این است که در نماز واجب کاهلی به خرج می دهد و با حرام افطار می کند، و غیبت می گوید اما اگر چوبش بزنند روزه اش را نمی خورد! که روزه خواری در نظرها بسیار زننده است.

و از جمله خلاف شرعهای عوام رباخواری نه به صورت اجاره داری است: بیست دینار پول دارد خانه ای با آن رهن می کند و آن خانه را اجاره می دهد و از مال الاجاره اش می خورد؛ به تصورش که این کار شرعی است، یا آن را حمل بر ضرورت می نماید. حال آنکه ممکن است همو در خانه اش اثاثه داشته باشد که با فروش آن را «رهن واستیجار» به شیوه ای که گفتیم بی نیاز گردد اما از «آبرو» می ترسد، و بیم آن دارد که مردم بگویند: مالش را فروخت! یا بگویند به جای مسینه، سفالینه به کار می برد.

دیگر از عادت پرستیهای عامه، اعتماد آنهاست بر قول کاهن و منجم و فالگیر (عراف)، که این از بالا تا پایین شایع و رایج است چنانکه «بزرگان» برای مسافرت و رخت نو بریدن و حجامت کردن هم از منجم مشورت می کنند.

بسیار خانه ها هست که در آن قرآن نیست^۱. لیکن خانه ای نیست که در آن تقویم [برای اختیارات نجومی] نباشد. از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) راجع به کاهنان سؤال شد، فرمود: «لیسوا بشیء» (یعنی آنه چیزی نیستند). گفته شد: یا رسول الله، گاه پیشگوییهای درستی می کنند، فرمود: آن کلمه حقی است که یکی از اجانین از جایی می رباید و در گوش دوست خود [یعنی همان کاهن] می نوازد و می گوید، آن چنانکه مرغ بر زمین نوک می زند. و در روایت دیگری از پیغمبر نقل است که فرمود: هر کس نزد فالگیر برود تا چهل شب نمازش قبول نمی شود. در روایت دیگری آورده اند که فرمود: هر کس نزد کاهن برود و قول او را بپذیرد از آنچه به محمد (صلی الله علیه وسلم) نازل شده تبری جسته است.

دیگر از عادات عوام زیاد سوگند خوردن است و غالباً ظاهر می کنند (طبق رسم جاهلیت عرب مرد به زنش میگوید که تو بر من مثل پشت مادرم حرام هستی) که در اسلام حرام است و نمی دانند چه می کنند، در خرید و فروش هم زیاد قسم می خورند و مکرر می گویند: به من حرام باشد اگر بفروشمش! و نیز از عادات عامه است حریر پوشی وانگشتر زرین به دست کردن (که شرعاً برای مرد جایز نیست). دیگر از عاداتشان خودداری از نهی از منکر است مثلاً کسی می بیند که برادرش یا خویشاوندش شراب می نوشد یا حریر می پوشد و هیچ نمی گوید و رابطه اش را با وی ادامه می دهد. دیگر از عادات عموم است که بر در خانه سگ و ساختن و راه گذریان تنگ کردن. و نیز بر در خانه کسی

---

۱ خواننده توجه دارد که نظر مؤلف به اوضاع قرن ششم هجری است. ضمناً بد نیست یادآوری کنیم که مراد مؤلف از «عامه» و «عوام» و «عامی» بیسوادان و کم سوادانند! اعم از دارا یا ندار؛ و گاه این کلمات را بویژه در مقابل عالم و فقیه به کار میبرد. -م.

آب باران جمع می شود و بر او واجب است که آن را برطرف کند، و نمی کند و موجب آزار مسلمانان می شود. دیگر از عادات عامه است بی لنگ وارد حمام شدن، یا لنگ بستن اما به طوری که سریش پیدااست، طوری خود را زیر دست دلاک یله می کند که عورتش دیده می شود، و دلاک هم عورت او را لمس می کند (از ناف تا زانو عورت حساب می شود) و همگان این وضع را می بینند و نهی از منکر نمی کنند.

از جمله شیوه های عوام این است: هنگامی که بخواهد زن را وادار کنند که بگوید: «مهریه ام حلال، جانم آزاد»، از انجام وظایف شوهری سرباز می زنند و زن را اذیت می کنند (که این خلاف شرع است). دیگر از عادات عامیان اعمال تبعیض است بین زنان خودشان، با این تصور که گناه و بی عدالتی در حق زن، بخشوده می شود. حال آنکه روایت داریم هر کس دو زن داشته باشد و یکی را بر دیگر در حقوق رجحان دهد روز قیامت در حالی که نصف تنش کج است محشور می شود.

دیگر از عادات عامیان اثبات افلاس است نزد حاکم؛ با این تصور که اگر حاکم افلاس کسی را پذیرفت، تعهدات و وامهایی که دارد شرعاً اسقاط می شود و در عین داشتن مکنت حق مردم را نمی دهد!

و از عادات صنعتگران و دستورزانی که روزانه اجیر می شوند این است که مدتی از وقت خود را با ور رفتن به ابزار کار و طفره رفتن و بیکار ایستادن می گذرانند، و این حرام است جز آن مقداری که طبیعی و معمول باشد؛ گاه همین اجیر نماز نمی خواند و می گوید: وقت من در اختیار صاحب کار است! حال آنکه اوقات نماز داخل عقد اجاره نیست.

واز عادات عامه است که گاه مرده را با تابوت دفن می کنند که این در اسلام مکروه است؛ و نیز نباید پارچه کفن را گرانها گرفت و بدان مباحات نمود؛ و نیز نباید بر سر مرده نوحه گر حرفه ای آورد از پیغمبر (صلی الله علیه وسلم) روایت است: «هر زن نوحه گر حرفه ای که بی توبه مرده باشد روز قیامت با زیر جامه ای از قطران و پیراهنی از جرب محشور می گردد».

و از عادات عوام است، بویژه زنانشان، خود را زدن و جامه دریدن در عزای مردگان؛ و این خلاف آن چیزی است که حضرت رسول (صلی الله علیه وسلم) فرموده، که گریبان دریدن و چهره خراشیدن را در ردیف دعوی جاهلیت آورده است. اما از این حرکات نه تنها نهی به عمل نمی آید بلکه اگر کسی گریبان ندرد، می گویند: مصیبت در او کار نکرده!

و نیز از عادات عوام است که ماهی یا سالی بعد از مرگ عزیزی، لباس نو نمی پوشند، و در پشت بام نمی خوابند.

دیگر از عادات عوام است شب نیمه شعبان به زیارت اهل قبور رفتن و آنجا آتش برافروختن و از قبر مورد احترام خاک برداشتن.

ابن عقیل گوید: چون رعایت تکالیف شرع بر نادانان و اراذل و اوباش گران بوده از مقررات شرع به جعلیان خود عدول نمودند که رعایتش برایشان آسان است، چون بدین گونه زیر بار دیگری نمی روند. و به نظر من (یعنی ابن عقیل) عوام با تعظیم قبور و آتش افروزی و بوسیدن قبور و عطر مالیدن بر (ضریح) آنها و رقعہ نوشتن خطاب به مردگان که: «مولای من برآیم چنین و چنان کن»، و خاک بعضی قبور را برای تبرک بردن و گلاب بر قبرها ریختن و به مسافرت زیارتی رفتن و تکه پارچه بر درخت آویختن (آن گونه که بر لات و عززی دخیل می بستند)... در نظر من کافرند، اگر از بعضی اینها مسأله زکاتش را بپرسی

نمیدادند اما در نظر آنان وای بر کسی که «زیارتگاه کهف» را قبول نداشته باشد، یا روز چهارشنبه آجری از مسجد مأمومیه را لمس نکند و حمالان موقع برداشتن جنازه پدرش نام «ابوبکر صدیق» (رضی الله عنه) یا محمد (صلی الله علیه وسلم) و علی (رضی الله عنه) بر زبان نیاورده باشند، یا نوحه گر حرفه ای همراه جنازه نباشد، یا مقبره پدرش را با گچ و آجر بالا نیاورده، یا گریبان پیراهن تا به دامن ندرد یا گلاب بر قبر نریزد یا جامه مرده را با او به خاک نسپارد.

اما تلبیس ابلیس بر زنان بسیار است و مؤلف کتابی خاص زنان ساخته و آنچه مربوط به انواع عبادت می شود و تکلیف زنان است در آن ذکر کرده، در اینجا شمه ای از فریبکاریهای ابلیس نسبت به زنان را می آوریم.

از آن جمله اینکه زن بعد از زوال ظهر از حیض پاک می شود و بعد از عصر غسل می کند و تنها نماز عصر را میخواند و نمی داند که نماز ظهر هم بر گردنش آمده است. و زنانی هستند که به بهانه نداشتن لباس شسته، و اینکه حتماً باید به حمام بروند، دو روز غسل حیض را به تأخیر می اندازند (می توانند در منزل خود بشویند و غسل کنند) و نیز غسل جنابت را تا طلوع آفتاب به تأخیر می اندازند. و زنانی هستند که در حمام لنگ نمی بندند و می گویند: فقط دلاک زن بر ما وارد می شود، یا می گویند: خودم بودم و خواهرم و مادرم و کنیزم؛ اینها هم که مثل خودم زن هستند، از کی خودم را بپوشانم؟ که اینها همه حرام است و تأخیر غسل جایز نیست و زن بالغ و دختر بچه ممیز حق ندارد به فاصله ناف تا زانوی زن یا دختر بچه ممیز دیگر نگاه کنند. دختر بچه هفت ساله باید خود را بپوشاند و باید خود را از او بپوشانند. بعضی زنان نشسته نماز می خوانند حال آنکه توان سر پا نماز خواندن دارند؛ چنین نمازی باطل است. گاه زنی بهانه نجاست لباس می گیرد که بچه ادرار کرده، این را میتواند بشوید (و

نمی شوید)، در حالی که برای بیرون رفتن همه جور خود را آماده میسازد یا از دیگری به عاریت می گیرد اما برای نماز کار را سست می گیرد و خوار می انگارد و چیزی از مسائل نماز را نمی داند، مثلاً آن قسمتها را که باید پوشیده باشد رو باز می ماند.

و نیز زنان بچه سقط کردن را آسان می شمارند و سبک می انگارند حال آنکه اگر جنینی باشد که روح در آن دمیده شده، سقط آن در حکم کشتن یک مسلم است و کفاره دارد. زن باید از گناهی که کرده توبه کند و آن کفاره را به ورثهٔ طفل (سقط شده)، پردازد (خود مادر از آن دیه ارث نمی برد) و سپس بنده ای هم آزاد کند و اگر نداشت دو ماه متوالی روزه بگیرد.

بعضی زنان با شوهر خود بدرفتاری و بد زبانی می کنند، واگر پیرسد چرا بیرون رفته بودی؟ می گوید: دنبال کار نامشروع که نرفته بودم! غافل از اینکه خود بی اجازه بیرون رفتن خلاف شرع است، و احتمال لغزش هم دارد.

بعضی زنان در عزای مرده ای از آمیزش خودداری می کنند و این حرام است (یا: بیش از سه شب حرام است) و تنها نگه داشتن عده بعد از مرگ شوهر به مدت چهار ماه و ده روز واجب است.

بعضی زنان به دعوت شوهر برای آمیزش تن نمی دهند و تمکین نمی کنند و این را معصیت می انگارند، حال آنکه روایت داریم که چنین زنی را فرشتگان تا صبح لعنت می کنند.

بعضی زنان از اموال شوهر به فال بین و جادوگر می دهد تا «دعای محبت و زبان بند» بگیرد و اینها حرام است. بعضی زنان هم که سعادت داشته باشند و به مجلس وعظی راه یابند، چه بسا صوفی شوند و از دست شیخ خرقة پوشند و با

شیخ مصافحه کنند و از «دختران منبر» به حساب آیند و از عجایب سر برآرند، که عرض این قضیه طولی دارد و ناگفتن اولی.

آنچه گفتیم اگر می خواستیم به تفصیل آریم و با احادیث و اخبار نظرات خویش را مدلل داریم باید چند جلد کتاب می نوشتیم، مجملی نوشتیم تا بر مفصل دلالت کند، و گاه به صرف نقل کار خطایی که می کنند اکتفا کردیم و به ردّ آن نپرداختیم زیرا مطلب روشن بود. خداوند ما را از لغزش مصون دارد و به گفتار و کردار نیک موفق فرماید بمنه و کرمه.

باب سیزدهم

در تلبیس ابلیس بر همگان از راه آرزوهای دور و دراز

بسا یهودی و نصرانی که در دلشان محبت اسلام افتاده و خواسته اند مسلمان شوند اما شیطان آنان را به تأخیر واداشته و گفته: شتاب مکن و تأمل بورز؛ و بدین گونه به امروز و فردا می گذرانند تا کافر می میرند، همچنین شیطان آدم گنهکار را با همین امروز و فردا کردنها از توبه باز می دارد و او را به سوی شهوات بر می انگیزد و چنین القاء می نماید که بعداً از عصیان بازگشت خواهی کرد. شاعر گوید:

ز نهار سر منه به گناه امروز با آرزوی توبه فرداها
بسا فقیه که تصمیم به بازگشت به درس گرفته، شیطان می گوید: ساعتی استراحت کن و بسا عابد برای نماز شب بیدار شده شیطان می گوید: بموقع بر می خیزی. احتیاط این است که ترک امروز و فردا کنیم و از آرزوی دراز روی بگردانیم که عمر رفته باز نمی آید و از آنچه می ترسیم (یعنی مرگ) امانی نداریم و در تأخیر آفتهاست. باید مرگ را بجد گرفت و در توبه و نیکوکاری تعجیل نمود که گفته اند «سوف...» (یعنی بزودی فلان کار را خواهم کرد) بزرگترین لشکر شیطان است.

مثال کسی که به خیال آرزوی دراز فارغ نشسته و آن دیگری که طبق احتیاط عمل می کند مثل عده ای است که در سفرند و به یک آبادی می رسند، آن آدم احتیاط کار می رود و هر چه لازمه سفر است می خرد و تهیه میکند اما آن که اسیر آرزوست و کوتاهی در انجام وظیفه دارد با خود می گوید: بعداً آماده خواهم شد، بسا یک ماه اینجا مقیم باشیم. در این میان شیپور رحیل می نوازند، دومی به اولی غبطه می ورزد و حسرت می خورد و اولی وضعیتی غبطه

آور دارد. اولی مثال مردم بیدار و آماده کار در این جهان برای آن جهان است که چون مرگ در رسد پشیمان نشوند، اما کسی که فریب امروز و فردا کردن نفس و شیطان را خورده دم مرگ تلخابه ندامت را به سختی فرو می برد.

و استفرز من استطعت منهم بصوتک

استنزهوا من البول

اشبهت خلقی و خلقی

اضرب بعصاک الحجر

اطلبوا الخیر عند حسان الوجوه

و اعدو لهم ما استطعتم من قوه

اعیذ كما بكلمات الله التامة من كل

شیطان و هامة و من كل عین لامة

افلا ينظرون الى الابل كيف خلقت،

و الى استمائی كيف رفعت و الى

الجبال كيف نصبت

أفمن يعلم ان ما انزل اليك من ربك

الحق كم هو اعمی

أفی الله شك

أكان للناس عجباً أن اوحينا الى

رجل منهم أن انذر الناس

اكتبوا و لا حرج

فهرست آیات و احادیث*

و ابیضت عیناه و هو کظیم

أتجعل فیها

أتقتلون رجلا ان يقول ربی الله

أتهلکنا بما فعل السفهاء منا

و اجنبنی و نبی ان نعبد الاصنام

اخسئوال فیها

و اذا تلیت علیهم آیاته زادتهم

ایمانا

و اذا رأتهم من مکان بعید سمعوا

لها تغیظا و

زفیرا

و اذا قیل لهم اتبعوا ما انزل الله

قالوا: بل نتبع ما الفینا علیه آباءنا، او

لو کان آباؤهم لا یعقلون شیئاً و لا

یهتدون

و اركض برجلک

استعن علی حفظک بيمينک

* «و» در اوّل آیات و احادیث محاسبه

القبایبی نشده است.

الا اعمال بالنیاتِ انما الاعمال

بالنیات ألا يعلم من خلق

السلام علیکم یا اهل الصفة، کیف

اصبحتم؟

الشیطان یعدکم الفقر و یأمرکم

بالفحشاء

الغناء رقیة الزنا

الغنیمۃ لمن شهد الوقعۃ
 الله اعلى و اجل
 والله ما حکمت مخلوقاً، انما
 حکمت القرآن ح
 الم اعهد اليکم يا بنى آدم الا تعبدوا
 الشيطان انه لکم عدو مبين
 اليد العليا خيرٌ من اليد السفلى
 انا اعرفکم بالله و اشدکم له خشيةً
 ان الذين آمنوا و الذين هاجروا و
 جاهدوا فى سبيل الله اولئک يرجون
 رحمة الله
 ان الشيطان لکم عدوا فاتخذوه
 عدوا انما يدعو حزبه ليكونوا من
 اصحاب السعير
 انا خير منه
 انا ربکم الاعلى
 ان الارض لتعج الى ربها من الذين
 يلبسون الصوف رياءً ح
 ان الحکم الا لله
 ان الله جميل يحب الجمال
 أن امر بعبادى ليلا
 ان بطش ربک لشديد
 انت اخونا و مولانا
 و انتم سامدون
 انت منى و انا منى
 و ان جهنم لموعدهم اجمعين
 ان فى الامم محدثين و ان يكن فى
 امتى فعمر
 ان فى ذلك لذكرى لمن كان له قلب
 انما الاعمال بالنيات،
 انما الطاعة فى المعروف
 انما يخشى الله من عباده الماء
 انما يريد الشيطان ان يوقع بينکم
 العداوة و البغضاء فى الخمر و المسير
 و يصدکم عن ذکر الله و عن الصلوة
 فهل انتم منتهون
 و ان من شىء الا يسبح بحمده
 و ان هذا صراطى مستقيماً فاتبعوه،
 فلا تتبعوا السبل
 انه لا يحب كل مختال فخور
 و ان يأتوكم اسارى تفادوهم
 و انى غفار لمن تاب

اهبطوا مصرأ

درسوا ما فيه

بعثت الى الناس كافة

رتل القرآن ترتيلا

بُعِثتْ بهدم المزممار و الطبل

بل هم قوم خصمون

زفنت الحبشة

تزودوا فان خير الزاد التقوى

تناكحوا تناسلوا

سنقرئك فلا تنسى

تنزهوا من البول

و شارورهم فى الامر فاذا عزمت

ثلاثة تجلوا البصر: النظر الى

فتوكل على الله

الخضرة و انلنظر الى الماء و النظر

علم الباطن سر من سر الله عزوجل و

الى الوجه الحسن

حكم من احكام الله تعالى، يقذفه الله

جاء الحق و زهق الباطل ان الباطل

عزوجل فى قلوب من يشاء من

كان طهوقا

اولياءه

جار ذى القربى

عليكم بدين العجائز

جعل الله رزقى تحت ظل رمحى

فاذا قرأت القرآن فاستعذ بالله

حُب الى من الدنيا الطيب و النساء

فاستخف قومه فاطاعوه

(و قرء عيني فى الصلاة)

فخر موسى صعقا

خذوا حذرکم

فطفق مسحاً بالسوق و الاعناق

فلتقم طائفة منهم معك و ليأخذوا

خلق لكم من انفسكم ازواجاً

اسلحتهم

لتسكنوا اليها و جعل بينكم مودة و

فنجيناك من الغم

رحمة

لا تكتبوا عنى سوى القرآن
 و لا تلقوا بأيديكم الى التهكة
 لا تمش فى الارض مرحا
 لازمام و الا خزام و لا رهبانية و لا
 تبتل و لا سياحة فى الاسلام
 و لا على الذين اذا ما اتوك لتحملهم
 قلت لا اجد ما احملكم عليه
 لاوتين مالا و ولدا
 لا، و لكن نهيت عن صوتين احمقين
 فاجرين: صوت عند نغمة و صوت
 عند مصيبة
 لا يزال ناس من امتى ظاهرين، حتى
 يأتيهم امر الله و هم ظاهرون
 و لا يشفعون الا لمن ارتضى
 و لا يغرنكم بالله الغرور
 لتقرأه على الناس على مكث
 لقد كان لكم فى رسول الله اسوة
 حسنة،
 لكل نبى شفاعتة و انى اختبأت
 شفاعتى لاهل الكبائر من امتى
 للربوبية سر لواظهر بطلت النبوة، و
 للنبوة سر لو كشف لبطل العلم، و

و قالت اليهود و النصارى نحن ابناء
 الله و احباؤه، قل لم يعذبكم
 بذنوبكم
 قل للمؤمنين يغضوا من ابصارهم و
 يحفظوا فروجهم

كل شىءٍ هالكٌ الا وجهه ح
 كلوا و اشربوا هنيئاً بما اسلفتم فى
 الايام الخالية
 كمثل الشيطان اذا قال للانسان اكفر
 فلما كفر قال انى برى منك انى
 اخاف الله رب العالمين

لا اغنى عنك من الله شيئاً
 لا اله الا انا فاعبدونى ح
 و لا تتبعوا خطوات الشيطان، انه
 لكم عدو مبين. انما يأمركم بالسوء
 و الفحشاء و ان تقولوا على الله ما
 لا تعلمون
 لا تدخلوا من باب واحد
 لا تعودن فى صدقتك
 لا تقصص رؤياك على اخوتك

ما هذا باهل ان يدعى الى المباشرة
 من اخلص لله اربعين صباحاً...
 من اخلص لله اربعين يوماً ظهرت
 ينابيع الحكمة من قلبه على لسانه ح
 من اصابه جهد في رمضان فلم يفطر
 فمات دخل النار
 و من الناس من يشتري لهو الحديث
 من بقلها و قائها
 و من تزكى فانما يتزكى لنفسه
 و من جاهد فانما يجاهد لنفسه
 من دخله كان آمناً
 من ركب مشهوراً من الدواب اعرض
 الله عنه مادام عليه و ان كان كريماً
 من لبس الصوف ليعرفه الناس كان
 حقاً على الله عزوجل ان يكسوه ثوباً
 من جرب حتى تتساقط عروقه ح
 من لبس ثوباً مشهوراً اذله الله يوم
 القيامة
 من لبس ثوب شهرة اعرض الله عنه
 حتى يضعه
 من يحرسنى الليلة

للعلماء بالله سر لو اظهروه لبطلت
 الاحكام
 لله اشدُّ اذناً الى الرجل الحسن
 الصوت بالقرآن من صاحب القنية
 الى قنية
 و لله المكر جميعاً لن ينال الله
 لحومها و لا دماءها
 لو اطلعت عليهم لو ليت منهم فرارا
 ليس البر ان تولوا وجوهكم قبل
 المشرق و المغرب و لكن البر من
 امن بالله
 ليسوا بشيء
 و ليضر بن بخمر هن على جيوبهن
 و ما اظن الساعة قائمة، و لئن
 رُددت الى ربى لا جدن خيراً منها
 منقلباً
 ما زالت أكلة خبير تعاودنى، فهذا
 اوان قطعت ابهرى
 ما فرضنا فى الكتاب من شيء
 و ما نعبدهم الا ليقربونا الى الله زلفى
 ما هذا الا بشر مثلكم

يسقى بماء واحد و تفضل بعضها
 على بعض فى الاكل
 يعلم ما فى البر و البحر و ما تسقط
 من ورقة الا يعلمها
 يقبض و يبسط

نعم المال الصالح للرجل الصالح
 ١٤٧

و هم بها
 هؤلاء ضيف مكرمون
 و هو معكم اينما كنتم و الله بما
 تعلمون بصير
 و هو يتولى الصالحين
 يا ايها الذين آمنوا لا تحرموا طيبات
 ما احل الله لكم ح
 يا ليتنى متُّ قبل هذا و كنت
 نسياً منسيا
 و يبقى وجه ربك ح
 يحب التوابين
 يحبهم و يحبونه
 و يحذركم الله نفسه
 يريد الشيطان ان يظلمكم ظلالها
 بعيدا
 يريد الله بكم اليسر و لا يريد بكم
 العسر
 يريدون وجهه

فهرست راهنما

ابراهیم بنای بغدادی

ابراهیم بن سعد

آتش پرستان،

آتش پرستی

آدم،

آذربایجان

ابراهیم بن سعید

ابراهیم بن سیار نظام

الاراء والدیانات

ابراهیم تیمی

ابراهیم خراسانی

آفتاب پرستی

ابراهیم خلیل (علیه السلام)

آل بویه

ابراهیم (علیه السلام)

آیین جوانمردی

ابرهیم خواص

اباحتیان اباحت درامر زنان

ابراهیم محمد نصر آبادی

اباحه محرمات و محارم شبهات

ابراهیم نخعی

اهل اباحت

ابراهیم نظام ← ابراهیم بن سیار نظام

اباضیه

ابراهیم هروی

ابراهیم

ابن الانباری

اسماعیل؛ دین

ابن الجلاء

ابراهیم (از فقهای کوفه) ابراهیم

ابن الجوزی

نخعی ابراهیم (پسر پیغمبر صلی

ابن الخبازه صائدی

الله علیه وسلم)

ابن الزاغونی

ابراهیم ادهم

ابن الزبّعی

ابراهیم امام ← محمد بن علی

ابن الزبیر

ابراهیم

ابن السندي

ابن الشباس

ابن الصائد

ابن العلاف	ابن مجاهد
ابن الکرینی	ابن مسعود
ابن الکلبی	ابن ملجم عبدالرحمن بن ملجم
ابن المبارک	ابوالسحاق خراز
ابن المسیب	ابواسماعیل انصاری
ابن باکویه	ابوالاحوص
ابن حنبل ← احمد بن حنبل	ابوالادیان
ابن خفیف ← ابو عبدالله بن خفیف	ابوالبختری (وهب بن وهب)
ابن خلکان	ابوالتقویم (= عقل)
ابن خیعویه	ابوالجلاس
ابن راوندی	ابوالجوزاء
ابن زید	ابوالحارث اولاسی
ابن سماعه	ابوالحسن (پسر شبلی)
ابن سیرین	ابوالحسن اشعری
ابن شاهین	ابوالحسن بسطامی
ابن طاهر ← المقدسی	ابوالحسن بن بشار
ابن عباس	ابوالحسن پوشنجی
ابن عطاء	ابوالحسن درّاج بغدادی
ابن عقیل	ابوالحسن طاهر بن الحسین
ابن عمر	ابوالحسن مدینی
ابن قتیبہ	ابوالحسن نصیبی
ابن کلبی ابن الکبی	ابوالحسین بن خلّال

ابوالعباس سریج	ابوالحسین بن سالم
ابوالعلاء ابوالعلاء معری	ابوالحسین بن سمعون
ابوالعلاء معری، الزاهد المفتی	ابوالحسین دراج
علیه	ابوالحسین عطوفی
ابوالفتوح اسفراینی	ابوالحسین نوری
ابوالفرج رستمی	ابوالخطاب کلوذانی
ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد ابن الجوزی	ابوالخیر ابوالخیر نیشابوری
ابوالفضل بن ناصر الحافظ بغدادی	ابوالخیر دئیلی
ابوالفضل بن ناصر حافظ	ابوالخیر نیشابوری (تیناتی)
ابوالفضل بن ناصر الحافظ بغدادی	ابوالطیب الطبری
ابوالقاسم (زاهد)	الرقص حماقة بین الکتفین لاتزول الا بالتعب
ابوالقاسم بلخی	ابوالعاص بن ربیع
ابوالقاسم بن زیدان	ابوالعالیه
ابوالقاسم دارکی	ابوالعباس ابوالعباس بغدادی
ابوالقاسم عبدالله بن احمد بلخی	ابوالعباس احمد بن عطاء
ابوالنضر غنوی	ابوالعباس احمد بن محمد
ابوالوفاء بن عقیل ابن عقیل	دینوری
ابوالوفاء فیروز آبادی	ابوالعباس اصم
ابولولید بن عبدالملک	ابوالعباس بغدادی
ابوالهذیل علاف	ابوالعباس بن عطاء ابوالعباس
ابوالهیثم خالد حداد	احمد بن عطاء

ابوتراب ابو تراب نخشبی	ابوالهیشم بن التیهان
ابوتراب مخشبی	ابوالهیهم خالد خالد حداد
ابو ثمامه عمرو بن لحي	ابو امامه
ابوجعفر ابوجعفر حداد	ابوبکر (پسر عثمان)
ابوجعفر حداد	ابوبکر
ابوجعفر دراج	ابوبکر ابهری
ابوجعفر طبری	ابوبکر افضالی
ابوجعفر منصور (خلیفه)	ابوبکر بن فلاس
ابوحازم	ابوبکر بن ممشاد
ابوحامد غزالی	ابوبکر محمد بن موسی فرغانی
ابوحامد خلفانی	واسطی
ابوحامد شیرازی	ابوبکر خباز
ابوحفص نیشابوری	ابوبکر خلّال
ابوحکیم ابراهیم بن دینار	ابوبکر دقاق
ابوحمزه	ابوبکر دینوری
ابوحمزه خراسانی ابوحمزه	ابوبکر شفاف
ابوحمزه صوفی ابوحمزه	ابوبکر صدیق ابوبکر
ابوحنیفه	ابوبکر عنبری
ابوذر	ابوبکر فرغانی
ابورجاء عطاردی	ابوبکر کتانی
ابورجاء عطاردی	ابوبکر وراق
ابوزرعه	ابوبیهمس الهیصم بن جابر

ابوعبدالله بلخی	ابوزکریا تبریزی
ابوعبدالله بن الجلاء	ابوسعید
ابوعبدالله بن بطه	ابوسعید ابوالخیر
ابوعبدالله بن حامد	ابوسعید خراز
ابوعبدالله بن خفیف	ابوسعید کندی
ابوعبدالله بن سالم	ابوسفیان
ابوعبدالله بن علی ترمذی	ابوسفیان ثوری سفیان ثوری
ابوعبدالله محمد بن علی ترمذی	ابوسلیمه بن عبدالرحمن
ابوعبدالله بن مجاهد	ابوسلیمان ابوسلیمان دارانی
ابوعبدالله حاکم نیشابوری	ابوسلیمان دارانی
ابوعبدالله رازی	ابوسهل صعلوکی
ابوعبدالله رملی	ابوشعیب ابوشعیب مقفع
ابوعبدالله زراد	ابوشعیب المقفع ابوشعیب مقفع
ابوعبدالله غلام	ابوشعیب مقفع
ابوعبدالله مقری	ابوطالب جرجانی
ابوعبدالله محمد بن علی ترمذی	ابوطالب رازی
ابوعبید ابوعبید تستری	ابوطالب مکی
ابوعبید تستری	ابوطاهر ابوطاهر علاف
ابوعبیده	ابوطاهر علاف
ابوعثمان	ابوظلحه انصاری
ابوعثمان نهدی	ابوطیب طبری
ابوعلی النبا	ابوعبدالله المقری ابوعبدالله مقری

ابوعلی رودباری	ابو یزید
ابوعلی فارسی	ابو یعقوب زیات
ابو عمران اشیب	ابو یعقوب طبری
ابو عمرو (قاضی)	ابو یعلی (قاضی)
ابو کبشه	ابی بن کعب
ابو کمیت اندلسی	ابی داود
ابولهب	ابی یعلی (قاضی)
ابو محمد جریری	اجز صوفه
ابو محمد جریری	احمد احمد بن ابی الحواری
ابومعشر	احمد احمد بن حنبل
ابو منصور ازهری	احمد بن ابی الحواری
ابو منصور عجلی	احمد بن اسحاق عمانی
ابوموسی اشعری	احمد بن حنبل
ابوموسی اشعری	احمد بن حرب
ابوموسی دثیلی	احمد بن خضرویه
ابونصر بن الحارث	احمد بن سالم بصری
ابونصر طوسی	احمد بن سنان
ابونصر نصر آبادی	احمد بن عطاء
ابونعیم اصفهانی	احمد حنبل احمد بن حنبل
ابونواس	احمد خضرویه احمد بن خضرویه
ابو وائل	احمد که
ابوهریره	احمریه

استفتاح و استعاذه	احمسی
اسحاق	همچنین حُمس و احمسی
اسحاق بن محمد (معروف به	الاحیاء الاحیاء لعلوم الدین
احمر) اسحاق بن محمد النخعی	الاحیاء لعلوم الاحیاء لعلوم
الاحمر	الدین
اسحاق بن محمد النخعی الاحمر	الاحیاء لعلوم الدین
اسحاق ترک	اخبار الحمقی و المغفلین
اسحاقیه	اخمیم
اسد بن عبدالله (قصری)	اخنس
اسکندریه	اخنسیه
اسلام	ادریس (علیه السلام)
اسماء (دختر ابوبکر)	ادریس بن ادریس
اسماعیل	ادریس خولانی
اسماعیل بن اسحاق	الاذکیاء و اخبارهم
اسماعیلیه	ارجاء
اسود بن سالم	ارسطو
اصحاب صحابه	ازرقیه
اصحاب حدیث اهل حدیث	اساف
اصحاب قصائد	اسامه بن زید
اصحاب کھف	اسامه بن شریک
اصحاب وساوس و خطرات	اسانید عالی
اصحاب هیاکل	استاذسیس

انصافهان	انصاف
اصم	انصاف بن مالک
اعل هبل	انصاف بن مالک
افشین	انصاب
افضل العصمة ان لا تقدر	انصار
افعالیه	انطاکیه
افلاطون	انعم بن عمرو مرادی
اقانیم	انوشیروان
اقرع بن حابس	اوثنان
اقیصر (بُت)	اوحد الدین کرمانی
الموت	اوریا
امام مُنتَظَر	اوزاعی
أمامه	اوس
امامیه شیعه امامیه	اوقات واحوال
ام خالد	اولاس
امریه	اویس قرنی
أمّ علاء	اهریمن
امیه بن ابی الصلت	اهل الولاية
امیه بن صامت	اهل اهواء
انا اعشق الله عز و جل و هو	اهل باطن
يعشقني	اهل جدل و خلاف
ان اعوججت فقومونی	اهل حدیث حنبلیان سنت
	گرایان

بتريه	اهل ذمه
بشر (از فرزندان شیطان)	همچنين ذمیان
بجه	اهل ریاضت
بجلیه	اهل صفة
بحر العلوم	اهل ظاهر
بحیره	اهل قبله
بخارا	اهل کتاب
بخاری، محمد بن سهل	اهل لغت و ادب
البخلاء اهل آفرینی امیال	اهوال القیامة
؛ اجتهاد و سختکوشی در ؛ در	ایوب سختیانی
نکوهش ؛ صاحب ؛ شکست	
اهل ؛ عمل به ؛ آوری در دین	
بدیع الزمان همدانی و مقامات	باب البصره (محلّه)
نویسی	باب حرب (محلّه)
بدیل	بابک ایام ظهور
براء بن مالک	بابکیه، بابکیان بابک
براهمه	باطنیان حرفهای تفسیر
برصیصا	باقر (علیه السلام)
برک بن عبدالله	باقلانی، ابوبکر
برکیارق، جلال الدوله	بانت سعاد (قصیده)
بستان السیاحه	بایزید
بسظام	بت پرستان

بیان بن سمعان	بشر بن حارث
بیت الحرام	بشر مریسی
بیت المقدس	بُشر حافی
بیروت	بصره
بیست گفتار	بغداد
بیس بن الهیثم	بقراط
بیسیه	بلخ (ناحیه)
پیغمبر (صلی الله علیه وسلم)	بلخ
محمد (صلی الله علیه وسلم)	بلعام
تابعان تابعین	بلقاء
تارک فریضه	بُنان بنان بن محمد
تارک نافله	بنان بن محمد
تاریخ ادبی عرب	بنت السّمری
تاریخ جهانگشای جوینی	بنی اسرائیل
تاریخ طبری	ریاضتکشان ؛ طعن بر
تباله (ناحیه)	بنی امیه
تبتل	بنی تمیم
تحقیق در تفسیر ابوالفتوح رازی	بنی حارث بن یشکر
تدبیر عالم زیرین	بنی کلاب
تذکره الاولیاء	بوذ (نام کوه)
تذکره الحافظ	بو علی سینا
تشبیه	بهافرید

تشیع و تصوف	ثعلبه من مشکان
التصديه	ثعلبيه
تصوف ؛ عزایم ؛ همچنین	ثمامه ثمامه بن ائان
صوفیان	ثمامه بن ائان
تعقیب و تفتیش عقاید محنه	ثنویه ثنویان
تعلیمیه	ثنویان
تغییر	ثوری سفیان ثوری
تکریت	
تلبیس ابلیس	جابر
تلبیه	جاحظ
تمدن اسلامی در قرن چهارم	جالینوس
هجری	جامع التواریخ
تمیم الداری	جامع منصور
تمیم داری تمیم الداری	جامی، عبدالرحمن
تناسخیان	جاهلیان ؛ عرب عقیده احکام
تورات	جاهلیت ؛ دوران اشعار
تهلیل	جبائی (?)
	جبائی، ابوعلی
ثابت بنانی	جبائی، ابوهاشم
ثابت بن سعد	جبریه
ثرثر	جبهه اسد
ثعلبه	جحفه

جوان (ناحیه)	جذام (قبیله)
جوانمردان	جراح بن سنان
همچنین آیین جوانمردی	جرجان
جوهر لاهوتی	الجرج و التعديل
جوینی، ابوالمعالی	جرهم
جهر	جریر
جهم بن صفوان	جریری
جهمیه	جسر
جهود	جعد بن درهم
جیحون	جعفر جعفر بن ایطالب
چاووشی خوانی	جعفر بن ایطالب
چراغ کُشان	جعفر حدّاء
حاتم اصم حاتم اصم بلخی	جعفر خلدی
حاتم اصم بلخی	جعفر صادق (علیه السلام)
حاجب	جلیل (ناحیه)
حاجبی	جناحیه
الحاجری، طه	جنگ أحد
حادث زمانی	جنگ بعاث
حارث (کذاب)	جنگ تبوک
حارث بن تمیم	جنید
حارث بن قیس	جنید بن محمد
حازم بن علی	جوالیقی

حازمیه	حسن بصری
حام	الحسن البصری، سیرته و آرائه
حامد (وزیر)	حسن بن ذکوان
حامی حام	حسن بن علی بن سیار
حبسیه	حسن بن صالح
حبشه	حسن بن عماره
حبیب عجمی	حسن صباح
حُبَّیه	حسن و قبح عقلی
حجاج	حسین (علیه السلام) ؛ امامی از
حداد ابوجعفر حداد	نسل ؛ اولاد
حدثنی قلبی عن ربی	حسین حلاج
حُدی حذیفه مرعشی	حسین بن محمد النجار
حرقوص بن زهیر سعدی	حسین بن احمد عیسی
حرقیه	حسین بن منصور حلاج
حروراء	حسین قزوینی
حروریه	حسین نوری ابوالحسین نوری
حروفیه	حسین و حسن (پسران عیسی بن
حریری	ماسر جس)
حسبی من نفسی حسبی	حشر اجسام
حسن (رضی الله عنه)	حشویه
حسن (برادرِ سنان)	حصین عبدالرحمن
حسن البزاز	حفص بن عبدالرحم

حیره	حفصویه
حیوة القلوب	حقایق التفسیر
خالد خالد بن ولید	حقوقی، عسکر
خالد بن سعید بن العاص	حقیقت ؛ واحد اشیا ؛
خالد بن عبدالله [قصری]	عالم ؛ مشاهده
خالد بن ولید	حکیمان قدیم
خالد بن یزید بن معاویه	حلاج، حسین بن منصور ؛
خالد حداد	علمای معاصر
خبیص (غذا)	حلولیان
خثعم	حلیة الاولیاء
خداش	حماد حماد بن ابی سلیمان
خرقانی، ابوالحسن	حماد بن ابی سلیمان
خرمیه	حماد بن سلمة
خزاعه	حمادِ راویه
خزام	حمدان قرمط
خزرج	حُمس و احمسی
خزیمه بن مدرکه بن الیاس بن	حمیری (زبان)
مضر	حمیریان
خسیه	حنفاء
همچنین حبسیه	حنیفیه سمحه
خضر	حوض کوثر
خطابی	حیدر آباد

داود بن ابی هند	خطرات و وساوس
داود بن علی	خطیب [بغدادی]
دائرة المعارف الاسلامیة	خلفای راشدین
دبستان مذاهب	خلف خارجی
دختران منبر	خلفیه
دمشق	خلیدیه
الدمشقی، محمد	خناقون
دومة الجندل	خنزب
دوس (قبیله)	خوات
دهر	خوارج ؛ نخستین
دهریان	خوارزمی
دهریه دهریان	خوانساری، محمد باقر
دیاب، عبدالمجید	خوفیه
دیه سلمی	خوله
دیر مران	خیام خیر خیر الدین علی
دیسانیه	خیر نساج
دین عجائز	خیوان (ناحیه)
دینور	داسم (از فرزندان شیطان)
دینوری	الدامغ
	دانشنامه ایران و اسلام
ذراع مبسوط	داود (علیه السلام)
ذکاوتی قراگزلو، علیرضا	داود الحواری

ردّالشمس (حدیث)	ذم الهوی
الرساله رساله قشریه	ذمامیه
رساله سیر و سلوک	ذمیان
رساله قشریه	ذوالخلصه
رسائل الجاحظ	ذوالخویصره
رستاخیز جسمانی حشر اجسام	ذوالشری (بُت)
رسول الله (صلی الله علیه وسلم)	ذوالکفین (بُت)
محمد (صلی الله علیه وسلم)	ذوالنون
رضازاده ملک، رحیم	ذونواس یهودی
رُقّی	ذهبی
روایت متصل	ذی رُعین (قبیله)
روایت منقطع	
روحانیون علوی	رابعه
رودبار	راجیه
روزباد	رافضه رافضیان
روزبهان	رافضیان
روضات الجنات	راوندیه
رؤیت حق در قیامت	رباط زوزنی
رُؤیم	ربیع بن خیشم
رهاط	ربیع بن زیاد
رهبانیت	رجعیه
ری	رخصت وعزیمت

ریاضة النفوس

زناده

؛ زندقه ؛ زندیقان ؛ زندقه

زادالمسیر فی علم التفسیر

زندگی و آثار جاحظ

زاهدان

زهاد زاهدان

زبور

زهرون

زبیر زبیر بن عوام

زهیر بن ابی سلمی

زبیر بن بکار

زید

زبیر بن عوام

زید الخیل

زبیری

زید الفوراس

زجاج (نحوی)

زید بن ثابت

زراره بن اعین

زید بن عمرو بن نفیل

زراره بن جدیس

زیدی

زرتشت

زیدیه «قدری» مذهب

زرعه بن البرج طائی

زینب

زکریا (علیه السلام)

سابقیه

زکریا الساجی

سالمیه

زکریا قزوینی

سامری

زکنبور (از فرزندان شیطان)

سائیه

زلیخا

سائبیه

زام

سبا

زمان

زنجانی

سعيد بن مسيب	سبحان من اظهر ناسوته / سرسنا
سعير (بُت)	لا هوته الثاقب
سفاح	سبحانی، توفيق
سفيان بن عيينه	سبحانی سبحانی ما اعظم شأنی
سفيان ثوري	سبط ابن الجوزی
سقراط	سبعيه
سلام بن اسود	سبلان
سلمان	ستاره پرستی
سلمان خواص	سجادی، سيد جعفر
سلمان فارسی سلمان	سراج، ابونصر
سلمه بن اكرع	سرمقانی
سلمی، ابو حصين	سری سقطی
سلمی، ابو عبدالرحمن	سعد (?)
سليمان (عليه السلام)	سعيد بن عباده
سليمان (فرزند حلاج)	سعد بن مالك
سليمان تيمی	سعد وقاص
سماع و رقص	سعدی (از عرائس شعر عرب)
سمعان	سعدی
سمنون محب	سعيد ازلی
سنباد	سعيد بن جبیر
سنت ؛ مذهب ؛ امر به	سعيد بن زيد
همراهی و جماعت ؛ اقتصاد در	سعيد بن عثمان

شاعران	سبیل عام و ؛ اهل ؛ طریقه
شافعی	؛ خلفای راشدین رسول (صلی
شافعیان	الله علیه وسلم) ؛ ائمه مذاهب
شاکیه	اهل
شبلی	سنجر
شبه	سند
شبّهات عقلی	سُنن
شبیّب بن ربیع تمیمی	سنن التصوف
شداد بن اوس	سنن الصوفیه
شراه (ناحیه)	سوارتز، مارلین
شرع ؛ مثال ؛ حدود ؛	سواع
ظاهر ؛ سیاست ؛ مراسم ؛	سوفسطا
مصطلحات ؛ تکالیف ؛ ظواهر	سوفسطایان
؛ حفظ ؛ علم شطح و طامات	سویق (غذا)
خلاف ؛ مسائل ؛ خلاف	سهل بن عبدالله تستری
؛ رفعت قدر ؛ معاملات	سهل بن علی مروزی
خلاف ؛ حد ؛ طریق ؛ اوامر	سهله و سمحه
؛ خلاف عقل و ؛ بازی کردن با	سیاست الهی
؛ آداب ؛ کارهای خلاف ؛	سیرت شیخ کبیر ابو عبدالله بن
مخالف ظاهر ؛ مخالف ظاهر ؛	خفیف شیرازی
مخالفت ؛ عمل به دستورات	سیستان
؛ مراد ؛ احکام ؛ بی اعتنایی	

شیطان الطاق محمد بن نعمان	به ؛ نواهی ؛ دستورهای ؛
شیطانیه	حکم ؛ مقررات
شیعه شیعه امامیه	شرک خفی
شیعه اثنا عشریه شیعه امامیه	شریح (قاضی)
شیعه امامیه	شریعت ؛ متمم غ اعتقاد به
شیعیان شیعه امامیه	ناقص بودن ؛ سیاست
شیعیه	بالاتر از ؛ علم ؛ پاک کردن
صابر	دامن ؛ و حقیقت ؛ اصل
صابئه	شریکیه
صاحب الزنج	شعبی
صادق (علیه السلام) جعفر صادق	شعوانه
(علیه السلام)	شعیب (علیه السلام)
صالح (علیه السلام)	شفا (دختر عبدالله)
صالح (پسر احمد حنبل)	شقی ازلی
صالح بن عبدالقدوس	شقیق بلخی
صالح مری	شمراخیه
صحابه ؛ دشنام به ؛ رسول	شمس الدین محمد الذهبی
الله ؛ بزرگان	ذهبی
صحیح (بخاری)	شمیل طاری، ۱.
صحیح (مسلم)	شوقی ضیف
صحیحین	شیث بن آدم ؛ اولاد
	شیروانی

طائفة	صفه الصفوة
طبايعان	صفوة التصوف
طبرى، ابن جرير	صفيه بن حبي
طبقات الصوفيه	صفين
طرسوس	صلة بن اشيم
طريقة جماعت	صلح نامه حديبيه
همچنين سنت	صنعاء
طريقة شيخين	صور الكواكب
طريقة مقلدان	صورى
طلحه	صوفيان ؛ احاديث بر ساخته
طلحه بن عبيدالله	؛ كرامت نمايى ؛ پيشين ؛ شام
طى (قبيله)	؛ رباطهاى ؛ پيشينيان ؛
	مجالس ؛ جامه دريدن ؛
ظالم بن اسعد	متقدمان ؛ فقهاى ؛ بدعتهاى
ظاهريه	؛ مشايخ ؛ كارهاى خلاف عقل
ظواهر	و شرع ؛ آداب ؛ قدامى
ظلمت ؛ چهار بدن	؛ ملامتى
ظهار	صوفيه صوفيان
عاص بن وائل	ضحاک

عبدالرحمن بن ابی لیلی	عاصم عاصم احوول
عبدالرحمن بن زیاد	عاصم احوول
عبدالرحمن بن عوف	عاصی
عبدالرحمن بن ملجم	عالمان ، کامل
عبدالرحمن بن مهدی	عامر عامر بن حارث
عبدالرحمن صوفی	عامر بن حارث
عبدالرزاق بن بهرام	عامر بن طفیل
عبدالسلام هارون	عامر بن ظرب
عبدالعزیز بن ابی السائب	عامر بن عبدالله بن زبیر
عبدالعزیز بن ابی داود	عامر بن عبدقیس
عبدالعزیز بغدادی	عامر بن قیس عامر بن عبدقیس
عبدالقادر بن طاهر	عامله (قبیله)
عبدالقیس (قبیله)	عامیان
عبدالکریم ابو امیه	عایشه
عبدالمنعم بن عبدالکریم	عباس
عبدالله بن اباض	عباسیه
عبدالله بن احمد	عباس الدوری
عبدالله بن جعفر (برادرزاده و داماد	عباسیان
علی (رضی الله عنه))	عبدالحمید، محیی الدین
عبدالله بن جعفر (بن ابیطالب)	عبدالجلیل قزوینی رازی
عبدالله بن خباب [بن ارت]	عبدالخالق دینوری
	عبدالرحمن بن ابی حاتم

عبدالله بن خفيف ابو عبدالله بن خفيف	عبدالله جونی
عبدالله بن رواحه	عبدالله حوفی (شیخ)
عبدالله بن زبیر	عبدالمطلب بن هاشم
عبدالله بن سلام	عبدالملک عبدالملک بن مروان
عبدالله بن شوذب	عبدالملک بن بشران
عبدالله بن سوريا	عبدالملک بن مروان
عبدالله بن عباس ابن عباس	عبدالوهاب بن المبارک (حافظ)
عبدالله بن عبدالحکم	عبدود
عبدالله بن عمر ابن عمر	عبور
عبدالله بن کواء يشکری	عبيدالله العنبری
عبدالله بن مبارک	عتيرة
عبدالله بن محرز	عثمان
عبدالله بن مرزوق	عثمان بن ابی العاص
عبدالله بن مسعود ابن مسعود	عثمان بن طلحه
عبدالله بن معاوية بن عبدالله بن جعفر (طيار)	عثمان بن عفان عثمان
عبدالله بن مفلح	عثمان بن مظعون
عبدالله بن موسى	عجائی المخلوقات و غرائب
عبدالله بن وهب عبدالله بن وهب	الموجودات
راسبي	عراق
عبدالله بن وهب راسبي	عرياض بن سلمة
	عرس
	عرفجة

علم: ثبات موضوع ؛ خدا ؛ به	عرفه
کلیات ؛ خدا به جزئیات ؛	عرفی شیرازی
غیب ؛ مکاشفه ؛ باطن ؛ ظاهر	عروه بن اذینه
؛ نقلی ؛ حدیث	عریاض بن ساریه
علم الخرق	عزّی
علم الورق	عزیر
علوم: هندسی ؛ حسی ؛ عقلی	عشار (متصدی باج گیری)
؛ شرع ؛ الهی ؛ دینی	عشره مبشره
علویه	عضد الدوله
علی ؛ بیعت کردن با غیر	عطار
؛ و اصحابش	عقبه بن مکرم
علی بن ایطالب (علیه السلام)	عقل ؛ مثال ؛ نعمت ؛ معاش
علی (رضی الله عنه)	؛ مدعیان ؛ گرایان ؛ مقتضای
علی (پسر شبلی)	؛ موافق ؛ مخالف ؛ دور بودن
علی بن ابراهیم حصری	از ؛ ابطال منفعت ؛ و نقل
علی بن الحسین بن محمد بغدادی	عکاف بن بشر تمیمی هلالی
علی بن بابویه	عکرمه
علی بن داود	علاف معتزلی ابوالهذیل علاف
علی بن عبدالله	علایم آخر الزمان
علی بن عیسی	علت فاعله
علی بن منصور	علقمه بن علائه
علی بن مهدی	

عسی بن علی	علی رازی
عسی بن علی ضبی	علی موصلی
عی بن فورک	عمالیق
عسی بن ماسر جس عسی بن	عمر عمر بن خطاب
مریم عسی (علیه السلام)	عمر بن خطاب
عین الجمع	عمر بن عبدالعزیز
عینه بن حصن	عمر خطاب عمر بن خطاب
غازیان	عمرو بن بکر تمیمی
غرابیه	عمرو بن زید کلبی
غزالی، ابوحامد	عمرو بن عاص
غزالی، احمد	عمرو بن عثمان مکی
غزه	عمرو بن عنبسه
غطفان (قبیلہ)	عمرو بن قره
غلات ؛ شیعه عباسی ؛ رافضه	عمرو بن لحي عمرو بن لحي
؛ شیعه	بن حارثه
غلام خلیل	عمرو بن لحي بن حارثه
غمیضاء	عمرو بن واصل
غنا ؛ کراہت یا حرمت ؛ منع	عمرو عاص عمرو بن عاص
و ذم ؛ قایلان به جواز ؛ اجزاء	عمرو مکی
؛ تجویز سماع و ؛ استماع	عنبره [؟]
	عوف بن عذره بن زید اللات
	عسی (علیه السلام)

- الغناء لهو مکروه یشبه الباطل، و
من استکثر منه فهو سفیه ترد
شهادته
غوث بن مر
غوطه (ناحیه)
غیلان دمشقی
فارس
فارس بن عیسی
فاطمه (علیه السلام)
فان فلوتن
فانیه
فتح بن خاقان
فتح موصلی
فتوت آیین جوانمردی
فتوح
فرائض
فرزدق
فرعون
فرغانه
فرقد سبخی
فرقه های ضاله
- فرقه های منحرف
فرما (ناحیه)
فروزانفر، بدیع الزمان
فرهنگ و معارف اسلامی
فریدون
فساد فی الارض
فضاله بن عبید
فضائی، یوسف
فضیل فضیل عیاض
فضیل عیاض
فقیها فقیهان
فقیهان ؛ حنبلی ؛ بصره ؛
کوفه ؛ مصر
فکریه
فلس (بُت)
فلکیان
فهم (بُت)
فهیره (مادر عمرو بن لحي)
فیلسوفان ؛ فلسفیان ؛ فلاسفه
؛ فلسفیان این امت ؛ فلسفه گرایان
ملحد

قاید (ناحیه)	قابوس شاه
قرآن ؛ جمع آوری ؛	قابیل ؛ فرزندان ؛ اولاد ؛
مخلوق بودن ؛ هنگام قرائت ؛	قابیلیان
ظواهر ؛ باطن ؛ معانی باطنی ؛	قاریان
تغیر ؛ تغنی به	قاسطیه
قُرء	قاسم (سر هارون الرشید)
قراء	قاسم السامرائی
همچنین زاهدان	قاسم بن عبدالله
قرامطه	قاسم بن محمد (بن ابی بکر)
قربانی (نام شخص)	قاسم بن مخیمرة
قرمطیه قرامطه	قاهره
قریش	القائم
قس بن ساعده	قباد
قشیری، عبدالمنعم بن عبدالکریم	قبه الخضراء
قصاص	قبه الشعراء
قصص گویان قصاص	قبریه
القصاص و المذکرون کتاب	قبقب (یکی از شیاطین)
القصاص و المذکرین	قتاده
قضاءه	قدحمی هظره
قضا و قدر الهی	قدر
قضیه تحکیم	قَدَری
همچنین خوارج	قدریه

کسیه	قطن بن سريح
کسری	قلمس بن امیه کتانی
کعب کعب بن زهیر	قم
کعب کعب بن الاحبار	قماح
کعب الاحبار	قمی، حاج شیخ عباس
کعب بن زهیر	قوت القلوب
کعب بن مالک	قیصر
کلام ؛ مباحث ؛ اهل ؛ علم ؛	
همچنین متکلمان	کاهنان
کلبی ابن کلبی	کبل
کلیات	کتاب الاصنام
کنزیه	کتاب السرّ
کوفه	کتاب السنه
کومرث	کتاب السنن
کهمس هلالی	کتاب الشامی
کیسان	کتاب الشکوک
کیسانیه	کتاب القصاص و المذکرین
	کتاب النقض
گاوپرستان	کثیر النوی (ملقب به ابتر)
گاوپرستی	کرامیه
گرگان ریگستان	کرخ (محلّه)
گشتاسب	کرمیته

ليس على المخلوق اضرّ من الخالق

ليلة الرغائب

ليلی (از عرائس شعر عرب)

ماعز

مالک مالک بن انس

مالک بن انس

مالک بن حارثه

مالک بن دينار

مأمون

ماوراء النهر

ماه پرستی

ماه و خورشید پرستان

مبتدیان

متأنيه

متبتلان

متربصه

متز، آدام

متشابه

متکلمان ؛ شبهات ؛ احوال ؛

طریقه ؛ شیعه امامیه

متناسخه

لات

لا حکم الا لله

همچنین خوارج

لاعنيه

لامه

لیک ذالمعاجر

لباس شهرت

لیک اللهم لیک، لیک لا شریک

لک الا شریکا هو لک تملکه و ما

ملک (تلبیه جاهلیان)

لخم (قبیله)

لسان العرب

لطائف الظرفاء

لفظیه

لقطة

لمع الصوفیه

اللمع

لوح محفوظ

لوط

لیث بن سعد

متوکل (خلیفه)	؛ بعثت ؛ حقانیت ؛ شریک نبوت
مثنوی	؛ مصایب آل ؛ عقل افاضه شده
مجاهد	به ؛ زنان
مجبّره	محمد بن ابی الفضل الهمدانی
مجدالدین بغدادی	محمد بن اسماعیل بن جعفر
مجسمه	(صادق)
مجلسی	محمد بن حسن العسکری (علیه
مجوس ؛ مجوسیت	(السلام)
مجوسیان ؛ مجوسیان	محمد بن خفیف
محارب بن حسان	محمد بن خلیل
محاسبی، حارث	محمد بن داود فقیه اصفهانی
محدثان اهل حدیث	محمد بن ریان
محسوس	محمد بن بن زکریای رازی
محقق، مهدی	محمد بن سیرین
محکم	محمد بن طاهر المقدسی
محکمیه	محمد بن عبدالله بن اشعث دمشقی
همچنین خوارج	محمد بن عبدالله بن الحسن بن
محکمه اولی	الحسن
همچنین خوارج	محمد بن علاء دمشقی
محله الجوز	محمد بن علی
محمد (صلی الله علیه وسلم)	محمد بن علی ابراهیم
؛ پیروان آثار ؛ بیعت ؛ شریک	

مذهب کتب (عقاید اصحاب
 حدیث)
 مرثد بن چشم
 مرجئه
 مرو
 مروان (قاضی)
 مریسیه
 مزدک
 مزدکیان
 مزدلفه
 مزینه (قبیله)
 مسائل خلاف
 مستثنیه
 مسجد خفیف
 مسجد مأمونیه
 مسلم
 مسلم خواص
 مسند (احمد بن حنبل)
 مسوط (از فرزندان شیطان)
 مسیح ؛ روزگار ؛ جنبه ناسوتی
 ؛ جنبه لاهوتی
 مسیحیان

محمد بن علی باقر (علیه السلام)
 باقر (علیه السلام)
 محمد بن علی حکمی ترمذی
 محمد بن علی کتانی
 محمد بن کثیر صنعانی
 محمد بن کرام
 همچنین کرامیه
 محمد بن مسروق
 محمد بن منصور
 محمد بن ناصر حافظ
 محمد بن نصر حارثی
 محمد بن نعمان
 محمد بن واسع
 محمد حنفیه
 محمد سمین
 محمره
 محنه
 مخلوقیه
 مداین
 مدینه
 مذحج (طایفه)
 مذهب

معجم البلدان	مشبهه
معدی کرب	مصافحه (با زنان)
معروف کرخی	مصر
معزّمان	مصیصه
معطله	مضر (طایفه)
معقول	مضزریه
مُعید	مطرف
معیه	مطف بن عبدالله
المغبره قوم یغیرون بذكر الله بدعاء	مظفر قرمیسینی
و تضرع و قد سمّوا ما یطربون فيه	معاد جسمانی حشر اجسام
من الشعر فی ذکر الله عزوجل	معاذ بن جبل
تغییرا او رقصوا فسمّوا مغبره لهذا	معافی معافی بن عمران
المعنی	معافی بن عمران
مغبره	معاویہ
مغیره بن سعید عجلی	معاویہ بن جعدہ
مغیره بن شعبه	معبد جهنی
مغیریه	معتزله
مفاتیح العلوم	معتزله از حروریه
مفروغیه	معتزله (عده ای از صحابه که با
مفسران	علی (رضی الله عنه) بیعت
المفصح بالاحوال	نکردند)
مفوضه	معتصم معتضد معتمر بن سلیمان

ملکیہ	مُقاتل مقاتل بن سلیمان
مناہ	مقاتل بن سلیمان
مناقب الترتک و عامۃ جند الخلافة	المقالات
مناقب بغداد	مقامات الرجال
مناقب عمر بن الخطاب	مقامات حمیدی
مناقب عمر بن عبدالعزیز	مقامة الفرضیة
المنتظم المنتظم فی تاریخ الملوك	المقتبس
و الامم	مقداد
المنتظم فی تاریخ الملوك والامم	المقدسی، محمد بن طاهر
منجمان	مقدمة ابن خلدون
من كانت ابنته تحته	مقنع
منكران رستاخیز	المُكءاء
منصور (خليفة عباسی)	مكرم بن عبدالله عجلی
منقوصیه	مكرمیه
منوچهر	مكه
منهاج الوصول الى علم الاصول	ملاحده
من صحب الاحداث وقع فی	ملامتی
الاحداث	همچنین صوفیان
موافق	ملتزقه
موبد	ملحدان ملاحده
موسى (عليه السلام)	ملصق
موسى بن هارون	ملكشاه

نجریه	موصل
نجدۀ بن عامر ثقفی	الموضوعات الموضوعات من
نجم الدین کبری	الاحادیث المرفوعات
نخلۀ الشامیۀ	الموضوعات من الاحادیث
نسر	المرفوعات
نسطوریہ	مؤمل مغابی
نسیء	مؤمن الطاق محمد بن نعمان
نشید	مهاجران مهاجرین
نصاری	مهاجرین
نصرانی	مهدی
نظام الملک، خواجه	مهرجان
نظامیہ	میلتان
نعمت البدعۀ، کم من اخ استفاد و	میمون بن خالد
دعوۀ مستجابۀ	میمون بن مهران
نعیم بن حماد	میمونیہ
نفحات الانس	ناشریۀ
نفس کلیہ	نافع نافع بن ازرق
نفس ناطقہ	نافع بن ازرق
نوبختی، ابومحمد حسن بن موسی	ناکثیہ
نوبختی، ابومحمد حسن بن یحیی	ناووسیہ
نوبختی، اسماعیل بن علی	نائله
نوبختی، حسین بن روح	

الوقت سیف	نوح(علیه السلام) ؛ دوران ؛
ولهان	نور ؛ ابدان ؛ شخص مقتول
ولیّ امر	؛ عالم ؛ خدا ؛ مخلوق قدیم
ولید بن ابان کرایسی	نہاوندی یحیی بن بشیر بن عمیر
ولید بن قاسم	نہاوندی
ولید بن یزید	نہروان
وہب بن منبہ	وا ابتاہ
وہمیہ	واجب عینی
وُہیب	واجب کفایی
	واردیہ
ہابیل	واسطی
ہارون الرشید	واصل بن عطا
ہامہ	واعظان
ہامہ	واقعات ؛ و خواطر
ہبل	واقفیہ
ہدیۃ الاحباب	واکرباہ
ہذا ابنُ ابی کبشہ	وباء (وادیی از دوزخ)
ہذیل	وَدّ
ہروی	وساوس و خطرات
ہشام ہشام بن حکم	وصلت اخاها
ہشام بن حکم	وصیلۃ
ہشام بن محمد کلبی ابن کلبی	وفیات الاعیان

یزید بن هارون	هشام فوطی
یزیدیه	همینه بنت خلف
یعقوب (علیه السلام)	هند
یعقوبیه	هندوان هندیان
یعلی بن قریش	هندیان
یعوق	همدان (طایفه)
یغوث	هیکل سماوی
یمن	هیولای اکبر
یوسف	هیولای مرکبه
یوسف بن اسباط	یأجوج و مأجوج
	یا ساریه الجبل
	یثرب
	همچنین مدینه
	یحیی (علیه السلام)
	یحیی بن بشیر نهاوندی
	بشر بن عمیر نهاوندی
	یحیی بن بشیر بن عمیر نهاوندی
	یحیی بن معاذ
	یحیی بن معین
	یزدان
	یزید الرقاشی
	یزید بن ولید

یوسف بن الحسین

یوسف بن ایوب همدانی

یونس بن عبدالاعلی

یونس بن عبدالرحمن

یهود

یهودی

یهودیان

التجلیات الالهیه، تألیف محیی الدین ابن العربی
الاعلام بمناب الاسلام، تألیف ابوالحسن عامری
الشواهد الربوبیه فی المناهج السلوکیه، تألیف صدر الدین شیرازی
(ملاصدرا)، تصحیح سید جلال الدین آشتیانی

الصیدنه فی الطب، تألیف ابوریحان بیرونی، تصحیح عباس زرباب خوئی
تاریخ فلسفه در اسلام (جلد اول)، تألیف میان محمد شریف، ترجمه گروهی
از مترجمان

تاریخ فلسفه در اسلام (جلد دوم)، تألیف میان محمد شریف، ترجمه گروهی
از مترجمان

تاریخ فلسفه در اسلام (جلد سوم)، تألیف میان محمد شریف، ترجمه گروهی
از مترجمان

جوامع الحکایات و لوامع الروایات، تألیف سدیدالدین محمد عوفی، ترجمه
جعفر شعار

تهافت الفلاسفه، تألیف امام محمد غزالی، ترجمه علی اصغر حلبی
جوامع العلوم، تألیف شعیابن فریعون، تصحیح حسین خدیو جم

حدود و تعزیرات، تألیف شهید ثانی و محقق حلّی، ترجمه ابوالحسن محمدی
دیات، تألیف شهید ثانی و محقق حلّی، ترجمه ابوالحسن محمدی

رسالة النصوص، تألیف محمد بن اسحق قونوی، به اهتمام سیدجلال الدین
آشتیانی

شرح فصوص الحکم ابن عربیف تألیف خواجه محمد پارسا
قصاص، تألیف شهید ثانی و محقق حلّی، ترجمه ابوالسحن محمدی

مبانی عقیدتی اسلامی، مرکز نشر دانشگاهی منتشر کرده است **هنگی**

مبدأ و معاد، تألیف صدر الدین شیرازی، ترجمه احمد بن محمد حسینی

اردکانی

مدخل تاریخ شرق اسلامی، تألیف ژان سواژه، ترجمه نوش آفرین انصاری

معتزله، تألیف ابوالقاسم قربانی

زندگینامه ریاضیدانان دوره اسلامی، تألیف ابوالقاسم قربانی

ارزیابی آموزشی و کاربرد آن در سواد آموزی تابعی، تألیف
ه. س. بولا، ترجمه عباس بازرگان

آشنایی با روشهای آماری از طریق آموزش برنامه ای، تألیف
فریمن الزی، ترجمه عباس بازرگان

آموزش علوم در مدارس ابتدایی، تألیف کنت.دی. جرج،
ترجمه بهمن سقط چیان

تاریخ روان شناسی (جلد اول)، تألیف فرنالد لوسین مولر،
ترجمه علیمحمد کاردان

درآمدی به تحقیق پیمایشی و تحلیل داده ها، تألیف وایزبرگ
وبراون، ترجمه جمال عابدی

روان شناسی مطالعه، تألیف سی، ای. میس، ترجمه امیر
فرهمنند پور

روشهای سواد آموزی بزرگسالان، تألیف زهرا صباغیان
سرآمدها، تألیف رمی شوون، ترجمه محمد میناکاری

قصه گویی و نمایش خلاق، تألیف دیوئی چمبرز، ترجمه ثریا
قزل ایاغ

کاربرد روان شناسی در آموزش (جلد اول)، تألیف رابرت
بیلر، ترجمه پروین کدیور

لکنت زبان، ماهیت و درمان، تألیف ادوارد پیشون و سوزان
بورل مزونی، ترجمه الما داودیان

مسائل جهانی آموزش و پرورش، تألیف ژان توما، ترجمه

احمد آقازاده

نظریه های مشاوره و روان درمانی، تألیف عبدالله شفیع آبادی،

غلامرضا ناصری

نظریه های یادگیری، تألیف هیلگارد و باور، ترجمه محمد

نقی براهنی

ویژگیهای آدمی و یادگیری آموزشگاهی، تألیف بنجامین س.

بلوم، ترجمه علی اکبر سیف

آیین نگارش، تألیف احمد سمیعی
برگزیده متون ادب فارسی، تألیف هیئت مؤلفان
دباره ویرایش، برگزیده مقاله های نشر دانش
دباره ترجمه، برگزیده مقاله های دانش
دباره حافظ، برگزیده مقاله های نشر دانش
غلط نویسیم، تألیف ابوالحسن نجفی
معانی و بیان، تألیف جلیل تجلیل
وزن و قافیه در شعر فارسیف تألیف تقی وحیدیان کامیار
اقتصاد تولید، تألیف دال. ارازم، ترجمه محمدرضا ارسلان بُد
درآمدی بر اقتصاد شهری، تألیف سعید عابدین در کوش
درآمدی به برنامه ریزی خطی و نظریه بازیها، تألیف ابراهام.
ام. گلیکسمن، ترجمه عباس عرب مازار
نظریه اقتصاد خرد (جلد اول)، تألیف فرگوسن، ترجمه
محمود روزبهان
نظریه اقتصاد کلان، یک مقدمه ریاضی، تألیف پل باروز و
تئودور هیتیریس، ترجمه بهروز هادی زنوز
روابط صنعتی، تألیف شمس السادات زاهدی
خانواده به منزله ساختاری در مقابل جامعه، تألیف هایدی
روزن باوم، ترجمه محمد صادق مهدوی
نظامهای بزرگ حقوقی معاصر، تألیف رنه داوید، ترجمه
آشوری و صفایی و عراقی

اندیشه واقع گرای ابن خلدون، تألیف ناصف نصار، ترجمه
یوسف رحیم لو

تاریخ تحلیلی اسلام، تألیف سید جعفر شعیبی
جهان اسلام (جلد اول)، تألیف مرتضی اسعدی
دانشگاه الازهر، تألیف بایارد داج، ترجمه آذرمیدخت مشایخ
فریدنی

دینم و دولت در ایران عهد مغول، تألیف شیرین بیانی
مبانی جغرافیای منطقه ای: مناطق طبیعی؛ تألیف نجدت
تونچدیلک، ترجمه منصور بدری فر

رگرسیون چند متغری در پژوهش رفتاری (جلد اول)، تألیف
کرلینجر و پدهازور، ترجمه حسن سرایی

رگرسیون چند متغیری در پژوهش رفتاری (جلد دوم)، تألیف
کرلینجر و پدهازور، ترجمه حسن سرایی

گونه گونیا در خانه سازی، تألیف هابراکن و بوک هولت،
ترجمه فریدیان و یزدخواستی